

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1987, let. XXIV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

7

IZ VSEBINE

France Černe: O slovenski družbi na pragu 21. stoletja

Marko Kerševan: Nacionalna identiteta in religija v Jugoslaviji

Najdan Pašič: Hipertrofija normativizma

Božidar Debenjak: Konstitutivni elementi zgodovine marksizma

Dimitrij Rupel: Alternativna gibanja v kulturi

Izbor tekstov s posveta o znanstveni in tehnološki politiki za

90. leta: S. Kraigher, M. Svetličič, V. Srića, T. Kalin, M. Mulej,

S. Pretnar, A. Kirn, R. Tomović, S. Kulić, J. Škrubej, F. Gerbec,

A. Vrtar

O razvoju pravnega sistema v Jugoslaviji pišejo: T. Jerovšek,

F. Grad, M. Pavčnik, A. Igličar

Janež Pečar: Policijska dejavnost – nekaj dilem skozi zgodovino

TEORIJA IN PRAKSA

1987

7

revija za družbena vprašanja, let. XXIV, št. 7, str. 785-1008,
julij 1987, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani: revija izhaja ob podpori
Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Žlebnik (delegati ustanoviteljev in družbene
skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan,
Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar,
Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana
Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDESEDNIK UREDNIŠKEGA ODBORA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igljičar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft,
Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva Ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 5000 din, za druge individualne naročnike 6000 din, za delovne organizacije 12000
din, za tujino 20000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni
račun Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za
članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih
rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

SODOBNI VIDIKI DRUŽBENEGA (NARODNEGA) RAZVOJA (2)	
FRANCE ČERNE: O slovenski družbi na pragu 21. stoletja	787
MARKO KERŠEVAN: Nacionalna identiteta in religija v Jugoslaviji	810
OTO NORČIČ: Administriranje namesto trga in plana	821
VILJEM MERHAR: Inflacija kot razredno vprašanje	827
VEKOSLAV GRMIČ: Resnični in namišljeni problemi v našem prostoru	832
ČLANKI, RAZPRAVE	
NAJDAN PAŠIČ: Hipertrofija normativizma	838
BOŽIDAR DEBENJAK: Konstitutivni elementi zgodovine marksizma	845
DIMITRIJ RUPEL: Alternativna gibanja v kulturi	857
ZVONE VODOVNIK: Sistem disciplinske odgovornosti delavcev v združenem delu	869
ZNANSTVENA IN TEHNOLOŠKA POLITIKA ZA 90. leta (2)	
Uvodna zabeležka	876
SERGEJ KRAIGHER: Znanstveno-tehnološki razvoj in temeljna vprašanja sodobnega marksizma	876
MARJAN SVETLIČIČ: Uvoz tehnologije sam po sebi ni niti »blagoslov« niti »prekletstvo«	881
VELIMIR SRIČA: Tehnološki profil Jugoslavije	891
TOMAŽ KALIN: Kako izpeljati strategijo tehnološkega razvoja?	895
MATJAŽ MULEJ: Inovacijska politika in tehnološki razvoj SFRJ	898
STOJAN PRETNAR: Problematika naše zakonodaje v zvezi s pospeševanjem inovacij in problem infrastrukture	902
ANDREJ KIRN: Strategija znanstvenega mišljenja za 90. leta in dlje	906
RAJKO TOMOVIČ: Ekonomika tehnološkega razvoja	909
SLAVKO KULIČ: Visoke tehnologije in človeška dimeznja	911
JANEZ ŠKRUBEJ: Informatika je danes tisto, kar je bila nekoč elektrika	914
FRANCI GERBEC: Uporaba javno dostopnega tehnološkega znanja v gospodarstvu	916
AVGUST VRTAR: Vpliv znanstveno-tehnološkega razvoja na obrambno moč in neodvisnost države	919
NAŠ PREVOD:	
ROBERT BRAINARD, KYM FULLGRABE: Tehnologija in zaposlovanje	923
INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA	
MIRKO POPOVIČ: Potencial umetne inteligence in ekspertnih sistemov z vidika družboslovja (1)	935
DILEME JUGOSLOVANSKEGA PRAVNEGA SISTEMA	
O razvoju pravnega sistema	945
TONE JEROVŠEK: Zakaj resolucija o pravnem sistemu?	945
FRANC GRAD: Vprašanja zakonodajne pristojnosti federacije	951
MARIJAN PAVČNIK: Prenormirana programska	955
ALBIN IGLIČAR: Resolucijski poudarki o metodologiji izdelave splošnih pravnih aktov	957
DRUŽBA IN ODKLONSKOST	
JANEZ PEČAR: Policijska dejavnost – nekaj dilem skozi zgodovino	961
POGLEDI, KOMENTARJI	
STANE JUŽNIČ: Pledoaje za učenje tujih jezikov	975
ZVONIMIR TANKO: Resnično »kvalificirano«, »korektno« in »bona fide« prisnanje prof. dr. A. Bajta?	979
DRAGO ZAJC: O vzrokih in pogojih (ne) delovanja delegatskega sistema	982
MARKSIZEM V SVETU	
MILOŠ NIKOLIČ: Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni (4)	986
PRIKAZI, RECENZIJE	
Metodološki problemi sodobne zgodovine (Dubravka Stajič)	997
CLAUDE LÉVI-STRAUSS: Oddaljeni pogled (Vesna Godina-Vuk)	998
IZ DOMAČIH REVIJ	1001
BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV	1004
AVTORSKI SINOPSIS	1007
TEORIJA IN PRAKSA	
revija za družbena vprašanja, let. XXIV, št. 7, str. 785–1008, Ljubljana, julij 1987	

CONTENTS

CONTEMPORARY ASPECTS OF SOCIAL (NATIONAL) DEVELOPMENT (2)	
FRANCE ČERNE: The Slovene Society on the Threshold of the 21st Century	787
MARKO KERŠEVAN: National Identity and Religion in Yugoslavia	810
OTO NORČIČ: Administrative Decisions instead of Plan and Market Policy	821
VILJEM MERHAR: Inflation as a Class Problem	827
VEKOSLAV GRMIČ: True and Imaginary Problems in Our Society	832
ARTICLES, STUDIES	
NAJDAN PAŠIČ: Hypertrophy of Normativism	838
BOŽIDAR DEBENJAK: Constitutive Elements of Marxist History	845
DIMITRIJ RUPEL: Alternative Movements in Culture	857
ZVONE VODOVNIK: System of Worker's Responsibility for Discipline in Associated Labour	869
SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL POLICY FOR THE COMING 90-ties (2)	
Introductory Note	876
SERGEJ KRAIGHER: Scientific and Technological Development and Basic Problems of Contemporary Marxism	876
MARJAN SVETLIČIČ: Import of Technology as Such is Neither a «Blessing» Nor a «Curse»	881
VELIMIR SRIČA: Technological Profile of Yugoslavia	891
TOMAŽ KALIN: How to Implement the Strategy of Technological Development?	895
MATJAŽ MULEJ: Innovation Policy and Technological Development in Yugoslavia	898
STOJAN PRETNAR: Legislative Problems in Regard to Promotion of Innovations and the Problem of Infrastructure	902
ANDREJ KIRN: Strategy of Scientific Thought for the Coming 90-ties	906
RAJKO TOMOVIČ: Economy of Technological Development	909
SLAVKO KULIČ: High Technological and Human Dimension	911
JANEZ ŠKRUBEJ: Information is To-day what Electricity Used To Be	914
FRANCI GERBEC: Application of Accessible Technological Knowledge in Economy	916
AVGUST VRTAR: The Influence of Scientific and Technological Development on Defence Ability and Independence of the State	919
THE TRANSLATION	
ROBERT BRAINARD, KYM FULLGRABE: Technology and Employment	923
INFORMATION TECHNOLOGY	
MIRKO POPOVIČ: Artificial Intelligence Potentials and Expert Systems from the Point of View of Social Science (1)	935
DILEMMAS OF THE YUGOSLAV LEGAL SYSTEM	
On the Development of the Legal System	945
TONE JEROVŠEK: Why a Resolution on Legal System?	945
FRANC GRAD: Legislative Competence of the Federation	951
MARJAN PAVČNIK: Overnormed ative Programming	955
ALBIN IGLIČAR: Resolution Emphases on Methodology of the Shaping of Legal Acts	957
SOCIETY AND DEVIATION	
JANEZ PEČAR: Police Activity - Some Dilemmas through History	961
VIEWS, COMMENTS	
STANE JUŽNIČ: A Plea for Foreign Language Study	975
ZVONIMIR TANKO: Truly «Qualified», «Fair» and «Bona Fide» Writing of Professor A. Bajt? »	979
DRAGO ZAJC: On Causes and Conditions Which Make (or do not make) the Delegate System Work	982
MARXISM IN THE WORLD	
MILOŠ NIKOLIČ: The Development of Marxism in U.S.A. after the Second world War (4)	986
REVIEWES, NOTES	
Methodical Problems of Modern History (Dubravka Stajić)	997
CLAUDE LEVI-STRAUSS: A Remote View (Vesna Godina-Vuk)	998
FROM DOMESTIC REVIEWS	1001
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	1004

СОДЕРЖАНИЕ

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ОБЩЕСТВЕННОГО (НАЦИОНАЛЬНОГО) РАЗВИТИЯ (2)	
ФРАНШЕ ЧЕРНЕ: О словенском обществе на пороге 21. века	787
МАРКО КЕРШЕВАН: Национальный идентитет и религия в Югославии	810
ОТО НОРЧИЧ: Административное принятие решений вместо рынка и плана	821
ВИЛИЕМ МЕРХАР: Инфляция как классовый вопрос	827
ВЕКОСЛАВ ГРМИЧ: Действительные и воображаемые проблемы нашего общества	832
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
НАЙДАН ПАШИЧ: Гипертрофия нормативизма	838
БОЖИДАР ДЕБЕНЯК: Конститутивные элементы истории марксизма	845
ДИМИТРИЙ РУПЕЛ: Альтернативные движения в культуре	857
ЗВОНЕ ВОДОВНИК: Система дисциплинарной ответственности рабочих в объединенном труду	869
НАУЧНАЯ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЗА 90 гг. (2)	
Передовая заметка	876
СЕРГЕЙ КРАЙГХЕР: Научно техническое развитие и основные вопросы современного марксизма	876
МАРЯН СВЕТЛИЧИЧ: Импорт технологии сам по себе не означает ни «благоденствие» ни «проклятия»	881
ВЕЛИМИР СРИЧА: Технологический профиль Югославии	891
ТОМАЖ КАЛИН: Как осуществить стратегию технологического развития?	895
МАТЈАЖ МУЛЕЈ: Инновационная политика и технологическое развитие СФРЮ	898
СТОЈАН ПРЕТНАР: Проблемы связанные с нашим законодательством в области инноваций и проблема инфраструктуры	902
АНДРЕЙ КИРН: Стратегия научного мышления за 90 гг.	906
РАЙКО ТОМОВИЧ: Экономика технологического развития	909
СЛАВКО КУЛИЧ: Высокая технология и человеческая димензия	911
ЈАНЕЗ ШКРУБЕЈ: Информатика сегодня то чем кагдаго было электричество	914
ФРАНЦИ ГЕРБЕЦ: Применение доступного технологического знания в хозяйстве	916
АВГУСТ ВРТАР: Влияние научно-технического развития на оборонную мощь и независимость страны	919
НАШ ПЕРЕВОД	
РОБЕРТ БРАЙНАРД, КИМ ФуЛЛГРАБЕ: Технология и занятые	923
ИНФОРМАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ	
МИРКО ПОПОВИЧ: Потенциал искусственной интеллигенции и экспертных систем с точки зрения общественных наук (1)	935
ДИЛЕММЫ ЮГОСЛАВСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ	
О развитии правовой системы	945
ТОНЕ ЈЕРОВШЕК: Почему резолюция о правовой системе?	945
ФРАНЦ ГРАД: Вопросы законодательной компетентности федерации	951
МАРИЯН ПАВЧНИК: Перенормированное програмирование	955
АЛБИН ИГЛИЧАР: Резолюционное подчеркивание методологии осуществления общих правовых актов	957
ОБЩЕСТВО И ДЕВИАЦИЯ	
ЈАНЕЗ ПЕЧАР: Деятельность полиции: некоторые дилеммы в истории	961
ВЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ	
СТАНЕ ЈУЖНИЧ: Что случилось с изучением иностранных языков?	975
ЗВОНИМИР ТАНКО: Действительно «квалифицированное», «корректное» и «бона фиде» писание др. А. Байта? »	979
ДРАГО ЗАЈС: О причинах и условиях (не)действия делегатской системы	982
МАРКСИЗМ В МИРЕ	
МИЛОШ НИКОЛИЧ: Развитие марксизма в С.Ш.А. после Второй мировой войны	986
ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ	
Методологические проблемы современной истории (Дубравка Станч)	997
КЛОД ЛЕВИ-СТРАУСС: Оудаленный взгляд (Весна Година Вук)	998
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	1001
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЬЕЙ И КНИГ	1004

FRANCE ČERNE

O slovenski družbi na pragu 21. stoletja

Sama *tema* – pa naj jo uvaja »Teorija in praksa« ali »Nova revija« ali katerakoli druga institucija – je tako rekoč trajna tema, tema brez omejitev oziroma meja. Ni le ozko politična, ekonomska ali kulturološka itd. Zato v razpravi o njej ne morem sodelovati le kot ekonomist. Je izziv vsakemu razumniku slovenskega naroda oziroma slovenske družbe v tem prelomnem času. Po drugi strani kot neomejena zahteva omejitve. V svojem prispevku sem se omejil na tri sklope vprašanj, ki so razvidni iz podnaslovov.¹

I. TEORETIČNA IN ZGODOVINSKA IZPOSTAVITEV T. I. »SLOVENSKEGA NACIONALNEGA PROBLEMA«

1. Kaj je problem?

Vse na tem svetu se spreminja. Vse ima svoj začetek in konec. Kdor tega ne verjame, bo to pač sam doživel. To pomeni, da lahko neka družbena dogajanja, neke organizme, oblike, proučujemo statično, le kot modelski pripomoček za razumevanje strukture, zakonitosti (in še to le za določen čas), ne pa v zagovor trajnosti neke strukture ali oblike. *Panta rhei!*

Pri proučevanju *strukture in dinamike jugoslovanske družbe in njene ureditve ter s tem hkrati slovenske družbe*² kot skupnosti – enote znotraj nje in posebej, kot tudi samostojne entitete ne moremo biti presenečeni ali pa razočarani, »da so se začeli . . .« odpirati tudi marsikateri tabuji.

V tej številki nadaljujemo z objavljanjem prispevkov na temo sodobni vidiki družbenega (narodnega) razvoja. Sodelujejo: dr. France Černe, dr. Oto Norčič, dr. Viljem Merhar, vsi učitelji na Ekonomski fakulteti v Ljubljani, dr. Marko Kerševan, učitelj na Filozofski fakulteti in dr. Vekoslav Grmič, naslovni škof, učitelj na Teološki fakulteti v Ljubljani.

¹ P. S. Med izhodiščne predpostavke razmišljanja štejem tudi obstoj federativne Jugoslavije in Slovenije kot ene od njenih federalnih enot (kot republike). Če ta predpostavka odpade, potem seveda ne veljajo mnoge teze.

² V razpravah uporabljajo avtorji kaj različne pojme z različnim poudarkom: slovenski narod, slovenska družba, slovenska nacionalnost, slovenska nacionalna družba, slovensko gospodarstvo, slovenski (narodni) kulturni prostor, slovenska družba kot civilna in samoupravna družba oziroma družbenopolitična skupnost, slovenska država (državnost); nadalje slovensko ljudstvo, slovenske ljudske množice, slovenske delovne množice, slovenski delavski razred. Katera je temeljna enota razprave, je odvisno od cilja razprave in od stroke (poklica). Za književnike bo ta verjetno slovenski narod, za družboslovne teoretike pa verjetno slovenska družba; čeprav lahko (tudi) v različnem pomenu. Npr., slovenska nacionalna družba je do neke mere netočna kategorija, ker živijo v slovenski prostorsko ureditveni družbi ljudi poleg članov pretežno slovenske narodnosti tudi pripadniki drugih narodnosti ali mešanega narodnostnega porekla. Torej bi slovenska »nacionalna« družba pomenila (pogojno) le, da v SRS prevladuje slovenska nacionalnost. Slovenski narod je tako nekakšna širša kategorija, pa tudi ožja. Več o tem ne bom govoril ali kasneje mimogrede, med tekstom, ker bi sama tema zahtevala posebno razpravo. Uporabljal bom pretežno pojem slovenska družba.

Danes govorimo – govorijo o t. i. »slovenskem problemu«, nekateri celo kot o »kulturnem preporodu« oziroma »revoluciji«, celo o »novi vstaji slovenskega naroda« itd.; v »ožji domovini« – Sloveniji, kot v »širši domovini« – Jugoslaviji (tudi tu se srečujemo z dvema pojmom »domovina«), pa tudi zunaj naših državnih meja. *Predmet razprave* so t. i. (enotni) slovenski kulturni prostor, pa celo (enotni) gospodarski prostor (slovensko gospodarstvo, slovenska »ekonomija«), Slovenija – kot moja dežela, slovenska državnost, slovenska država, dvojna civilizacija – kultura: »Sever« in »Jug« v Jugoslaviji. Nekateri zunaj Slovenije ta pojav imenujejo »slovenski sindrom«.

Da to niso samo čisto teoretični ali ideološki razpravni problemi, dokazujejo manifestacije v najrazličnejših oblikah – od »mladinskega« razpravljanja o civilnem služenju vojaškega roka »doma«, o vpeljavi slovenskega jezika v jugoslovansko vojsko, plakatne afere do različnih mnenj o praznovanju dneva mladosti, pojava alternativnih gibanj, poziva k združevanju slovenskega naroda v domovini in zunaj nje, ne glede na ideološke razlike, zaradi »ogroženosti . . .«, do poudarjenega praznovanja raznih zgodovinskih dogodkov, dnevov naših velikih mož iz naše preteklosti, zlasti tistih, ki so budili narodnostna domoljubna čustva. V družboslovni publicistiki je ta problem enkratno odjeknil v »Novi reviji«, stalno pa je prisoten zlasti v »Mladini« ter v nekaterih drugih tednikih ali revijah oziroma v drugih akcijskih oblikah.

Pojavne oblike in vsebina problema

Vse navedeno je le dokaz, da *ne moremo trditi, da problema ni*, da pa so vendar vsi ti simptomi samo pojavne oblike globljih vprašanj, dejansko, najširše rečeno, *vsebine novih zgodovinskih tendenc v sodobnem svetu* kot prevladujoči »zahodni« civilizaciji, ki je na razpotju, ki na poseben način odmeva in se odpira tudi v slovenskem prostoru oziroma še posebej med slovenskimi razumniki. Kar pa ima zaradi dvakrat nerešenih notranjih vprašanj oziroma krize: federativne-jugoslovanske in znotrajslovenske, lastne protislovne kroge oziroma idejne tokove. Če je imel Kardelj o čem prav, potem je imel prav o odpiranju (čeprav kasno) vprašanja *samoupravne družbe kot (tudi) pluralistično urejene družbe*, le da je pluralizem omejil na različnost samoupravnih interesov, na pa tudi na ideje, oblike in demokratične mehanizme reševanja te pojavljajoče se različnosti – konfliktnosti (v gospodarstvu – kot vprašanje spopadanja različnih dohodkovnih interesov, blagovne konkurence, skratka, kot problem uveljavljanja tržne oblike gospodarstva).

Različne politične strukture so postavile tudi »prst na petelina«

Takšen globalni zgodovinsko politični analitični prikaz vzrokov nastajanja problemov, ki so se v Sloveniji najprej izoblikovali kot neka »kritična alternativna« gibanja ter poskus njihove identifikacije z nekaterimi tendencami v svetu, pa še ne pomeni, da smo že tudi odkrili *povod za to »vrenje«*. Čeprav ta zopet ni en sam. V dolgi, globoki in vsestranski krizi se vedno pojavijo klice kritike in

nezadovoljstva s status quo, najprej posameznikov, potem pa posameznih skupin. Vendar lahko rečemo, da je bil med drugim tudi *močan povod nestrinjanje oziroma pojav konfliktov v samem jugoslovanskem vodstvenem vrhu*, še posebej, osebno, med nekaterimi predstavniki srbske in slovenske ZK ter izvršnih organov družbenopolitičnih skupnosti, kar je omogočilo tako enim kot drugim, razumljivo, po hierarhični moči, da prižgejo zeleno luč, da se polemika kot splošno politično polemiziranje razširi v javnost, posebej obeh republik.

Kakor hitro pa so se »vmešali« v obravnavani »sindrom« tudi politiki, je dalo »gibanju« vsekakor širši pečat od mladinsko-preporodniškega, kulturnopolitičnega pa tudi t. i. gospodarsko tržniškega gibanja »Slovenije« ali v Sloveniji – pečat gibanja za t. i. obrambo avnojskega koncepta federacije proti pojavljajočemu se »novemu« centralizmu in unitarizmu oziroma jugoslovanskemu etatizmu; ali z druge strani gledano, tudi pečat gibanja za večjo samoupravnost (avtonomnost) »nacionalnih« republik in pokrajin. Popolnoma napačno ocenjujejo nekateri slovenologi zunaj Slovenije, da gre za sorodnost gibanja »čisto Kosovo – republika«, »čista Slovenija kot že republika«.

2. Poskus kompleksnejše predstavitve geneze vprašanja

Velike »tektonske« spremembe v nacionalni sestavi Evrope oziroma v svetu

Če imajo o čem prav kritiki »slovenskega problema«, imajo prav o izboru *pojma »sindrom«*, vendar ne v pogosto negativni razlagi, kot jo čujemo z različnih strani Jugoslavije. Gre namreč za večstranski vzročni, rekel bi, kompleks in problem, za novo razmahnitev t. i. »slovenskega vprašanja« (izraz sem postavil v narekovaje).

Najprej bi opozoril na neki *zgodovinsko protisloven proces: Na eni strani gre za renesanso narodov, za spreminjanje posameznih ljudstev, nekdanj lahko celo narodov, v nove drugačne narode, nacionalne skupnosti, tudi z novimi razdeljenimi državnimi tvorbami (npr. Zahodna in Vzhodna Nemčija, Tajvan in celinska Kitajska itd.)*, celo za novo porajanje starih narodov, ljudstev, narodnosti, za katere so velikodržavni organizmi menili, da jih je zgodovina že odpisala (kot primer navajam Katalonce, pa Venete, Furlane itd.), za razmah celo ekstremno radikalnih nacionalističnih gibanj, ki uporabljajo tudi terorizem za uveljavljanje svojih pravic (npr. v severni Irski, Baskiji, na Korziki; Tamilci v Šri Lanki ali Eritrejci v Etiopiji itd.). Gre celo za ponovno iskanje nekih skupnih značilnosti, interesov, funkcij sorodnih narodov, tudi z vidika geogospodarskih skupnih značilnosti (gravitacijske poti itd.), ki so bili nekdanj ločeni ali celo sovražni drug proti drugemu (kot zgled navajam tako imenovano prebivalstvo /ljudstva/, ki prebivajo v alpskem prostoru in so živeli nekdanj skupaj v stari, rajni avstroogrski državi, toda še danes z nekimi »dediščinami« /pozitivnimi in negativnimi/ in »podedovanimi« skupnimi značilnostmi, ali pa bivše frankofonske ali anglofonske kolonije, danes samostojne države, ki ohranjajo nekaj skupnega-starega nasproti novemu-različnemu).

Na drugi strani pa smo priča ali hitremu prilagajanju (celo pripajanju) zlasti manj razvitih razvitejšim narodom (oziroma državnim skupnostim) civilizacijsko, duhovno, ideološko, celo jezikovno (naj navedem samo vpliv ameriškega načina življenja, ki je dal pečat celo načinu življenja tistim narodom, ki so do včeraj veljali

kot visoko kulturno suvereni, kot sta včeraj japonski, danes kitajski narod), kar čutimo tudi mi v Evropi, še posebej pa mi Slovenci na vsakem koraku; da ne govorim o raznih organizacijskih oblikah povezovanja in združevanja narodov pod vodstvom te ali druge velesile, še posebej pa ZDA. Kar drugače povedano pomeni, da mora vsak narod zaradi nekih preferenc hote ali nehote »omejiti« v tej ali drugi obliki svojo čisto narodno suverenost.

Tako da večina, celo večjih, razvitejših »nacionalnih družb« (npr. Zahodna Nemčija) ni samo po prebivalstvu »mnogonacionalna« (recimo zaposleni tuji delavci, ki pa se ne vračajo domov), ampak je ta »mnogonacionalnost« tudi – znanstvena, tehnološka, poslovnofinančna, vojaška itd., v tem pomenu, da so člani drugih nacionalnih »družb« neposredno (fizično) ali pa posredno prisotni (so del) v neki »nacionalni družbi«: s svojimi znanstvenimi izsledki, s svojo tehnologijo, s finančnimi, vojaškimi itd. sredstvi v različnih organizacijskih oblikah, kot so npr. multinacionalne družbe (podjetja), NATO pakt itd. Skratka čistih, čisto suverenih narodov, s čisto lastnim prebivalstvom, le z lastnimi nacionalnimi sredstvi, z lastno pametjo, s produkti čisto lastne nacionalne izdelave ter s čisto lastno nacionalno kulturo ni. Tudi Albanije ni jemati kot zgled.

Nove tendence in velike »tektonske« družbene spremembe

Glavni vzrok za globoke spremembe v nacionalnem in mednacionalnem življenju ljudstev oziroma prebivalstva različnih držav, narodov, nacionalnosti (tudi narodnostnih manjšin) itd. vidim predvsem v radikalnem spreminjanju družbenoekonomskih struktur, ki se v različni razsežnosti in v različnih smereh pojavlja v različnih delih sveta. S temi novimi strukturami se potem spreminjajo vrednostni sistemi ljudi, njihove preference, interesi – aspiracije, s čimer se spreminja ali oblikuje nov način življenja, zaradi česar se menja (»zakodirana«) oblika reprodukcije (združbe/skupnosti) ljudi, s tem tudi tvorbe, kot so: narodi, nacionalne skupnosti, regionalne skupnosti, interesne skupnosti itd.

V tem procesu vidim vzrok za tri druge *proces*e: za krepitev in obratno, upadanje neke kohezije nacionalne družbe in njene zavesti oziroma za njeno mešanje.

Čeprav je treba znotraj te *generalne tendence* razlikovati a) med tendenco nacionalne družbe kot organizirane državne skupnosti (države), npr. Francije, ter npr. francoskim narodom oziroma ljudstvom te države, ter b) med tendenco pri majhnih in velikih narodih (npr. pri slovenskem in pri francoskem narodu).

Takšno spreminjanje *klasičnega nacionalnega zemljevida Evrope in sveta* pa vendar ne pomeni, da se svet »nacionalno unificira«. *Moja teza je*, da bo človeški rod vedno sestavljen iz delov – *podoblik* (»podrodov«), to je iz različnih zgodovinsko etničnih, kulturnih, gospodarsko političnih itd. »združb«, kot bolj ali manj zaokroženih skupnosti (ki bodo celo težile k neki /novi/ državnosti), ker le v takšni različnosti sveta vidim gibalno silo razvoja.

Ta teza pa ne nasprotuje drugi tezi, nasprotno, jo celo dopolnjuje, da se t. i. »nacionalno vprašanje« (v širšem pomenu) *krepi* (in ne upada) kot svetovni problem: pa najsi gre za že »priznane« narode, za ponovno odkrite, kot za »nove narode« ali »nacionalne družbe«, tudi za nove regionalno zaokrožene skupnosti, vsekakor z različnimi predznaki in smermi. Vse kaže, da se razvija neki *množični proces proti* delitvi sveta ali vladavini dveh držav – velesil ali dveh velikih

»nacionalnosti«, proti pretiranim birokratsko centralističnim državnim skupnostim (državam), za decentralizacijo, večjo lokalno in regionalno samoupravo, oblikovanje novih »teritorialnih skupnosti«, v katerih bo človek lahko bolj razvil svojo svobodno osebnost kot pa v velikih centraliziranih državah.

Materialno-tehnično možnost za večje število manjših tako ali drugače povezanih skupnosti (tudi držav) pa vidim v razvoju sodobne informacijske-komunikacijske oziroma proizvodne in transportne prometne tehnike in tehnologije, ki na nekaterih področjih celo neposredno nasprotujeta velikim (še posebej državnim) podjetjem – kolosom kot najbolj rentabilnim organizacijskim oblikam; ki nasprotujeta močni centralistično urejeni, represivni državi, ki na eni strani zavira iniciativnost, ustvarjalnost, delovanje kjerkoli in za kogarkoli, na drugi strani pa povečuje človekovo odtujenost, frustracijo, nezanimanje za lasten in skupen razvoj itd.

Torej to iskanje, *ta tendenca* k neki »nacionalni« oziroma neki regionalni samobitnosti *se ujema s tendenco k človekovi samobitnosti in potrjevanju smiselnosti njegovega življenja*: ne po geslu – nekaj za cesarja, danes pa za državo, ampak v delovanju v svoje zadovoljstvo in v korist širše (z)družbe, ki ji človek zavestno pripada kot svobodni individuuum. Čeprav ima *ta proces tudi drugo plat*. Ta tendenca ne sme (ne more) pomeniti razpada vsake urejene skupnosti, ne pomeni anarhije. Kajti v zgodovini se je pokazalo, da ljudje brez potnega »domovinskega« lista, brez državljanstva (kot le ljudje, prebivalci tega planeta) »še« niso varni, niso mirni, niso zadovoljni (najboljši zgled je judovsko ljudstvo, ki je stoletja težilo k svoji državi). Čeprav ni odveč opozorilo, da imajo lahko *takšne tendence* v danih razmerah *prav tako nevarno protitendenco* – ustvariti znova, sicer manjše države, z vsemi ali še močnejšimi klasičnimi značilnostmi države (npr. nekatere majhne afriške države).

Pri tem spreminjanju narodov oziroma nacionalnih družb v neke asociirane – »mešane« (z)družbe, pa tudi pri porajanju nekih novih teritorialnih (regionalnih) (z)družb/asociacij ljudi, ki živijo na nekem funkcionalno zaokroženem prostoru, z nekimi skupnimi: gospodarskimi, političnimi, kulturnimi itd. interesi, pa tudi z nekimi zgodovinskimi skupnimi značilnostmi, v prihodnosti pričakovani še večji odvisnosti – povezanosti, vidim tudi *teoretični problem obstoja neke federacije* (federativne ureditve) kot skupnosti, kot zveze teh, ne za vedno, fiksno določenih federalnih enot, kot že netočno imenovanih »nacionalne skupnosti« (vsaj ne vseh). Vprašanje je torej, po kakšnem kriteriju, v katerem času in v čigavem večinskem interesu so (bile) formirane te enote – skupnosti.

Moram namreč ugotoviti, da so *jugoslovanske federalne enote* oblikovane po različnih kriterijih: po zgodovinskem (npr. Srbija, Hrvaška), pa klasično »nacionalnem« (npr. Slovenija), kot novi tip nacionalno mešane interesne regionalne skupnosti (npr. Bosna in Hercegovina).

S takšnega različnega vidika formiranih federalnih enot se ne postavlja samo vprašanje dolgotrajnosti, trdnosti teh oblik, ampak tudi *odprtosti klasifikacije samih enot na republike in pokrajini*. Recimo, da kot zgled navedem Vojvodino (spori o tem vprašanju v SR Srbiji). Ta federalna enota je oblikovana kot pokrajina znotraj Srbije zaradi njenih zgodovinskih posebnosti, posebne strukture prebivalstva, zemljepisne lege, posebne gospodarske strukture in še česa drugega. Tako da danes nastaja neki nov pojem – prebivalec Vojvodine ali Vojvodinec, ki se lahko iz generacije v generacijo »zakodira« kot: biti član (pripadnik) te

»nacionalne«, dejansko danes le regionalne (nacionalno mešane) (z)družbe in skupnosti.

»Razrednost« in »nacionalnost« nacionalnih družb (držav oziroma pri nas federalnih enot)

V tem trenutku je potrebna majhna premaknitev našega razmišljanja v drugo smer.

Znano je, da so *klasiki marksizma razumeli narode* (nacionalne družbe) kot t. i. (buržoazne) tvorbe kapitalistične formacije. Če logično sklepamo, bi morali (marksistično) reči, da v neki prihodnji (komunistični) formaciji ne bo narodov, nacionalnih družb itd.

Pri nas nekako velja tale teoretični sklep pravilno nacionalno (npr. reševanje ekonomskih problemov) je hkrati pravilno (delavsko) razredno (reševanje . . .); medtem ko je »nacionalistično« tisto, ki ni hkrati na liniji delavsko razrednega.

Naša prva ugotovitev je, če smo opustili klasično marksistično opredelitev nacionalnega-razrednega (tudi idejo – da proletariat nima domovine, da je internacionalen itd.), potem preneha biti logično tudi nadaljnje razglabljanje v tem duhu.

Druga ugotovitev se konkretnije nanaša na samo *kategorijo delavski razred* (proletariat) in »delavsko razredno«. 1. Delavski razred je lahko le, če je tudi kapitalistični razred (torej v kapitalizmu); ne more biti brez protirazreda. 2. Kaj je delavski razred v današnjem kapitalizmu oziroma kaj je sploh današnja formacija na Zahodu, ali še (klasični) kapitalizem? Po nekih podatkih je bila sestava delovnih mest v zahodnih industrijskih državah l. 1800 približno (po grobi oceni) takšnale: v kmetijstvu 41%, v industriji 37%, v storitveni dejavnosti 22%; danes naj bi bila ta približno takšnale: kmetijstvo 3%, industrija 23%, servisne storitve 27%, »informatika« 47%. Se pravi, da je klasični industrijski delavski razred v vse večji manjšini. Razen tega je glede na delitev Sever-Jug postal precej »nacionalističen« P. Sweezy meni, da se je večina ameriškega »delavskega razreda« etablirala v prevladujoči ameriški sistem (monopolnega kapitala) zaradi koristi oziroma ekstrastandarda, ki ga ima tudi na račun drugih držav, še posebej na račun izkoriščanja Juga). 3. *V Jugoslaviji se je »delavstvo« po vojni pretežno rekrutiralo iz kmečkega (vaškaga) prebivalstva*, kar pomeni, da ni bilo nikoli klasični industrijski delavski razred, izoblikovan v razrednem boju, z razrednimi interesi itd. 4. Delavci (v delovnem razmerju) pri nas so (drugotno) tudi prebivalci različnih družbenopolitičnih skupnosti, najširše: republik in pokrajin, ožje – občin. Pa se potemtakem njihov primarni »razredni interes« praktično sestoji iz kolektivnega tozdovskega in občinsko-republiškega (pokrajinskega). T. i. zvezni interes nastopa le ob nekih sicer redkih skupnih objektih oziroma dogodkih, v prvi vrsti pa navzven, v meddržavnih odnosih (čeprav se tudi tu pojavljajo različni interesi).

Očitno je torej, glede na naš sistem obračuna oziroma prisvajanja dohodka, širše narodnega dohodka – na eni strani preko tozdov, na drugi strani pa preko republiških oziroma pokrajinskih ravni – mehanizmov (občine so znotraj teh skupnosti), da se tudi *naše delavstvo primarno »etablira« v republiško oziroma pokrajinsko skupnost kot »njegovo« »nacionalno skupnost«*, ker je to edino konkretna pot do večjega osebnega in družbenega standarda. To pa pomeni, 1., da ostaja t. i. skrb za federacijo pretežno skrb partijsko-državnega aparata in 2., da se

na takšni družbenoekonomski podlagi *mednacionalni odnosi* kot medrepubliški – pokrajinski morajo zapletati, da prihaja do konfliktov tudi na liniji različnih interesov »delavskega razreda« posameznih republik in pokrajin. Kolikšen je pri tem ideološki delež politične birokracije oziroma upravnih organov posameznih republik in pokrajin, v to razpravo se na tem mestu ne spuščam.

Pomemben sklep tega kratkega razmišljanja bi bil, da je »razredno« v tem kontekstu pri nas praktično zvedeno bolj ali manj na ideologem; da pa se je celo do »brutalnosti« razširilo vprašanje »mednacionalnih«, to je medrepubliških – pokrajinskih odnosov (resnično narodnostna vprašanja narodov, ki živijo v različnih okoljih pri nas, so dosti manj prisotna v politični in širši javnosti).

Čeprav »delavsko razredno« ostaja pri nas še vedno aktualno, sicer v drugačni obliki kot družbeno sistemski problem, kar je pokazal labinski zgled. Ta pa je v tem, da delavstvo je (ostaja) poseben del družbe s svojimi ožjimi interesi, ne le ozdovskimi, tudi proti t. i. širšim, družbenim interesom, še posebej v spopadu z birokratizmom in etatizmom, pa tudi s tržnim sistemom gospodarstva. Kar me spodbuja k drugemu sklepu, da se namreč *delavstvo le ni popolnoma »etabliralo« v prevladujoči sistem.*

II. ODZIVI, ALTERNATIVE, PROJEKCIJE . . .

Imenujmo vse uradne akte ter spremljevalne dokumente z ideološkimi obrazložitvami o prihodnjem razvoju slovenske družbe uradno teorijo, strategijo njenega razvoja. Dodajmo ji neke neuradne, tudi alternativne ideje, teorije, projekcije. Ali imamo pred seboj *resnično znanstveno videnje naše družbe na pragu in za pragom v 21. stoletje?*

Ali smo na pravilni sledi civilizacijskega razvoja?

Dve pripombi imam takoj k (zlasti uradnemu) *videnju sedanje*, pa tudi *prihodnje civilizacije*, ki bi jo naj čimprej presadili v naš slovenski vrt:

1. Ne vidimo, da je ta civilizacija na razpotju, da ni dala samo velikega napredka, ampak tudi polno negativnih rezultatov za sam svet, ki to civilizacijo preživlja (za t. i. »zahod«), še bolj pa za ves svet; da je sama bolna, ob vsem blišču tretje znanstvenotehnične revolucije, ki je njena bit; skratka, da tiči sama v globoki krizi.

2. »Naše« videnje razvoja je nekako *enolinijsko, enodimenzionalno*, »posnemovalno« – tako rekoč brez alternativ, kot edina determinirana prihodnost »visokotehnološke, inovativne, informacijske itd. družbe«, (ki jo potem preprosto prekrstimo, da je le takšna lahko socialistična samoupravna družba). Ne morem, da ne bi imenoval takšnega videnja naše družbe na pragu 21. stoletja enostransko, kratkovidno, tehnokratsko, ki prezre celo vrsto drugačnih funkcij in lastnosti prihodnje družbe (ki je poleg tega še odprta, problematična, še nedokončna zdefinirana). A mi že vemo, da bo, da mora biti takšna in ne drugačna.

Ko *Mesarovič in Pestel* govorita o dveh krizah človeštva, ki lahko pripeljeta do katastrofe, o razpotju človeškega rodu (še posebej ko kritizirata tehnološki optimizem), ko *Alvin Toffler* govori, da tehnokrati trpijo za kratkovidnostjo in se zavzema za nadzirani tehnološki razvoj (ki ga naj ne izvajajo samo tehnologi); da

se vsaka družba srečuje s celo vrsto možnih prihodnosti; da človek ni bitje, ki bi se lahko neomejeno prilagajalo tehnično-tehnološkim ali katerikoli drugim velikim, hitrim itd. spremembam, ko *Cornwall* neposredno opozarja na prihajajočo sekularno stagnacijo kot posledico t. i. difuzije tehnologije itd. itd., pa se pri nas pojavlja nova, še posebej visoka tehnologija, povrh vsega ne dovolj zdiferencirana in neselekcionirana, v katero naj bo vpet celotni znanstvenorazvojni potencial (»vsa naša lastna pamet« – znanje) kot edina rešitev in pot »v družino razvitih«, do blaginje in sreče slovenske družbe v 21. stoletju. *Brez nekega tudi kritiškega, vrednostno alternativno sistemskega odnosa do takšnega razvoja*, ob upoštevanju tudi druge strani reprodukcije življenja nacionalne skupnosti oziroma naroda. Gre za to, da že danes trasiramo *neki sintetični pogled na kompleksni razvoj, ki naj bi poznal tudi alternative, odpore, protitendence, stranpoti, faze itd.*

K tehnološki varianti srečne, »tehnologizirane« Slovenije potem dodajajo *kulturniški krogi svoje vizije naroda* (ki je tu zame širši pojem, ki živi tudi na Koroškem, v Trstu, Parizu ali Buenos Airesu), če bo ideološko enoten in bo razvil kulturni razcvet družbe, bo tudi dosegel vse, kar je nujno, da neki narod ne le obstoji, ampak se tudi harmonično, trajno, vsestransko razvija.

Skratka, v tem t. i. *tandemu enostranskosti pojmovanja civilizacijskih tendenc in dizajnerstva esence slovenskega bivanja in razvoja na pragu 21. stoletja* manjka neko vseobsežno dialektično, tudi alternativno (variantno) videnje svetovnega, evropskega in našega (jugoslovanskega in slovenskega) razvoja, ki ga ni mogoče do potankosti (celo) sprogramirati (ker je prihodnost preveč neznana), ampak v prvi vrsti omogočiti ljudem takšno najširšo izobraženost; vzgojiti, pripraviti naše ljudi tako, da se bodo katerikoli prihodnosti (tudi šokantni) uspešno, hitro prilagojevali kot posamezniki, kot sloji in kot »nacionalna celota«.

A za *takšno gibko inteligenčno nacionalno skupnost* vidim v že vzpostavljenih (celo zakoreninjenih) oblikah, v »etabliranem« načinu mišljenja, v že formiranih organizmih in mehanizmih *vse manj možnosti*. Nasprotno, o čemer bom še govoril, okorele sheme, birokratizem vseh psovod, inertnost, pasivnost organov in ljudi na eni strani, na drugi strani pa krepitev »zaviralnih konfliktnosti« (do osebno prestižnih, nekako v skladu s slovensko tradicijo) mi vzbujajo resen *dvom, da smo že odkrili prave sledi svetovnega in lastnega civilizacijskega razvoja na pragu 21. stoletja*.

Grem celo dalje in trdim, da me t. i. *biološka oboletost* naše družbe (kamor spada tudi umiranje gozdov ter onesnaževanje zraka in vode itd.) ter *patološki družbeni pojavi* resno opozarjajo, da je *naša družba bolna* (v navadnem in v frommovskem pomenu besede). (Logično bi bilo sklepati, da bi morala biti vsestranska prizadevanja vseh članov te skupnosti in »nacionalnih« družbenih organov usmerjena najprej k ozdravitvi teh in še drugih bolezni, ne pa graditi »gradov v oblakih« – dejansko na papirju, idej o neki čisto informatizirani, tehnologizirani, inovativni itd. slovenski družbi). Tako smo po *nekaterih podatkih* po nekih sodobnih klasičnih boleznih in po patoloških pojavih »na špici« svetovne lestvice, pa naj gre za srčne-žilne bolezni, maligne tvorbe, gastrointestinalne bolezni kot za različne nevroze in psihopatološke bolezni, do nesreč v motornimi vozili, samomorov, različnih socialnih družbenih konfliktov (ločitve itd.), sporov znotraj kolektivov in v bivalnem prostoru. Tako da je t. i. *stresni ali šok način življenja* vse bolj pravilo vedno večjega števila prebivalstva naše republike (statistike ne bom posebej navajal).

Vse navedeno kaže le to, da *možnosti za prehod naše družbe v 21. stoletje niso*

rožnate, že sprogramirane v visoko donečih papirnatih dokumentih, ob spremljavi »lojtrce domačih« ali pa slovenske pop-punk glasbe.

Birokratizem je enako razvojno zaviralen – pa naj bo zvezni, republiški, občinski ali tozdovski

Kot nekako nadaljevanje prejšnjega razmišljanja sledi *analiza birokratizma, ki ni (le) bolezen časa*, ki ni le slovenski ali jugoslovanski fenomen, ampak tudi *novi sistem urejenosti odnosov (oblasti) in načina urejanja odnosov, novi sistem načina mišljenja in delovanja*.

V mnogih razpravah sem dokazoval dvoje. Prvo, da je socializem kot teorija (doktrina, nauk) nasprotje birokratizma in etatizma, dejansko, konkretno zgodovinsko, zlasti v manj razvitih razmerah, pa da se »realni socializem« praviloma pojavlja kot »realni birokratizem« (bolj centralističnega ali bolj decentraliziranega, večnivojskega tipa); kot celovit sistem tudi kot »birokratski kolektivizem« (podobno meni J. Schumpeter), pojem, ki ni čisto enak etatizmu (ki ga uporablja B. Horvat).

Zato ima naše neprestano (zlasti forumsko) *preganjanje in izganjanje birokratizma*, podobno religioznemu ritualnemu izganjanju hudiča, samo možnosti za njegovo zmanjševanje, ne pa za njegovo odpravljanje. Drugo, kar sem dokazal, da se je sicer t. i. *zvezni, republiški, pokrajinski, občinski birokratizem in etatizem res okrepil po ustavnih spremembah l. 1974*, vendar bi se okrepil tudi brez ustavnih sprememb: 1., ker je ustava razvila *neke institucije*, za katere ni bilo realnih zgodovinskih možnosti, pa od tod nujnost večjega vmešavanja države (na različnih ravneh) in 2., ker se je navidezno rešeno *nacionalno oziroma mednacionalno vprašanje začelo obnavljati* v novi obliki samoupravnih »nacionalnih ekonomij« itd., katerim je podlaga *nova normativizacija družbene lastnine*, ki pa ni mogla biti – postati v nerazvitih in drugih neurejenih razmerah kaj drugega kot sindrom nacionalne-republiške, pokrajinske pa celo občinske lastnine, kar je z razgrajevanjem bolj centralizirane federativne ureditve dobilo obliko t. i. »nacionalnih ekonomij« oziroma »nacionalno« združenega dela, pa s tem nacionalnega presežnega produkta, čigar prisvajanje oziroma porazdelitev je postala glavna skrb nacionalne birokracije kot »avantgarde« delavskega razreda »določenega naroda« ali nacionalne skupnosti, ki naj bi po Marxovi teoriji le on produciral celotni produkt.

Nacionalno ali narodnostno je tako postalo ali se razglasilo kot razredno (o čemer sem že govoril). S tem da *eni (v glavnem iz nerazvitih področij) dokazujejo*, da nimajo enakih pogojev za gospodarjenje, da se jih zaradi tega po »zakonu vrednosti« odtuji del »nacionalnega« družbeno potrebnega dela in akumulira pri razvitih, *drugi (v glavnem iz razvitih področij)* pa dokazujejo nasprotno, da plačujejo za federacijo, za hitrejši razvoj manj razvitih več, kot je potrebno, da se sredstva ne porabljajo za razvoj, ampak za porabo, da se neučinkovito uporabljajo itd. Čeprav niti eni niti drugi konkretnih in tekočih izračunov ne morejo predložiti.

Ni sedaj moj namen, da podrobneje obravnavam to temo, ampak da le pokažem, da *s tem res nerešenim vprašanjem manipulira birokracija ene ali druge skupnosti*, da se zaradi tega *jugoslovanski trg parcelira* republiško, pokrajinsko pa celo občinsko, da se ne uporabljajo najučinkoviteje sredstva v družbeni lasti itd., itd. Kriva pa je za to politiko birokracija različnih nivojskih plasti, ki je (ne glede

na »nacionalnost«) enako indolentna do neekonomske porabe oziroma zaposlitve sredstev in dela, ki je enako razvojno zaviralni dejavnik ipd., ki je »vsevedna in nenadomestljiva«, kar deluje tudi v smeri »razkroja komunistične morale« (Delo, 7. 1. 1987).

Če sedaj sistemsko primerjamo kapitalistični razred (buržoazijo) in birokracijo, potem se njun interes kaže kot enak: boj za ohranjanje oblasti kot voditelja (zaščitnika) naroda, nacionalnih interesov pred . . . (kar je tudi vir »nacionalizma« – »obrambnega« ali »napadalnega«). Vendar je med njima *le razlika*. 1. *Kapitalistični razred (buržoazija)* ne more preslepiti klasičnega delavskega razreda, da je na njegovi strani, da se bori za njegove interese (čeprav so tudi takšni poizkusi). Na drugi strani je kapitalistični podjetniški razred, ki je življenjsko zainteresiran in pod pritiskom konkurence, da pospešuje tehnični razvoj, da maksimalno ekonomizira z delom in sredstvi. 2. *Birokracija*, še posebej če izhaja iz revolucionarnih tradicij delavskega boja, uspeva, da indoktrinira stališče, da se bori za delavske interese (vsaj nekaj časa), da je na strani delavskega razreda. Toda birokracija nima ne samointeresa ne znanja in ni prisiljena (ker je edina »vodilna sila« v družbi), da se bori za uspešen tehnični ekonomski napredek, za učinkovito gospodarjenje (pa naj gre za najvišjo politično birokracijo ali za t. i. administrativno ali tehno-organizacijsko-birokracijo).

Toda o tem več kasneje pri konkretnem zgledu.

Napake v ureditvi in v razvoju, ki se različno odzivajo in izzivajo

Napake se vedno maščujejo, neporavnani računi prihajajo slej ko prej v naplačilo. To pomeni, da je nezadovoljstvo v Sloveniji, ali se zavedamo tega ali pa ne, najprej poseben odsev krize, v kateri tiči že dalj časa naša družba – ureditveno in razvojno. Drugače povedano, nezadovoljstvo z nekimi današnjimi rešitvami je dejansko nezadovoljstvo, protest proti neučinkovitemu »jugoslovanskemu načinu gospodarjenja«, proti nezadovoljivemu gospodarskemu in družbenemu razvoju, s tem pa tudi proti gospodarski in družbenopolitični ureditvi ter politiki, katere korelat je v glavnem takšno stanje.

Gre torej za neke vrste *ponujanja alternativnega modela ureditve in razvoja*.

Dve vprašanji se nam v tej zvezi zastavljata, 1., ali imamo lahko (izoblikujemo) neki jugoslovanski sistem in politiko, ki bosta nevtralna glede na različne interese republik in pokrajin, pa tudi različnih družbenih slojev; ki bosta sprejemljiva (v korist) katerekoli federalne enote ali sloja in 2., (to je samo druga stran tega vprašanja), ali je sistem lahko konstrukt znanosti kot zgodovinsko najustreznejši sistem itd. brez enotnega vredostnega sistema, brez neke enotnosti v političnem gibanju itd.

Moj odgovor na eno kot drugo vprašanje je *pogojno negativen*. Zakaj pogojno ali z nekimi omejitvami? 1. Četudi noben sistem ne pokriva enako prizadevanje vseh skupnosti ali slojev (razredov), da ne govorim o poedincih, je vendar možno reči, da lahko pokriva vsaj najvitalnejše skupne interese, s tem da tudi ti interesi republiških ali pokrajinskih skupnosti niso enotni; v vsaki so različni sloji. *Gre torej za zadovoljstvo zlasti tistih slojev, ki so nosilci gospodarskega in družbenega napredka*, to pa je vprašljivo, če dani sistem to dovoljuje, 2. *Sistem ni nujno, da je unificiran*; oziroma je lahko znotraj enotnosti tudi dokaj različen, prirejen razvosti posamezne enote (skupnosti), interesom odotnega prebivalstva itd. Vendar

velja zopet prejšnja omejitev. 3. Moramo *razlikovati kratkoročni in dolgoročni vidik nekega sistema*. Če so možnosti, da na *dolgi rok sistem nadomešča nekoristi* enotam ali slojem, potem ga je mogoče sprejeti kot variantno najzadovoljivejšega za vse. In 4., pri konstruiranju sistema moramo izhajati iz razvojnih sistemskih tendenc v svetu, od urejenosti drugih družb s podobno povprečno razvitostjo in s podobnim prevladujočim vrednostnim sistemom.

V *razlagi teh skupnih točk (celo indoktrinaciji)* pa naj bi nastopalo neko politično gibanje (ali kot še pravimo subjektivne sile), ki naj bi z idejnim delovanjem prispevalo, da se takšna doktrina sprejme; čeprav mora biti znanost »zraven« v vsakem pogledu.

Recimo, da bi bil to tip *demokracije gospodarske in politične ureditve*, ki bi dovoljevala pestrejšo obliko lastnine, večjo samostojnost gospodarskim organizacijam kot firmam, manjše interveniranje DPS na vseh ravneh, z večjo iniciativno svobodo glede oblik združevanja dela (delovanja) in sredstev itd. Osebnostno menim, da bi takšen sistem sčasoma močno omejil republiško – pokrajinske monopole oziroma političnogospodarske karteles, avtarkijo, omejevanje pretoka blaga, sredstev, znanja, tehnologije, pa tudi delovne sile. Ekonomski interesi – motivi bi prevladali nad političnimi – birokratskimi, kar lahko empirično dokažemo.

Resnično nacionalističnim in drugim konzervativnim silam bi bila tako spodrezana podlaga za njihovo »vodilno«, »odrešilno« itd. ideologijo. Primarno ekonomska merila bi večino privedla k soglašanju, da je tako prav.

Zato menim, *da je izbruh t. i. nezadovoljstva najprej v Sloveniji* poseben odziv na neko neupravičeno počasnost speminjanja razmer (zlasti mislim na pogasitev inflacije, na nezaživitev učinkovitejšega razvoja itd. ali odziv na nasprotje med našo upravičeno nepočakanostjo ter neupravičeno počasnostjo, zaostajanjem spoznavanja o nujnosti hitrejših, učinkovitih in naprednih sprememb v drugih delih Jugoslavije). Čeprav seveda ne gre samo za to!

Slovenija – moja dežela, Jugoslavija – federativna država

Če tako razumemo *korenine za pojav »slovenskega sindroma«*, potem lahko tudi razumemo izpostavljanje *gesla: Slovenija – moja dežela*. Jugoslavija je za Slovence pač država, kot neka »nujnost«, lahko tudi »nujno zlo«. Na koncu ni to nič nenavadnega, saj *vsakdo teži* (to je bila naša uvodna ugotovitev) *k svoji domovini*. Ta pa mu ni le tista etnična skupnost, ki ji krvno pripada, ampak (za mnoge danes celo predpostavljeno) tista skupnost, ki mu daje vsesplošno varnost, ki mu omogoča zadovoljiv standard v skladu z delom, ki mu omogoča enakopraven osebnosten razvoj itd. (s tega vidika ni čudno, da mnogim Jugoslovanom postaja druga ali celo prva domovina država, v kateri so dobili zaposlitev in v kateri že dolgo živijo, ne glede na primanjkanje nekih narodnostnih vrednosti).

Seveda je drugo vprašanje, ali je to prav, v interesu neke državne skupnosti, če je zaradi tega tudi uspešnost določene družbe manjša itd. (to velja tudi za Jugoslavijo).

Kot ima *vsaka reč dve plati*, tako jih ima tudi to »razumevanje«. Resnici na ljubo moram ugotoviti, da je takšno »marketing« geslo sicer *lahko* neki način *spodbujanja* prebivalcev te dežele k *večji učinkovitosti delovanja* (kar samo po sebi ni slabo), *lahko* pa je tudi *poskus politikobirokratske in kulturniške (elitistične) strukture*, da dobi podporo v boju s podobnimi strukturami drugih skupnosti

oziroma federalnih enot. Tedaj seveda veljajo vse moje trditve, da je birokratizem, pa tudi neproduktivni elitizem katerekoli vrste in ravni enako neproduktiven, protirazvojen in nevaren.

Osebnostno sem v večjem številu del poudarjal, da je sicer upravičen razvoj republiških in pokrajinskih gospodarstev kot relativno samostojnih gospodarskih in političnih skupnosti, če to krepi tudi enotni gospodarski prostor, da pa je to zaradi neustrezne ustavne vsebine družbene lastnine, zaradi neustrezne decentralizacije jugoslovanskega gospodarstva v upravljanje po republiških in pokrajinskih birokracijah, pa torej nesamostojnosti gospodarstva kot resnično samoupravno združenega dela, povzročilo-razkroj enotnega trga na politično kartelirane republiške in pokrajinske trge oziroma t. i. »nacionalne ekonomije« (v negativnem pomenu besede), razpad tudi tiste Jugoslavije – federacije, ki je kot enotni gospodarski prostor nujna za delovanje ekonomskih zakonov pa s tem za učinkovito gospodarjenje v velikem obsegu (s tega vidika je za nekatere produkcije celo že jugoslovanski trg premajhen). Po svoje je inflacija ali tudi stagflacija svojevrstno »maščevanje« ekonomskih zakonov ne le nad Jugoslavijo – gledano z mednarodnega stališča, ampak tudi velik odbitek od možnosti za hitrejši razvoj za vse federalne enote, za vse narode in narodnosti, da živimo relativno, nekateri pa tudi absolutno slabše kot bi lahko.

Zato menim, da *od te neenotnosti živijo dobro samo nekateri privilegirani sloji in posamezniki; republiške in pokrajinske birostrukture* pa imajo zagotovljeno (ohranjajo) oblast (do kje oziroma do kdaj, to je drugo vprašanje).

T. i. »mednacionalni spopadi« so tako najprej konflikti med republiškimi in pokrajinskimi etatizmi in birokratizmi, potem pa tudi med temi vsemi in centralističnim etatizmom, ki ne nastopa samo sam aspiracijsko – zavestno za oblastjo, ampak tudi zaradi »pat pozicije«, ki nastajajo zaradi teh »mednacionalnosti« konfliktov.

Prepričan sem, če bi Jugoslavijo kot celoto uredili enotno gospodarsko (vsaj v temeljih), na resničnih načelih samoupravnosti združenega dela, z objektivnim ekonomskim računom in ustrezno finančno odgovornostjo, če bi uredili politični sistem tudi z neposrednimi predstavniki ljudstva in ga nadalje demokratizirali oziroma debirokratizirali, če bi subjektivne sile znatno več prispevale k moralno-etični prenovi naše družbe . . . , da bi verjetno postopoma le dobili tudi normalne oblike (človeškega sporazumevanja, komuniciranja), s tem da bi se protislovja omejila na tisto zgodovinsko normalno mero, brez katerih celo ni napredka.

Slovenska družba na mnogih (pravih in nepravih) frontah

Če sem bil vsaj kolikor toliko prepričljiv pri predstavitvi jugoslovanskega greha (vzroka) za nastanek »slovenskega sindroma«, pa še to ne pomeni, da slovenska družba že ima jasen projekt in dovolj zbranih lastnih sil za svoj zagon za učinkovit preskok v 21. stoletje; da je tudi že enotna v videnju same sebe jutri, v okviru jugoslovanske skupnosti narodov, pa tudi zunaj nje, neposredno v svetovnem merilu. Gre tudi za naš »greh«; velika je deficitarnost v t. i. našem razvojnem »dvojnem knjigovodstvu«; simbolično bi dejal: v enostranskem, tudi netočnem videnju svojega razvoja in v spregledanju nekih drugačnih razvojnih možnosti (o čemer sem že govoril).

Če je celotni svet, človeški rod na razpotju, potem je tudi vsak narod, vsaka nacionalna družba na tem skupnem razpotju, po drugi strani pa je slovenska družba na svojem razpotju dvakrat – kot del jugoslovanske družbene skupnosti in sama kot družbena tvorba.

Drugače povedano, slovenska družba je na mnogih frontah, pa je usodno vprašanje, ali se tega sploh vsak dovolj zaveda, ali smo sploh odkrili »sovražnika«, in povrh še »pravega«; ali smo uredili okope, podfronte prioritet, ali imamo sploh skupno strategijo, skupno voljo kot združba?

Zgodovina naroda (nacionalne družbe) se začne pisati z vsakim posameznikom, ki pa se mora končati v nekem zboru, ki je lahko himničen ali pa tragičen.

Žal moram ugotoviti, da si je slovenska družba, točneje, da so posamezniki in skupine odprli mnogo front in podfront, tudi netočnih, pa celo lažnih, na katerih se strelja večkrat vseprek, v skladu s cankarjansko tradicijo – drug na drugega, naravnost in izza hrbta, argumentirano in umišljeno ter zlonamerno, zaradi osebnega ali skupinskega ugleda oziroma uveljavljanja, pa tudi upravičeno – objektivno. Na koncu so morda marsikateremu strelcu resnični problemi naše družbe malo mar.

Toda če so že resnično zgodovinske fronte za nas, a o njih ne dvomim (nekaterih nismo niti odkrili), potem ugotavljam, da delujemo bolj kot ostrostrelci, neurejeno, morda podobno samostojnim partizanskim odredom, brez nekih pravil bojevanja, pa tudi brez pravega vodstva. Govoriti o SZDL v tem primeru kot »frontovski organizaciji«, ko je le še faktično neki forum, ki razpravlja sam s seboj in zase (glej intervju predsednika Bučina v NIN-u), se mi zdi kot modrovanje o dialogu dveh gluhih. Zaprto forumsko razpravljanje tega ali drugega organa kar po tekočem traku zaradi razpravljanja (zdaj in ponovno o usmerjenem izobraževanju pa o inovativni dejavnosti pa zopet o stanju v kulturi in o ideološkem sovražniku), je hkrati tudi »prosti tek« zgodovine, ki pa ne more trajati v nedogled. Videz je, da skrbimo za vse; problemi pa se ne premagujejo, ampak kopičijo. Kar je zopet hrana za nove seje!

Politične glave seveda nikakor ne morejo doumeti, da niso storile prav vsega, pa vendar . . . In najdejo zopet etatizem, birokratizem, liberalizem kot sovražnika št. 1. Najbliže resnici je bil na zadnjem ideološkem plenumu CK Račanin, ki je nekako obrnil prst proti sebi, proti »nam«, da smo vsi tisti birokrati, etatisti, liberalisti in še kaj, vendar se držimo strogo načela – primite tatu.

Vprašanje torej še vedno velja, na katerih frontah je slovenska družba – resnično ali umišljeno, upravičeno ali pa ne? Koliko in kje je mesto vodilnih organov družbe za preureditev razmer, kje in koliko pa naj bi probleme prepustili t. i. normalnemu »evolucijskemu razpletu«.

Brez neke globlje predhodne analize bi dejal: čas je, da si razgrnemo kompleksno preglednico naše deficitarnosti (stanja, problemov, protislovij), da na tej podlagi izdelamo njen sodobni, dovolj kompleksen »organogram«, da bi z zgodovinsko alternativnimi perspektivami in pravilno identificiranimi prodornimi nosilci in dejavnostmi razvoja sprojektirali tudi variantno naše možnosti za skladen, na znanost, znanje in nove humanejše, socialnejše in demokratičnejše odnose oprt družbeni razvoj.

Skratka, logika strategije razvoja ni v papirnatih projekcijah, ampak v zdravem in zrelem, dovolj svobodnem in discipliniranem samoorganiziranju. Papir, popisano z besedami, nosi veter, razvoja pa ne poganjajo ne besede in ne veter.

Zadnje čase smo priča nekakšnemu *premiku v vodstvu naše družbe*, saj se poleg klasičnega političnega vrha pojavljajo tudi vodilni predstavniki t. i. naše kulture pri razreševanju temeljnih družbenopolitičnih vprašanj in pri usmerjanju razvoja slovenske družbe.

Ni moj namen, da tu razpravljam, kaj je kultura v ožjem in v širšem (sociološkem) pomenu, kultura nekega naroda oziroma neke nacionalne družbe in kaj so kulturne dejavnosti, še ožje, kultura kot ustvarjalna dejavnost umetnikov najrazličnejših smeri, ampak 1., v kakšnem pomenu je kultura (kot jo jaz razumem) dejavnik ali pa celo zavora razvoja ter 2., koliko je omenjena »ženitev« ali takšen tandem bipolarne odgovornosti za usodo, za razvoj slovenskega naroda, slovenske družbe itd. tudi zagotovilo za izhod iz krize.

Nobenega dvoma ni, da je *kultura*, kakorkoli jo razumemo, na eni strani *rezultat* (in kazalec) uspešnega nacionalnega družbenogospodarskega razvoja, na drugi strani pa sama »vzročni dejavnik« nadaljnega razvoja, ob *treh če-jih*: če je dimenzionirana na normalna razmerja materialnih možnosti družbe, b) če je »uspešna«, to je kakovostna, po kompetitivnih nacionalnih in mednarodnih merilih (do neke mere tudi tržnosti) in c) če je vpeta v pozitivno razreševanje sodobnih vprašanj človeka in družbe, s čimer ji ta funkcija daje položaj pomembnega dejavnika družbenega in duhovnega razvoja nekega naroda oziroma nacionalne družbe.

S tega vidika sem kot pripadnik slovenskega naroda za vsestranski razvoj slovenske kulture (v širšem in ožjem pomenu), ki deluje »na liniji« občečloveškega delovanja, za izboljšanje kakovosti življenja in nacionalnega delovanja, v dobro naroda kot osamostaljenega dela človeškega rodu.

Pa je jasno, da je *kultura del naroda*, njegove človeške bitnosti in *samobitnosti*; torej ne *more biti zunaj naroda* ali celo *nad narodom* kot neke vrste arbiter (skupaj s »politiko« ali brez nje ali pa nasproti nje – kot neke vrste tekmeč) o usodnih vprašanjih slovenske družbe. To je na koncu tudi etično poslanstvo kulture.

Tako »kultura«, »kulturno«, kulturnost« dobivajo nekoliko drugačen pomen, kot jim ga dajejo nekateri predstavniki kulturne dejavnosti kot »profesije«.

Osebnostno sem namreč za *širši pojem kulture kot razvojni dejavnik*, to je kot producent razvitejše zavesti članov nekega naroda ali nacionalne skupnosti, kamor spadajo nedvomno tudi znanost, nadalje kultura občečevanja, splošna izobraženost in inteligenčna sposobnost prilagajanja razmeram, govorimo lahko celo o gospodarski kulturi in ne na koncu kultura je tudi etika nekega prebivalstva in družbe.

Kultura je torej povsod, ni omejena samo na pisano lepo besedo ali na likovno, glasbeno ustvarjalnost (ožji pojem). Pri tem pojmovanju kulture se, menim, neki narod lahko obdrži v zgodovini, se uveljavlja v ožjem in širšem svetovnem merilu, je znan v svetu, če se manifestativno izraženo kaže kot vsestransko kulturno, to je v nekem smislu sposoben, da v najrazličnejših občečevalnih oblikah kaže svojo občečlovečnost.

Naravno, da je treba za »*vzgojo*« naroda v duhu tako pojmovane kulture *nekaj storiti*; imeti »kulturne« in »kultivirane« institucije; skrbeti tudi za čisti fizični prostor bivanja; ki pomagajo producirati, prenašati, skladiščiti, obnavljati in razvijati kulturno dediščino in novo kulturo.

Menim, da *smo v tem pomenu storili še kaj malo*, ne da bi govorili o »elitistični« kulturi, ki pripada izbrancem ali kot producentom ali kot porabnikom,

ampak o tisti, ki pripada dejansko narodu; ki je sam narod. Grem še dalj in bi si upal trditi, da imamo lahko zelo enoten »kulturni prostor« z zelo nizko (enotno) kulturo ali pa manj enoten »kulturni prostor« z visoko kulturo.

Ta *kultura naroda* (nacionalne skupnosti) pa ni le nacionalna, to je posebna; ampak tudi občečloveška, ki jo človek celo dobi pri drugem narodu, če mu je lasten ne daje. V tem vidim enega od vzrokov (o čemer sem že govoril), zakaj je toliko naših ljudi našlo svoj kulturni, celo višji, razvitejši prostor v drugih nacionalnih okoljih kot doma (npr. zakaj je zunaj meja toliko naših talentov, zlasti mladih učiteljev /še za eno univerzo/; verjetno se večina ni odločala, recimo zaradi tega, ker je ZK vodilna politična sila pri nas, itd., ampak v prvi vrsti zato, ker jim je bila ta pri nas prevladujoča kultura preozka, omejujoča, jemajoča in ne dajajoča, spodbujajoča).

Čeprav menim, da le težko (že) govorimo o neki »obči jugoslovanski kulturi« ali celo o »enotnem jugoslovanskem kulturnem prostoru«, bi moral imeti pred očmi, da ni nič nekulturnega, če gradimo most za slovensko kulturo do svetovne občečloveške kulture tudi preko jugoslovanske, ki naj bi se razvijala in postajala tudi vse bolj razvita občečloveška kultura.

To isto, kar naj velja tudi za druge dejavnosti v naši avnojski federaciji. Tudi gospodarsko naj bi bilo slovenska družba v stanju sama avtonomno vzpostavljati mednarodne zveze, kooperacije itd., hkrati pa tudi povezano z drugimi gospodarskimi organizacijami Jugoslavije. Ta t. i. *dvojna vezava* ali *dvonivojski prestop* meje, menim, da je zgodovinsko upravičen in v skladu z avnojskim konceptom federativne Jugoslavije, pa tudi učinkovit. Edino tako bo tudi federacija ostala. Sicer velja tisti moj uvodni P. S.

Osebn sem celo prepričan, da je – bi bil prav dokaz »višje« slovenske kulture lahko izražen le v takšnem delovanju in na tej »liniji«, da širimo »slovenski kulturni prostor« v jugoslovanski prostor tako, da se borimo »kulturno« tudi za odpravljanje zaostalosti različnih vrst v drugih federalnih enotah oziroma območjih, torej v aktivnem kulturnem odnosu do kulturne zaostalosti, ne pa nekako »kulturniško« zviška, z vidika neke samozadostnosti.

Tako razumem tudi sporočilo Prešerna, Cankarja in še koga. Ali ni dejal Montesquieu: Il faut cultiver nos jardins!

Preboj alternativnosti v administrativni birokratsko ureditveni in miselni togosti ter v razvojnem projektiranju

Vse iznajdbe, izumi, novosti itd. so rezultat človekove posamične ali skupne svobodne, ustvarjalne dejavnosti, in ne državne reglementacije – predpisov, zapovedi itd. Gibalo razvoja je bila in bo različnost (ne čista, enakost, izenačenost, uravnilovka itd.), ki se v drugi obliki predstavlja kot alternativnost, kar rodi tekmovanje, *boj nasprotij*, ki je – kot sem nekje zapisal – *mati napredka in pot do resnice*. Red – pravni in še drugačen, družbena urejevalna, usmerjevalna avtoriteta, ki skrbi za temeljno enakopravno varnost vsakogar (na najrazličnejših področjih) je pogoj za razcvet, za ustvarjalno tekmovanje, delovanje vsakega posameznika in skupnih ter *skupnosti*. To ni več *anarhična svoboda*, ki uničuje, to ni preprosto aplikacija socialnega darvinizma, ampak je prebuditelj in nadaljnji razvoj same človekove prabitnosti, zaradi česar se je ohranil in se razvijal kot človeška vrsta.

Alternativnost pomeni že po korenu besede, na ni »ene alternative«, ko gre za to in še drugačnost; drugačnost na ureditvenem področju (demokratičnost), ki ni strogo ujeta v inštitucije (kot so npr. klasične politične stranke), drugačnost mišljenja, ki ni vpeto v stroga pravila igre v izboru alternativ (čeprav neka pravila izborne »igre« morajo biti. Vse to imenujem *preboj administrativne birokratske ureditvene in miselne togosti preko alternativ(nosti)*.

Alternativna so torej tudi gibanja, združenja (postavljam konkretno tole tezo: če se bo SZDL spreminjala v takšno asociacijo, tudi ne bo potrebna institucionalizacija mnogostrankarskega sistema).

Alternativne so ocene sedanjosti in različna predvidevanja prihodnosti (projekcije), recimo o prihodnosti sveta (človeštva) – ne le za Rimski klub. Napisanih je več kot ducat uspešnih projekcij, od katerih ima vsaka svojo sporočilno oziroma izpovedno moč. Čas mehaničnega determinizma in absolutnosti Newtonovih zakonov je za nami.

Toda *alternativnost* (prav tako kot različnost) *ima svoje meje* v dvojnem pomenu (sicer pride do anarhije oziroma entropije):

1. Alternativnost *mora biti izrazna oblika iskanja občečloveškega v človeku*, v narodu . . . kot njegovega »generičnega« in »specifično človeškega« bistva. Če je alternativnost nasproti drugim – tako rekoč nasproti celotne nacionalne skupnosti (naroda) – težnja k tej človeški samobitnosti in v tem pomenu k njeni prenovi, kolikor delujejo nacionalne sile s pozicij tega cilja, potem je to sodobno, napredno gibanje. Sicer se vrača k nostalgiji starih, že preživelih nacionalno preporodnih, prosvetlenskih gibanj, ki lahko celo zavajajo nacionalno skupnost (ji kažejo napačen »image«) in se razvijajo v njej težnje po njeni vse bolj razviti človeški eksistenci v pomenu razvoja.

2. *Alternativnost* pa mora biti vendar »podrejena« *pravilom* (samodisciplinirane) skupnostne usode preko našega skladnostnega »nacionalnega bivanja«, v iskanju od vsega začetka tudi neke sinteze (ne le antiteze). Sicer je celota (npr. nacionalna družba) le neurejena množica delov (posameznikov, posameznih gibanj), ki ni v stanju zagotoviti urejenega življenja nacionalni skupnosti niti na reprodukcijski ravni, kaj šele nadaljnji razvoj.

Tu pa se začenja dejansko *druga drama za vsako družbo*, za vsak narod, kjer gre za združevanje vseh slojev in gibanja naroda na nekem skupnem izhodišču za premostitev nasprotij, kjer lahko odigra t. i. *združena* (etično narodu predana) *inteligenca* (ne le kulturniška, ampak tudi znanstvena, tehnična, politična itd.) odločilno vlogo pri premoščanju nekih nasprotij.

Osebnostno menim, da smo pri reševanju t. i. »slovenskega vprašanja« (tudi v zamejstvu) najbolj deficitarni prav v tem pogledu.

Zato je še kako pomembno, da vsak narod, da vsaka nacionalna skupnost najde *svoj periskop razvoja*, *svojo sled zgodovine znotraj*, denimo pri nas, občejugoslovanske (velja uvodno opozorilo P. S.) in evropske ter ne nazadnje svetovne zgodovine. In na tej podlagi izdelava alternativne projekcije razvoja z narodnostno sintagmatično sintezo.

Glede *izdelave takšnih alternativnih projekcij in sinteze* pa imam zopet *tri pripombe* (ugotovitve):

1. *Izhodiščne ideje* o našem nadaljnjem razvoju so se rodile *v centru politične moči ter v operativnih izvršnih organih*, niti ne v gospodarstvu (združenem delu) niti ne v »centru« znanosti (univerzi).

2. *Možni razvoj se ni projektiral alternativno – variantno in adaptabilno.*

Navedel bi samo dve globalni alternativni razvoja, ki oblikujeta dve oziroma štiri možne razvojne smeri in projekcije: Prva alternativa je, da projektiramo razvoj slovenskega gospodarstva in družbe kot integralnega dela jugoslovanskega gospodarstva in družbe (prva varianta) ali pa kot bolj ali manj zaprti razvoj s samoprekrbujočim gospodarstvom, z edinim »outputom – izvozom v druga nejugoslovanska gospodarstva (druga varianta). Druga je alternativa, ali sprejemamo koncept dolgoročno umirjenjšega razvoja s poudarkom na izboljšanju kompleksne kakovosti našega življenja ali pa sprejemamo koncept visoko dinamičnega, prednostno tehniziranega, kozmopolitskega, skrajno komercializiranega gospodarskega razvoja, tudi ekološko bolj »umazanega«, neuravnoteženega razvoja, z vzporedno in podrejeno vlogo drugih dejavnosti ali oblik življenja izhodiščno definiranimu cilju.

3. *Izdelana uradna projekcija* (naj omenim, da so se prve projekcije našega razvoja do leta 2000 in za njim pojavile že v drugi polovici sedemdesetih let) se ni preverjala niti s protiprojekcijami, niti takoj, po že »prehojenih« letih pa do danes. Čeprav lahko že ugotovimo, da se mnoga predvidevanja projekcije oziroma plana razvoja do leta 2000 do sedaj niso izpolnila ali so celo zelo netočna.

To je samo dokaz, kako *vprašljiv je takšen tip predvidevanja, nadalje planiranja*, in vodenja dolgoročne politike razvoja na takšni labilni, nejasni osnovi – parametrih, ki ali so nerealni, le neka ekstrapolacija trendov, ali pa vneseni iz preprostih želja po razvoju. Posebej moram poudariti, da nismo opravili znanstvene »kvalitativne« ocene projekcije. T. i. socialno filozofska, institucionalna razvojna analiza je preprosto pristala na ideologeme, ki so (bili) tedaj uradna verzija videnja razvoja »samoupravne socialistične družbe«.

III. K SINTEZI

Povzetek kot izhodišče sklepnega razmišljanja

V dosedanjem delu razprave sem poskušal preanalizirati t. i. pojav »slovenskega sindroma« kot globalnega občutka ogroženosti samobitnega integralnega obstoja in samolastnega razvoja slovenske družbe (naroda), zaradi vsiljevanja načinov, mehanizmov, politik reševanja lastnih problemov in suverene dejavnosti »narodne« republike kot oblike državnosti slovenskega ljudstva (naroda), po centralistično-unitarističnih silah bodisi na ravni zveznih organov ali od vodstev republik, ki so birokratsko in bolj centralistično usmerjene, kot odstopanje od avnojskega koncepta federativno urejene Jugoslavije ali celo napad nanjo (o drugem delu »sindroma« – kako je s preteklostjo, ali je ali ni bila avtohton razvoj samega naroda in oblik življenja, kakšno vlogo je potem igrala KPS oziroma ZKS, ali je t. i. »komunistični koncept« socialističnega družbenega razvoja na Slovenskem »uvožen« itd., nisem in ne bom tu posebej govoril).

V tretjem delu razprave bom skušal zbrati le znanje in nakazati s svojega stališča in videnja *pot k neki, ne vsaki sintezi*; na kratko pokazati, kaj vse je na poti (kot ovira) za slovensko družbo na pragu 21. stoletja, kako si jasneje zamisliti, kakšna naj bi bila in kakšna bo verjetno naša družba.

Čeprav imamo že projekcije in celo plan do praga 21. stoletja, je in bo čas, da o tem govorimo, razmišljamo, kajti nekateri parametri za uresničevanje že načrtovanega razvoja se hitro spremenijo. Tako upravičeno menim tudi zato, ker *ponovno odpiramo knjigo ustave* ter se sprašujemo, kaj bo v njej treba prenoviti, na novo zapisati.

Nam se vedno nekam mudi, čeprav smo časovno mnogo okornejši in počasnejši kot drugi. Vse kaže, da bi želeli, da bi se za nas 21. stoletje pojavilo malo kasneje.

Preveč smo zavzeti z manj pomembnim, tako da ne vidimo večjega, pomembnejšega. Preveč je v nas na eni strani formalizma, na drugi strani pa tudi razgrajevalne sile, ki je deloma sicer razumljiva po tako dolgem obdobju nizko učinkovite graditve.

Kriza je res splošna, v krizi še bog pade v nemilost. Vse je nekako proti-, protiproti- itn. Celo ljudje, ki so bili včeraj vneti graditelji, postajajo rušitelji. Čeprav ne bi smeli biti po nekih mednarodnih standardih tako nezadovoljni.

Včeraj enotni se ločujejo, včeraj neenotni, razdruženi se združujejo.

Po pravilu bi morala imeti kriza (kot bolezen) svoje meje prebolevanja in čas za okrevanje. Pri nas kot da je *obolenje kronično*. Kot da je postala nemoč nad nami oblast.

Zato je poziv, da je že čas, da razčistimo neka poglobljena odprta vprašanja preteklosti in sedanjosti, *poziv k razumu za prihodnost*. Obremenjeni s preteklostjo ne moremo producirati dobre prihodnosti. Čeprav se bo zgodovina znova in znova pisala (tudi po generacijah). Končne zgodovine ni. Je vedno v živčih generacijah kot sedanjosti in še za prihodnost.

Izdelajmo si že družbeni kontni plan in označimo v debet, kar ne velja, kar je preživelo, in v kredit, kar velja, kar ima perspektivo.

To ni noben klic v sili. Je samo moje osebno spoznanje, in še koga, ki bi rad videl našo nacionalno in širšo skupnost v uspešni prenovi in ne naprej bolno v zasnovi.

Ali imamo jasno predstavo, kakšna naj bi bila ali bo slovenska družba na prehodu v 21. stoletje?

Problem je večplasten; je znanstveno futurološko spekulativen, čeprav je do leta 2000 le še 13 let (prav gotovo se v tem času lahko dogodi še marsikaj; gre za t. i. nepričakovane »prelomne« /prebojne/ točke, za točke presenečenja v ekstrapoliranih trendih itd.); je znanstveno analitičen, je socialno-filozofski in politično-ideološki.

Ni tudi isto, če rečem, kakšno slovensko družbo bi želeli videti (imeti) – in kdo bi kakšno želel videti (ali smo enotni v želji) in kakšna bo dejansko, ki pa je prav tako pred mnogimi neznankami.

Če najprej spregovorimo, *kakšna bo*, potem menim, da bo ta odvisna od treh determinant: 1., kakšna »bo« zgodovina in kam nas bo postavila (to ni fatalistična ugotovitev), 2., kaj bo in kje bo Jugoslavija (velja moj uvodni P. S.) in 3., kaj bomo sami storili, kot člani slovenske družbe oziroma kot organizirana družba.

ad 1. *Kje in kakšen bo svet oziroma kakšna »bo zgodovina«?*

Če že pristajamo na *neke zakone* v naravi in v družbi, potem se ti prav gotovo pojavljajo v velikih vzorcih, to pa je v svetu kot celoti (mnogo manj in približno v posameznih nacionalnih skupnostih).

Tako da bo najprej odvisno, kakšen bo svet ob prehodu tisočletja, od tega, ali dokažemo zlasti *obstoj dveh zakonov*, ki ju bom na kratko razložil!

Prvi zakon se nanaša na t. i. dvojno (bipolarno) urejenost sveta kot celote (po Marxu, ožje razrednost), po sodobni klasifikaciji sveta na dva svetova: na razviti sever (S) in na nerazviti jug (J). Ta se glasi nekako takole: medtem ko je en pol (svet), ali se na enem polu kopiči . . . , je drugi pol (svet), ali se na drugem polu kopiči . . . (točke niso izpolnjene, namesto njih vnesemo lahko kaj različne (nasprotno) pojave, procese, tendence itd.).

Drugi zakon je t. i. zakon neenakomernega, akcijsko-reakcijskega razvoja, ki bi ga zopet z besedami opredelil nekako takole: medtem ko se v enem delu sveta (S) razvija (ali, medtem ko se prvi svet razvija) . . . , se v drugem delu sveta (J) (ali, se drugi svet razvija . . .) (točke imajo podoben pomen kot prej).

Zakona skupaj urejata t. i. *dualno (dialektično) urejenost celotnega sveta*. Vprašanje je le, 1., ali sta trajna (ali ju človeštvo kot celota ne more zavestno zaustaviti ali vsaj spremeniti njunih rezultatov); 2., če sta trajna in rigorozna (kot drugi naravni zakoni), ali potem neizbežno vodita do katastrofe?

Že drugi zakon nam daje misliti (nam ponuja izoblikovanje tretjega zakona ali »podzakona«), da namreč obstoji t. i. *dialektična logičnost (nujnost) prelomne (zaokretne) točke v razvoju*, ko se neki proces (trend) v eni smeri konča, lomi, in obrne v drugo smer (akcijo), zaradi samega sistemskega delovanja vektorskih sil, ko se sistem »premočno«, »predaleč« izvrže iz ravnotežja.

Po takšni kratki uvodni, nujni razlagi bom napravil *tele praktične sklepe (teze)*.

– Svet se v 13 letih še verjetno ne bo bistveno spremenil, čeprav se približuje svoji prelomni (preobrazbeni) točki, ker je svetovni sistem zaradi napetosti med poloma (svetovoma) vse bolj eksplozivno nabit.

– Se pravi, da moramo vse manj računati z ekstrapolacijo dosedanjih trendov in vse bolj na zakonito preobrazbo, čeprav ostaja odprto vprašanje, koliko, kje, kdaj radikalneje ali bolj evolutivno.

– Če je za sedanjí svet značilno skoraj *geometrično progresivno napredovanje tehnično-tehnološkega razvoja* na enem polu, pa s tem tudi bogastva, dohodka, standarda, a na drugem polu zaostajanje (vseh vrst), je realistično pričakovati nujnost redistribucije razvoja, realokacijo determinant razvoja, nujno prestrukturiranje v korist drugega pola in seveda neko zmanjšanje koristi za prvi pol.

– In ne le to. Ta zakonitost ima svojo drugo podzakonitost znotraj prvega sveta (S). Namreč, *čim večji je v tem svetu »suficit«* v tehnizaciji, informatizaciji, robotizaciji itd. te družbe, *tem večja je deficitarnost* na drugih področjih, npr. v zdravju (naraščanje mnogih sodobnih bolezni, kot npr. aids), v zaostajanju humanosti, socialnosti, v naraščanju ekološkega neravnotežja, »nekulture« (v širšem pomenu) itd., kar bo seveda na določeni točki zahtevalo preobrat (več napora in sredstev za premagovanje teh družbenih slabosti in protislovij), zaradi *vzpostavljanja nekega nujnega relativnega ravnotežja med vsemi področji* (oblikami) reprodukcije družbenega življenja. Za J bi trdili nekaj obratnega.

– Vsi ti objektivni materialni in biološko-mentalni, socialni itd. protislovni procesi pa zopet po dialektiki nasprotij ustvarjajo v *zavesti ljudi, narodov, družb* različne idejne, teoretične (pozitivne in negativne) reakcije in na koncu ideološka-politična gibanja za in proti takšnemu stanju; tudi *alternativno kritično zavest*, ki razmišlja o drugačnem svetu, o spremembah v svetu kot celoti in njegovih delov, ki končuje v različnih, alternativnih projekcijah, modelih pa celo scenarijih (za novi svet) za preživetje človeškega rodu in njegov nadaljnji razvoj (bolj realistično: za spreminjanje sedanje urejenosti sveta, konfiguracije razvoja /pred točko kataklizme/). Kar ne pomeni zanikanja objektivnega znanstvenega (spo/znanja) sveta,

kot je, ampak ustvarja šele oboje skupaj – objektivno dogajanje in subjektivno delovanje, dialektično celoto svetovnega gibanja. Se pravi, da ne gre za čisto mehanično determiniranost razvoja, kjer ne bi imela kaj iskati človekova svoboda odločanja.

ad 2. Takšen kratek diskurz v teorijo razvoja mi sedaj olajšuje tudi *odgovor na drugo vprašanje*: kje bo, kaj bo na pragu 21. stoletja Slovenija oziroma Jugoslavija, pa tudi, ali smo v stanju spremeniti že njeno »determinirano« mesto oziroma položaj?

Kratko skicirani *odgovori* bi bili naslednji:

– *Deli sveta, kot so posamezne države*, ali znotraj njih neke ožje skupnosti, se ne ravnaajo tako strogo po svetovnih zakonih kot pa parcialni svetovi, čeprav je tudi za njih prihranjena neka podobna logika. Kar drugače povedano pomeni, da so določene možnosti za vsako družbo za njeno zavestno (aktivno) prestrukturiranje in pregrupiranje v svetu ob določenih omejitvah, kar nadalje pomeni, da imajo deli sveta (kot so npr. države) več svobode znotraj celote (sveta), kot pa celota (svet) sama. Nekatere dežele se prebijajo iz J v S, druge se vračajo obratno; nekatere so ali mnogo jih je »vmes«, med ekstremnim S in J.

– *Jugoslavija je v tej vmesni grupaciji*. Torej ima možnosti za preboj med dežele S, čeprav to ni odvisno samo od nje, ampak 1., kako aktivne bodo druge »vmesne« dežele ali dežele J, pa tudi 2., kako se bo dalje spreminjal sam S. Čeprav je za 13 let in glede na naše mnoge hude probleme (stagflacija, velik zunanji dolg, nestabilni gospodarski sistem itd.) težko pričakovati takšen preskok (več kazalcev nam govori, da bo ob koncu dvatisočletja Jugoslavija še bolj zaostajala za razvitim S).

– *Slovenska družba deli na eni strani usodo Jugoslavije*, na drugi strani pa (kot posebna samoupravna skupnost) ne nujno in v celoti (že ta njen *dvojni položaj* ji omogoča, in od nje zahteva, da vodi, pogojno rečeno, dve razvojni strategiji – za uspešen razvoj znotraj Jugoslavije, v korist hitrejšega razvoja celotnega jugoslovanskega gospodarstva in za razvoj sebe kot samostojne enote /skupnosti/, ki se lahko tudi samoiniciativno razvija in se povezuje tudi s svetom zunaj Jugoslavije).

Njen dosedanji razvoj nam pove, da se ta v primerjavi s povprečnim jugoslovanskim, še bolj pa, če ga primerjamo z razvojem nerazvitih, ni upočasnil (nasprotno, razvojne razlike so se celo povečale). Že odkrita tendenca razvoja svetovnega S in J se kaže tudi pri nas. Od tod celo zaostritev mednarodnih razprav o razvoju; zaradi tega tudi nismo še sprejeli po večletni razpravi meril (kazalcev) za nerazvitost.

– *Le teh nekaj dejstev govori*, da ima slovenska družba še vedno več možnosti za uspešnejši razvoj o Jugoslaviji, vsaj tja do konca stoletja, pa tudi gledano navzven, glede sledenja razvitejšim. Z dvema omejitvama, da ju ponovim: 1. splošna jugoslovanska in 2. posebna naša (slovenska) omejitev (glej obravnavano deficitarnost v naslednjem poglavju).

S tega vidika bi bilo popolnoma *napačno videti Jugoslavijo* (v pomenu – preostali del Jugoslavije) za nas le kot oviro za naš hitrejši razvoj (kot trde nekateri). Jugoslavija je za nas velika varnost in možnost (če jo bomo le pravilno dogradili); velik trg, tako za vire kot za produkte in storitve, še posebej, če bi sodelovanje ustrezno razvijali, po primerjalnih prednostih, na temelju ekonomskega računa itd.

ad 3. Vse do sedaj povedano pa obenem nakazuje, *kakšna bo verjetno*

Slovenija – njeno gospodarstvo, druge njene dejavnosti, družba kot celota, na prehodu v 21. stoletje.

Vsekakor bo slovenska družba skoraj verjetno bolj tehnizirana, »informatizirana«, bolj specializirana, tržno usmerjena, bolje upravno organizirana itd. – kot do sedaj (»verjetno« pomeni še vedno ob mnogih če- predpostavkah). Odprt bo vsekakor družbeno rentabilnostni račun takšnega razvoja, zlasti v dvojnem pogledu: 1., ali bo takšen razvoj družbeno dolgoročno optimalen, to je v skladu z nadaljnjimi pozitivnimi – evropskimi in svetovnimi (nadaljevanimi ali lomljenimi) trendi ter v nasprotju z negativnimi (škodljivimi) trendi in 2., ali je takšna razvijajoča se družba zgodovinsko razvojno-narodnostno zaželená (za preživetev in za uspešen nadaljnji razvoj), glede na napovedane nujne preobrate v sedanji civilizaciji, glede na našo vse večjo omejitveno deficitarnost, pa tudi glede na optimalni (usklajeni) komplementarni razvoj, z vidika razvijajoče se strukture jugoslovanskega gospodarstva (velja zopet uvodna omejitev P. S.).

Moja teza je, prvo, glede na naše »zakonito spoznanje«, da se takšen (posnemajoči) razvoj zahodnih, visoko razvitih gospodarstev dogaja vse bolj preko protislovij (svetovnih in lastnih), torej vse težje, z vedno grozečimi možnimi zastoji; drugo, glede na to, da so na takšno pot razvoja (za sedaj relativno uspešno) stopile nekatere nerazvite dežele pred nami (kot so npr. Južna Koreja, Singapur, Malezija in še nekatere druge), seveda ob gospodarski in politični podpori razvitega Severa (kot njegovo satelitno gospodarstvo), da bi bilo takšno posnemanje oziroma pospešitev v tej smeri vprašljivo kot zaželeno in nujno za preživetev in za nadaljnji kompleksni razvoj slovenske družbe iz treh razlogov: 1., glede na daleč manjše možnosti za takšen prodoren razvoj drugega dela jugoslovanskega gospodarstva, kar bi bila tudi ovira za takšen naš razvoj, 2., glede na našo ustavno smer družbenopolitičnega razvoja, ki se verjetno do 21. stoletja ne bo bistveno menjala in 3., glede na pričakovana (in celo napovedana) prestrukturiranja in preureditev svetovnega razvoja in razvoja samega S in J.

Zaradi vseh teh in še drugih razlogov sem osebno za t. i. relativno umirjenejši, komplementarnejši, integralen, adaptabilni in odprti razvojni model z jasno oblikovanimi, kompleksno, dinamično uravnoveženimi prioritetami, glede na našo sedanjo deficitarnost, glede na primerjalne dolgoročne prednosti oziroma možnosti (v Jugoslaviji, Evropi /tudi vzhodni/ in v preostalem svetu). Temeljni obrambni in agresivni dejavnik tega modela (če ga tako pogojno imenujem) je *hitrejša »kreativna intelektualizacija«* (ne v negativnem prizvoku) in na tej podlagi *racionalizacija celotnega našega delovanja*, komplementiranega s tistimi elementi občečloveškega in specifično našega vrednostnega sistema – kulturnega sistema, ki bi nas združil v kompaktnjšo celoto navzven in obenem tvoril kakovost našega osebnega in skupnega življenja. V tem smislu razumem, da je za našo slovensko družbo *pomembno razviti integralno organizacijo združenega (zlasti ustvarjalnega) delovanja in sredstev iz različnih virov*. Razumljivo je, da mora biti takšen razvoj v prvi vrsti ekološko zdrav, uravnovešen razvoj, da mora vsebovati vrednote racionalnega humanizma in socialnosti – zlasti delovno ustvarjalne pravičnosti.

Takšen model urejenosti družbe in razvoja seveda zahteva našo kompleksno notranjo prenavo – preureditev, prestrukturiranje kot tudi zunanji odprti in aktivni odnos do urejanja vseh razmer v Jugoslaviji na razvojni-napredni podlagi (ne zaprtost, ne pasivnost), kar še posebej velja za nadaljnjo prenavo gospodarskega in družbenopolitičnega sistema, ki naj bi bil v prvi vrsti služila takšnemu razvoju (tu moram povedati, da sem v mnogih razpravah govoril o t. i. kombiniranih, tudi

velikih združenih podjetjih-firmah /morda okrog 100/, ki bi bila deteritorializirana kot neke vrste kombinati /korporacije/, recimo slovenskega »nacionalnega« dela in sredstev, drugih republik, s tujo udeležbo kapitala, tehnologije, znanja in kadrov; govoril sem celo o »jugoslovanskih transnacionalkah«).

Koliko bo *takšen tip družbe socialističen*, je težko reči. Po moji redefiniciji socialistične družbe bi bila tako urejena družba mnogo bliže demokratičnemu socializmu, kot pa je sedanja (ne glede na formalne institucije, nazive itd.).

Seveda pa moramo tudi v tem primeru ostati realisti in se zavedati, da nas ne bo t. i. *Zahod* (vendar s temeljno kapitalistično ureditvijo) nikoli sprejel ne v EGS, ne v Eureka ali zelo tesno sodeloval z nami, ne da bi opustili nekatere naše strogo protikapitalistične institucije in usmeritve. Tega se moramo zavedati tudi v Sloveniji, ne glede na drugačno mnenje nekaterih.

Razumljivo je, da bo naletela takšna »naša« razvojna usmeritev, ki bi jo lahko razumeli kot koristno in sprejemljivo tudi za druge republike (kot posodobitev Jugoslavije kot celote), na *nerazumevanja ali celo ostra nasprotovanja*. Kar nas ne bi smelo pahniti v izolacijo. Nisem namreč prepričan, da ne bi mogli s strpnim dialogom in dokazovanjem doseči, da bi tudi za celotno Jugoslavijo razvili nov razvojni model.

Prav gotovo je treba na koncu ugotoviti, da takšna *razvojna usmeritev še ne pomeni uresničitve*. Do nje pa pot ne bo lahka in ni zagotovljena

Eno je vprašanje *našega zadostnega angažiranja oziroma še prej rešitve* cele vrste neskladij – materialnih, ekoloških, gospodarskih, človeških, institucionalnih, pa tudi kadrovskih. *Drugo* je zmanjšanje ali likvidacija deficitarnosti, o kateri bom govoril nazadnje.

Še posebej bo pomembna *relativno koherentna urejenost družbe*, ki naj bi bila po temeljnih integrativno samoupravna in pluralistična. Zato pa bi morali razviti novi *integrativni vrednostni sistem*, ki bo temeljil na osnovnih človekovih vrednotah, ki ne bo usmerjen proti nobenemu, razen proti lastni zaostalosti (konzervativnosti); ki naj bi bil tudi vodilo in merilo za osebno in skupno delovanje.

Vprašujem se le, ali smo danes v stanju razviti takšno *gibanje* pri nas, ki ne bi imelo na zunaj oznake nacionalnega zapiranja, znotraj pa samo novo obliko boja za prerazporeditev oblasti.

Smeleje in točneje presoditi našo deficitarnost in hitreje spodbuditi razvojne dejavnike

Napačno je, če smo prekritični glede razvoja, še bolj napačno je, če spregledamo *mnoge deficitarnosti razvoja*. Ni nam jih treba povelečevati, pa tudi ne ideološko prikrivati. Znanost mora strogo opraviti svojo inventarizacijo.

Deficitarnosti so lahko v marsičem; odvisne so (še posebej po rang lestvici) od konceptnega videnega, zaželenega razvoja. Deficitarnosti se krijejo tako v nedorečeni, da ne rečem, napačni življenjski, socialno razvojni filozofiji, v pomanjkljivi stabilnosti razmer, v nezadovoljivi politiki kot v nezadostnem ali napačnem izkoriščanju naših virov – naravnih, človeških, akumuliranih, finančnih.

En del deficitarnosti je *naša skupna (jugoslovanska) negativna dota in negativna sedanost*, druga je *čisto naša* – slovenska. Morda ne bom daleč od resnice, če bom dejal, da smo mi sami do neke mere ovira na poti uspešnejšega razvoja – z *mnogimi našimi negativnimi lastnostmi* (naj samo za ponazoritev navedem neka-

tere od njih, kot so: majhnost, skromnost, ki ju ne znamo ovrednotiti, avtarkičnost – zaprtost, ozka regionalna zagledanost, vse močnejša malomeščanska porabniška miselnost, notranja razdvojenost in razcepljenost, pomanjkanje skupnega snovanja, pa tudi pridobljene t. i. »balkanske navade«, kot so npr. delovna odvada, nedisciplinarnost, nered, neodgovornost, »kultiviranje« dvojne morale, vse manj smisla za kakovost, pa tudi porast rentništva, širjenje parazitizma vseh vrst, nam niso več tuje.

Deficitarnost naše družbe se kaže *še drugače*: družba je takorekoč pred ekološkim stečajem, je vse bolj bolna v različnih oblikah (o čemer sem že govoril), pogloblja se kriza zaupanja, skupnega vrednostnega sistema, poglobljajo se konfliktne situacije, samoupravljanje se vse bolj formalizira, slabi morala, raste kriminal itd.

Da ne govorimo o *velikih težavah v nekaterih gospodarskih vejah dejavnosti*: akumulacijsko-reprodukcijska sposobnost gospodarstva je blizu nič ali ponekje celo negativna, precejšnji del opreme in infrastrukture je zastarel, nezadosten za novo, hitrejšo rast, z energijo smo dolgoročno v zagati, kmetijstvo je znova v stagnaciji, komunikacijske mreže starijo itn.

Pri družbenem standardu in dejavnostih se prav tako kopičijo črni oblaki: izobraževalni sistem in univerza sta na napačnem tiru, prebivalstvo se stara – socialni stroški rastejo, organizacijsko-upravna, administrativna režija, je vse težja, kulturi se napoveduje manjši kos kruha itd.

Deficitarnostim nasproti so *prednosti*, ki se krijejo v prvi vrsti v naših inteligentnih potencialih, znanju, pridnosti – delavnosti (ki pa usiha), v večji storilnosti, praktični razumnosti, strokovnosti, tradiciji, renomeju solidnosti, višji specializaciji, organiziranosti itd., čeprav so nekatere od prednosti v hitri eroziji.

Kako popraviti to negativno bilančno stanje, v kateri alternativni prebojni smeri, to pa je vsebina celotne moje razprave.

Nacionalna identiteta in religija v Jugoslaviji

(Poskus predstavitev)

I

Že površnemu poznavalcu Jugoslavije je jasno, da vprašanje o nacionalni identiteti in religiji v Jugoslaviji ne meri na vprašanje o jugoslovanski nacionalni identiteti. Sodobna Jugoslavija kot federacija predpostavlja identiteto in suverenost narodov, ki jo sestavljajo. Jugoslavija kot celota seveda ima in potrebuje svojo identiteto, toda ta identiteta ni identiteta (ene) nacije, temveč je identiteta države kot federacije, skupnosti narodov in narodnosti. Tudi ideologija, ki izraža in utemeljuje to identiteto, zato seveda ni nacionalna ideologija, in kar je za našo temo – »civilna religija«¹ – odločilno, ta ideologija težko dobi status civilne religije v kateremkoli od današnjih pomenov. Sodobna jugoslovanska ideologija seveda pozna predstave, simbole in ravnanja (praznike, ceremoniale itd.), ki izražajo (naj bi izražali) zavest o vrednosti, identiteti in usmerjenosti in s tem utemeljevali skupne jugoslovanske družbene ustanove. Toda 1) pri tem so njena predpostavka posamezne nacionalne institucije in ideologije in 2) radikalno so iz nje izključene vse religiozne kategorije (bog, božja previdnost, izbranost po bogu itd.). Če bi se ob njej spraševali o civilni religiji, se prav gotovo ne bi mogli v smislu Bellahove ali Rousseaujeve opredelitve.² V ozadju take radikalne izključitve tradicionalnih religioznih kategorij iz sodobne jugoslovanske ideologije tiči dvoje medsebojno povezanih dejstev: vodilna družbenopolitična sila, ki je oblikovala sedanjo jugoslovansko državo in sodobno jugoslovansko idejo/ideologijo – KPJ oz. ZKJ – je po svojem programu in (obvezni) opredeljenosti članov ateistična; ateisti oziroma deklarirano religiozni (tudi zato) v Jugoslaviji niso številčno zanemarljiva manjšina (kot na primer v ZDA) niti ne zgolj tolerirana, v bistvu pa ignorirana kategorija (kot v mnogih deželah). Eno in drugo dejstvo pa ni brez zveze s predvojno in medvojno zgodovino, v kateri so Jugoslavijo in njene posamezne narode pripeljale do katastrofe tiste politične sile, ki so v svojo jugoslovansko ideologijo skušale vključevati tudi boga, božjo previdnost itd.³

Če bi hoteli v jugoslovanskem prostoru iskati značilne primere civilne religije v njeni »klasični« podobi, bi morali poseči v čas predvojne »Kraljevine Jugoslavije«

¹ Del daljše študije o problemu »civilne religije«. V gradivu študijskega oddelka Svetovne luteranske federacije za razpravo o civilni religiji je ta npr. »delovno« opredeljena takole: »Civilna religija je sklop simbolov, misli in praktik, ki legitimirajo avtoriteto družbenih/javnih institucij. Je temeljna vrednostna usmeritev, ki povezuje neko ljudstvo pri skupnem delovanju na javnem področju. »Religija« (religiozno) je v taki meri, v kakršni izzove zavezanost (odgovornost), in – v določenih primerih – znotraj širšega pogleda v svet izraža smisel nekega ljudstva za vrednote, identiteto in usodo. Civilna, »družbena« je v taki meri, v kakršni se nanaša na temeljne javne institucije, ki izvajajo oblast v neki družbi, naciji ali drugi politični enoti. Izraža se v ritualih, praznovanjih, svetih krajih, dokumentih, zgodovini, junakih itd., podobno kot tradicionalna religija.« (glej tudi: M. Kerševan: Nacionalna ideologija in religija: cerkvena, civilna, ljudska, *Anthropos* 1985/V–VI, tudi: Gradina (Niš), 1985/1–3).

² Kvečjemu v smislu drugega od načinov obstoja civilne religije po Martyju, ki v članku *Two kinds of two kinds of civil religion* razlikuje: civilno religijo kot »podrejanje nacije Bogu« in kot »načonalno samotranscendiranje« (oboje na »duhovniški« ali »preroški« način), v E. Richey, P. G. Jones (eds.) *American Civil Religion*, New York, 1974.

³ O tem že M. Kerševan, *Religija in (dez)integracijski procesi v Jugoslaviji, Pogledi (Split)*, 1983/4.

oz. »Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev«, kot se je v prvem desetletju svojega obstoja po letu 1918 imenovala. Takratni državni simboli, himna, prazniki, grbi so bili polni tradicionalnih religiozних motivov. Toda že takratna uporaba religiozne simbolike je dovolj razločno kazala na zadrego, do katere neizogibno privede v jugoslovanskih razmerah. Bog, ki je bil navzoč v naslovu in besedilu takratne jugoslovanske himne (Bože pravde), je bil vzet iz pesmi, ki je pozivala »Bog odreši, Bog obvaruj srbskega kralja, srbski rod«. ⁴ Pozdrav »Bog in Hrvati« v takem kontekstu seveda ni imel samo vertikalne razsežnosti, ni meril le v onostranstvo. Sicer le implicitne paralele, ki so se delale med ideologijo »jugoslovanske nacije« kot »troedinega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev« in božjo troednostjo, niso bile v korist ne civilni ne cerkveni krščanski religiji. Troedini Bog zaradi tega ni postal bolj sprejemljiv na primer za jugoslovanske muslimane, ki se niso mogli najti ne v eni ne drugi troednosti, obstoj posebne jugoslovanske – pa čeprav troedine – nacije pa so zavračali celo pripadniki narodov, ki so imeli mesto v tej troednosti, kaj šele na primer Makedonci in drugi.

Skratka, od vsega, kar je kot »profession de foi civile« ⁵ dopuščal oz. priporočal Rousseau – vera v Boga, božjo previdnost, neumrljivost duše, onstransko sodbo s kaznijo in nagrado, svetost zakonov in pogodbe, versko tolerantnost – se je kot smiselno v jugoslovanskih razmerah pokazalo predvsem zadnje in predzadnje, vsekakor pa ne prvo, in tudi to zadnje je bilo treba razširiti v tolerantnost do ateistov, katerih število in vpliv sta se v Jugoslaviji okrepila tudi zaradi uporabe in zlorabe boga v dotakratni jugoslovanski državni in v posebnih nacionalnih ideologijah. Jugoslovanska »civilna religija« je lahko le ateistična, je lahko le civilna »religija« (ne teistična ne antiteistična), če hoče biti »civilna« (vsaj potencialno skupna in sprejemljiva za vse državljane).

II

Obravnavanje razmerja med nacionalno identiteto in religijo v Jugoslaviji zahteva, da opredelimo naše razumevanje naroda (nacije). ⁶ Z nacijo razumem zgodovinsko oblikovano kolektiviteto, značilno za moderno kapitalistično in pokapitalistično družbo, ki jo označuje obstoj »nacionalne zavesti« njenih pripadnikov. Ta »nacionalna zavest« pomeni zavest o posebni (nacionalni) identiteti in pravici do suverenosti. Zavest o identiteti in suverenosti se pri posameznikih oblikuje (in izraža, ko je enkrat že oblikovana) skozi različne konkretne »nacionalne ideologije«.

Nacionalne ideologije so praktične ideologije v Althusserjevem smislu, torej »kompleksne formacije ‚montaž‘ pojmov-predstav-podob z ene strani in ‚montaž‘ obnašanja-dejanj-zadržanj z druge strani. Celota deluje kot praktične norme, ki obvladujejo stališča ljudi in njihovo zavzemanje pozicij nasproti stvarnim problemom, njihove socialne in individualne eksistence in zgodovine«. ⁷ Nacionalna ideologija s svojo vsebino, normami obnašanja in simboliko – preko posebnih

⁴ Pri: M. Pavlović, Knjiga o himni, Beograd 1986, str. 195.

⁵ J. J. Rousseau, Du Contrat social, 4. knjiga, 8. pogl.

⁶ Ne glede na možnost in tudi smiselnost razlikovanja naroda in »nacije« se tu zadovoljujem z razlikovanjem etnične skupnosti, etnije/ljudstva na eni strani in naroda/nacije na drugi strani oziroma »stopnji«. Narod in nacijo uporabljam v besedilu torej sinonimno.

⁷ La nouvelle Critique, Paris 1969, no. 23, str. 45.

institucij od družine, šole, političnih organizacij do drugih državnih aparatov, lahko tudi cerkve – oblikuje (in izraža) pri posameznikih nacionalno osveščenost, zavest nacionalne pripadnosti in odgovornosti. Nacionalna ideologija s svojimi predstavami odgovarja na vprašanja o posebnostih, »izvorih«, pogojih obstoja dane narodne skupnosti, utemeljuje nacionalne »pravice« in »naloge«, zlasti temeljno pravico (in nalogo) do nacionalne suverenosti. Prav ta zavest o suverenosti (čeprav različno pojmovani) razlikuje nacionalno ideologijo in ustrezno nacionalno zavest posameznikov od elementarnejše etnične zavesti o etnični (jezikovni, kulturni, religiozni, rasni) posebnosti in raznolikosti.

Kot vsaka razvita ideologija tudi nacionalna vsebuje tri oz. štiri ravni:

- predstavno-miselno raven, raven pripovedi (na primer »nacionalni miti«);
- raven obnašanja oz. norm obnašanja (nacionalni rituali in ceremoniali, prazniki, proslave itd.);
- raven materializirane simbolike (zastave, grbi, »sveti« kraji itd.);
- raven institucij in skupin, ki so nosilec take nacionalne ideologije ali njenih posameznih sklopov.

Miselno-predstavni svet nacionalne ideologije, njeno »pripoved«, sestavljajo običajno v prvi vrsti selekcionirana in artikulirana (nacionalna) »zgodovina« (izvor, pogoji obstoja, boj za pravico in doživete krivice, iz katerih izhajajo še neizpolnjene »naloge« itd.), a tudi »etnografija« (»mi« Slovenci, Nemci, Italijani itd. kot delovni, pošteni, kulturni, hrabri itd., s posebnim jezikom, vero itd.) ali celo »geografija« (razglašanje nerazdružne povezanosti med danim ozemljem in narodom, ki ga naseljuje, med nacionalnim značajem in gorami, morjem, dolinami, sredozemskim soncem ali trdim severom itd.).

Narod (nacija) kot kolektiviteta posameznikov z nacionalno zavestjo, posebnimi nacionalnimi institucijami itd. je, kot rečeno, rezultat zgodovinskega razvoja. Pri obravnavi procesa oblikovanja nacije moramo razlikovati dvoje vprašanj oziroma dve ravni problemov:

– vprašanje *okvirov*, v katerih je potekalo nacionalno povezovanje; vprašanje predpostavk, osnov, na katerih se je oblikovala nacionalna enotnost; ali kar je isto, vprašanje, katere ljudi v načelu nagovarja določena nacionalna ideologija (ljudi, ki jih že druži etnična – jezikovna, kulturna, rasna – sorodnost, ali pa morda ljudi iste že obstoječe državne oz. politične enote ne glede na etnično sorodnost itd.);

– vprašanje *vzrokov in dejavnikov*, ki so ljudi znotraj nekega okvira (enega od možnih okvirov) dejansko povezali v novo kolektiviteto, vprašanje nosilcev procesov, ki so ustvarjali nove nacionalne vezi, subjektov povezujočih ekonomskih, političnih in kulturnih procesov.

Prav jezik morda najbolje ponazarja razliko med vprašanjema oz. ravnema problema. Na eni strani že stoletja pred nastankom moderne nacije jezikovna sorodnost ali skupen ljudski jezik kot možen in v Evropi tudi najpogostejši dejanski okvir povezovanja v narod, na drugi strani knjižni jezik na osnovi skupnega ljudskega jezika kot dejavnik povezovanja v rokah moderne buržoazne inteligence skozi posebne nacionalne institucije, kot so šole na različnih ravneh, časopisi, literatura, gledališča itd. Brez razlikovanja obeh ravni oz. ob upoštevanju le enega ali drugega vprašanja se dogaja, da prestavljamo nastanek narodov v daljna zgodovinska obdobja, ko so se pač oblikovale neke jezikovne ali druge posebnosti in sorodnosti, ali pa vidimo v naciji zgolj poljubno ideološko tvorbo moderne dobe.

Vprašanje o »nacionalni identiteti in religiji« je torej vprašanje, ali sploh in na kakšen način je religija s svojimi kategorijami, simboli, obredi, normami obnašanja, vrednotami itd. vključena v nacionalne ideologije. Nacionalnih ideologij je znotraj nekega naroda praviloma več, tako sočasno kot v zgodovinskem zaporedju, kot je več tudi družbenopolitičnih sil, ki se borijo za politično, kulturno in ideološko hegemonijo znotraj nacije. Ob vseh razlikah med takimi ideologijami (francoska monarhistična nacionalna ideologija je bila npr. različna od revolucionarno-republikanske) pa morajo vse nekako upoštevati dejanske okvire in dejanske povezovalne procese, ki so bili pomembni za konstituiranje danega naroda v zgodovini in sedanjosti (kar omogoča govoriti o nacionalni ideologiji v ožjem smislu skupnega imenovalca ali konstante različnih konkretnih nacionalnih ideologij). Navzočnost religije v konkretni nacionalni ideologiji je tako sicer odvisna od usmerjenosti konkretnih družbenopolitičnih sil, ki so nosilke dane ideologije, pa tudi od dejanske vloge religije pri konstituiranju okvirov in pri povezovalnih procesih, pomembnih za neki narod v zgodovini.

Formalno so vsaj tri možnosti:

- da se nacionalna ideologija konstituira brez navzočnosti religioznih in cerkvenih sestavin ali celo kot protireligiozna ali proticerkvena ideologija;
- da nacionalna ideologija vključuje religiozne vsebine, vrednote, norme, simbole, tako da si sposoja od tradicionalne religije in cerkve in jih prireja za svoje potrebe (z drugo platjo: da tudi cerkvena religija vključuje predstave, vrednote, simbole iz nacionalne ideologije);
- da sama tradicionalna cerkvena religija postane nacionalna ideologija ali njen bistveni del in cerkev bistven nosilec take nacionalne ideologije.

O civilni religiji bi strogo vzeto lahko po mojem mnenju govorili le o srednjem – najpogostejšem – primeru. V prvem primeru bi lahko govorili le o civilni »religiji«: izraz religija bi bil primeren le, če bi pristali na izrazito funkcionalistično opredelitev religije (na primer: vse, kar idejno povezuje dano skupnost) ali v posebnih primerih »iracionalne«, »nacionalistične« sakralizacije in absolutizacije danega naroda. Skrajna stopnja bi bila v bistvu nova/stara poganska »narodna religija« (v Menschingovem smislu).⁸ Skrajne stopnje tretjega primera univerzalna religija (kot so krščanstvo, islam, budizem) ne more doseči, čeprav se ji praktično lahko zelo približa tudi tako, da se opre na ljudsko religioznost; približa pa se ji lahko v razmerah, ko je (bila) neka univerzalna religija hkrati okvir in/ali dominantni povezovalni dejavnik nekega naroda (klasičen primer je poljski ali irski katolicizem).

Kot je razvidno iz zgornjega, menim, da je smiselno izraz civilna religija uporabljati za situacije, ko 1) obstaja v neki družbi (kot dominantna) univerzalna cerkvena religija; 2) ko družba (nacija) oz. dominantne družbene sile potrebujejo idejno združevanje in si pri tem pomagajo z elementi, vzetimi iz obstoječih univerzalnih religij tako, da jih prilagajajo tej potrebi (ko je po eni strani univerzalna religija sama po sebi preširoka za povezovanje dane nacionalne skupnosti, saj ne razlikuje pripadnikov te skupnosti od drugih, po drugi strani pa preozka, če je potrebno idejno povezovati ljudi različnih religij v neki družbeni enoti). Pri tem lahko prilagajajo univerzalno religijo nacionalnim potrebam tako, da se posebej opirajo na ljudsko religioznost (danega področja), bodisi neposredno bodisi s selekcijo in poudarjanjem tistih elementov cerkvene religije, ki so

⁸ O tem več v članku »Nacionalna ideologija in religija: cerkvena, civilna, ljudska ...

že sami rezultat cerkvenega kompromisa z ljudsko religioznostjo danega okolja (na primer nacionalni svetniki, nacionalne Marijine božje poti ipd.)⁹

Temeljni nosilec take civilne religije so pri tem necerkvene institucije. V našem primeru so to različne »nacionalne« institucije v povezavi z drugimi institucijami in skupinami (družina, soseska ipd.). Stvar odločitve cerkva in njihovih vodstev je, ali bodo – in v kakšni meri – tudi same namerno nastopale kot nosilci civilne religije, ali bodo vključevale elemente nacionalne ideologije v svojo dejavnost (npr. nacionalne zastave ob cerkvenih praznikih in na cerkvenih prostorih ipd.), ali pa vključevale sestavine cerkvene religije v nacionalno ideologijo in njeno prakso (na primer cerkveni obredi ob nacionalnih praznikih). Velika aktivnost cerkva v tej smeri približa ta tip tretjemu – in »poganski« artikulaciji univerzalne religije kot nacionalne ideologije; veliko nasprotovanje cerkva pa prispeva k temu, da se oblikuje prvi tip nacionalne ideologije (»čista« nacionalna ideologija ob »čisti« univerzalni religiji).

III

Rekli smo, da so konkretne nacionalne ideologije odvisne od nosilnih družbenopolitičnih sil, da pa morajo le-te upoštevati konkretne okvire in procese oblikovanja dane nacije, če hočejo biti uspešne v boju za idejno in politično nacionalno hegemonijo, oziroma z drugega vidika, da morao vse konkretne nacionalne ideologije vključevati neke konstante, ki so pri nekem narodu nujen pogoj za ohranjanja zavesti o nacionalni identiteti in nanjo opirajočo se pravico do suverenosti in ki navsezadnje kažejo konkretne okvire, pogoje in dejavnosti, pomembne za oblikovanje neke nacije. Take konstantne sestavine so nacionalna ideologija v ožjem smislu (kot skupni imenovalac – lahko zelo različno artikuliran – posameznih nacionalnih ideologij). Seveda je treba tudi pri nacionalni ideologiji in naciji upoštevati staro spoznanje, da pogoji in razlogi za nastanek nekega pojava niso nujno tudi pogoji in razlogi za njegovo ohranjanje. Tudi nacija in nacionalna ideologija poznata specifično dinamiko človeških družbenih proizvodov.

Ne le na federativno-državni, ampak tudi na nacionalni ravni v Jugoslaviji danes obstajajo razlogi, da nacionalna ideologija ne bi vključevala religijskih elementov. Za to govori prvič dejstvo, da so nosilci teh ideologij marksistično-socialistične sile z ateistično tradicijo, drugič, da so uradne nacionalne ideologije jugoslovansko usmerjene, kar iz že uvodoma omenjenih razlogov samo po sebi govori za to, naj se posebni religiozni elementi vsaj ne potencirajo; tretjič, tudi v vseh nacijah so danes številčno in strukturno močne skupine ateistov oz. nereligiozno opredeljenih (od 30 do 60% v različnih nacionalnih okoljih), ki so do svoje nereligiozne opredelitve prišli tudi zaradi zavračanja konservativno-militaristično nacionalističnega-religioznega sindroma.

Vse to pa le zaostri vprašanje, ali so bile religije na tak način vključene v omenjene okvire in procese pri oblikovanju posameznih narodov, da jih tudi tako usmerjene nacionalne ideologije ne morejo ignorirati.

Začnimo bežen tovrsten pregled s Slovenijo in Slovenci in ga končajmo s skrajno občutljivim primerom in problemom Muslimanov kot nacije.

⁹ Treba je spomniti na Engelsovo ironično oznako španskega anarhista, ki nasprotuje veri v Boga, toda v devico Marijo mora po njegovem verovati vsak pošten (španski) socialist. Prim. Marx, Engels, Lenin: O religiji in cerkvi, Ljubljana 1980, str. 217.

Pri Slovencih (katoliška) religija brez dvoma ni bila okvir za oblikovanje naroda. Katolicizem ni razlikoval Slovencev od njihovih katoliških sosedov. Tak okvir je bil – kot pri večini evropskih narodov – jezikovno-kulturna etnična sorodnost s poudarjeno vlogo specifičnega slovenskega jezika. Kvečjemu bi lahko rekli, da je nižja duhovščina (ki je izhajala iz ljudskih slojev ali vsaj delovala med njimi) pomagala ohranjati jezikovno posebnost in s tem tudi bodoči okvir nacionalnega povezovanja. Čeprav je Slovenija tradicionalno katoliška, so bili vendarle protestanti v 16. stoletju – med svojo prevlado v mestu in med plemstvom – tisti, ki so konstituirali slovenščino kot moderen knjižni jezik na osnovi ljudskega govora, s prvim abecednikom, slovnico, prevodom celotne Biblije (1584), šolami in obsežno založniško dejavnostjo. V primerjavi s tem kratkim, a bistvenim in nesporno pozitivnim nacionalnim prispevkom luterancev je bila katoliška dejavnost seveda dolgotrajnejša, a manj enoznačna. Vsebovala je vidike in obdobja, s katerimi je pozitivno prispevala k slovenski nacionalni povezanosti in (samo)zavesti (na primer konec prejšnjega stoletja v boju z agresivno nemško-avstrijsko buržoazijo), pa tudi obdobja, kot je bilo med drugo svetovno vojno, ko je v strahu pred komunizmom šla v svojem najvplivnejšem delu prehitro in predaleč v kolaboracijo s fašističnimi in nacističnimi okupatorji. Enako menjavanje svetlih in senčnih strani katoliškega vpliva pozna tudi kulturno področje, ki je bilo v Sloveniji še posebej pomembno, ker vse do leta 1945 nismo imeli lastne državnosti.

Skratka, slovenska nacionalna identiteta in nacionalna ideologija zlahka shajata brez vključenosti elementov katoliške religije; hkrati pa je bil prispevek katoliške religije in cerkve vendarle tako pomemben in tudi pozitiven, da bi bilo težko in nesmiselno, če bi se skušala oblikovati kot protikatoliška. Uradna slovenska nacionalna ideologija je dovolj trdna in samozavestna pri poudarjanju jezikovno-kulturnih nacionalnih okvirov in poudarjanju odločilne vloge socialističnih sil pri nacionalni osvoboditvi in konstituiranju republiške državnosti, da lahko »velikodušno«, a vendarle selektivno vključuje v nacionalno pripoved, ceremonial, simboliko tudi elemente katoliške religijske tradicije.

S tega vidika je morda slovenski situaciji najbližja geografsko in tudi sicer najbolj oddaljena situacija Albancev. Tudi Albanci so imeli jasne jezikovno-etnične okvire nacionalnega oblikovanja. Prevladujoča islamska religija je s svojo univerzalnostjo prej ovirala kot spodbujala oblikovanje albanske nacionalne ideologije in zavesti; nosilci »albanske ideje« tako niso bili verski vrhovi ob vsem vplivu, ki so ga sicer v petstoletni zgodovini imeli. Nacionalno osveščanje je poleg tega potekalo tudi v boju proti turško-islamskemu sultanu. Opiralo se je lahko tudi na zglede krščanskega predmuslimanskega boja Albancev proti Turkom (Kastriotić-Skenderbeg). Sedanja dominacija marksistično-socialističnih političnih sil tako v republici Albaniji kot na Kosovu seveda tudi prispeva svoje. Albanska nacionalna identiteta torej ne vključuje religije, čeprav je vpliv islamske tradicije vsaj v jugoslovanskem delu tako močan, da ni smiselno za nacionalno ideologijo, da bi se oblikovala kot protimuslimanska.

Drugačna situacija kot na obrobju Jugoslavije (pri Slovencih, Albancih, Makedoncih) pa je v njenem središču, pri Srbih, Hrvatih in Muslimanih, ki vsi govore isti srbskohrvatski jezik oziroma imajo isti knjižni jezik z notranjimi variantami, ki pa se tudi ne pokrivajo z današnjimi nacionalnimi razlikami. Sicer so bile v preteklosti težnje, da se oblikuje enotna nacija na osnovi enotnega jezika, toda te težnje so ostajale površinsko politične in površinsko kulturne in jim ni

uspelo preseči posledic razlik v zgodovinski usodi posameznih področij in razlik med posameznimi kulturnimi tradicijami, ne nazadnje tudi religijskimi. Preko tega področja je namreč potekala poldrugo tisočletje meja, najprej med zahodnim in vzhodnim rimskim cesarstvom, nato bizantinsko-pravoslavnim in rimsko-katoliškim svetom, kasneje med krščanskim zahodom in turškim imperijem.

Kot dejanski okvir nacionalno povezovalnih procesov se niso uveljavile niti (preširoke) jezikovne meje niti ne meje neke aktualne ali zgodovinske družbenopolitične celote, ampak so to postale religijsko-kulturne razlike med katolicizmom, pravoslavljem in islamom. Natančneje rečeno: navzven, proti Madžarom, Italijanom, Romunom, Bolgarom, Albancem, sosedom iste religijske tradicije, so bile jezikovno-kulturne meje hkrati nacionalne meje. Toda navznoter, nasproti ljudem istega ali sorodnega jezika, so se kot okvir nacionalnega povezovanja uveljavile religijsko-kulturne razlike. Ali z drugega vidika: če se je v centrih »nacionalnega prebujanja« le-to lahko oprlo na specifično politično zgodovinsko tradicijo (na primer hrvatskih ali srbskih kneževin in kraljestev), pa so bile na obrobju – na primer v Bosni – te zgodovinsko politične meje prveč nestalne, nihajoče, neenoznačne, da bi bile lahko okvir za nacionalno povezovanje, še posebej, ker so zaradi teh zgodovinskih peripetij živeli na ožjem področju pomešano ljudje različnih religijskih in kulturnih tradicij. In prav na teh obrobjih se je oblikovala nacionalna identiteta na osnovi versko-kulturnih razlik med katoličani (Hrvati) in pravoslavni (Srbi).

Formula Hrvat = katoličan – večkrat napadalno poudarjena v nacionalističnih ideologijah preteklosti – sicer ne vzdrži kritike, saj je versko-kulturna ločnica tako rekoč le ena stranica hrvatskega nacionalnega okvira in tudi sicer ni katoliška vera in cerkev v svoji versko-cerkveni specifičnosti tisto, kar je zgodovinsko konstituiralo hrvatsko posebnost nasproti drugim narodom. Res pa je, da je bila katoliška cerkev s svojo latinsko¹⁰ univerzalnostjo konstanta, najmanjši skupni imenovalc tistega, kar je vezalo Hrvatsko na Zahod in na Srednjo Evropo in jo razlikovalo od bizantinskega in turškega panislamizma in turškega Vzhoda (ob vsej pisanosti in medsebojnih nasprotjih tega, kar je bilo kot Zahod in Srednja Evropa navzoče na Balkanu preko Frankov, Benečanov, Madžarov, Avstrijcev). Organizacijsko in ideološko pa katoliška cerkev v kritičnem obdobju ni bila posebej izrazito nacionalno aktivna. »Nacionalni preporod« v 19. stoletju je šel dokaj mimo nje.

S tega vidika je bila pravoslavna cerkev na srbski strani pomembnejša. Pravoslavne cerkve se organizacijsko načelno konstituirajo kot državne oz. nacionalne cerkve, in tako tudi srbska že v zgodnjem srednjem veku (Sv. Sava). S propadom srednjeveške srbske države v 15. stoletju in s turšo zasedbo pa srbska pravoslavna cerkev ni razpadla. Nasprotno, ostala je edina srbska institucija, legalna in legitimna tudi za muslimanske, turške oblasti. Še več, v značilni turški islamski ureditvi je kot legitimni predstavnik neenakopravnega nemuslimanskega prebivalstva v Srbiji dobila tudi nekatere nereligiozne pravice in dolžnosti. Poseben položaj je pravoslavna cerkev ohranila tudi na področjih pod (katoliško) habsburško vladavino, kamor so se Srbi množično umikali pred Turki v različnih obdobjih. Srbi (in pravoslavna cerkev) so dobili in ohranili avtonomen status obmejnega brambovskega prebivalstva (»Vojna krajina«) na ozemlju takratne (in

¹⁰ Ni slučajno, da so se t. i. (glagoljaši), ki so s starim papeževim dovoljenjem uporabljali pri liturgiji v katoliški cerkvi slovanski jezik in najstarejšo predcirilsko pisavo – glagolico – najdlje ohranili na mejnih področjih, proti Italiji in Italijanom (v Istri).

današnje) Hrvatske. Za našo temo je zanimiva ugotovitev, da so se ti prebivalci (uskoki) jezikovno, versko in kasneje nacionalno asimilirali tam, kjer niso imeli posebne pravoslavne cerkvene organizacije (na primer v Sloveniji), ohranili pa so svojo posebno (srbsko) identiteto na področjih, kjer je obstajala organizirana pravoslavna cerkev.¹¹

Pri Srbih in Hrvatih je bila religija tako navzoča na obeh izpostavljenih ravneh: bila je vsaj delen okvir nacionalnega povezovanja in bolj ali manj pomemben dejavnik tega povezovanja samega. Nacionalna ideologija se pri Srbih in Hrvatih ne more izogniti navzočnosti religije in cerkve (v nacionalni »zgodovini« in etnologiji); ne more je tudi vključevati le na isti »nespecifičen« način, kot jo pač lahko vključujejo tako rekoč vsi evropski narodi zaradi velike vloge, ki so jo krščanska religija in cerkve imele v evropski zgodovini in v vsakdanjem življenju ljudi sploh.

Prej omenjeni procesi so drastično prišli do izraza prav v ožjem, središčnem delu Jugoslavije, to je v današnji republiki Bosni in Hercegovini, in privedli do na prvi pogled paradoksalnega pojava, da govorimo v Jugoslaviji o Muslimanih kot o verski pripadnosti in kot o naciji. Natančneje rečeno, razlikujemo dve vrsti Muslimanov. Ena, ki je jasno albansko ali turško nacionalno opredeljena (živeča na Kosovu, južni Srbiji in zahodni Makedoniji), in druga, ki zajema srbskohrvatsko govoreče Muslimane v Bosni in Hercegovini (ter manj v Srbiji in Črni gori). Slednji naj bi ne glede na svojo versko pripadnost islamu ali na nereligioznost imeli posebno etnično/nacionalno identiteto Muslimanov. V ozadju je pravzaprav enostavno dejstvo, da se Muslimani v preteklosti niso mogli nacionalno identificirati in opredeliti (kot Srbi ali Hrvati), ker okvir nacionalnega povezovanja ni bil niti skupni srbsko-hrvatski jezik niti posebna geografska in zgodovinsko politična celota (Bosna), ampak katoliška in pravoslavna versko-kulturna tradicija. Rekli smo že, da je to pri Hrvatih in Srbih veljalo neposredno le na obrobju, toda to obrobje je bila prav Bosna, ki je bila za bosanske Muslimane slovanskega porekla in srbskohrvatskega jezika seveda center sam. Seveda tudi pri Muslimanih ne gre za abstraktne verske razlike, ampak za širši splet kulturnih razlik, povezanih v tem primeru s širšo islamsko tradicijo z njenimi turškimi in orientalskimi viri, navzočo v vsakdanosti, zlasti v družinskem življenju, ohranjeno in utrjevano skozi stoletno »versko endogamijo« (prepoved poroke muslimanke z nemuslimanom in analogne ovire pri drugih veroizpovedih) ter za razlike v socialni strukturi med nekdanjimi privilegiranim muslimanskim in nemuslimanskim prebivalstvom.

Abstraktno gledano bi si bilo mogoče zamisliti, da bi močni moderni ekonomski, politični, kulturni, povezovalni procesi lahko privedli do oblikovanja nacije v Bosni kot geografsko zaokrožene in zgodovinsko dolgotrajne enote (v tej smeri si je nekaj časa prizadevala avstrijska zasedbena oblast po letu 1878, da bi oslabil srbski in hrvatski nacionalizem, a neuspešno). Toda očitno so bili ti procesi v Bosni prešibki in zapoznili v primerjavi s procesi, ki so se prej začeli v hrvatskih in srbskih središčih in se v glavnem dokončali v 19. stoletju. Prav iz teh središč je tudi prihajal pritisk, da bi se Muslimani opredelili za Srbe ali Hrvate, saj so bile s tem povezane tudi ozemeljske zahteve enega ali drugega središča. Drastičen primer tega pritiska in prisvajanja je bila seveda fašistična tvorba NDH, ki ji je pripadala tudi Bosna in Hercegovina. Ob vsem poudarjanju pripadnosti katolištvu in Zahodu so Muslimane gladko razglasili za »muslimanske Hrvate«, vključili nji-

¹¹ O tem N. Dugandžija v najizbrnejšem novejšem delu o naši temi: *Religija i nacija*, Zagreb 1985, str. 180 in dalje.

hove predstavnike v fašistično-ustaško vlado in tako dalje, medtem ko so proti Srbom vodili politiko pokatoličevanja, izseljevanja in direktnega genocida,¹² (maloštevilne Žide pa so na osnovi rasnih zakonov likvidirali). Šele kasneje, ko je taka politika doživela odpor in neuspeh, so ustanovili za Srbe »Hrvatsko pravoslavno cerkev«, na čelu katere ni bil Srb, ampak emigrantski, »beli« Rus.

Toda tudi blažje oblike pritiskov na opredeljevanje so povzročile nevzdržne situacije, ko so se v isti družini nekateri opredeljevali za Srbe in drugi za Hrvate, nekateri pa v znak protesta pri ljudskem štetju celo za Slovence ipd. Po revoluciji, ko je bila ustanovljena posebna federalna republika Bosna in Hercegovina, da bi se preprečili spori o tem, čigava je Bosna, so se pri ljudskem štetju Muslimani lahko opredeljevali kot »neopredeljeni« ali enostavno kot »Jugoslovani«, čeprav seveda niso bili nič manj opredeljeni kot njihovi sosedje in tudi nič bolj in nič manj Jugoslovani kot pripadniki drugih jugoslovanskih narodov.

Edini smiselni izhod se je kazal v možnosti, da se Muslimani opredelijo kot etnična kategorija z ustavnim statusom, ki ga imajo nacije, čeprav v tem primeru ne z (neizvedljivo) nacionalno republiko, ampak s skupno republiko Bosno in Hercegovino, v kateri živijo skupaj s Srbi in Hrvati. Situacija ni in verjetno tudi ne more biti do kraja razčiščena. Muslimani nimajo svojih posebnih nacionalnih ustanov, kot jih imajo Hrvati na Hrvatskem in Srbi v Srbiji (na primer Srbska akademija znanosti, Hrvatsko narodno gledališče, Srbska nacionalna knjižnica ipd.). V Bosni in Hercegovini so vse javne ustanove le »ustanove Bosne in Hercegovine«, znotraj njih pa se skrbno pazi na »zastopanost vseh treh v Bosni živečih nacij itd.

Treba je spomniti, da ima množična navzočnost Muslimanov v Bosni svoje zgodovinske korenine tudi v posebnostih mejnega in obmejnega položaja te pokrajine, ki je težila že v srednjem veku k samostojnosti (in jo je občasno tudi dosegla) prav zato, da ne bi bila stalno področje političnih in versko-kulturnih bojev med Vzhodom in Zahodom. Tudi s tem je povezano dejstvo, da se je v srednjeveški Bosni zasedla bogomilska herezija in dobila začasno celo status državne bosanske cerkve. Zgodovinarji dokaj glasno sklepajo, da je večina nekdanjih bogomilov po turški zasedbi prešla v islam, s čimer naj bi bila delno pojasnjena bosanska posebnost, namreč množično prehajanje domačega prebivalstva v islam, kar se ni zgodilo v drugih slovanskih balkanskih deželah; svoj delež pri tem ima seveda tudi obmejni status Bosne – najprej kot izhodišče za pohode v krščanske dežele in kasneje kot zbirališče islamskega prebivalstva, ki se je v 17. stoletju skupaj s turško vojsko umikalo iz zgubljenih dežel v Panonski nižini.

S tem seveda nismo izčrpali pregleda raznovrstnosti razmerja med nacionalno identiteto in religijo v jugoslovanskem prostoru. Tu so še Makedonci, jezikovno sorodni Bolgarom, ki si danes po logiki organiziranosti pravoslavnih cerkva prizadevajo tudi za posebno avtokefalno makedonsko pravoslavno cerkev, ki pa je nekdanja matična srbska pravoslavna cerkev noče priznati. Tu je še Vojvodina, tudi nekdanje mejno področje med habsburškim in turškim imperijem z izredno nacionalno in versko pisanostjo prebivalstva (Madžari, Srbi, Hrvati, Slovaki, Ukrajinci, Romuni, Čehi, nekdanj Nemci, in z velikim številom delno že tradicionalnih, delno novih verskih skupnosti protestantske provenience (luterani, bapti-

¹² Prav je, da omenim, da so ugledni muslimanski predstavniki proti takemu genocidnemu ravnanju odločno javno protestirali že jeseni l. 1941 (o tem: Islam in muslimani v Bosni in Hercegovini, str. 136).

sti, adventisti itd.) spet v specifičnih, čeprav ne čistih nacionalnoverskih povezavah.

IV

Ostaja seveda vprašanje, kako sodobne nacionalne ideologije upoštevajo to – v različni stopnji in na različne načine – pomembno vlogo religije pri zgodovinskem oblikovanju posameznih nacij. Omenil sem že razloge, zaradi katerih skušajo sedanje uradne nacionalne ideologije in njihovi nosilci kar se da shajati brez vključevanja religijskih elementov. Docela brez njih pa gre vendarle-težko, saj bi s tem odprli vrata za nastajanje novih konkurenčnih nacionalnih ideologij, ki bi upoštevale prav to, kar uradne zanemarjajo ali celo zatirajo. Zanemarjeni pa so v tem primeru tisti deli nacionalno konstitutivnega dogajanja, ki so tesneje povezani s to ali ono cerkvijo. Lahko rečemo, da so ti v zadnjem času deležni vedno večje pozornosti npr. ob praznavah, ki so organizirane hkrati in tudi skupno tako z državne kot s cerkvene strani (na primer petstoletnica Primoža Trubarja, štiristoletnica prevoda Biblije, obletnica sv. Cirila in Metoda kot apostolov Slovanov, še posebej v Makedoniji, kjer nosi Univerza v Skopju njuno ime, osemstoletnica najbolj znanega srbskega srednjeveškega samostana itd.). Značilno je, da se to dogaja najbolj brez zadržkov tam, kjer je religija najmanj neposredno pomembna za nacionalno ideologijo in identiteto (pri Slovencih in Makedoncih). Zlasti na Hrvaškem pa je bilo dolgo tipično drugačno ravnanje: uradna ideologija je na primer praznovala svoje praznike, povezane predvsem z novejšo zgodovino NOB in zgodovino delavskega gibanja, cerkev pa je sama zaznamovala in praznovala dogodke in osebe iz starejše hrvaške zgodovine, tudi take, ki so bile komajda kaj povezani z versko-cerkvenimi zadevami (čeprav jih je seveda praznovala pod pretvezo slednjih). Kot posredujoči člen oz. kot združevalna platforma, ki omogoča vključevanje tudi religijskih elementov v nacionalno ideologijo, se pojavlja »nacionalna kultura«, »skupna kulturna dediščina«. (Poblizje sem logiko in način takega vključevanja religijskih elementov v uradno nacionalno ideologijo pokazal ob primeru sodobne slovenske nacionalne ideologije). Poseben problem so tisti z religijo povezani dogodki, osebe, simboli, ki so bili uporabljani in zlorabljeni v ideologiji protisocialističnih sil, še zlasti med NOB in revolucijo.

Zaradi nujne vzdržanosti, če že ne izrecnega nasprotovanja pri vključevanju religijskih elementov v opredeljevanju nacionalne identitete s strani uradne nacionalne ideologije se le-ti – tam, kjer so pomembnejši – pojavljajo v taki vlogi na ravni civilne družbe in zasebnega, vsakdanjega življenja. Ali drugače rečeno: kot pomembna se ne kaže toliko zveza med uradno nacionalno ideologijo in cerkveno religijo, ampak ljudska religioznost (katere nosilci so družina, sorodstvo, lokalna skupnost) in odnos do nje. To je vprašanje porok, pogrebov, krajevnih praznikov, družinskih praznovanj, božiča (ki se praznuje pri pravoslavnih na drug dan kot pri katoličanih) ipd.

Ti dogodki so v nekaterih okoljih obeleženi hkrati z religijskimi in nacionalnimi simboli (uporaba nacionalne zastave pri poroki in pogrebu). Značilen primer je t. i. »krstna slava« pri Srbih, staro predkrščansko-krščansko družinsko praznovanje rodbinskega imena, ki se trdovratno ohranja tudi med izrecno nereligioznimi.

Opazni sta dve stališči do tovrstnih zvez med religioznim in nacionalnim opredeljevanjem: radikalno in integrirajoče, in to na obeh straneh! Radikalno

stališče na verski strani: kdor hoče biti nacionalno zaveden, mora sprejeti te praznike itd. v njihovi verski vsebini, kajti to so prvenstveno cerkveno-verske zadeve in kot take so postale del ljudske religioznosti in narodne tradicije (kar pomeni: kdor hoče biti narodno zaveden, se mora opredeliti kot religiozen). Radikalno stališče na drugi strani: kdor praznuje te običaje, s tem kaže, da je religiozen, da ni »razčistil z religijo« (in mu zato npr. ni mesta v ZK). Posredujoča, integrirajoča pozicija je – na obeh straneh, da gre za religijsko *dediščino* in narodno *tradicijo* (religijskega izvora), ki je lahko danes sprejemana in doživljana na religiozen ali na nereligiozen, sekulariziran način.

Značilen je primer konflikta ob božiču v Sloveniji, ali bo to še naprej kot doslej dan, ko se bodo preko praznovanja ali nepraznovanja manifestirale katoliško-pravoslavne nereligiozne razlike v zasebnem in javnem življenju, ali naj bo to združevalni praznik s krščansko, mimokrščansko in sekularizirano vsebino, v kateri se lahko zato najdejo tako krščansko kot nekrščansko religiozni in ateisti.

Spet se – razumljivo – ta dilema najbolj zaostreno kaže v muslimanskih okoljih med težnjo k islamskemu fundamentalizmu in težnjo po sekularizaciji islamske tradicije, pri čemer so nosilci slednjega tisti muslimani, ki niso religiozni (so na primer člani ZK), toda ne morejo in nočejo biti nacionalno neopredeljeni ali drugače opredeljeni kot Muslimani. Pri tem se ohranjajo ali nastajajo nove navade v vsakdanjem življenju. Tudi »zavedni« nereligiozni Muslimani dajejo otrokom izrazita muslimanska imena arabskega ali orientalskega izvora ali oblike, tako da se Muslimani po imenu in priimku takoj ločijo od drugih. Osmrtnice, ki so izrazito družinska zadeva in ki so v krščanskih okoljih črno obrobljene, so pri muslimanih zeleno, pri čemer je pri ateistih-komunistih namesto izreka iz korana ipd. včasih rdeča zvezda ipd.

IZBRANA LITERATURA

- R. Rizman, Marksizem in nacionalno vprašanje, Ljubljana 1981.
- N. Dugandžija, Religija i nacija, Zagreb 1983.
- B. Rudež (ur.), Religija i nacija, Zagreb 1984.
- P. Matvejević, Jugoslovenstvo danas, Beograd 1983.
- Religija i nacija, Pogledi (Split) 1983/84, tematska številka.
- T. Šagi-Bunić, Katoliška crkva i hrvatski narod, Zagreb 1983.
- K. Suljević, Nacionalnost Muslimana, Rijeka 1981.
- Islam i muslimani u BiH, Starješinstvo islamske zajednice u SR BiH, Sarajevo 1977.
- M. Krleža, O religiji (izbor), Sarajevo 1982.
- S. Alexander, Church and State in Yugoslavia since 1945, Cambridge 1979.
- A. Biagi, Sociologia dei rocessi nazionalitari, Verona 1982.

Administriranje namesto trga in plana

Od številnih ključnih sklopov problemov naše družbe, ki jih navajate v pismu, bomo spregovorili le o nekaterih temeljnih družbenoekonomskih ovirah nadaljnega razvoja slovenskega in jugoslovanskega gospodarstva.

Eno temeljnih ovir učinkovitejšega gospodarjenja je nerazrešeno vprašanje razmejitve med planskim in tržnim mehanizmom ter njune povezanosti in komplementarnosti. Ker je s tem povezana neka druga velika slabost našega gospodarstva oz. družbenoekonomskega sistema, bomo o tem spregovorili nekoliko obširnejše. Ekonomska stroka ima določene rešitve za razmejitev področij narodnega gospodarstva na tiste, kjer naj prevladuje družbeno planiranje, in tiste, kjer naj prevladuje trg. Tako naj bi celotno področje infrastrukture, družbenih dejavnosti in velikih investicijskih posegov spadalo v območje planskega mehanizma, vse preostale dejavnosti, in to je pretežni del gospodarstva, pa v območje tržnega mehanizma.

V sedanjem trenutku še nismo strokovno usposobljeni, da bi lahko vseobsežno planirali in na ta način v celoti nadomestili trg s planom. Še do predkratkih je namreč prevladovalo prepričanje, da je nekaj takega mogoče. Dokaz za to so še zmeraj veljavne nekatere normativne rešitve, ki vsebujejo ideje in zahteve za takim vseobsežnim planiranjem. Tako pojmovano vseobsežno planiranje pa v resnici meša in enači idejo družbenega planiranja z idejo podjetniškega planiranja. Med njima pa je bistvena razlika. Družbeno planiranje je po svoji naravi tako planiranje, ki temelji na ex ante kategorijah (npr. vnaprej postavljenih planskih ciljih, vnaprej postavljenih stopnjah akumulacije, ki zagotavljajo materialno podlago za realizacijo planskih ciljev, itd.), medtem ko so podjetniškemu planiranju podlaga ex post kategorije, ki jih izoblikujejo spreminjajoči se pogoji ponudbe in povpraševanja na svobodnem trgu. Spremembe na trgu so za podjetja nove informacije, ki jih morajo upoštevati in ustrezno njim spreminjati svoje podjetniške plane, da bi na ta način tekoče prilagajali svojo ponudbo povpraševanju z namenom doseganja maksimalnega dohodka. (Seveda mora tako podjetniško planiranje računati z določenimi postavkami tudi družbenega planiranja, ki so zanj ravno tako ex ante dana, vendar so to v tem primeru vnaprej dani pogoji gospodarjenja, ki se v planskem razdobju ne spreminjajo in se zato strogo izpolnjujejo).

Značilnost sedanjega gospodarskega ustroja in možnih sredstev njegovega urejanja je tedaj taka, da se ideja vseobsežnega planiranja ne more uveljaviti zaradi strokovne neobvladljivosti problema usklajevanja, tržni mehanizem in njegove zakonitosti pa ne delujejo, ker ga ovirajo najrazličnejše ovire, med njimi predvsem administrativne. Zato bi bil izhod v takem ekonomskem sistemu, ki bi družbeno planiranje uporabljal samo na omejenih in obvladljivih področjih infrastrukture, družbenih dejavnosti in velikih investicijskih vlaganj, medtem ko bi za preostala področja veljal tržni mehanizem s svojimi zakonitostmi.

Tudi za tako omejeno delovanje planskega mehanizma, bi potrebovali resna strokovna prizadevanja in metodološke rešitve, predvsem glede izbire planskih ciljev, njihovega obsega ter načina zagotavljanja materialne podlage njihovega

uresničevanja. Prepričani smo, da je družbeno planiranje v tem omejenem obsegu strokovno utemeljeno in izvedljivo, obenem pa na navedenih področjih tudi učinkovitejše od tržnega mehanizma, saj pretežni del teh področij narodnega gospodarstva sploh nima klasičnega trga. To velja za šolstvo, zdravstvo, skoraj celotno infrastrukturo, itd. Investicije bi se sicer lahko ravnale zgolj samo po tržnem mehanizmu, vendar je planski mehanizem na tem področju učinkovitejši, ker zagotavlja neprimerno več potrebnih informacij za investicijske odločitve od tržnega, s tem pa zmanjšuje negotovost pri investicijskih odločitvah, odklanja nevarnost presežnih zmogljivosti v nekaterih dejavnostih ter ozkih grl v drugih.

Teoretična analiza problema razmejitev plana in trga ter naše praktične izkušnje nas torej potrjujejo v prepričanju, da bi moral biti sedanji ekonomski sistem izoblikovan tako, da bi za pretežni del gospodarstva veljal tržni mehanizem s svojimi zakonitostmi. Za tržni mehanizem pa, ki je osvobojen administrativnih spon, velja, da začne takoj učinkovito delovati, saj je njegova logika delovanja objektivno zagotovljena z ravnanjem egoističnih posameznikov, ki skrbijo za svoje interese kot dobri gospodarji. To pomeni, da morajo v medsebojnih transakcijah večinoma ponuditi protivrednost za tisto, kar hočejo kot povpraševalci realizirati. V nekem smislu je tako še zmeraj Smithova »nevidna roka« nenadomestljivi in dovolj učinkoviti mehanizem gospodarskega usklajevanja tudi za sedanji čas. Ta mehanizem je na razpolago tako rekoč zastoj in ga vsi udeleženci tržnih transakcij zelo hitro razumejo in se po njem ravnaajo.¹

Pri tem pa je treba opozoriti na naslednje. V zadnjem času je vseprek prevladala zahteva po objektivnem delovanju ekonomskih zakonitosti. To je vsekakor pravilna zahteva v nakazanem okviru, vendar potrebuje nadaljnjo opredelitev. Pri tej zahtevi je treba videti, kdo je tisti, ki jo postavlja. Če jo postavljajo monopolistični proizvajalci, potem realizacija zahteve za uveljavitev ekonomskih zakonitosti pomeni zanje realizacijo monopolnega položaja in v skladu s tem realizacijo monopolnih dohodkov. To je pač posledica delovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti ob monopolni strukturi trga. Jugoslovanski trg je z redkimi izjemami nepopoln, zato zavzemanje za objektivne ekonomske zakonitosti v večini primerov pomeni zavzemanje za realizacijo prednosti proizvajalcev, ki jih tak nepopoln trg omogoča. Tako monopolno obnašanje je seveda popolnoma v soglasju z delovanjem objektivnih ekonomskih zakonitosti, je pa v nasprotju s tistim, kar si večina ljudi predstavlja, da naj bi bilo. Večina ljudi si predstavlja in pričakuje, da bi z delovanjem ekonomskih zakonitosti dobili model popolne konkurence. Zato lahko rečemo, da samo pri tistih blagovnih proizvajalcih, ki delujejo na približno popolnem trgu, zahteva po svobodnem delovanju ekonomskih zakonitosti lahko pripelje do tega, kar ljudje v povprečju mislijo.

Zato je treba na področjih, kjer naj bi deloval tržni mehanizem, poskrbeti, da bi bil na njih čim bolj prevladujoč trg popolne konkurence, ki vsebuje zdravo tekmovanje podjetij, ki negira monopolizacijo in pot k najboljšim rešitvam. Ideal je tedaj delovanje ekonomskih zakonitosti ob popolni konkurenci.

Uveljavitev tržnega mehanizma v taki strukturi trga, kot je jugoslovanska, zato nujno terjaja antimonopolni obrambni mehanizem, ki bi posredno zagotavljal vsaj približno enakost potrošnikov tudi če je trg nepopoln. To je sorazmerno težka strokovna naloga pri graditvi ekonomskega sistema in ekonomske politike, je pa

¹ B. Horvat celo meni, da je učinkovito delovanje trga možno samo v planskem socialističnem gospodarstvu. Glej njegovo delo *Politička ekonomija socializma*, Delo-Globus, Zagreb 1984, str. 271–278.

rešljiva vsaj do določene mere, kot nam potrjuje praksa nekaterih razvitih gospodarstev na Zahodu. V tolažbo nam je lahko, da tudi če pri razbijanju monopolnih privilegijev ne bi bili docela uspešni, bi bil tržni mehanizem na tem področju še vedno primernejši kot pa administrativni voluntarizem, ker bi rezultiral vsaj v večjo ekonomsko moč, ki bi se jo dalo učinkovito uporabiti npr. za prodor na nova področja gospodarskega udejstvovanja. Administrativno poseganje v gospodarjenje namreč vodi k manjšemu družbenemu produktu in manjšemu dohodku. Seveda pa je osnovni pogoj za učinkovito delovanje tržnega mehanizma, da delujejo vsi trgi blaga in produkcijskih faktorjev, na katerih se oblikujejo njihove cene.

Sedanji ekonomski sistem ni uveljavil niti planiranja na poprej navedenih področjih, niti trga na preostalih področjih. Zato nenehno reproducira priložnosti in nujnost po administrativnem vpletanju državnih organov v reprodukcijske procese. To pa vodi v prevlado politike in državne uprave nad ekonomijo. Za sedanje razmere v slovenskem in jugoslovanskem gospodarstvu zato lahko ugotovimo, da politika prevlada nad gospodarstvom, in da je posebnost jugoslovanskega gospodarstva njena dolgoročna in trajna podrejenost politični in upravni sferi in s tem politični in upravni birokraciji na različnih ravneh upravljanja in vodenja.²

Naša teza je, da je nerešeno vprašanje razmerja med trgom in planom tista »materialna« podlaga, ki daje možnost politiki, da prevlada nad ekonomijo. Ta prevlada se kaže predvsem na naslednjih področjih in aktivnostih: oblikovanja ekonomskega sistema in ekonomske politike, alokacije akumulacije pri vseh obsežnejših investicijskih posegih, določanja prednostnih panog, določanja konkretnih pogojev gospodarjenja, organizacijskih, upravljaljskih in vodstvenih shem, imenovanjih poslovodnih organov in drugih pomembnejših kadrovskih spremembah. Nadzor teh področij in dejavnosti preprečuje resnično možnost za demokratično družbeno planiranje na eni strani ter uveljavitev pobude in ustvarjalnosti na področjih tržnega mehanizma na drugi strani.

Gospodarstvo v takih razmerah ne more učinkovito uresničevati svojih pglavitnih funkcij in ciljev, ki naj bi pomenile med drugim predvsem sprotno in tekoče prilagajanje spremenjenim razmeram domačega in svetovnega trga, ki izhajajo iz vnaprej opredeljenih planskih norm in razmerij, kakor tudi dolgoročnim pogojem, ki so ravno planska razmerja in norme. Namesto da bi se strokovni delavci, ki so dnevno v stiku s spremembami na domačem in svetovnem trgu, z zadostnimi pooblastili svobodno odločali predvsem pri zadevah gospodarjenja in odgovorno sprejemali ekonomske odločitve, ki jih narekujejo te spremembe, morajo velik del svojega časa in energije nameniti prilagajanju tistim spremembam, ki jih prinaša s seboj ta od zunaj vsiljeni voluntarizem odločanja o gospodarskih zadevah.

Zato je ekonomska praksa svobodnega združenega dela, namesto da bi bila primarna podlaga vsemu drugemu, v resnici poligon, kjer se preizkušajo vedno nove in nove rešitve, ki so nastale zunaj gospodarstva, dostikrat v glavah ljudi, ki bodisi strokovno ne obvladajo problemov, bodisi so zgbili zvezo z resnično ekonomsko stvarnostjo.

V takih razmerah se nikakor ne more razviti resnična ekonomska samoupravna demokracija, kajti ključne stvari se dogajajo in odločajo zunaj gospodarskega področja. Ker pa gre, kar se gospodarstva tiče, vendarle za izredno

² M. Korošić govori o monopolu politične moči, ki zagotavlja monopol ekonomske moči. Glej zbornik referatov samoupravljanje in ekonomska učinkovitost, Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1986, str. 280–283.

pomembno strokovno zadevo, o kateri vedo največ strokovnjaki, ki na tem področju delajo in so za to tudi primerno usposobljeni, nas ne sme presenetiti, če so na tem področju nenehne težave in konflikti. Te težave in konflikti se kažejo v prvi vrsti kot težave pri uveljavljanju organizacijsko upravljalških in ekonomsko političnih shem, mehanizmov in instrumentov, ki se strokovno ne ujemajo s tistimi, za katere misli strokovna praksa, da bi bili najprimernejši in tudi najučinkovitejši. Zato se vselej kažejo kot vsiljena rešitev gospodarski praksi, ki misli drugače in zato ne kaže prevelike vneme, da bi uresničevala tisto, o čemer strokovno dvomi.

Za take vsiljene rešitve, ki nastajajo zunaj gospodarstva, tudi ni »kazenskih« ali kakršnihkoli drugih sankcij, zato njihovi tvorca ponavljajoče na dolgi rok nenehno ponujajo nove in nove rešitve in tako trajno vzdržujejo po eni strani to konfliktnost, po drugi strani pa svojo prevladujočo pozicijo.

Ker so odločitve o najrazličnejših zadevah (vse do zelo konkretnih razmer gospodarjenja), ki jih prinaša gospodarska praksa, strokovno pomanjkljive, jih je treba nenehno spreminjati in s tem spreminjati pogoje gospodarjenja, kar pa pomeni, da gospodarstvo nima dolgoročno opredeljenih pogojev in perspektiv svojega delovanja. To velja tako za ekonomski sistem, in tudi za ekonomsko politiko ter za konkretno organizacijo vodenja in upravljanja skupaj s posebnimi oblikami združevanja znotraj podjetja kot tudi med podjetji.

Posledice takega delovanja faktorjev zunaj ekonomskega področja ima katastrofalne posledice, ki se kažejo v sedajni družbenoekonomski krizi. Eno od konkretnih manifestacij smo že navedli in izhaja iz nenehno se spreminjajočega sistema in spreminjajočih se konkretnih pogojev, tako da se morajo podjetja bolj ukvarjati z organizacijskimi problemi, ki jih narekujejo te spremembe, kot pa z resničnimi problemi gospodarjenja. Druga je pa ta (in izhaja pravzaprav iz prve), da strokovnjaki v podjetjih nimajo zadostnih pooblastil, da bi strokovne odločitve sprejemali neodvisno in pravočasno, ker je velik del najpomembnejših strokovnih zadev v pristojnosti dejavnikov zunaj gospodarstva.

To pa nikakor ne pomeni, da gospodarstvo pojmuje kot popolnoma osamljen in samostojen del družbe. Nasprotno. Menimo, da mora družba kot celota postaviti najsplošnejši okvir, načela in omejitve delovanja gospodarskega področja. Priporočljivo bi bilo, da bi to naredila po demokratični poti uveljavljanja pravih strokovnih rešitev. Toda kakor hitro je ta okvir postavljen, mora gospodarstvo avtonomno obvladovati druge probleme. Prepričani smo, da bi gospodarstvo, ki razpolaga s številnimi usposobljenimi delavci, za razne dodatne mehanizme, organizacijske sheme, vodstvene in upravljalške variante našlo boljše in učinkovitejše rešitve, kot pa so tiste, ki se mu vsiljujejo od zunaj.

Drugačno ravnanje na tem področju, kot smo ga prakticirali do sedaj, terja seveda dramatični preobrat, ki bi dolgoročno vzpostavil zdrave temelje in sprostil potencialne energije, ki bi bolj kot vsi drugi poskusi potegnile gospodarstvo iz krize. Ta dramatični preobrat bi moral biti v tem, da bi se prerazdelila pooblastila med politiko in ekonomijo, tako da bi lahko strokovnjaki v gospodarstvu začeli sami urejati strokovne zadeve. V tem primeru bi morali prevzemati tudi ves riziko in odgovornost za svoje odločitve, tako da bi to postalo normalni način delovanja in bistvena sestavina odločanja nosilcev sodobnega vodenja in upravljanja.

Naslednja stvar, ki je izredno pomembna za učinkovitejše gospodarjenje in izhod iz krize, je dopolnitev in sprememba ekonomskega sistema v točki, ki zadeva motiviranost neposrednih proizvajalcev za boljše gospodarjenje. Sedaj

ekonomski sistem nima domišljenega mehanizma za motivacijo neposrednih proizvajalcev za boljše gospodarjenje. Razen seveda inflacijskega prerazdeljevanja, ki se kaže v dviganju cen lastnih izdelkov in s tem pridobivanja dohodka, ki nima podlage v produktivnejšem delu. To je pa nezaželjeni ekstra dohodek, ki temelji na tujem delu. Manjka skratka tista zaželjena motiviranost podjetij za boljše gospodarjenje, ki bi povzročila nižanje stroškov, večanje delovne storilnosti, s tem večanje dohodkov in osebnih dohodkov. Ekonomski sistem in ekonomska politika pa bi morala spodbujati ravno tako delovanje gospodarskih celic. V tem primeru bi se vzajemno uresničevala dva cilja dobrega gospodarjenja, in sicer: 1. akumulirala bi se zadostna sredstva, ki bi služila kot materialna podlaga razvoja in dviganja delovne storilnosti in 2. dvigal bi se dohodek in osebni dohodki, ki bi bili s prvim ciljem povezani in celo odvisni od njega, saj bi bila v normalnih razmerah gospodarjenja dolgoročna pot dviganja dohodka in osebnih dohodkov možna le na podlagi višje produktivnosti, ta pa je povezana z višanjem organske sestave kapitala iz akumulacije.

To dvoje pa je možno uresničiti le s posebnimi načeli delitve, ki zagotavljajo enake stopnje akumulacije družbenega kapitala (ali tudi enake cene uporabe kapitala) in tudi sicer enake pogoje uporabe drugih produkcijskih faktorjev ob upoštevanju pri tem predvsem njihove normalne ekonomske valorizacije kot inputov produkcije. Ob tem pa je seveda vsem uporabnikom družbenega kapitala in drugih faktorjev omogočeno, da višajo organsko sestavo kapitala, znižujejo stroške poslovanja, višajo individualno delovno storilnost ter na ta način dosegajo ekstradohodek, ki ga sedaj dosegajo z lastnim delom in uspešno organizacijo ter upravljanjem in vodenjem produkcijskega procesa.

Tak ekstradohodek bi bil upravičeno podlaga za izplačevanje višjih osebnih dohodkov od povprečnih v gospodarstvu. Ker je pa večja akumulacija osnovni pogoj doseganja takega ekstradohodka, bi to trajno motiviralo proizvajalce, da bi iz tekočega dohodka oblikovali zadosten sklad za akumulacijo. To bi dolgoročno maksimaliziralo po eni strani rast produkcijskih sil družbe, po drugi strani pa tudi osebne dohodke z mehanizmom ekstradohodka na tej podlagi. Oba pomembna deleža v razdelitvi (akumulacija in osebni dohodki) bi se vzajemno oblikovala. Nezdrave oblike pridobivanja dohodka z inflacijskim prerazdeljevanjem bi zgubile svojo podlago, ko bi gospodarstvo moralo realno obračunavati ekonomske cene inputov, kajti to pomeni med drugim realno povečevati družbeni kapital na leto po določeni stopnji in nositi in pokrivati preostale stroške produkcije. Naše gospodarstvo bi se tako zne bilo tega za naše razmere posebnega eksploatorskega prerazdeljevanja dohodka in njegovih razdiralnih posledic v ekonomiji, etiki in morali.

Prostor nam ne dovoljuje, da bi podrobneje razložili vse razsežnosti takega dopoljenega ekonomskega sistema. Naj opozorimo samo na eno. Nov spodbujevalni mehanizem bi sprožil širok proces ustvarjalnega dela, saj bi bila stara pot eksploatorskega prerazdeljevanja dohodka od boljših k slabšim podjetjem zaprta. Zato utemeljeno predpostavljamo, da bi nastopile in se ustrezno uveljavile ugodne razmere inovacijskega delovanja, ki bi ponovno spodbujale lastni organizacijski, tehnični in tehnološki razvoj, ki se v sedanjem sistemu, ki dovoljuje vsesplošno dviganje cen in nenadzorovane nakupe tujega znanja, ni mogel obdržati, kaj šele siriti.³

³ Več o tej problematiki glej članek O. Norčič: Ekstra dohodek in motiviranost blagovnih proizvajalcev v samoupravnem ekonomskem sistemu, zbornik posvetovanja Samoupravljanje in ekonomska učinkovitost, Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1986, str. 267-278.

Dograditev ekonomskega sistema tako, da bi ta ponovno zagotavljal nujno povezavo med delovno storilnostjo in osebnimi dohodki in dohodki sploh, bi imela za posledico razrešitev še enega vprašanja, ki sedaj ni zadovoljivo rešeno. To je razdelitev vrednosti in presežne vrednosti, o čemer naj bi samostojno odločale suverene posamezne republike (oz. narodi), ki sestavljajo jugoslovansko družbo. Ta problem ima vsaj dve razsežnosti. Prva je v tem, da naj bi posamezne republike imele možnosti in pravico do razpolaganja samo s tistim delom vrednosti in presežne vrednosti, ki ga ustvarijo s svojim delom; pod enakimi pogoji kot drugi v okviru jugoslovanskega tržno planskega sistema. To pa pomeni brez inflacijskega prelivanja, ki je sedaj na veliko prakticirano in poteka s primarno emisijo, ugodnimi krediti, pokrivanji izgub itd. In druga razsežnost je v tem, da naj bi z ustvarjenim dohodkom posamezne republike suvereno razpolagale; tudi s tistim delom dohodka, ki se sedaj mimo volje republik pretaka v korist nerazvitih (ali tudi razvitih) in s tem opozarja, da posamezne republike v resnici niso suverene pri razpolaganju z vrednostjo, ki jo sami ustvarijo. Stabilnost nadaljnega razvoja in čisti računi med narodi in narodnostmi, ki sestavljajo jugoslovansko državo, terjajo uveljavitev načela suverenosti posamezne republike oz. naroda nad ustvarjenim dohodkom in njegovo delitvijo. Pri odpravljanju te napake ekonomskega sistema bi vsekakor morali težiti k temu, da bi posamezne republike imele enake obveznosti in pravice do skrbi za skupne zadeve federacije in njenih delov in morale zato prispevati pod enakimi pogoji za pokrivanje stroškov družbene režije jugoslovanske skupnosti narodov in narodnosti.

Problem razvoja gospodarskih dejavnosti bi pa v razmerah učinkovitega planskotrznega mehanizma morali premagovati na zdravih ekonomskih temeljih, ne pa z nenadzorovanim pretakanjem sredstev na manj razvita območja. Ekonomski interes tistega, ki sredstva daje, kot tistega, ki sredstva prejema, bi v strogo postavljenih razmerah gospodarjenja, (ko bi se izoblikovale cene uporabe družbenega kapitala in drugih produkcijskih faktorjev in pri pogoju, da se gospodarstvo samo organizira), spodbujal podjetja, da bi sama našla kanale za pretok kapitala tja, kjer se obeta večji dohodek. In če se ekonomska znanost ne moti, govori to v prid gibanju kapitala v manj razvita območja, kjer bi ta kapital moral prinašati večji donos.

Dosedanji način reševanja tega vprašanja je bil zgrajen na napačnih temeljih in tudi lažni solidarnosti, tako da je bil v bistvu potuha tistim, ki naj bi zagotovili učinkovito uporabo sredstev, ki jih v taki prerazdelitvi dobivajo.

Vsekakor pa ostaja odprto aktualno vprašanje solidarnosti. Ta ima gotovo svoje mesto v socialistični družbi. Toda njen obseg in namen bi ravno tako morala biti predmet svobodne odločitve vseh tistih, ki po tej poti pomagajo premagovati družbenoekonomske težave manj razvitih območij.

Inflacija kot razredno vprašanje

Urednik Teorije in prakse je ob svojem vabilu za sodelovanje poudaril, naj »s svojega zornega kota in poznavanja problematike osvetlimo oziroma poglobimo določene probleme, ki so dobivali v novejšem obdobju idejno in še posebej politično težo v slovenskem in širšem jugoslovanskem prostoru«. Na temelju te urednikove želje sem se odločil, da opozorim na sodobno jugoslovansko inflacijo. To svojo odločitev povezujem z ugotovitvijo, ki jo na splošno podpirajo jugoslovanski ekonomisti, da je namreč inflacija in iz nje izhajajoča nestabilnost gospodarjenja naš sedanji temeljni družbenoekonomski problem. To je problem, ki pojasnjuje vse sedanje pojavne oblike jugoslovanske gospodarske in družbenopolitične neučinkovitosti. S tem pa pojasnjuje tudi zaostritve v medrepubliških (pokrajinskih) in mednarodnih družbenoekonomskih odnosih, ki se izražajo s krepitvijo republiško – pokrajinskih etatizmov in nacionalizmov. Opozoriti je treba tudi na zaostajanje pri uveljavljanju ekonomskih prednosti enotnega jugoslovanskega trga – oziroma ekonomskih prednosti jugoslovanske integracije gospodarskega udeleževanja, in to na temelju objektivnih mehanizmov posredno tržnega in neposredno planskega povezovanja po družbeni delitvi dela, razčlenjenih in s tem atomiziranih gospodarskih subjektov kot blagovnih proizvajalcev v učinkoviti sistem združenega dela.

Takšne in njim podobne inflacijske posledice našega gospodarstva so tedaj zadostni razlog za našo odločitev, da osvetlimo inflacijo kot naš sedanji temeljni družbenoekonomski problem. Saj ima svojo idejnopolično in praktično ekonomsko implikacijo v neučinkovitosti delovanja družbenopolitičnega ter družbenoekonomskega sistema.

Inflacija se kljub večkratnim reformnim poizkusom njenega omejevanja v našem družbenoekonomskem življenju čedalje bolj pogloblja in postaja temeljna značilnost našega gospodarstva. Pri tem poglobljanju se je hkrati spreminjala tudi naša gospodarska učinkovitost, ki se je z ohranjanjem inflacije občutno zmanjšala.

Če je na primer bila inflacija ob vstopu v družbenoekonomsko reformo leta 1965 okoli 25-odstotna, se je po dvajsetih letih početverila, saj se po uradnih podatkih približujemo trištevilični 100-odstotni inflaciji, ki se poleg tega še čedalje bolj spreminja v stagflacijo. To je stanje, ki ob stagnaciji gospodarske rasti in razvoja ohranja čedalje višjo inflacijo. To stanje pa govori o tem, da so se v našem gospodarstvu izničile prav vse inflacijske spodbude za popolnejše zaposlovanje produkcijskih faktorjev, ki so v skladu s keynesiansko deflacijsko vrzeljo poudarjale, da je nezadostno družbeno povpraševanje temeljni vzrok za nezaposlenost družbenih produkcijskih faktorjev. To je vzrok za neskladje med potencialnim družbenim produktom, ki bi lahko bil večji od dejanskega in se producira ob nepopolno zaposlenih produkcijskih faktorjih. Zaradi tako opredeljenega izhodiščnega stanja v gospodarstvu – izhodiščne nezaposlenosti produkcijskih faktorjev, ki opredeljuje deflacijsko vrzel, je upravičeno spodbujati vse oblike skupnega družbenega povpraševanja z monetarno in fiskalno ekspanzijo. Saj takšno spodbujanje, ki hkrati opravičuje nizko stopnjo inflacije, približuje dejanski družbeni produkt stvarnemu – vodi v popolnejše zaposlovanje produkcijskih faktorjev.

Zaradi vsega tega je v razmerah deflacijske vrzeli opravičljiva ekstenzivna monetarna in fiskalna politika.

Takšno logiko keynesijskega teoretičnega sklepanja so neupravičeno sprejeli tudi nosilci naše ekonomske politike, čeprav naše razmere gospodarske rasti in razvoja niso bile konsistentne z deflacijsko vrzeljo, ki opravičuje monetaristično – fiskalno spodbujanje družbenega povpraševanja – potrošnje. Naše razvojne razmere namreč še sploh niso postavile takoimenovanega paradoksa varčevanja, ki naj bi ga premagovali z ekspanzijo vseh oblik končne porabe in predvsem ekspanzijo neproduktivne porabe, ki je začela neupravičeno omejevati našo produktivno porabo. Ta lahko edina neposredno prispeva h gospodarski rasti in razvoju.

Razvojni problemi našega gospodarstva tedaj niso bili keynesijanski, temveč so bili še prvotno klasični. In to v tem smislu, da je bilo predvsem treba poudarjati in spodbujati produktivno pred neproduktivno porabo. Saj je bilo treba s spodbujanjem produktivne porabe uresničevati družbenoekonomsko rast – industrializacijo in elektrifikacijo dežele, ki naj bi s hitrim spreminjanjem strukture produkcije in s tem zaposlovanja Jugoslavijo preoblikovalo iz agrarne v agrarno-industrijsko ter končno v industrijsko družbo.

Tako zastavljene in realno ocenjene razvojne perspektive, ki so zahtevale maksimalno uporabo presežnega družbenega proizvoda na produktiven način, pa ne opravičujejo keynesijanske in še to enostransko uporabljene ekonomske politike spodbujanja vseh oblik končne porabe – trošenja pred varčevanjem, ki so ga vseskozi z ukrepi ekonomske politike neupravičeno prakticirali nosilci ekonomske politike. Zaradi te prakse se je že tako ali tako vprašljiva teza o izhodiščni deflacijski vrzeli hitro spremenila v realistično ter s keynesijanskim instrumentarjem slabše obvladljivo inflacijsko vrzel, ki opozarja na presežek skupnega družbenega povpraševanja nad skupno družbeno ponudbo. Ta presežek družbenega povpraševanja pa usklajuje kupne z blagovnimi skladi inflacijsko – z rastjo splošne ravni cen. To naraščanje cen, ki ga je vsaj do določene točke spremljala pospešena gospodarska rast, se je že po reformi iz leta 1965 spremenila v tem smislu, da naraščanje cen ni potegnilo več za seboj naraščanja gospodarske rasti. Ta že desetletje v naši družbi zaostaja in sploh ne kaže znakov njenega oživljanja. S tem je nastalo stanje, ki smo ga uvodoma označili s stagflacijo in ki ga nosilci ekonomske politike niso hoteli ali mogli upoštevati pri snovanjih svoje ekonomske politike. Zato smo tudi zašli v sedanjo globoko ekonomsko in sistemsko krizo, ki jima še ne vidimo konca in spreobrnitve.

Moč oziroma nemoč nosilcev ekonomske politike je treba pojasnjevati z razredno – slojevsko naravo politične ekonomije kot družbene, zgodovinske in predvsem razredne znanosti.

Pravimo in poudarjamo med drugimi lastnosti politične ekonomije tudi in predvsem njeno lastnost, da je razredna znanost, ker menimo, da te lastnosti nikakor ne bi smeli prezirati pri razumevanju ekonomske politike, ki naj ji da politična ekonomija temeljni okvir in izhodišče. In to kot temeljna ekonomska znanost.

Zato je politična ekonomija kapitalizma oziroma socializma znanstvena kritika vsakokratnega produkcijskega načina, ki jo moramo ohraniti in upoštevati pri graditvi in nastajanju politične ekonomije socializma. V tem smislu se namreč hitro odkrije, da je znanstveno nekorektno in z vidika marksistične politične ekonomije nedopustno ter neproduktivno, če se želi politična ekonomija oziroma

njena problematika transformirati v neke vrste ekonomiko ali celo v splošno ekonomsko politiko,¹ ki naj ji apologetsko utemeljuje ter s tem opravičuje. Poizkuse v tej smeri pa poznamo tudi v naši družbi. Ti poizkusi transformacije politične ekonomije v teorijo ekonomske politike in ekonomike, ki naj bi teoretsko branili naše »temeljne opredelitve«, o katerih naj bi ne razpravljali, pa odpirajo vprašanje odnosa med politično ekonomijo in drugimi družboslovnimi znanostmi oziroma bolje politično prakso, za katero se »zahteva«, da naj jo apologetsko zagovarjajo družboslovni teoretiki. Tudi o tej zahtevi, ki deformira in transformira politično ekonomijo v ekonomsko politiko z njenimi apologetskimi značilnostmi, je tekla beseda že na omenjeni Okrogli mizi. Nanjo je tudi upravičeno opozoril pokojni profesor zagrebške ekonomske fakultete Bogdan Cosić.²

Ko sem razpravljajal o odnosu med politično ekonomijo oziroma družbenimi znanostmi in politiko ter politično prakso,³ sem menil, da se z njo vloga »inovatorja na področju politične ekonomije« (in seveda drugih družboslovnih znanosti) prenaša od ekonomskih (družboslovnih) teoretikov, ki naj le s tako imenovanim teoretskim posploševanjem apologetsko zagovarjajo rešitve iz tako imenovanih »temeljnih opredelitev«, ki naj ne bi bile predmet »nadaljnjih diskusij«, na maloštevilne, danes dodajam »posvečene« družboslovne teoretike, ki so hkrati pri samem vrhu političnih opredelitev in ki lahko med drugim svoje rešitve in posplošitve tudi vsiljujejo z logiko državne prisile. Prav v tem odnosu med teorijo in politiko se seveda lahko skriva potencialna nevarnost birokratskih – etastičnih deformacij, ki jih je praksa že potrdila in niso jamstvo za pospešeni družbenoekonomski razvoj in s tem razvoj produktivnih sil dela.

Vse to ponavljam in poudarjam zato, ker so tudi naše dosedanje in z vidika razvoja produkcijskih odnosov odločilne političnoekonomske inovacije prihajale od zelo uspešnih in teoretično zelo razgedanih družboslovcev, ki so bili hkrati tudi v samem političnem vrhu. V mislih imam kot pozitivne primere⁴ predvsem Borisa Kidriča, ki se je na temelju državnolastninskih protislovij etastične faze socializma obrnil proti državnolastninski centralistično planski obliki razreševanja družbenoekonomskih vprašanj, in Edvarda Kardelja, ki je gradil svoje politično-ekonomske probleme na Kidričevih ekonomskih opredelitvah in drugače kot Kidrič opredeljeval protislovja uveljavljanja družbene lastnine, s katerimi živimo še danes. Zaradi njih pa ne uresničujemo in poglobljamo resnične družbene lastnine in z njo konsistentnih samoupravnih produkcijskih odnosov, ki jih formalistično ter normativno podpiramo, čeprav se dejansko ne uresničujejo in reproducirajo. To stanje je navrglo problem protislovja med normo in stvarnostjo, med

¹ Na te težnje sem opozoril na Okrogli mizi o politični ekonomiji socializma, kjer sem poudarjal, da ne bi smeli biti politični ekonomisti pod pritiskom predvsem politične javnosti, ki od njih zahteva apologetsko podporo nekaterih trenutnih normativnih rešitev, ki so večinoma v protislovju med normativnim in dejanskim. Prav zaradi teh protislovij je treba poudarjati politično ekonomijo kot razredno znanost. Opuščanje te njene narave bi namreč spremenilo politično ekonomijo v teorijo o ekonomski politiki. Zaradi tega pri graditvi socializma še vedno potrebujemo 1. kritični analizo socialističnih produkcijskih in reprodukcijskih odnosov, ki nam jo omogoča samo marksistična politična ekonomija in ob tej 2. kritični političnoekonomski analizi procesov družbene reprodukcije potrebujemo še neko splošno ekonomsko politiko, ki naj alternativno analizira obstoječi gospodarski sistem in njegovo funkcioniranje. Glej avtorjev prispevek na: Okrogli mizi o politični ekonomiji socializma, Ekonomist, št. 3/1982 stran 176–177.

² Doktor Bogdan Cosić: Politična ekonomija i privredni razvoj, Zagreb 1983, str. 75–76.

³ Glej avtorjev prispevek: Nastajanje politične ekonomije socializma, Teorija in praksa XXI, št. 4/1984, str. 1028–1030.

⁴ Od teh teoretikov, ki so bili blizu političnega vrha, so prihajale tudi zamisli, ki so bile »ideološko« nesprijemljive, npr. zamisli Djilasa, Dapčevićeve, Kavčiča in drugih, ki so bili zato odstranjeni s političnih vrhov.

normativnim in dejanskim, ki se je zelo poglobilo v naši sedanji družbenoekonomski praksi – kriznem stanju naše družbe in ekonomije.

Prav sedanje krizno družbenoekonomsko stanje v naši družbi pa kliče po ponovnih nosilcih političnoekonomskih inovacij. Za te nosilce pa se zdi vprašljivo, če so sedaj v samem vrhu politike, kot je bilo to s Kidričem in Kardeljem, ki jima je bilo kot revolucionarjema tuje apologetsko in s tem nerazredno obravnavanje družboslovnih problemov. To je obravnavanje, ko se neupravičeno zahteva od »preostalih« družboslovcev, ki naj ne načenjajo vprašanj z »razredno (beri politično) vsebino«, ki bi lahko ogrozila pridobljeno politično in ekonomsko moč na temelju odtujevanja presežnega produkta nosilcev tako nastalega političnega establishmenta. Slednji je zahteval od nosilcev ekonomske politike predvsem inflacijsko redistribucijo dohodka, da bi z upravljanjem s tako nastalim nerealnim dohodkom utrjeval in poglobljal svojo ekonomsko in politično moč, ki se je z Ustavo iz leta 1974 delno prerazdelila od federacije na republike in pokrajini in ki je začela blokirati neobhodne procese posredno tržne in neposredno planske narodnogospodarske integracije na enotnem gospodarskem prostoru Jugoslavije.

Inflacijska redistribucijska ekonomska politika, ki so jo prakticirali nosilci te politike, je zato postala sredstvo za ohranjanje politične in ekonomske moči tako imenovanih odtujenih centrov političnega in ekonomskega odločanja v federaciji ter v republikah in pokrajinah, ki se mu politični establishment sploh ni hotel odreči, čeprav je tudi opozarjal na protislovnost inflacijske redistribucije dohodka, ki je končno morala odpreti tudi probleme medrepubliških (pokrajinskih) in mednarodnih odnosov v Jugoslaviji.

Zaradi redistribucijskih učinkov inflacije so se namreč naenkrat začutili ogroženi vsi. Predvsem pa tisti, ki so bili vodilni pri razvijanju produktivnih sil, ker so se njihovi pozitivni rezultati z inflacijsko redistribucijo preivali k manj uspešnim in tistim, ki živijo na tuj račun. S tem pa so se hkrati deformirale objektivne ekonomske zakonitosti, ki so bile na ta način zavestno izrinjene iz gospodarskega življenja.

Gospodarsko manj uspešne subjekte je mogoče identificirati prav v vseh okoljih in v vseh republikah in pokrajinah. In to v produkcijskih ter predvsem neprodukcijskih okoljih, ki so se tudi zaradi institucionalnih rešitev razširjala preko ekonomskih možnosti naše produktivne sfere. Razvoj slednje pa še vedno potrebuje poudarjeno produktivno pred neproduktivno porabo, ker kakor smo že ugotovljali, našega kriznega stanja ne pojasnjuje keynesijanski paradoks varčevanja, temveč klasična potreba po gospodarski rasti in razvoju s pospešenim produktivnim, ne pa neproduktivnim širjenjem zaposlovanja in zaposlenosti produkcijskih faktorjev.

Takšna razvojna usmeritev zahteva, da opustimo razvojno nespodbudno logiko inflacijske prerazdelitve družbenega produkta. Saj je ta logika prerazdeljevanja in s tem ohranjanja in poglobljanja gospodarske neučinkovitosti že pokazala, da se je izživela. To je pahnilo našo družbo v stagflacijo – visoko inflacijo in stagnacijo hkrati. Funkcionalizem ekonomske politike, ki postaja hkrati čedalje bolj administrativna, je treba nasloniti na kritično politično ekonomijo, ki dobiva svojo neobhodno kritičnost prav s poudarjanjem njene razredne narave. Tega pa želijo izpodriniti etatistično usmerjeni ideologi, ki se naslanjajo na teoretične rešitve iz arzenala poudarjene vloge države v procesih družbene reprodukcije. In to ne glede na to, ali prihajajo te rešitve iz državnokapitalističnih oziroma državnosocialističnih birokratizacij družbenega življenja. To je birokratizacij, ki

dajejo birokraciji kot sloju poudarjeno vlogo v procesih upravljanja in vodenja gospodarstva in družbe.

Tako se krepi ekonomska in politična moč birokracije, ki je v nasprotju z družbeno naravo produkcijskih sredstev. Ta naj na temelju odpravljene razredne odtujenosti delavskega razreda sproži neobhodno in nujno tudi procese odpravljanja razredne delitve dela na upravljalce in neposredne proizvajalce. Odpravljanju razredne delitve dela na upravljalce in neposredne proizvajalce se torej upira birokracija, ki ohranja svojo ekonomsko in politično moč kljub deklaracijam o družbeni lastnini in samoupravljanju na njenem temelju. In to z zavestnimi mehanizmi inflacijskega prerazdeljevanja dohodka – z inflacijo. To je s sredstvi, ki so postali v sedanosti zaviralni element pri razvijanju naših produktivnih sil in s tem naših samoupravnih produkcijskih odnosov. Predvsem zato ocenjujemo vprašanje inflacije kot razredno vprašanje. Saj je vprašanje distribucije izrazito vprašanje produkcijskih odnosov med upravljanimi in vodenimi. Če inflacijska distribucija ohranja to v bistvu razredno delitev dela, jo je treba ocenjevati predvsem kot sredstvo ohranjanja te delitve dela – sredstvo neuresničevanja družbene lastnine in z njo povezanega samoupravljanja. To pa sploh ne more biti v interesu celote, ampak izraža le delni interes etabliiranega birokratskega sloja, ki si z inflacijskim prerazdeljevanjem prilašča in reproducira svojo ekonomsko ter politično moč.

Razredni vidik politične ekonomije, ki je sposoben kritično razgaliti te odnose v zakonih delitve, zato ne sme biti prezrt. Postati mora osrednja značilnost politične ekonomije kot temeljne družboslovne znanosti. S tem vidikom je namreč mogoče v družbenih zakonitostih delitve odkrivati protislovja v interesih, ki začenjajo zaviralno vplivati na razvoj produktivnih sil. To je dokazala že dosedanja zgodovina ekonomske misli: če se je na primer D. Ricardo s svojo teorijo obrnil proti naraščajočim nedelovnim dohodkom zemljiških lastnikov – rentam, ki so zviševale mezde in zniževale profite kapitalistov ter s tem zavirale spodbudo za razvoj produktivnih sil, se je J. M. Keynes v podobnih okoliščinah zaviranja razvoja produktivnih sil obrnil proti nedelovnim dohodkom finančnih kapitalistov – obrestim – bi se morali v naši družbi zavestno obrniti proti nedelovnim dohodkom vsakršne neproduktivne birokracije, ki nastajajo s prerazdelitvenimi učinki naše inflacije in zavirajo spodbujanje produktivnih sil dela v naši družbi.

Pomeni da se moramo zelo jasno opredeliti proti inflaciji, ki je s prerazdelitvijo dohodka postala naš poglavitni dejavnik zaviranja razvoja produktivnih sil dela. S tem pa inflacija nikakor ni v interesu globalne družbe, saj jo prakticirajo odtujeni centri ekonomske in politične moči, ki si s tem poizkušajo ohraniti svoj birokratski status upravljalcev procesov v družbeni reprodukciji. To upravljanje pa se je že izkazalo kot družbeno neučinkovito, ker ne prispeva več k nadaljnjemu razvoju družbenih produktivnih sil dela. Njihova stagnacija se posledično izraža v poglavljenih protislovljih družbenoekonomskega sistema – v sedanjem kriznem stanju naše družbe. Izhode iz tega stanja je zato treba povezovati predvsem z družbeno stabilizacijo. To je z odpravo inflacijske redistribucije dohodka, ki v sedanjih razsežnostih ne prispeva k razvoju naših družbenih produktivnih sil in produkcijskih odnosov, ki izhajajo iz družbene narave produkcijskih sredstev.

Inflacija s svojimi učinki na redistribucijo dohodka je po vsem tem izrazito razredno vprašanje. Zaradi tega je njeno odpravljanje hkrati pogoj za družbeno učinkovito posredno tržno in neposredno plansko povezovanje delov v celoto. In to brez posredovanja birokracije, ker si moramo prizadevati za socializem brez birokracije, ki v sedanjih razmerah zavira razvoj produktivnih sil v naši družbi.

Resnični in namišljeni problemi v našem prostoru

Življenje je vedno polno problemov, ki jih moramo razreševati, polno je konfliktov, s katerimi moramo znati živeti. In prav to je življenje: nenehno iskanje in ustvarjanje. To velja tako za posameznega človeka kakor za človeške skupnosti, v nekem pogledu pa sploh za vsa živa bitja. A medtem ko bitja, ki jih povsem usmerja nagon, vedno ravnaajo tako, kakor zahteva zakon narave, ki je zvesto v službi življenjskih zahtev in koristi, pa bitja, ki so obdarjena z razumom, lahko izbirajo in se odločajo tudi v nasprotju s tistim, kar bi jim bilo v resnici v dobro. Včasih je seveda vprašanje, kaj je komu v korist, kaj mu je v dobro. Saj je težko za drugega reči, kaj mu je v dobro in kaj ne. Če pa mislimo nase, se lahko tudi varamo v takšnih sodbah. In prav tako se dogaja, da iz takšnih ali drugačnih razlogov namerno zamenjavamo vrstni red problemov, ki bi jih morali razrešiti, in dajemo prednost tistim, ki nikakor tega ne zaslužijo, medtem ko puščamo ob strani druge, ki bi jih morali že zdavnaj razrešiti. Tako se navadimo živeti v neresničnem, namišljenem svetu, narobe svetu, naše življenje pa dobi prav tako ustrezno narobe vsebino. To ima seveda lahko usodne posledice, ki se kažejo na najrazličnejše načine in v najrazličnejših smereh. A kljub temu ne upamo iz začaranega kroga, v katerega smo se podali in kjer smo se navadili biti neiskreni do sebe in do drugih. Pri tem največkrat tudi popolnoma pozabimo na neke »stranske razloge«, zaradi katerih smo se odločili za neiskrenost, in si začnemo celo domišljati, kako resno jemljemo življenje, kako smo iskreni in zavzeti za najboljše.

Nekaj podobnega se dogaja danes tudi v našem slovenskem prostoru, da, v jugoslovanskem prostoru. Vsi govorimo o krizi in navajamo najrazličnejše oblike te naše krize. Časopisi in revije so polni takšnega pisanja. Radio in televizija nam ob vsaki priložnosti postrežeta s podobnimi vestmi. Čeprav znova in znova slišimo in beremo o ekonomski krizi, o rasti inflacije in podcenjevanju stabilizacije itn., se vendar obnašamo, kakor bi vsega tega sploh ne bilo, kakor da bi bilo vse drugo pomembnejše, in sicer se to dogaja tako, da je podoba, kakor bi hoteli po vsej sili vedno nove izgovore – »alibi«, samo da se ne bi bilo treba lotiti najpomembnejšega problema, razreševanja ekonomskih problemov, zaradi katerih nekateri že danes hudo trpijo. Naravnost iz dneva v dan se množijo takšni problemi, ki jim posvečamo nezasluzeno pozornost, ki pa izpodrivajo resnično žgoče probleme iz naše zavesti. Večkrat gre za povsem namišljene probleme, ob katerih naj bi se ustavljali.

Nekoliko nenavadno pa je, če se tako obnašajo ljudje, ki hkrati močno poudarjajo pomen ekonomskih osnov za človeško življenje ali vsaj drugim očitajo, da se premalo zanimajo za te osnove ali so nesposobni, da bi jih prav in dobro urejali. Ne moremo sicer zagovarjati tako imenovanega ekonomističnega redukcionizma, a kljub temu ni mogoče misliti, da se bodo življenjsko pomembni problemi našega časa mogli razrešiti, čeprav bo ekonomski položaj še tako kritičen.

Res je, da je o ekonomski krizi veliko govora, res je tudi, da nekateri dokaj preprosto nakazujejo izhod iz te krize. Vendar se noče nič premakniti. Dobivamo lahko vtis, kakor da bi ne hoteli ničesar storiti. In zato lahko kdo prihaja do prepričanja, da je sistem takšen, ki ne dopušča izhoda iz krize, da so odgovorni ljudje takšni, ki ne pustijo, da bi se karkoli spremenilo na bolje. Nekateri tedaj iščejo razloge za ta položaj z vso resnostjo, drugi pa zavzemajo preprosto povsem negativno stališče tako do sistema kakor do ljudi, ki jih imajo za odgovorne. In tako sta tarča tako socializem kakor ZK. Seveda najbrž izhod iz krize tudi ni tako preprost, kakor si ga nekateri zamišljajo, a kljub temu manjka tudi dobre volje in sposobnosti pri tistih, ki bi se morali resno spoprijeti s težavami. Samoupravljalci pa so večkrat brez pravic do samoupravljanja, dokler jim je mogoče prikrivati težave. Ko to ni več mogoče, je običajno že prepozno. A prav delavci so tisti, ki morajo nositi posledice zavoženega gospodarjenja.

Ne samo denar, temveč tudi besede doživljajo resnično inflacijo. Vedno iste ugotovitve, vedno iste parole, a brez učinka. Zato marsikomu presedajo seje in sestanki, referati in razprave o najbolj žgočih problemih in se raje zateka k stvarjem, ki niti malo niso tako pomembne, a je upanje, da jih bo lažje obvladati, čeprav se tako po nepotrebnem ustvarjajo novi problemi ali se iz problemčkov porajajo problemi.

Nedvomno pa zaradi ekonomske krize in vsega, kar je z njo povezano, prihaja na površje tudi vse tisto, kar bi sicer ostalo nekako prikrito. Ljudem zmanjkuje potrpežljivosti in zato pokažejo vse, s čimer so nezadovoljni, ali iščejo razloge za svojo nezadovoljnost tudi tam, kjer jih v resnici ni. Postajajo agresivni in ta njihova agresivnost dobiva najrazličnejše oblike. Človek je v takšnem položaju pripravljen postaviti vse pod vprašaj in zavreči stvari, ki so mu bile dotlej svete in nedotakljive.

Iracionalnost ima v takšnih primerih pomembno vlogo, zato ni lahko neposredno z racionalnimi razlogi ovreči ustreznega obnašanja. Lotiti se je treba resnično žgočih problemov in jih razrešiti ali vsaj iskreno razreševati, če hočemo odpraviti ali zmanjšati število pojavov, ki so posledica pomanjkanja dobre volje pri razreševanju teh problemov. S tem seveda nočem reči, da bi potem načenjanja navideznih, malo pomembnih problemov sploh več ne bilo, kajti vedno bodo ljudje, ki bodo kakorkoli že nezadovoljni in bodo poskušali vse zavračati in podcenjevati, čeprav ne bodo znali pokazati nobene boljše alternative, ki bodo nakazovali vedno nove probleme in problemčke in jim dajali najbolj žgoče predznake.

Po teh uvodnih besedah se ustavimo ob nekaterih primerih, ki dokaj zgovorno potrjujejo, kar smo pravkar nakazali.

1. O problemih, ki nas tarejo na gospodarskem področju, vse preveč razpravljamo abstraktno in teoretično, zato se nam konkretni problemi znova in znova izmikajo in ne pride nikdar do praktičnih odločitev. Posledica takšnega ravnanja je, da ničesar ne uredimo, nikomur ne naložimo nekih dolžnosti, za katere naj bi potem bil odgovoren in naj bi jih tudi izpolnil. In tako začenjamo vedno znova z istimi smernicami, z istimi parolami, stvari pa se sploh ne premaknejo z mrtve točke. Če pa že kdaj pride do konkretnih odločitev, so te vse premalo premišljene, ker niso izšle iz resničnih analiz, iz vsestranske osvetlitve položaja. Zato jih je treba vedno znova popravljati, spreminjati ali vsaj dopolnjevati.

Zakoni, ki zadevajo samoupravljanje, so pogosto tako zapleteni, da je sploh

teško priti dovolj hitro do potrebnih odločitev. Nemogoče je večkrat upoštevati potrebno fleksibilnost in zato tudi ni mogoče biti uspešen. Poleg tega pa je prav zato potrebno še in še dogovarjanja, potrebne so seje, potrebni so sestanki. Čas pa hiti in nazadnje ostajamo praznih rok tam, kjer smo si morda obetali izreden uspeh. Administracija in birokracija se množita in razjedata še tisto dobro voljo, ki se skuša uveljaviti.

Potrebne razmerja do družbene lastnine je večkrat pri tistih najmanj, ki naj bi ga s svojim zgledom približali drugim, pa naj gre za vodilne uslužbenke ali celo za člane organizacij, ki naj bi se posebej zavzemale za socialistične vrednote v naši družbi. Vendar ne gre samo za tisto, kar imenujemo gospodarski kriminal, temveč tudi za malomarnost in službeno površnost, nezainteresiranost in pomanjkanje čuta odgovornosti, čeprav niti malo ne moremo govoriti o »nestimulativnih«
dohodkih takšnih ljudi.

Popolnoma se strinjam, da sta nam potrebni znanost in najmodernejša tehnika, če nočemo še bolj zaostajati in če se hočemo rešiti iz težav. Toda še bolj nam je potrebna morala, kultura dela. O tem bi morali temeljito razpravljati. Potrebne bi bile ustrezne analize, ki bi jasno odgovorile na vprašanje, kje so vzroki za pomanjkanje delovne morale, kulture dela, ko pa dobro vemo, da se naši ljudje v tujini drugače obnašajo kakor doma. Z moraliziranjem ne bomo veliko dosegli. Treba je na vseh ravneh tako oblikovati okolje, da bo ljudi spodbujalo k potrebni delovni morali. Sem pa seveda spada tudi razrešitev najbolj žgočih ekonomskih problemov, ki bo prinesla delavcem ustrezne dohodke, kolikor ti danes ne morejo spodbujati k vestnemu in zavzetemu delu. Nedvomno je treba poiskati vse načine motivacije za pospeševanje in rast delovne morale v samoupravnem socialističnem sistemu, ki je veliko bolj odvisen od resnične morale kakor kapitalizem, saj kapitalizem uporablja sredstva, kakršna so socializmu dokaj tuja. Zato pa velja, da nam je potrebna znanost, a hkrati ali morda še bolj nam je potrebna morala.

Potrebujemo torej človeka in za resnično vsestranski razvoj in kakovost človeškega življenja si moramo nenehno prizadevati. Zato pa velja posebna skrb vsem tistim področjem človeške dejavnosti, ki morejo obogatiti kakovost človeškega življenja, počlovečiti medsebojna človeška razmerja in spodbujati človeško ustvarjalnost. Med razreševanjem ekonomskih problemov in tako imenovano duhovnostjo, kulturo, moralo, je najtesnejša vez, čeprav bi kdo utegnil na prvi pogled drugače misliti.

2. Nekateri danes mislijo, da nam bo prineslo hitro rešitev iz krize in težav, s katerimi se ubijamo, če bomo preprosto vse spreminili, kar smo doslej zagovarjali, in se odpovedali celo temeljnim vrednotam socializma. Zato so prepričani, da je treba začeti z rušenjem vsega, iz česar izhaja današnji družbeni red, da je treba vse to razglasiti za neligitimno, kar se je dogajalo med narodno- in socialnoosvobodilnim bojem, kar je posledica privrženosti vodilnemu načelu tega boja – načelu bratstva in enotnosti kakor tudi sklepom AVNOJ-a. In tako posvečajo vso skrb prav preučevanju teh zgodovinskih dejstev in še bolj seveda prizadevanju, da bi jih kakorkoli razglasili za nelegitimne in tako postavili zahtevo za spremembo vsega, kar na njih temelji.

Mislim, da bi bilo treba storiti nekaj, kar je s tem početjem nekoliko ali celo povsem nasprotno. Treba bi bilo namreč vsestransko podkrepiti vrednote, ki jih je prinesel narodno- in socialnoosvobodilni boj, tako da bi res postale življenjske vrednote in bi uspešno oblikovale naše življenje, ne pa zbujati dvoma o njihovi

vrednosti in jim jemati življenjsko moč. Namesto da bi zidali lepšo prihodnost in pomagali razreševati žgoče probleme, rušijo nekateri vse, kar pomeni najtrdnjeji temelj naše družbe.

Nekaj drugega pa je gotovo resno preučevanje preteklosti, tudi kritično. To je potrebno in koristno, da se potem nihče ne more neupravičeno sklicevati na to preteklost ali z njeno pomočjo zagovarjati tistega, kar bi bilo v resnici v škodo pristnemu socializmu. In prav tako je sploh potrebna kritika sedanjih razmer in vsega, kar jih ustvarja, če so te razmere takšne, kakršne ne bi smele biti, če bi bile v skladu s tistim, kar je nastajalo med narodno- in socialnoosvobodilnim bojem za ceno največjih žrtev. Ustvarjalna kritika pa vedno nakazuje tudi rešitve, zida hkrati, ko ruši, kar je napačno. Tega bi se morali kritiki vedno zavedati.

Jasno je naposled tudi, da bi si morali tisti, ki hočejo z vso vneto zidati samoupravno socialistično družbo, prizadevati, da ne bi dajali povoda za to, kar imenujemo nezaupanje in zavračanje v razmerju do socializma, do narodnoosvobodilnega boja in sploh tistih, ki se imajo za posebne zagovornike vsega tega. Večkrat je tudi obnašanje teh ljudi krivo, da se drugi ne znajo in ne morejo obvladati v svoji kritični drži ali da resnični nasprotniki postanejo do skrajnosti agresivni in se skrivajo za geslo: socializem, da, toda brez komunistov. Avantgardnost more in mora biti samo moralno utemeljena.

3. V jugoslovanskih časopisih in revijah moremo v zadnjem času najti znova in znova očitke, češ da se oživlja nacionalizem v posameznih republikah in da bi nekateri celo hoteli doseči odcepitev teh enot od SFRJ. Nedvomno je za takšnimi trditvami tudi nekaj, kar bi smeli označiti kot namerno natolcevanje z namenom, da bi lažje prišlo do centralizma in hegemonije močnejšega, številnejšega naroda nad drugimi narodi naše državne skupnosti. Navzoče pa je še marsikaj drugega, kar se je pokazalo med krizo na izreden način, da so namreč razlike v razvitosti posameznih republik in da so te razlike tudi kulturno vezane, da so odsev miselnosti in sploh razmerja do dela itn. Govoriti o oživljanju nacionalizma, ki hoče rušiti bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, je večkrat neutemeljeno in ima posebne namene.

Zopet pa je res, da se pojavljajo tudi težnje, ki so v nasprotju z bratstvom in enotnostjo jugoslovanskih narodov, ki so odsev socializmu sovražne miselnosti, ki v resnici hočejo zanašati med jugoslovanske narode nesporazume in spore ter tudi tako razkrajati njihovo skupnost in družbeni red. Posebej je to vidno, če isti ljudje z ene strani branijo na vso moč pravice svojega naroda, drugim pa jih skušajo celo odrekati.

Precej prispevajo k resničnim pojavom nacionalizma, kakor smo ga pravkar omenili, tisti pripadniki nekega naroda, ki bi hoteli živeti na račun drugega naroda, ki tedaj uporabljajo pridnost in iz nje izvirajočo večjo razvitost drugega naroda za svoje sebične namene. Če se kdaj nekaj takega dogaja, je razumljivo, da ne more pospeševati bratstva med našimi narodi, temveč povzroča samo medsebojno sovraštvo in dela za razdor med njimi. Sicer pa takšna razmerja tudi onemogočajo ureditev žgočih ekonomskih problemov, kar se posebej pokaže pri dogovarjanju o prevzemanju obveznosti in dolžnosti pri skupnem gospodarskem načrtovanju in ustvarjanju dohodka. Iz resničnega bratstva bi morala izhajati tudi iskrena solidarnost med republikami in pokrajinama, v katerih živijo posamezni narodi in narodnosti.

Enotnost med narodi in narodnostimi je mogoče zidati samo na upoštevanju

njihove različnosti. Kultura je namreč lahko v pravem pomenu samo narodna, čeprav to ne izključuje skupnih ciljev narodov in narodnosti, ki živijo v isti federativno urejeni državni skupnosti, kakor ne izključuje, temveč vključuje medsebojno povezovanje in odprtost tudi na kulturnem področju. Kultura pomeni namreč humanizem, ki pa nujno ljudi med seboj povezuje v globljem pomenu – kot ljudi. Med našimi narodi in narodnostmi so se med osvobodilnim bojem te vezi kljub nasprotnim pojavom, ki so jih zagrešili nasprotniki tega boja, v resnici utrjevale in so zato preprečile medsebojno obračunavanje po osvoboditvi, kar nikakor ni bilo lahko. Usedline zgodovinske obremenjenosti v tem pogledu pa so najbrž še ostale in jih je zato treba premagovati.

4. Vsaka revolucija zapušča za seboj tudi probleme, ki se porajajo po zmagi ene skupine nad drugo. Pri nas je osvobodilni boj pomenil tudi diferenciacijo med tistimi, ki so reševali naš slovenski narod pred uničenjem, ki so se uprli smrtni obsodbi nad našim narodom, in tistimi, ki so sodelovali z okupatorjem in se skupno z njim bojevali zoper narodnoosvobodilno vojsko in sploh zagovornike narodno- in socialnoosvobodilnega boja. Ali je tistim, ki so stopili na stran okupatorja bilo jasno, da so s tem korakom izdali svoje ljudstvo, ali je bilo vsem to jasno, je seveda drugo vprašanje. Dejstvo je, da so prisegli Hitlerju in se bojevali na strani nemških policijskih sil, da so objektivno gledano bili izdajalci svojega naroda. Res pa je, da je zato tudi nasprotna stran večkrat ravnala drugače, kakor bi ravnala sicer, da je storila tudi stvari, ki bi jih ne smela storiti, posebno ob koncu vojne. Zato bi nekateri radi danes ene in druge prikazali kot enakovredne in tako utemeljili popolno »spravo«. Res je, da bi bilo prav iz omenjene diferenciacije med narodnoosvobodilnim bojem in zaradi zgodovinskega spomina nanjo danes izvajati čim manj pogledov in sodb, ki bi dali kakorkoli čutiti to diferenciacijo tistim, ki danes živijo v naši družbi. To pa ne pomeni enačenja ali enakega vrednotenja boja za svobodo in izdajstva med narodnoosvobodilnim bojem, enakega vrednotenja partizanov in belogardistov in tudi ne potiskanja te diferenciacije na vso silo v pozabo. Gre predvsem za to, da se vsi izogibljemo vsemu, kar bi člane naše družbe danes razdvajalo in jih odvrčalo od skupnih prizadevanj za lepšo prihodnost slovenskega naroda in za njegov vsestranski razvoj. Gre za odpravo predsodkov, ki morejo izvirati iz preteklosti. Gre za bratstvo in enotnost med Slovenci. Vsak človek naj bi se čimbolj počutil resnično doma v naši družbi in bil deležen tiste sodbe, ki izhaja iz njegovih moralnih kvalitiet.

5. Zato je naravnost anahronistično, če bi kdo hotel še danes poskušati na vsak način deliti ljudi po njihovem verskem prepričanju na verne in neverujoče ali drugače misleče. Res je, da je za takšno početje večkrat krivo obnašanje enih in drugih, zaradi česar se glede na okolje lahko čutijo eni in drugi zapostavljeni, »drugorazredni«, čeprav ima takšen občutek lahko še druge razloge, za katere so eni in drugi tudi sami odgovorni. Tisto, kar mora biti v samoupravni socialistični družbi edino odločilno pri izrekanju sodbe o človeku, so njegove resnično človeške kvalitete, je njegova morala, kultura, je njegovo prizadevanje za zidanje čim popolnejše samoupravne socialistične družbe, se pravi za uresničevanje socialističnih vrednot v njej, ki so hkrati humanistične in krščanske vrednote.

Včasih imamo lahko vtis, da kdo hoče za vsako ceno ne samo delati razlike med vernimi in neverujočimi, temveč tudi umetno ustvarjati probleme ali verne ljudi uporabljati za neke svoje namene, ki nimajo z vero nič skupnega. Marsikdo

skuša tedaj na tak način nekaj zakrīvati ali razreševati svoje »komplekse«, »travme«, ko se »zavzema« za verne, ki naj bi bili prikrajšani za svoje pravice. Nekakšna nevroza pa se kaže tudi v antiteističnih izpadih kakor v agresivnosti do ateistov. Patoloških pojavov v em pogledu je v resnici veliko. Naposled je lahko komu prijetneje, da se ustavlja ob teh vprašanjih, kakor da bi se npr. posvetil razreševanju resničnih problemov, npr. ekonomskih in drugih.

Tako sem omenil samo nekaj problemov, ki se danes pojavljajo v naši družbi in so resnično žgoči problemi ali pa samo problemčki in namišljeni problemi, čeprav jim nekateri dajejo izreden poudarek in prav s tem ustvarjajo resnične težave, posebno če nakazujejo rešitve, ki sploh niso rešitve, temveč žarišča novih konfliktov in razhajanj.

Čim odločneje se bomo posvetili razreševanju resnično žgočih problemov našega časa, med katere spada nedvomno naš ekonomski položaj, čeprav to ni edini problem, tem manj bomo imeli opraviti z raznovrstnimi »alibi problemi« in poskusi »rušenja« temeljev naše družbene ureditve, pa naj mislimo pri tem na preteklost ali sedanost, tem laže bo prenašati tudi kritično misel, ki nikakor ni vedno zlonamerna ali celo sovražna, tem laže se bo naša družba res pokazala kot odprta, demokratična družba. Za dosego tega cilja pa moramo že danes storiti vse za njeno humanizacijo, za njeno kulturo, saj je to slovenski narod vedno reševalo. B. Newman pravi namreč o Slovencih: »Po vsem videzu si ta majhen narod nikakor ni mogel izbojevati svobode in jo zadržati v okoliščinah, ko so ga obdajale grabežljive velike sile . . . Bil je pravi čudež, da je ljudstvo preživelo. Fizične značilnosti dežele niso nikoli varovale meja Slovenije, temveč le moralna moč njenega ljudstva.«

NAJDAN PAŠIĆ

Hipertrofija normativizma

v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja – vzroki in posledice

Skupna poteza malodane vseh sodobnih političnih sistemov je gotovo kompleksna in ekstenzivna ureditev in institucionalizacija širokega kroga družbenih odnosov. V jugoslovanskem primeru je ta poteza še posebej močna, zato bi jo bilo treba preučiti in analizirati na širši primerjalni podlagi.*

Kaj so vzroki in pobude za ekstenzivno (in lahko bi rekli pretirano) institucionalizacijo izražanja interesov in katere posledice ima za delovanje političnega sistema in politični vpliv različnih družbenih plasti kakor tudi dejansko razporeditev politične oblasti? Ko razčlenjujemo jugoslovanski politični sistem, tega ključnega vprašanja prav gotovo ne smemo spregledati. Težnja po tem, da bi bilo obsežno območje družbenega življenja in razvoja do potankosti urejeno, ima številne vzroke; ker deluje hkrati, lahko vsako enostransko obravnavanje pripelje do napačnih sklepov. Kot kaže, ima v jugoslovanskem primeru glavni pomen naslednjih nekaj vzrokov:

1. Zavestno oblikovanje socialističnega samoupravljanja kot celostnega sistema družbene organizacije po vnaprej izdelanem projektu in teoretični zasnovi zahteva široko in sistematično uporabljanje državne normativne moči. Ekstenzivno uporabljanje in zlorabljanje te moči pa je krivo za širjenje prepada med vsiljeno normativno strukturo družbene organizacije in dejanskimi odnosi, ki bi jih morala ta zakonska struktura izražati in oblikovati.

2. Kadar se zakonodajna projekcija preveč oddalji od družbene resničnosti, lahko zakonske norme in predpisi izgubijo svojo prvotno funkcijo. Namesto da bi spodbujali in podpirali zelene družbene spremembe, začno dejanske spremembe ovirati. Normativna ureditev se spreminja v bolj ali manj popolni sistem normativnih mitov, ki pokrivajo in skrivajo obstoječo resničnost, glavne in resnične interese socialističnih družbenih sil. Tako se lahko precej zožijo možnosti za bolj ali manj spontane demokratične pobude in akcije, hkrati pa se razširijo možnosti za birokratsko ideološko manipulacijo.

Vsi ti problemi in dvomi, zadevajoči pretirano normativno in formalno institucionalizacijo, so na sedanji razvojni stopnji jugoslovanske družbe zelo vidni. V takih okoliščinah imajo lahko družbene in zlasti politične vede zelo pomembno vlogo. Empirično zasnovano raziskovanje prej omenjenih pravnih in političnih problemov lahko pomaga ločiti družbene projekte, utemeljene na trezni presoji razvojnih možnosti, od poljubnih družbenih utopij. V tem času, ko postaja neizbežno družbeno načrtovati prihodnji razvoj, lahko samo objektivno znan-

* To je del razprave, ki je bila napisana v času študijskega bivanja avtorja na centru Woodrow Wilson, Washington D. C., USA.

stveno raziskovanje ponudi potrebno razumsko orodje za uspešni boj proti »birokratskemu voluntarizmu«. ¹

3. Pluralistična narava jugoslovanskega političnega sistema je neposredna posledica samoupravne preobrazbe, ki poteka na gospodarskem in vseh drugih področjih družbenega življenja v državi. Ta vrsta pluralizma (samoupravni pluralizem interesov, kot ga imenuje jugoslovanska teorija) ima čisto svoje poteze, hkrati pa tudi vse glavne značilnosti in probleme, ki so skupni vsem sodobnim, resnično pluralističnim političnim sistemom.

Tak nadvse zahteven in nujen problem, skupen tudi drugim političnim sistemom, je t. i. problem »upravljalnosti«. ² Zelo očiten in pereč je postal v zadnjih nekaj letih, ko so prišle v zelo ostri obliki na dan šibkosti in pomanjkljivosti v delovanju političnega sistema, še posebej v boju z gospodarsko krizo. Samoupravljanje je, s tem da je dalo pobudo za odpravo državnolastniškega monopola na proizvodna sredstva, opustitev centraliziranega administrativnega načrtovanja in razpustitev velikih trustov in korporacij, v katere so bila združena podjetja v družbeni lasti po od zgoraj predpisani organizacijski shemi, ustvarilo možnosti za resnično revolucijo v območju izražanja interesov. Te spremembe v vsedružbeni organizaciji so se povezale s spremembami na nižjih ravneh, tako da je bila odpravljena hierarhična oblastna struktura v individualnih gospodarskih enotah (podjetjih), ravno tako pa tudi v vseh drugih družbenih in političnih organizacijskih enotah, vštevši do neke mere tudi administrativni aparat državne oblasti. Družbeni subjekti so tako dobili na različne načine in v različni meri, vsekakor pa vsaj nominalno, možnosti za prosto izražanje in zastopanje »svojih« posebnih interesov. To je vneslo v gospodarsko in politično življenje države silno živahnost in gibljivost. Osvoboditev gospodarskih in družbenih sil iz togih administrativnih spon birokratskega centralizma vsaj deloma pojasnjuje, od kod izjemno živahni industrijski razvoj in razmah ter zelo visoka stopnja gospodarske rasti v petdesetih in prvih šestdesetih letih.

To obnavljanje in sproščanje celotne strukture izražanja interesov pa sta izpostavila politični sistem, t. j. »sistem avtoritativne alokacije vrednosti« (če si pomagamo z definicijo Davida Eastona), velikanskemu bremenu in pritisku različnih, med seboj nasprotujočih si družbenih želja in zahtev. Tako je nastalo nesorazmerje med zelo glasnimi, zelo očitnimi pričakovanji in zahtevami ter še

¹ Karl Marx je v svojem, pogosto navajanem političnem eseu Državljanška vojna v Franciji, v katerem je poskušal iz izkušenj in prakse kratkotrajne pariške komune sklepati na prihodnjo organizacijo politične države v socialistični družbi, izrecno svaril pred nevarnostjo, da se ne bi komaj osvojena politična oblast uporabljala v družbi za vsiljevanje vnaprej zamišljenih in izdelanih političnih utopij. Akcijska usmeritev in zgodovinska naloga revolucionarnih sil morata biti, kot je trdil, sproščanje in sprožanje objektivnih težej k družbenim spremembam, ne pa tlačenje obstoječih oblik gospodarskega in družbenega življenja v »sprislini jopič« voluntarističnih ideoloških konstrukcij, ki lahko dejanske moči in možnosti revolucionarnih sprememb samo okrnijo.

Vseeno pa zgodovina socialističnih revolucij v tem stoletju priča, da nobena med njimi ni imela moči in se ubranila skušnjavi – vse so si pomagale s pretirano uporabo in zlorabo državne zakonodajne moči, zato da bi dosegle hitro preobrazbo družbe v povsem novo družbeno ureditev, razviti socializem oziroma komunizem. Prej ali pozneje se je vsaka poskušala vojskovati – in gre za najdražjo in najbolj nespametno vojno – proti objektivnim zakonitostim in pravilom, ki so lastni moderni industrijski proizvodnji, denimo, tržni menjavi ali tej ali oni obliki in obsegu blagovno-denarnih odnosov.

² Kaže, da je postal oziroma postaja problem »upravljalnosti in neupravljalnosti« eden izmed glavnih predmetov novejših primerjalnih političnih razprav. Vse več empiričnih dokazov daje vedeti, da ti problemi s svojimi različnimi konkretnimi oblikami zadevajo vse sodobne politične sisteme. Ta vidik so pri razviti, resnično pluralističnih zahodnih demokracijah obravnavli trije znani avtorji. Med glavnimi razlogi in vzroki za »neupravljalnost« je preobremenitev države zaradi demokratičnega širjenja političnega sodelovanja in udeležbe na eni strani in nesorazmernih stroškov za državno delovanje na drugi. (Več o tem: Michel Crozier, Stalled Society, New York, Viking Press; Michel Crozier, Samuel P. Huntington in Joji Watanuki, The Crisis of Democracy. New York, University Press, 1975.)

zmeraj omejenimi možnostmi za njihovo zadovoljevanje. Grozilo je, da bo ta položaj preobremenil na novo vpeljani demokratični sistem političnega odločanja z neposredno udeležbo in po poteh, ki jih odpirajo delegatske skupščine. Zmoglji-vosti sistema za uspešno usklajevanje in zadovoljevanje nasprotnih interesov so bile resnično preobremenjene, zato sta mu grozila paraliza in kolaps.

Če naj razumemo obseg in zahtevnost vseh teh problemov, moramo upošte-vati, da je jugoslovanska družba kljub močnim povezovalnim dejavnikom, ki so se razvili med narodnoosvobodilno vojno in revolucijo in ki jih je okrepila s strani vseh šestih jugoslovanskih narodov priznana potreba ostati skupaj pri obrambi svobode in neodvisnosti, še zmeraj po marsičem raznorodna in da se interesi razhajajo vzdolž mnogih linij. To se nanaša na podedovane velike razločke v gospodarski razvitosti posameznih delov države, različnosti in variacije v jeziku in kulturi ter verske razkole, ki so bili v preteklosti zelo pomembni in ki še naprej aktivno poskušajo navezovati posamezne dele Jugoslavije na različne mednarodne verske (in politične) centre.

In naposled, čeprav ni nikakor najmanj pomembno, sestavlja jugoslovansko skupnost šest narodov, ki so sicer po marsičem tesno povezani in drug drugemu etnično in kulturno blizu, hkrati pa imajo močno razvito zavest o svoji posebni narodni identiteti.

Nikakor ne smemo podcenjevati tega, kako pomembno vlogo je imelo narodnostno oblikovanje v sodobni zgodovini Balkana in kako močno je narodnostno vplivalo na potek in naravo jugoslovanske socialistične revolucije in ju določalo.³ Ne da bi se bil kdo nadejal, so bila zelo pomembna poglavja te zgodovine napisana med 35-letnim razvojem samoupravnega sistema, s tem pa ovrgla prej sprejeta prepričanja, da je bilo »narodnostno vprašanje« v Jugoslaviji rešeno in za zmeraj urejeno med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo. Odsevi te resničnosti se kažejo v daljnosežnih spremembah pri organizaciji in dejanskem delovanju jugoslovanske federacije ter ustreznih spremembah v ustavi l. 1963, ustavnih amandmajih v obdobju 1967–1971 in novi ustavi iz l. 1974.⁴ Na priporočila posebne

³ Pri obravnavanju narodnostnega vprašanja v sodobni jugoslovanski družbi je zelo pomembna »zgodovinska razsežnost«. Če te razsežnosti ne upoštevamo dovolj, ne moremo ustrezno presoditi dosežkov in neuspehov, ki so jih imeli jugoslovanski komunisti pri »iskanju rešitev« za narodnostno vprašanje. (Več o tem: Paul Shoup, *Communism and Yugoslav National Question*. New York, Columbia University Press, 1968.)

Z zgodovinsko razsežnostjo narodnostnega vprašanja v Jugoslaviji sem se ukvarjal v svoji knjigi *Narodnostno vprašanje v sodobnem času* (Nacionalno pitanje u savremenoj epohi, Beograd, Radnička štampa, 1973). Če je zahodna Evropa zibelka moderne nacionalne države, potem je Balkan tisti del Evrope, kjer je potekalo oblikovanje nacij najbolj počasi in z največ zapletljaji. Zato je imelo v jugoslovanskem družbenem in političnem razvoju narodnostno vprašanje tako tehtno vlogo.

⁴ Prof. Fred Warner Neal je v zanimivem in izizzvalnem referatu na letnem sestanku Ameriškega združenja za slavistične študije (Washington D. C., 16. oktobra 1982) trdil, da je jugoslovansko vodstvo dolgo odlašalo, preden je priznalo, da ostaja »narodnostno vprašanje« v Jugoslaviji važen problem ne glede na »federativni obrazec«, ki je bil razglašen in uveljavljen med narodnoosvobodilno vojno in v prvi povojni ustavi Jugoslavije leta 1946. To jugoslovansko stališče se je spremenilo samo pod pritiskom stvarnih dogodkov. Daljnosežne reforme jugoslovanskega federalizma so bile izpeljane najprej z ustavnimi amandmaji v obdobju 1967–1971 in nato še z novo ustavo leta 1974. (Glej: Fred Warner Neal: *Jugoslovansko obravnavanje nacionalnega problema: politika odlašanja*. *East European Quarterly*, št. 3, september 1984.)

Kaže, da nekatera dejstva pričajo v prid Nealovi trditvi. Jugoslovanski federalizem je v razmeroma kratkem času prehodil dolgo pot od zelo centralističnega tipa federacije na začetku razvoja samoupravljanja – na začetku »samoupravne dobe« (ustavni zakon iz leta 1953) – do zelo decentraliziranega tipa, utemeljenega z novo jugoslovansko ustavo iz leta 1974. V začetku tega razvoja leta 1953 je bila Jugoslavija edina federacija na svetu, ki v svojem zveznem parlamentu ni imela zbora, ki bi zastopal zvezne enote (prejšnji zbor narodov je bil inkorporiran v zvezni zbor). Dvajset let pozneje je postala Jugoslavija po ustavi iz leta 1974 edina federacija na svetu brez posebne zbora, v katerem bi bili proporcionalno zastopani občani oziroma delavci samoupravljavci.

komisije, ki je imela nalogo raziskati praktično delovanje političnega sistema, so zdaj spet na političnem dnevnem redu nekatere nove spremembe v ustavi.

Sodeč po vseh relevantnih kazalcih, ki zadevajo posebne značilnosti zgodovinske dediščine naše države, njeno zelo kompleksno interesno strukturo in naravo interesnih razdelitev, je mogoče Jugoslavijo najbolje klasificirati, če jo označimo za »pluralno« družbo.⁵ Dovolj utemeljeno lahko torej sklepamo, da so objektivno kompleksna interesna struktura in razmeroma nizka stopnja dosežene gospodarske povezanosti skupaj s samoupravnemu sistemu lastno daljnosežno decentralizacijo pomembni dejavniki, ki izvajajo pritisk na vse širšo in vse podrobnejšo institucionalizacijo in zakonsko ureditev v gospodarskem in političnem sistemu.

4. Naslednji dejavnik, ki zasluži posebno pozornost, ko raziskujemo probleme pretirane institucionalizacije, so spremembe, ki jih razviti samoupravni sistem povzroča med političnim vodstvom, v njegovi lastni interesni strukturi, pogledih in oblikah ravnanja. Ideološka navezanost na dolgoročne interese delavskega razreda in splošno strategijo samoupravnega preobražanja na gospodarskem področju na eni strani in neposredni lastni interesi, da bi se ohranili privilegirani in prevladujoči položaj na drugi, imajo za posledico notranjo diferenciacijo in frakcionalizacijo politične vladajoče plasti. To po svoje določa dejansko vsebino družbenih sprememb, vsebino, ki je čisto drugačna od proklamiranih ciljev »krepiti prevladujoči gospodarski in politični položaj človeka v združenem delu« (t. j. delavca, ki proizvajata s proizvodnimi sredstvi v družbeni lasti).

Zaradi vseh teh okoliščin korenite spremembe v vsej strukturi zvezne državne mašinerije, še posebej stroge omejitve njene oblasti in bolj ali manj samostojna vloga pri prerazdeljevanju narodnega dohodka in razporejanju naložbenih sredstev, niso pomenile tudi neposrednega prenosa te oblasti na samoupravna podjetja, temveč predvsem prilastitev teh funkcij zvezne države s strani republik in avtonomnih pokrajin.⁶

⁵ Primerjalne politične študije so, opirajoč se na nekatera zgodnejša dela Steina Rokana, Hansa Daalderja in Roberta Dahla, razvile novo pojmovanje »pluralne« družbe in ga zdaj veliko uporabljajo. K izpopolnitvi in uporabi tega pojmovanja je veliko doprinesel prof. Arend Lijphart s svojo, pred kratkim objavljeno knjigo *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in 21 Countries* (Yale University Press, New Heaven, 1984).

Problemov in negotovosti v zvezi z demokracijo v sodobnih družbah očitno ni mogoče preučevati »in abstracto«. Število neodvisnih držav se je v drugi polovici tega stoletja (sodeč po članstvu v OZN) več kot podvojilo. Velika večina teh »novih držav« je notranje veliko manj povezana in homogena kakor zahodne industrijske družbe, kjer se je razvila klasična vrsta pluralistične predstavnike demokracije. Drugačna vrsta razredne strukture in pa drugačna narava interesnih konfliktov in razdeljenosti v »pluralnih družbah«, kjer prevladuje delitev na segmente, interesi, ki sekajo meje teh segmentov, pa se ne morejo naravnost izraziti, zahtevata iskanje novih oblik demokracije, ki se bodo bolj prilagale opisani družbeni resničnosti v pluralnih družbah.

Zaradi tega omenjeni avtor predlaga, naj ločujemo dva temeljna modela demokracije: večinskega (westminstrskega) in konsocietalnega (konsenznega). Nekateri značilnosti in posebnosti konsenzne ali konsocietalne demokracije (zlasti vzajemni veto, dogovorno oblikovana večina, razdelitev oblasti med izvršilnimi organi, sorazmernost pri imenovanju javnih funkcionarjev in razporeditvi javnih skladov, velika avtonomija delov pri opravljanju notranjih zadev) so zelo močne tudi v jugoslovanskem političnem sistemu. To je dobra podlaga za primerjavo s političnimi sistemi in praktičnimi izkušnjami pri razvoju pluralnih družb v več državah. Takih primerjav na širših sistematičnih temeljih še niso delali, čeprav utegajo biti po mojem zelo koristne pri analiziranju in presojanju jugoslovanskega modela in izkušenj. (Glej: Arend Lijphart, *Demokracija v pluralnih družbah*, in prej omenjeno knjigo istega avtorja *Demokracije: oblike večinske in konsenzne vlade v 21 državah*.)

⁶ Pokazalo se je, da je ena izmed najuspešnejših metod, s katerimi si lahko poklicno politično vodstvo družbenih segmentov ohrani odločilni vpliv na politično odločanje, ta, da si prilasti monopolistični položaj pri izražanju in razlaganju posebnih interesov različnih narodnih skupnosti oziroma teritorialno-političnih enot, ki vsaj deloma temeljijo na narodnostnih načelih. Politična vodstva republik in avtonomnih pokrajin poskušajo upravičiti te svoje pretenzije z domnevno enotnostjo delavskorazrednih in narodnih interesov.

Po marksistični teoriji težijo narodni in razredni interesi, potem ko je odpravljeno odtujevanje presežne vrednosti od delavcev, k ujemanju in se na koncu praktično poistijo. Ni naključje, da je postal problem domnevne enotnosti narodnih in

Z vidika poklicne politično-upravljalvske plasti je mogoče vseobsegajoči sistem zakonske regulative in formalne institucionalizacije širokega kroga družbenih odnosov gledati in obravnavati kot nujno sredstvo, ki služi za več namenov:

Prvič, dejanskim oblastnikom omogoča vpeljati novo normativno strukturo družbene organizacije in pri tem ohraniti videz, da ta kljub neugodnim zunanjim okoliščinam formalno deluje.

Drugič, vladajoči politični plasti omogoča, da razširi svoj neposredni in posredni nadzor nad različnimi področji družbenega življenja in aktivnosti in tako poveča »upravljalvost« sistema v svojo korist.

Tretjič, pomaga lahko obvladovati konflikte med interesi znotraj vladajoče plasti in ohraniti nujno ravnotežje med nasprotnimi frakcijami, tako da nobena od njih ne more popolnoma prevladati.

Četrtič, delovanje sistema, v katerem so delni interesi togo in pretirano institucionalizirani, že samo nagiba k temu, da ustvarja političnim silam in institucijam, ki opravljajo posredniško funkcijo pri izražanju in usklajevanju interesov, močan in tudi prevladujoč položaj. Druga plat medalje je naraščajoča odvisnost delavskih množic od zakonske regulative, s katero jih »varujejo« tisti, ki imajo možnost predpisovati in izvajati »pravila igre«. Hipertrofirana zakonodajna regulativa in z njo povezani pravni formalizem zavirata in dušita demokratično samoupravno pobudo delovnih ljudi in občanov in vzdržujeta ves sistem v polohromelosti, hkrati pa sta zanesljivo kritje za politični voluntarizem in samovoljo neformalnih centrov moči, ki nastajajo za pročeljem demokratičnih samoupravnih institucij. Hipertrofirani normativizem gre praviloma z roko v roki s politično samovoljo!⁷

Petič, močan vir in vzrok hipertrofiranega normativizma so poskusi »suspendi-

razrednih interesov ena od zadev, o kateri se zadnjih 10 do 15 let največ razpravlja, in to ne samo v politiki, temveč tudi v tekoči produkciji političnih ved, sociologije in zgodovine. Napisanih je veliko knjig, ki obravnavajo ta problem, iz leta v leto se vrstijo konference in simpoziji, ki jih o tej temi pripravljajo znanstvena združenja in univerze. Odveč je posebej govoriti o tem, da je na razlagah, ki jih dajejo o nacionalnih interesih predstavniki poklicne upravljalvske plasti, razločno viden žig njihovih lastnih interesov in želja po krepitvi in utrditvi nadzora na ozemlju, ki ga zajema njihova oblast. To pojasnjuje, zakaj prevladujejo teritorialni interesi na račun funkcionalnih in avtarkične težnje namesto svobodnega samoupravnega združevanja (to pa je življenjski interes delavskega razreda).

⁷ Dober zgled za takšno rešitev je lahko to, kar se je zgodilo s XV. amandmajem iz leta 1968. Danes je skorajda povsem pozabljen. V letih 1967 in 1968 je bilo sprejetih prvih 19 amandmajev k ustavi iz leta 1963 in vsi so se nanašali na daljnosežno preureditev zvezne državne mašinerije v prid republik in avtonomnih pokrajin. Edina izjema v tem pogledu je bil XV. amandma: kolektivu zaposlenih v vsakem podjetju je dajal pravico do samoorganizacije. Tako naj bi se bila okrepila avtonomija samoupravnih podjetij v razmerju do državne administrativne mašinerije in njenih mnogoštevilnih regulativnih aktov in pa splošni položaj podjetij kot neodvisnih blagovnih proizvajalcev za trg. Amandma predpisuje, da podjetje s tajnim glasovanjem vseh zaposlenih voli delavski svet in da je tako izvoljeni delavski svet najvišji organ odločanja v podjetju. Vsa druga vprašanja, ki zadevajo notranjo organizacijo podjetja in nadaljnjo razdelitev pristojnosti in odgovornosti, so prepuščena v urejanje internim predpisom. Kot samoupravljavec je bilo delavcem tako omogočeno, da sami odločajo o tem, katera oblika notranje organizacije bo najbolje ustrezala njihovim potrebam po smotrnem in uspešnem organiziranju lastnega dela in zagotavljala optimalni dohodek tako podjetju kakor njim samim. Že prvi rezultati pri uporabi tega amandmaja pa so med nekaterimi vplivnimi političnimi krogi povzročili nemir, razburjanje in celo preplah. Marsikje so delavci nagibali k takšnim organizacijskim oblikam, ki so dajale poklicni managerski plasti prave roke glede poslovne politike in vsakdanjega vodenja proizvodnega procesa. To je bilo takoj zaznamovano za tehnokratsko uzurpacijo pravic na račun samoupravljanja in celo »tehnokratsko revolucijo«. Spodbujena s strani nekaterih vidnih političnih voditeljev, je zveza sindikatov začela gonjo proti tem popačenjem. Čez nekaj let je bil XV. amandma odpravljen, nadomestila so ga nova določila v ustavi in zakonu o združenem delu. Z njimi je bila notranja organizacijska struktura v podjetjih, organizacijah združenega dela in vseh drugih samoupravnih ustanovah urejena do najmanjše podrobnosti. Za vsako odločitev, ki zadeva t. i. neodtujljive samoupravne pravice, je bil vpeljan poseben proces odločanja, vstevši obvezni konsenz vseh prizadetih organizacij združenega dela. Ustanovljene so bile posebne nove ustanove (javni pravobranilec samoupravljanja, sodišča združenega dela itd.), njihova naloga pa je nadzirati in zagotavljati dnevno izvajanje velikanskega števila državnih in samoupravnih predpisov. Tako so postali delavci samoupravljavci v Jugoslaviji »prezavarovani«, pa tudi preodvisni.

rati« delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti ali ga vsaj bistveno omejiti in podrediti volji političnih dejavnikov. Jalovi normativizem se poraja iz prizadevanj doseči, ali natančneje, izsiliti ekonomsko racionalnost s pravnimi ali političnimi sredstvi. Ekonomsko spodbudo in prisilo nadomešča podrobno predpisovanje, kako bi naj ravnal oziroma kako mora ravnati vsak gospodarski subjekt, to pa, seveda, zahteva tudi cel sistem ukrepov, ki naj bi, hočeš nočeš, zagotovili takšno ravnanje.

Od zgoraj predpisani in vsiljeni vseobsegajoči mehanizem za izražanje in zadovoljevanje interesov, po naj je videti še tako demokratičen, vsebuje težnjo po tem, da bi postal vir samovoljne birokratske oblasti, in če je mogoče, obnove nekakšnih klientsko-patronatskih odnosov. Tako pri kritičnem preučevanju političnega sistema na njegovi sedanjí razvojni stopnji kakor pri oblikovanju strategije za prihodnost je gotovo zelo pomembno, da se zavedamo nenehne nevarnosti, s katero grozijo birokratska popačenja samoupravnih zasnov in institucij.

Analitični pregled zgodovine samoupravnega sistema v Jugoslaviji nedvomno kaže, da so se v sistem, zlasti v zadnjih obdobjih njegovega razvoja, prebile nekatere prvine avtoritarnega korporativizma. Interesi in aspiracije politične birokracije so imeli besedo in vpliv pri vseh razpravah in spopadih mnenj, ki so odredjali smer in vsebino zaporednih reform ustave in vsega pravnega sistema, seveda pa praviloma zmeraj nastopajo z ideološko krinko. Širšega pomena in posledic takšnega položaja se dostikrat ne zavedajo niti tisti, ki te posebne interese izražajo. Gledano skozi daljši čas, so mnogi ukrepi povzročili posledice, ki niso bile niti pričakovane niti hotene, vseeno pa nekatere med njimi trajno in pomembno delujejo na naravo političnega sistema.

Oživljanje korporativizma v različnih oblikah in razsežnostih je, najsi so v jugoslovanskem primeru posebni vzroki za to katerikoli, očitno pojav s svetovnimi razsežnostmi, tako kar zadeva teoretično-politično mišljenje kakor politično prakso.⁸ To postane še zlasti očitno, če pristanemo na danes širše sprejeti splošnejši pomen korporativizma, se pravi, če ga ne razumemo kot zaprt globalni sistem gospodarske in politične organizacije države in družbe, temveč kot kompleks različnih, bolj ali manj medsebojno povezanih poskusov (ali spontano porojene prakse) organizirati in urediti izražanje in povezovanje interesov tako, da ima država aktivno regulativno vlogo (vlogo »partnerja« ali arbitra). Če jemljemo korporativizem (ali nekatere njegove oblike ali prvine) tako, potem ga zlahka odkrijemo v skoraj vseh tipih sodobnih družb: v razvitih državah in državah v razvoju, »poliarhijah« in različnih avtoritarnih režimih. Številne področne raziskave tega problema kažejo, da obstajajo poleg starih virov korporativističnega mišljenja in prakse tudi novi, in sicer so neposredno v zvezi z življenjskimi razmerami in političnimi potrebami sodobnih družb.⁹

Velika kompleksnost teh družb, njihova razredna in družbena struktura, nastale nove vrste in razsežnosti pluralizma, širše možnosti za politično udeležbo

⁸ Zadnja leta se je literatura o splošni zasnovi, zgodovini in raznih vidikih korporativizma močno pomnožila. Za splošni uvid v pomen in definicijo modernega korporativizma so nadvse koristna dela Philippa C. Schmitterja (zlasti razprava *Še zmeraj stoletje korporativizma*, objavljena v reviji *Political Review*, januarja 1984, in pa zbornik *Oblike korporativističnega sprejemanja politike, ki sta ga uredila Gerhard Lehmbruch in Philippe C. Schmitter*). Vsebinsko zelo bogata zgodovina korporativizma je prikazana tudi v knjigi Carla Landauerja, *Ideologija korporativne države* (Berkeley, California, 1983).

⁹ Glej, na primer: Howard J. Wiarda, *Korporativizem in nacionalni razvoj v Latinski Ameriki* (Westview press, Colorado, 1983).

občanov posameznikov in organiziranih interesnih skupin ter vse večje zahteve po njej, pereči problemi »upravljalnosti« (ali učinkovite vlade), okoliščine, zaradi katerih se povečuje število politično neodvisnih »pluralnih« družb in nove oblike demokratične organizacije – vse to zahteva konsenzno in konsocietalno demokracijo. Hkrati pa lahko vsi ti dejavniki in okoliščine razložijo, zakaj oživljajo korporativistične zamisli in praksa in od kod različne vrste in razvojne težnje korporativizma, ki danes obstajajo.

Za državo, ki se spoprijema z vsemi problemi toge in zelo kompleksne interesne regulacije z zakonskimi in političnimi sredstvi (in tako je z Jugoslavijo), je znanje, pridobljeno s primerjalnimi teoretičnimi študijami in empiričnim raziskovanjem modernega korporativizma gotovo važno in koristno. To znanje lahko pomaga, da se ognemo pastem »plazečega se avtoritarnega korporativizma« in uspešneje vodimo neizbežno vojno proti birokratskemu paternalizmu, ki je postal ena izmed glavnih ovir na poti k resnični demokratizaciji političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

Nekateri dobro znani strokovnjaki za primerjalne politične študije nagibajo k mnenju, da so korporativistične prvine v sodobnih političnih sistemih »srednja pot« med skrajnostma – visoko centraliziranim avtoritarnim (totalitarnim) državnim nadziranjem vseh kanalov za izražanje in povezovanje interesov in povsem svobodnim, neomejenim tekmovanjem in spopadanjem interesov po načelu »laissez-faire«. Tako Gabriel Almond piše: »Vse diferencirane družbe in politični sistemi so do neke mere in v neki obliki pluralistični, ločijo se po tem, kolikšna je integracija oziroma decentralizacija nadzora – od višje dezagregirane in drugače tekmovalnega pluralizma kot ene skrajnosti do državno nadzorovane in drugače kot druge.«

Z vidika držav, ki skušajo prestopiti iz državno-partijskega monolitizma v pluralizem interesov, kakršen odlikuje popolnoma razvito samoupravljanje, bi bilo mogoče korporativistične prvine, vdelane v obstoječi politični sistem, gledati in obravnavati tudi tako, kot da ne gre za trajno stanje, ki bi ga bilo treba samo braniti in ohranjati, temveč za prehodno stanje, ki ga mora zamenjati socialistično samoupravljanje, če naj socializem postane res demokratičen globalni sistem družbene organizacije. Če naj se ta cilj doseže, pa je nujno potrebno naslednje: razvita kritična zavest in aktivno kritično razmerje vodilnih političnih sil v državi do obstoječih, pretirano institucionaliziranih in reguliranih struktur izražanja in povezovanja interesov. Nagibam k prepričanju, da lahko primerjalna znanstvena obravnavanja vseh naštetih problemov pri tem zelo koristno pomagajo.

Prevedla Mojca Mihelič

Konstitutivni elementi zgodovine marksizma

I

Predmet »zgodovina marksizma« predpostavlja dve predhodni določili: »zgodovino« in »marksizem«. Nobenega od teh dveh določil kajpada ne moremo vzeti kot vnaprej samoumevnega, temveč oba terjata, da ju opredelimo, to je, da se opredelimo. Brž se namreč pokaže, da ima vsaka opredelitev »marksizma« drugačno »zgodovino«, oziroma, da je zgodovina bistven element samolegitimiranja slehernega marksizma. Drugačno zgodovino si piše npr. »ortodoksija III. internacionale« kot pa tisti, ki jih Perry Anderson šteje v »zahodni marksizem«. Problema se resno sploh ne moremo lotiti, ne da bi na začetku vsaj v grobem opredelili, kaj razumemo z zgodovino in kaj z marksizmom.

Vsako razpravljanje o zgodovini mora metodično razločevati dvoje, kar se povezuje v besedi »zgodovina«: na eni strani so to *res gestae*, torej »zgodene reči«, na drugi strani pa *historia rerum gestarum*, torej tako ali drugače reflektirana »pripoved o zgodènih rečeh«.¹

Naš pristop do »zgodènih reči« je vedno tako ali drugače reflektiran, pa naj gre za pripovedovanje doživljenega ali neposredno podoživljenega, za najbolj puščobna pozitivistična naštevanja, za šomoštrske klasifikacije ali pa za razkrivanja notranje logike dogajanja, kot jo pač lahko zazremo. V vsakem primeru je od teorije odvisno, kaj bo štela za »zgodovinska dejstva«; celo najbolj puščobno pozitivistično naštevanje vsebuje neko opredelitev, neko teoretsko izhodišče, na podlagi katerega se izbira in odbira, kaj so *relevantne res gestae*. V bolj zahtevnih podobah zgodovine je teorija mnogo jasneje na delu.

Določitev predmeta, torej tistih *res gestae*, s katerimi se ukvarja *historia*, potemtakem nikakor ni preprosta. V našem primeru terja, da obenem določimo »marksizem«.

Tudi tisto preprosto dejstvo, ki ga vemo vnaprej, da se zgodovina ukvarja s *preteklostjo*, nam samo na sebi ne pomaga. O preteklosti vemo vnaprej le to, da je »pretekla«, se pravi, da ni več tu. Toda da bi lahko sploh govorili o njej, mora vendarle nekako »biti tu«, se pravi, živeti mora v sedanjosti kot »spomin«. Takole pravi Hegel:

»Dimenzije časa, *vpričnost*, *prihodnost* in *preteklost*, so nastajanje vnanjskosti kot take in njena razpustitev v razločke biti kot prehajanja v nič in nič kot prehajanja v bit. Neposredno izginjanje teh razločkov v *posamičnost* je vpričnost kot *zdaj* (. . .) *Končna* vpričnost je *zdaj* fiksiran kot *bivajoč*, razlikovan od *negativnega*, abstraktnih momentov preteklosti in prihodnosti, kot tista konkretna enotnost, s tem kot tisto afirmativno; vendar ona bit je sama le tista abstraktna, izginjajoča v nič (. . .) /Te tri dimenzije časa/ so nujne le v subjektivni predstavi, v *spominu* in v *strahu* ali *upanju*.«²

¹ S tem ne mislimo samo na »reflektirano zgodovino« v smislu Heglove delitve iz *Predavanj o filozofiji svetovne zgodovine*, temveč sleherno verbalizirano zgodovino.

² *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, § 259, navedeno po *Theorie Werkausgabe*, Suhrkamp 1970, Bd 9: 51-52.

Preteklost in prihodnost sta, pravi Hegel, pojma, ki sta vezana samo na »subjektivno predstavo«, torej pripadata samo dogajanju, v katerem je navzoč subjekt: človeški zgodovini. V naravi kot taki ju ni, tam je zgolj »zdaj«: vse minulo kot sledovi, vse bodoče kot kali, toda vse le »zdaj«. Šele nemir človeškega subjekta ima potrebo po »spominu« in je gnan od »strahu in upanja«. Izguba te razsežnosti pomeni za subjekt praznoto.³ Podobno je s preteklostjo, zakaj spomin je še kako navzoč tako v individualnem subjektu, pa tudi v kolektivnem kot bistvena sestavina njegove socializiranosti. Spomin je konstitutivni element sedanjega, vpričnega: ni le spomin v zavesti, temveč je tisti rezultat, ki nam določa mnoge okvire našega delovanja: proizvedeni način življenja, materialne in duhovne okoliščine današnjega življenja. Zato je preteklost še kako aktualna, vprična, zato spada v sedanjost kot naše iskanje korenin, in to tako korenin tistega dobrega in produktivnega kot korenin omejujočega in ogrožajočega.

In za zgodovino misli in duhovnih gibanj sploh velja to prav tako kot za materialno zgodovino. Zgodovina misli in teorij je namreč le sestavni del zgodovine same, v nekem smislu zavest sama »nima zgodovine« (Marx).

II

Tudi opredelitev »marksizma« ni niti malo lahka stvar. Brž ko se posla lotimo z znanstveno kritiko, se moramo namreč posloviti od vnaprejšnje samoumevnosti. Edino, kar je jasno že iz prve, je, da imamo opraviti z nekim – *izmom*, ki ima nekaj pomembnega opraviti s Karlom Marxom. Toda že takoj smo pred vprašanjem, kaj je ta -izem in v kakšni zvezi da je s Karlom Marxom. Odgovor na to vprašanje nam lahko da samo zgodovina; če ga pa vemo že vnaprej, si po njem pač prikrajamo zgodovino; v prvem primeru smo na tleh znanosti, v drugem primeru na tleh apologetike. Če hočemo torej po prvi poti, nam bo morala zgodovinska in sodobna refleksija razsvetliti, kaj in kako ima izraz »marksizem« opraviti z Marxom in kaj sploh pomeni.

V znanstveni diskusiji smemo predpostaviti kot splošno znano dejstvo, da je izraz »marksizem« nastal, podobno kot drugi »izmi«, v polemiki, v kateri večina takšnih izrazov najprej zazveni v ustih nasprotnikov, nato pa jo prevzamejo samo poimenovanci, torej privrženci ali tisti, ki mislijo, da to so. Tudi v delavskem gibanju 19. stoletja ni bilo drugače, izrazi »Marxianer« (»marksovec« ali »marksijanec«), »marxide« (»marksid«) in »marxiste« (»marksist«) so nastali v polemikah, bodisi kot vzdevek, ki so ga dajali »weitlingovci« in »lassallovci«, bodisi kot vzdevek od »bakunistov« v Prvi internacionali, bodisi kot vzdevek v francoskih polemikah sedemdesetih in osemdesetih let.⁴

Marx sam je ostal zelo zadržan, v javnosti ni komentiral dejstva, da mu raba njegovega imena ni bila po volji; iz dveh razlogov: prvič, ker je bila »repcija« (če smemo uporabiti ta kasnejši izraz) njegove misli pri privržencih ali domnevnih privržencih poenostavljena in ogrobela, drugič, ker je polemika polarizirala giba-

³ »Sem dolgo upal in se bal, / slovo sem upu, strahu dal; / srce je prazno, srečno ni, / nazaj si up in strah želi.« Prva objava je nekoliko drugačna in ima ob sebi nemški prevod: »Am Herzen hat Hoffnung, hat Furcht genagt« itn., torej ista nemška izraza, kot ju najdemo pri Heglu.

⁴ Prim. geslo *Marxismus* v *Kritisches Wörterbuch des Marxismus* oz. *Dictionnaire Critique du Marxisme*, avtor izdajatelj slovarja Georges Labica, in študijo Georgesa Haupta *Marx in marksizem* v: *Zgodovina marksizma I / Marksizem v / Marxov/em/ čas/u*. Ljubljana 1984, str. 272 i sl.

nje in omejevala vpliv njegovih stališč na »privržence«. Toda če ni reagiral javno, je svoja stališča izrazil v številnih osebnih pogovorih in vsaj v enem pismu (Engelsu 30. sept. 1882). Dober mesec pozneje beremo v Engelsovem pismu Bernsteinu zgodovinske besede:

»Je pa t. i. ‚marksizem‘ v Franciji kajpada čisto svojevrsten produkt, in sicer tako, da je Marx rekel Laf/arguu/: ce qu'il y a de certain, c'est que moi, je ne suis pas Marxiste.« »Eno pa je gotovo, to je, da jaz nisem marksist.«⁵

Zagotovo pa ta sklicevanja na Marxa iz sedemdesetih, osemdesetih in devetdesetih let preteklega stoletja niso edina, ob katerih bi lahko s pridom uporabili to Marxovo distanciranje od »maksizma« in se spomnili na Heinejeve besede »Sejal sem zmaje in žel bolhe«. Vse to kaže na eno plat problematičnosti. Z njo je zvezana še ena: Ko je Marx v disertaciji in v pripravljanih delih zanjo obravnaval razmerje med Heglom in (mlado)heglovci, je zapazil predvsem, da so do Hegla vse sestavine njegovega sistema v bistveno drugačnem razmerju kot do učencev: Hegel stoji s svojim sistemom v »substancialnem« razmerju, oni pa do njegovega v »reflektiranem«.⁶ In tako je tudi vsak marksizem do Marxovega nauka v reflektiranem, ne pa v substancialnem ali neposrednem razmerju.

To pa zadaja preučevalcu zgodovine marksizma nemalo težav. Kako se obnašati do vse tiste množice sklicevanja na Marxa, za katero je Marx in v neposrednem sklicevanju nanj Engels sarkastično zavrnil avtorstvo? In kako do še večje množice sklicevanja, a katero domnevamo, da »bi se je Marx odpovedal«, kolikor je takšno postavljanje problema v pogojniku znanstveno sploh dopustno? Če vzamemo za kriterij, da šteje v zgodovino marksizma le tisto, s čimer »bi se Marx mogel strinjati«, potem postane zgodovina marksizma zelo tanka. Brž ko izločimo iz zgodovine marksizma vse tisto, kar je teoretsko inkongruentno z Marxom, potem v njej ni prostora za nobeno spreminjanje, za odkrite revizije, za kriptorevizije in navidezne ortodoksije. Po tej metodi rigoroznega čiščenja moramo črtati celotni marksizem II. internacionale, tako njegovo revizionistično kot njegovo »ortodoksko« linijo; in podobno moramo ravnati z ortodoksijo III. internacionale.

Nič bolje se nam ne godi, če si skušamo na začetek postaviti neko »definicijo« marksizma, potem pa iščemo tisto edinopravo pot realizacije tako definirane marksizma. Ta pot je enako udobna kot prazna. V nobeni znanosti ni mogoče »definicije« zdržati niti za krajšo izpeljavo, ker se nam takoj sesuje. Hevristična vrednost definicije je kvečjemu v tem, da jo v izpeljavi zanikamo, pokažemo njene meje in njeno provizoričnost in nezadostnost in iz njenega padca črpamo globlje razumevanje problema. Če pa skušamo prijahati na hrbtu definicije do konca, potem smo zajahali pač neki apriorizem, vemo že vse vnaprej in zato ne znamo

⁵ Pismo 2/3. novembra 1882, MEW 35: 388. Osem let pozneje, v pismu Lafarguu, takole označuje nemške »marksiste« iz frakcije »mladih«: ». . . spadajo v sorto, ki ste jo pred desetimi leti spoznali v Franciji in ki je o njih rekel Marx: tout ce que je sais, c'est que moi, je ne suis pas Marxiste! In verjetno bi o teh gospodih rekel tisto, kar je Heine rekel o svojih posnemovalcih: Sejal sem zmaje in žel bolhe.« (MEW 37: 450, prevedeno iz francoščine, citat v izdaji preveden, tu naveden po izvirniku Correspondance . . .). Prvi del izreka se tu loči: »Vse, kar vem, je, da jaz nisem marksist.« V tej obliki tudi v pismu Conradu Schmidtu 5. avgusta 1890: »Tudi materialistično pojmovanje zgodovine ima danes množico ljudi, katerim rabi za pretvezo, da zgodovine ne študirajo. Čisto kot je Marx rekel za francoske ‚marksistem konca sedemdesetih let: ‚Tout ce que je sais, c'est que moi, je ne suis pas Marxiste.‘« (MEW 37: 436). Ista verzija citata tudi v pismu redakciji Sozialdemokrata (MEW 22: 69), kjer pri »frakciji mladih« vidi »krčevito skrotovičen ‚marksizem‘«.

⁶ »mojstru (. . .) znanost ni bila nekaj sprejeteja, temveč nekaj nastajajočega, tja do njene zadnje periferije je pulzirala njegova najbolj lastna duhovna srčna kri (. . .) on je stal s svojim sistemom v neposrednem, substancialnem razmerju, oni pa /z njegovim/ v reflektiranem«. (MEGA² I, 1: 67 – iz IV. poglavja I. razdelka Prípomb k disertaciji).

ničesar spoznati. Takšna je vsaj izkušnja dialektike. Obenem pa s tako »definicijo« v bistvu le povzdignemo v nebo neko »recepčijo« marksizma in jo absolutiziramo, merimo skratka po primikih in odmikih k tako izbranemu metru.⁷

Prav tako udobna in neizdatna je zdravorazumska predstava o takoimenovanem »nadaljnem razvijanju marksizma«, vključno z inačico o »leninizmu kot marksizmu 20. stoletja«, torej kot »nadaljnem razvijanju«. Za zdravi razum je marksizem neka empirična znanost, kjer je začetnik nekaj povedal, drugi pa so to njegovo misel razvijali naprej in ji dodajali ali odzemanli; bolj ko se bližamo današnjemu trenutku, bolj pravi so rezultati tega »razvijanja«. Takšen tip obravnave se upira spoznanju, da je pred nami *teorija* in da na ravni *filozofije* kot *teorije kat'exochen* nimamo opraviti z evolucijo kot progresom, da se v teoriji ne nalagajo dejstva na dejstva, temveč da gre za celoto, za totaliteto, in njeno sprevidenje.

III

Ko torej opredeljujemo predmet zgodovine marksizma, nam obravnavane *res gestae* torej niso kaka vnaprej postavljena »avtentičnost«, temveč smo soočeni z »avtentičnimi« in »neavtentičnimi« elementi, kar zadeva navezavo na Marxa, obenem pa moramo računati z »inovacijami«, naj bodo dobre ali slabe, ki jih prinašajo kasnejše zgodovinske dobe in drugi deli sveta.

Obenem pa moramo vendarle, če naj se nam ne razsuje naš predmet v brezbrežje »sociologij«, »ekonomij«, »politologij«, »filozofij«, »kozmozologij«, »religiologij«, »etik«, »teorij umetnosti«, »socialističnih idej« itd. itn., izhajati iz filozofske temeljne opredelitve marksizma kot teorije. Iz vprašanja, kaj se dogaja s filozofskim nukleusom marksizma, se namreč sploh šele smiselno razvrščajo razne upodobne marksizma, razni »marksizmi«. Vprašanje »marksizma« in »marksizmov« je eno od konjunktornih vprašanj, za katera nekateri mislijo, da je od njih odvisna usoda sveta. Dejansko pa je vprašanje, ali govorimo o »marksizmu« ali o »marksizmih«, bolj problem zornega kota in nadrobnejšega pojasnila, kaj s tem mislimo; spor o »enem in množtvu« pri marksizmu je lahko podoben sholastičnemu disputu o tem, »koliko angelov lahko pleše na noževih konici«, v katerega vsak disputant vnaša svojo predstavo o »angelu«. Ali pa o »marksizmu«.

Za začetek sleherne racionalne zgodovine marksizma moramo šteti šele Korschev *Marksizem in filozofijo* (1923), ki si prvi skuša razjasniti evidentno razliko med mislijo Karla Marxa in »ortodoksov« II. internacionale z realno zgodovino. V *Materialističnem pojmovanju zgodovine* konec dvajsetih let je dal še nekatere dodatne poudarke. Korsch je namreč vzpostavil zgodovino marksizma kot bistveno in konstitutivno za marksizem sam. Šele z zahtevo, naj se metoda historičnega materializma uporabi tudi na samem marksizmu, je prebil mejo golega bičanja »napačne recepcije« in denunciranja vulgarizacij. Če primerjamo Korschev in Lukácsev prispevek, se nam pokaže, da je v *Zgodovini in razredni zavesti* dana nadvse subtilna analiza in kritika mišljenja »ortodoksije« II. internacionale, da je učinkovito pokazana razlika med njo in mislijo Karla Marxa, da so iz misli Karla Marxa zdaj prvič potegnjeni nekateri teoretski sklepi – vendar pa ni

⁷ V določenih verzijah tega pristopa bi zlahka zasledili podobnost z ravnanjem nekaterih velikih cerkvenih organizacij, ki so se prav tako predvsem ukvarjale s tem, kaj je edinozveličavna pot in kaj so stranpoti in herezije. S pozicij triumfalizma pa ni mogoče pisati *zgodovine* nobenega duhovnega gibanja, nobenega političnega in nobenega emancipatoričnega gibanja.

narejen noben korak v smeri pojasnjevanja in razumevanja geneze te razlike. Obravnavana je razlika v obravnavanju proletariata in drugačna teoretska pozicija, ki iz tega sledi; ni pa poskusa pojasniti ta premik drugače kot s teoretsko nesposobnostjo »ortodoksov« od Kautskega pa tja do Mehringa. Tu torej ni podlage za smiselno zgodovino marksizma. Lukács se zaustavi na tem, da drugointernacionalna »ortodoksija« še malo ni »ortodoksna« v smislu avtentične navedave na Marxa, da ni v skladu z Marxovo teoretsko intencijo, da v njej ni Marxove »metode«. ⁸

Začetnik zgodovine marksizma ni bil niti Lenin, kljub znamenitim besedam iz *Države in revolucije*, da je treba »z arheološkim izkopavanjem« izkopati marksizem »izpod naplavin bernsteinovstva in kautskyjanstva« in kljub znamenitim zapisom o filozofiji, v katerih govori, da »marksisti 50 let niso razumeli Marxa, ker niso poznali Hegla«. Leninu je pač šlo za avtentičnost marksizma, ni pa si zastavil vprašanja, kako je mogoč neavtentični marksizem, oziroma je to vprašanje zvedel na dve vprašanji: »nepoznavanje Hegla« in pa »oportunizem«. Zakaj pa »marksisti 50 let niso brali Hegla«, je bil dosegljiv v vseh javnih knjižnicah in je Lenin zlahka prišel do njega med I. svetovno vojno? Preprosto zato, ker niso čutili potrebe, da bi ga brali. Zakaj pa niso čutili te potrebe? Tu smo pri tistem historičnem vprašanju: kaj je tisti konstituens historičnega procesa, ob katerem določeno vprašanje v določeni dobi preprosto ponikne iz teorije; v tem primeru Hegel, čeprav se je Marx izrecno skliceval nanj v *Kapitalu* in čeravno je Engels v tisočkratno branem *Anti-Dühringu* in desetstisočkratno branem *Razvoju socializma od utopije do znanosti* s prstom kazal na njegov pomen? Kako je mogoče, da aktivisti delavskega gibanja, ki so zagotovo bili ljudje nemajhnega talenta in znanja, preprosto spuste iz oči vprašanja, za katera potem ugotovi neka kasnejša doba, da so bila bistvena in povsem po krivem pozabljena? Tudi beseda »oportunizem« tu ni pojasnilo, zakaj enako, kot beseda »repcija« meri le na neko subjektivno lastnost »recipienta«, meri beseda »oportunizem« na neko subjektivno lastnost »oportuniste«: prva na njegovo duhovno zmognost, druga na njegovo moralno šibkost. Nobeno od obojega pa ni niti približno razlaga, za kaj gre v zgodovini, temveč le opis neke plati zgodênega.

Ravno zato je tako pomemben Korschev poziv, naj se metoda historičnega materializma obrne tudi k njemu samemu, k njegovi zgodovini. Ko potem Korsch ugotavlja velike prelomnice v zgodovini in prihaja do spoznanja, da kljub vsem zagonom delavskega gibanja ostaja doba po »pomladi narodov« v bistvu nerevolucionarna, mu to daje razlago, zakaj sta Marx in Engels – ki sta svojo teorijo oblikovala v predmarčni dobi in v tej, z revolucijo nabiti epohi tudi dosegla spoj delavskega gibanja in vrhunske teorije – naletela pri akterjih delavskega gibanja, ki so se politično socializirali v poznejši, nerevolucionarni dobi, na tako pomanjkajne posluha za dialektično-revolucionarno vsebino svoje teorije. Izkaže se obenem, da je marksizem mogel v tej nerevolucionarni dobi postati množičen in bistven za samozavedanje delavske množice ravno v svoji ogrobeli kautskyjanski podobi. Pomanjkljivosti in slabosti, vulgarizacij in odmikov od Marxovega teoretskega hotenja torej ne gre naprtiti niti pomanjkljivemu talentu in znanju Karla Kautskega niti njegovi moralni omahljivosti, temveč gre na dnu vsega za notranjo mejo socializacijskega procesa v neki zgodovinski epohi. Ljudje so potemtakem v

⁸ Prim. Vestnik IMŠ 1985/1: Georg Lukács: *Zgodovina in razredna zavest*, s spremno študijo B. Debenjak: *Zgodovina in razredna zavest v viharjih časa*.

mного večji meri, kot sami mislijo, podvrženi nekim osamosvojenim zakonitostim zgodovinskega toka. Nerevolucionarnost druge polovice 19. stoletja ni bila niti izraz hotenj akterjev delavskega gibanja niti njihovega zanemarjanja svoje zgodovinske dolžnosti, temveč je bil objektivno dejstvo, ki temelji v modalitetah samega produkcijskega procesa, modalitetah razrednega boja, ki je sestavni del že same razredne produkcije⁹ in ki se torej vzpostavlja kot opredeljujoč.

Korsch je seveda analiziral tudi sodobno zgodovino, zlasti neposredno pooktobrsko situacijo. Pokazal je, kaj pomeni zmaga socialistične revolucije v Rusiji za delavsko gibanje zunaj Rusije: nikakor ne samo spodbude in svetlega zgleda ali pa celo poziva k nujni »boljševizaciji«, česar do danes niso pozabili poudarjati ideologi »realnega socializma«, temveč prav tako dodatno obremenitev, in sicer dvojno: prvič, vsaka nadaljnja revolucija je bila otežena, ker je buržoazija postala skrajno budna in je celo izvršila marsikje preventivno kontrarevolucijo; drugič, vsa praksa in vsaka praksa »prve dežele socializma«, kot se je sama zanosno imenovala, ki je kakorkoli izvirala iz njene zaostalosti in obupnih razmer njenega rojstva, je bila pod žarometi svetovne javnosti in krepko izkoriščana za demoralizacijo delavskega gibanja Zahoda. S tem je Korsch spet mundializiral vprašanje razrednega boja, v nasprotju s tisto koncepcijo, ki je v Sovjetski zvezi videla »domovino socializma« in v vsem svetovnem delavskem gibanju njene nujne pomagače. Na tem, v bistvu političnem konfliktu je bil Korsch potem izgnan iz komunističnega gibanja, toda ta konflikt obenem izpričuje avtonomno vlogo in nalogo marksistične teorije.

IV

Naslednji korak v konstituiranju zgodovine marksizma je zagotovo frankfurtska šola s svojo samorefleksijo. Frankfurtska šola je na sebi doživljala in preživljala nekaj določil: na eni strani se je prisilno znašla v vlogi »akademskega marksizma«, se pravi takega, ki je – brez svoje krivde – odtrgan od empiričnega delavskega gibanja in mora reflektirati to svoje stanje; druga določilnica njenega položaja je bil zlom iluzij njenih – pretežno judovskih – predstavnikov ob paktu Stalin-Hitler, še prej pa njeno deziluzioniranje nad delavskim gibanjem ob zmagi nemškega fašizma; zato je morala v povojnem razdobju ponovno samokritično pregledati svoja lastna stališča izpred vojne in jim obenem priznati legitimnost zatedaj in neupravičenost za vpričnost – to soočenje s samo seboj je bilo obenem soočenje z živo zgodovino. Na poseben način je torej na sebi preživljala tisto, kar je prvi dognal Karl Korsch, da namreč neke historične situacije omogočajo neko zgodovinsko sprevidenje ali sprevidenje zgodovine, druge pa so neprozorne; da so dobe, v katerih so mogoče in nujne jasne polarizacije, ker so jasne dileme, medtem ko so druge dobe, v katerih je to jasnost izredno težko ohraniti in še težje pridobiti, pa tudi ta jasnost sama ne zajema več kompleksnosti novo nastale situacije.

Alfred Sohn-Rethel, ki je neke vrste outsider frankfurtske šole, je za konstituiranje zgodovine marksizma prispeval dve pomembni dopolnili. V svoji *Ekonomski dvojni naravi poznega kapitalizma* je z vso jasnostjo opozoril na velike

⁹ Prim. izvajanja Roze Luxemburg v *Kritiki socialne demokracije*, kjer dokazuje, kako napačna je trditev vodstva SPD o »razrednem premirju« med prvo svetovno vojno, saj z nobenim »premirjem« ni mogoče ustaviti tistega nenehnega razrednega boja buržoazije proti proletariatu, ki je lasten, imanenten že kapitalističnemu produkcijskemu načinu samemu.

strukturne preobrazbe kapitalizma samega in na njihov pomen za celotno teoretsko premišljanje zgodovine. Z opozorilom na prelomni značaj krize, v kateri je predmonopolni kapitalizem prešel v monopolnega in ki je trajala od začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja pa tja do srede devetdesetih let, je dal po eni strani bistveno dopolnilo k splošni karakterizaciji druge polovice 19. stoletja, po drugi strani pa odprl pot za vzporejanje z veliko strukturno krizo skoraj natanko ob stoletnici one krize, torej krizo, ki jo živimo in doživljamo mi danes kot planetarno krizo (z mračnim razmišljanjem, kdaj bo potem konec te naše krizne doline . . . ; toda na to se še nekoliko povrnemo).

Drugo bistveno opozorilo vsebuje Sohn-Rethelova analiza fašizma v *Ekonomiji in oblastni strukturi nemškega fašizma*. Te njegove analize, ki jih je delal znotraj nemških kapitalskih struktur, so mu pokazale, da obstojita v veliki krizi ob zlomu svetovnega tržišča dve različni opciji kapitala: ena opcija (opcija enega dela kapitala) išče oporo v vojno-industrijskem kompleksu; to je frakcija Krupp-Thyssen, za katero je svetovni trg razpadel, ki se torej lahko obdrži le z vojnimi naročili, z avtarkijo, potem pa z vojnim prebitjem avtarkije in ponovnim odprtjem velikega tržišča; druga opcija kapitala, ki je bila pripravljena na sporazumevanje s sindikati, na ukrepe keynesijanskega tipa za povečanje tržišča, na neke vrste nemški new deal, je frakcija Siemens. Monopolni kapital kot tak torej nikakor ni bil monoliten, kot so zatrjevale teze o fašizmu, ki jih je zagovarjala Kominterneta. Dve opciji monopolnega kapitala sta ustrezali položaju dveh frakcij monopolnega kapitala na svetovnem tržišču. V isti krizi se monopolni kapital torej obnaša na dva različna načina, razlikuje se v odnosu do delavskega razreda in gibanja: en del terja teroristično zatrtje delavskega gibanja, drug del sporazumevanje z delavskim gibanjem, predvsem pa s sindikati, en del je za militarizacijo, drug del za družbeno reformo in pot k »državi blaginje«. To determinira tako položaj delavskega gibanja kot nalogo marksizma, da najde v tem perspektivo.

Komponento *Socialne zgodovine evropskega gibanja* je v istoimenski knjigi najbolje orisal Wolfgang Abendroth. V socialni zgodovini delavskega gibanja dobimo s tem primerno ozadje za razumevanje zgodovine misli same. Kakor že je knjižica kratka in sega samo do leta 1965, je vendar nepogrešljiva kot sinteza te zgodovine, ki je ozadje in več kot le ozadje zgodovine marksizma: prenekaterikrat njena determinirajoča podlaga. Spominski razgovor istega avtorja s tremi sodelavci *Življenje v delavskem gibanju* je v mnogih nadrobnostih in v časovnem okviru dopolnilo one druge knjige.

Na tej podlagi postanejo plodne tudi nekatere bistvene pobude iz Gramscijeve misli. Marksizem je vezan na tisto, kar za Gramscija zaobsega pojem intelektualca: tako na delovanje »organskih intelektualcev« v gibanju kot na obstoj »kolektivnega intelektualca«, torej nosilca zgodovinske izkušnje in njene teoretizacije, torej delavske organizacije kot mesta zgodovinske sinteze izkušenj in njihovega ohranjanja in razvijanja v nadaljnjem boju razreda. Če v kontekstu tega beremo Gramscijeve rokopiisne filipike zoper »vulgarni marksizem«, ki ga zastopajo razni aparatčiki delavskega gibanja, se nam pokaže, da je za konstituiranje zgodovine marksizma ta gramscijanski impulz bistven. Na njegovi podlagi so zlasti italijanski analitiki potem razvili razne tipološke kategorije, denimo »marksizem organskih intelektualcev«, »marksizem aparatčikov«, »akademski marksizem« (in sicer ne v smislu diskreditiranja, temveč konstatacije, da se je bil marksizem včasih prisiljen znati zunaj gibanja, še zlasti v času fašizma).

Marksizem je torej zgodovinsko bistveno posredovan z delavskim gibanjem. Glede na svoje praktično, razredno miselno jedro doživlja tudi teorija v sami sebi premene realnozgodovinskega položaja razreda in njegovega gibanja (njegovih gibanj). S tem smo spet pri vprašanju, ki ga je odprl Karl Korsch s tezo o nerevolucionarnosti druge polovice 19. stoletja. Korsch po pravici konstatira – iz druge zgodovinske izkušnje – nerevolucionarnost misli teoretskih aktivistov delavskega gibanja, ki so bili še neposredni učenci Marxa in Engelsa. Naj so ti učenci še tako imeli priložnost osebno slišati iz ust Marxa in Engelsa njune misli, ne samo brati jih iz napisanih knjig in člankov, pa vendarle niso imeli čuta, občutka, senzusa za tisto dialektično in s tem revolucionarno razsežnost teorije, ki je bila ves čas lastna Marxu in Engelsu;¹⁰ v sebi pač niso nosili tiste osebne teoretsko-praktične izkušnje, ki je bila ves čas lastna Marxu in Engelsu, tako da se v njihovem sprejemanju misli nenehno trga subtilna duhovna vez, misel se maliči in sami pojmi dobivajo drugačen pomen, včasih celo padejo v ekvivokacije.

Toda v čem je bila ta nerevolucionarnost? Druga polovica 19. stoletja se začena z obdobjem prosperitete. Ves čas po revolucionarnem letu 1848/49 pa tja do krize sedemdesetih let je dosti izrazita doba dolge prosperitete, v kateri sicer so dosti občutne recesije, vendar globalno gledano gre ves čas navzgor, večja se število delavstva, odpirajo se nove tovarne, raste bogastvo družbe. V prvem obdobju prosperitete takoj po zlomu revolucije opaža Marx »abdikacijo delavskega razreda«¹¹ in šele po skoraj poldrugem desetletju se je ponovno toliko vzpostavilo delavsko gibanje – nosilec zavesti in zgodovinskega spomina razreda – da je lahko nastala ponovno mednarodna zveza – prva internacionala; organizacija, ki je bila številčnejša, toda po zavesti mnogo manj radikalna od nekdanje Zveze komunistov. To desetletje in pol je čas gospodarskega vzpona. Spomnimo se le, kakšno polemiko je zbudila Marxova uporaba Gladstonovega citata iz parlamenta, ko je Gladstone priznal, da bogastvo, ki se razliva čez meščansko družbo, le ni vsem njenim članom dostopno. Zoper obtožbo, da je ponaredil citat, je moral nastopiti že Marx, precéj po njegovi smrti pa sta preživeli hčeri skupaj z Engelsom morali ponovno dokazovati pristnost citata, ki jo je spodbijal Lujo Brentano. Očitno je torej šlo za dobo, v kateri se razredni konflikti niso tako zaostrovali kot v predmarčni krizi, temveč je v zavesti prevladoval občutek permanentne rasti družbenega bogastva. Samo v taki atmosferi sploh lahko dobi kakršnokoli verjetnost podoben napad vulgarne ekonomske apologetike, kot si ga je privoščil Brentano.

In tudi po petnajstih letih, 1864, ko se ustanavlja I. internacionala, ugotavlja Marx, da okoliščine še zdaleč ne dopuščajo teorije z ostrino Komunističnega manifesta, temveč bo še precej časa treba, preden bo spet mogoča »nekdanja drznost izraza«. Pismo Engelsu, na katerem je Korsch v Marksizmu in filozofiji zgradil svojo diagnozo, poroča še več: o zvijači, s katero je Marx sploh dosegel, da je lahko nastala takšna inavguralna adresa; Marx se je namreč ponudil, da bo »redigiral« program, ki je nastajal v burni debati, in se čez nekaj dni vrnil s

¹⁰ Ne kaže prezteti, da se Korsch tudi v tem loči od Lukácsa, da med mislijo Marxa in Engelsa ne vzpostavlja razlike, niti v *Marksizmu in filozofiji*, niti v *Današnjem stanju problema 'Marksizem in filozofija'*, v katerem npr. polemično odpira vprašanje Lenina, podobno kot v svoji polemiki s Kautskym.

¹¹ *Abdankung der Arbeiterklasse*. Prim. Herbert Marcuse: »Osemnajsti brumaire Louisa Bonaparta« in naš čas, v: *Kritična teorija družbe*, izbrala S. Žižek in R. Riha, Ljubljana 1981, zlasti str. 217/18.

teoretsko sintezo, ki je omogočala verbalno prepoznavo udeležencev, toda je obenem vzpostavljala neko bistveno drugačno razsežnost, začetek medsebojnega vplivanja teoretskega, političnega in ekonomskega gibanja delavskega razreda. Marx je torej moral poiskati delavsko gibanje tam, kjer je bilo: na ravni mnogo večje množičnosti delavstva, toda mnogo manj dozorele zavesti kot poldrugo desetletje prej.

VI

Iz povedanega že sledi, da se ne delavsko gibanje ne njegova teorija ne dogajata v praznem prostoru. Izmenjava »nerevolucionarnih« in »revolucionarnih« dob mora imeti neko zvezo z realnim zgodovinskim procesom.

Danes se je bolj ali manj potrdilo, da zgodovina ni samo nizanje konjunkturalnih ciklusov – v njihovi klasični podobi desetletnih valov konjunkturalne in recesije – temveč da se vrste ob tem še neki daljši valovi, na katere je prvi opozoril Kondrat'ev in so jim kasneje iskali drugačne razlage, kot pa jih je dal sam odkritelj; valovi, ki trajajo po 20–30 let in v katerih se dogajajo neki temeljnejši procesi; če se v kratkih valovih vrste konjunkturalne in recesije, lahko na deset let, lahko tudi bolj na gosto, se v dolgih valovih izmenjujejo valovi prosperitete z dolinami krize, tako da imamo v sto letih približno dva valova in dve dolini. Očitno je torej, da produkcijski proces še vedno do te mere obvladuje ljudi s svojo imanentno zakonitostjo, da se vsiljuje z nujnostjo naravnega procesa: še vedno se zgodovina dogaja, kot bi bila naraven proces. Ljudje delajo svojo zgodovino sami, kot beremo na prvi strani Marxovega *18. brumaira*, toda ne »aus freien Stücken«, torej »po svoji vseči«.

Ta dolgi cikel – analiziral ga je med drugimi tudi André Gunder Frank – razkriva krize kot strukturne krize produkcijskega načina, prosperitete pa kot bolj ali manj gladko funkcioniranje produkcijskega načina. Krizna dolina 1815–48 pripelje na koncu do »pomladi narodov«, sledi ji val prosperitete do strukturne krize sedemdesetih do devetdesetih let, v kateri se konča predmonopolni kapitalizem in rodi monopolni. Od srede devetdesetih let do prve svetovne vojne imamo prosperiteto monopolnega kapitalizma, dolino sledeče krize uokvirjata dve svetovni vojni, na njenem začetku in na njenem koncu imamo zmagovite revolucije. Po drugi svetovni vojni imamo prosperiteto, ki traja tja do konca šestdesetih let, zatem pa strukturno krizo, v kateri kapitalizem dobiva spet novo podobo in ki še vedno traja.

Značilnost vseh dob krize je prestrukturiranje, za katerega plačujejo ceho delovni deli prebivalstva: z zniževanjem realnih mezd in/ali z množično brezposelnostjo. V nasprotju s tem pa v dobah prosperitete, zlasti še v konjunkturah znotraj njih, prevladuje želja za glatkim tekom, pripravljenost na sporazumevanje in »socialno partnerstvo«. Že kriza pred sto leti, kriza kapitalizma svobodne konkurence, je pokazala, da ni šlo le za nastajanje oblik monopolnega kapitala (trustov ipd.), in to v viharnem tempu,¹² temveč se je v strukturni krizi kapitalizma svobodne konkurence zaostri obnašanje buržoazije. Če beremo npr. Beblove

¹² Engels je opozarjal C. Schmidta, da ni čas za opisovanje »prehodnih etap k družbi prihodnosti«, kar si je Schmidt zadal za nalogo, ker »stvari spreminja že vsak trust« in so »naskočišča vsakih deset let totalno premaknjena«. Prim. Debenjak: *Friedrich Engels* . . . ² 1981: 153.

spomine na petdeseta leta, vidimo, da je liberalna nemška buržoazija vodila »svoje« delavce na zborovanja, da so skupaj zahtevali od vlade odpravljanje ovir, carinskih meja in podobno. Delavci so predstavljali množico takšnih zborovanj, ki je navdušeno ploskala radikalnim meščanskim govornikom in se je počasi in težko emancipirala od meščanskega gibanja. V strukturni krizi, ki se začena s sedemdesetimi leti preteklega stoletja, pa bi bile takšne idilične zablode nemogoče. Brž ko je produkcijski način dosegel eno od svojih meja in je potrebno prestrukturiranje, ga mora nekdo plačati. In kapital prestrukturiranja nikdar ne more plačati sam, temveč ceho plača vedno z živim delom. To pa je pomenilo zaostritev konflikta. Sredi tega procesa je bila ustanovljena II. internacionala; v skladu z zaostreno situacijo se je delavsko gibanje že z ustanovitvijo navezalo na stoletnico francoske revolucije (1789–1889) in na prvem kongresu sklenilo, da se od 1890 dalje praznuje 1. maj v spomin na chicaške žrtve 1. maja 1889. Zakaj se je v Chicagu streljalo na delavce? Pač zato, da bi se zlomila ost njihovih zahtev. Buržoazija je spet pripravljena poseči po terorističnih metodah, ker ji gre za nohte. V odgovor na to je Internacionala v svojem prvem obdobju radikalna (»revolucionarna faza II. internacionala«), vsaj na verbalni ravni.

Nekje sredi devetdesetih let se kriza izteče in se prelije v prosperiteto. Dolga desetletja se je npr. v naših krajih v zavesti starejših generacij ohranjal spomin na »zlato dobo Franca Jožefa«, se pravi, na čas, ko je trajala kapitalistična prosperiteta. V tem času se je vsepovsod po razvitejšem svetu povečala volja buržoazije za sporazumevanjem, pripravljenost na reforme, prav tako pa je v socialističnih strankah raslo prepričanje, da se dá z dobro besedo in dobro voljo doseči zelo veliko in da je v družbi mogoče najti skupen jezik za preobrazbo družbe. Oblikujeta se sprti konceptiji »ortodoksije« in »reformizma/revizionizma«, od katerih ta druga prisega na vsesplošno veljavo moralnih principov, ki segajo prek razrednih pregrad, na večno etiko in na imanentni princip progressa, medtem ko je »ortodoksija« v svoji praksi prav tako reformistična, verbalno pa prisega na revolucijo, za katero obenem zagotavlja, da je ne želi z ničimer pripravljati; revolucija je bolj nekaj, s čimer žuga, češ, če dogovarjanje ne bo uspelo, ne bomo mogli ne mi ne vi preprečiti njenega izbruha. Ta reformizem se dogaja na tleh pripravljenosti buržoazije na sporazumevanje z delavskim razredom, na minimalizacijo konflikta, saj konflikt ogroža gladki tek produciranja, tržišče pa vpije po produktih. Socializem se zato zateka v etiko, v splošna humana načela, opira se na naravno dobrot človeka, na splošno vero v napredek. Nikdar pozneje v zgodovini ni bilo tolikšne vere v avtomatizem progressa kot v tej prosperiteti. Tudi socialistične ideje koreninijo v materialnih tleh in izražajo duha dobe.

Krizo monopolnega kapitalizma uvaja svetovni vojaški spopad. Ta kriza prestrukturiranja je obenem terjala najhujši davek: dve svetovni vojni sta bili potrebni, da je naposled prevladala ena od možnih opcij kapitala: newdealovska. Kriza monopolnega kapitalizma, ki doseže dno z zlomom svetovnega tržišča 1929, poraja takoj po prvi vojni fašistična gibanja, z zmago nacizma pa pokaže teroristično opcijo iskanja izhoda iz krize. Ta krizna doba pozna dva vala revolucij, enega na začetku, drugega na koncu, in s tem nastanek prvih družbenih redov, ki se sklicujejo na marksizem. Obenem pa nastane s tem naloga samorazumevanja teh družbenih redov, ki ni bila ustrezno rešena, in naloga analize novih fenomenov, zlasti fašizma kot množičnega gibanja, kar je zadajalo teoretikom nemalo preglavic. Značilnost te dobe za marksizem je tudi, da se na njenem začetku problematizirajo kapitalna vprašanja, v nadaljnjem toku pa se v samem delavskem

gibanju horizonti vprašanj ožijo, z zmago fašizma pa se nekatera teoretska vprašanja preprosto zaloputnejo, ker so dnevna vprašanja boja za preživetje delavskega gibanja in civilizacijske dediščine meščanstva preveč primarna, in to v svoji goli podobi. Rezultat je po eni strani nastanek »akademskega marksizma«, po drugi strani pa odložitev teh vprašanj, ki se z novo ostrino začenjajo zastavljati sredi dobe »poznokapitalistične« prosperitete. Marksizem tridesetih let je torej v mnogočem reduciran, in to ne samo zaradi notranjega razvoja pooktobrskе družbe, temveč tudi zaradi svetovnih okvirov.¹³

Prosperiteta po drugi svetovni vojni je prav tako pomenila marsikaj za delavsko gibanje Zahoda in njegov odnos do marksizma. Imamo dobo, ko je marksizem v svoji dogmatizirani podobi lasten vsem, ki se sami imajo za komuniste, z izjemo v opredelitvi in opaznem delu prakse ZKJ; subtilno marksistično razmišljanje na Zahodu pa se dogaja izključno kot »akademski marksizem«. Šestdeseta leta prinesejo tu prelom: od ponovnega rojstva avtonomije zahodnega komunističnega gibanja do prehoda »akademske« diskusije v areno študentskega in mladinskega gibanja in tudi v socialistične in socialdemokratske stranke. Rezultati tega preporoda so dovolj znani.¹⁴

Pričujoče obdobje krize je nejasno, kot vsako obdobje krize, tudi zanj velja, kar je 1891 Engels svetoval Conradu Schmidtu: ne se pre nagliti s sodbo o nadaljnjem poteku dogajanja, temveč natanko preučiti nastajajoča »naskočišča«.

VII

Drugi zorni kot za analizo zgodovine marksizma je prostorni kot, tisti, ki ga je na svoj način poudaril v strukturi svoje *Zgodovine marksizma* Predrag Vranicki: »marksizem v Franciji« v tej in tej dobi, »marksizem v Nemčiji«, »marksizem v Italiji« itn. V tem je Vranicki poskušal zajeti tisto, kar je značilnost posameznih dežel.

Temu problemu se je mogoče približati s Heglovo formulacijo o »duhovih ljudstev«. »Duh ljudstva« je ime za konkretnohistorično individualnost, zgrajeno na kolektivnem duhovnem izkustvu. Te razsežnosti nikakor ne kaže podcenjevati: vse tisto, s čimer nas je v teoriji in praksi presenetila Italija, je zakoreninjeno v njeni specifični duhovni tradiciji, ki je bistveno drugačna od duhovne tradicije npr. Francije. Spet drugačna je tradicija Nemčije, pa Rusije, pa ZDA, da ne govorimo o Kitajski. Ne samo da razumevanje specifičnih podob, ki jih v teh deželah zadobiva teoretska razprava, ni mogoče brez poznavanja njihove duhovne tradicije, temveč je treba za vsako pravzaprav imeti takšno subtilno samoanalizo, kot jo je Gramsci naredil za Italijo. Treba je torej izhajati iz tega, kar se je nakopičilo kot konkretnozgodovinsko izkustvo tega konkretnohistoričnega individua.

Vzemimo primer: Obnašanje francoske levice v trenutku, ko je šlo za biti ali ne biti socialistične vlade, ko so si levi intelektualci dovolili pozo, češ »ah, vseeno, ena vlada ali pa druga«, spada v način obnašanja francoske inteligence, kje drugje na svetu v tej obliki ne bi bilo mogoče; cena, ki so jo za to plačali, je gorjačarska

¹³ Ne gre pozabiti, da je analiza fašizma odprla marsikateri problem; med drugim tudi subtilno filozofsko vprašanje, ki ga z Blochom in Gramscijem lahko imenujemo »problem neistočasnosti«: *hkrati* obstoje v isti družbi neistočasne strukture, ki žive druga ob drugi, toda pripadajo različnim historičnim kontekstom in se zraščajo v neko novo, od časa pogojeno sintezo ali sinkretizem.

¹⁴ Prim. Debenjak: *Preporod marksizma po drugi svetovni vojni*, TJP XX/1983, št. 4-5.

desnica, ne nekdanja akademska konservativna desnica, ki je vendarle bila kultivirana. Sedanja desnica gre na nož. To izkušnjo bo šele treba prebaviti. Na drugi strani je francoska inteligenca bila tradicionalno nenaklonjena dialektični teoriji, v nasprotju z italijansko, ki je tu imela za seboj trdno šolo. Tudi tu je na delu proces teorizacije.

Brez upoštevanja takšnih posebnosti »nacionalnih tradicij« je težko pojasniti prostorno različnost marksizma.

Nekatere teze o »nacionalnem karakterju« pa zbuja večjo diskusijo. Ena takšnih tez, ki so diskutabilne, je npr. Merleau-Pontyjeva teza iz *Avantur dialektike* o nujni deformaciji, ki jo pomeni »prevod marksizma v ruščino«; iz določenih značilnosti ruskega jezika in ruske duhovne tradicije je Merleau-Ponty izpeljeval razliko med »vzhodnim« in »zahodnim« marksizmom. V kolikšni meri lahko teza obvelja, je stvar zelo subtilnega pretresa. Druga takšna teza, ki je bila mnogo diskutirana, je »azijski produkcijski način« kot izhodišče vzhodnih revolucij; teza, ki so jo zastopali t. i. »azijatčiki« in na kateri je gradil tudi Rudi Dutschke. Mnogo bolj subtilno filozofsko vprašanje je zvezano s t. i. vzhodnoazijskim načinom mišljenja, ki se od našega loči po tem, kako se loteva celote; ne tako, da bi šel »naravnost v jedro vprašanja«, kar je ideal Zahoda, temveč tako, da obkroža predmet, si ga ogleduje z vseh strani; malodane »hodi okrog njega kot maček okrog vrele kaše«, kar je za nas simbol oprezovanja, za Kitajce in Japonce pa tradicionalni način spoznavanja celote. Kako se prime marksizem na takšno tradicijo in kakšno transformacijo preživlja? Vse to so odprta vprašanja.

VIII

Nazadnje pridemo do individualnih razlik med avtorji. Individualna različnost je seveda samoumevna, vsak avtor in tudi vsak marksistični avtor vnaša v svoje raziskovanje in pisanje svojo individualnost. Toda hevristična vrednost tega ugotavljanja individualnosti je manjša, kot se mnogokrat misli. Iz individualnih posebnosti je mogoče npr. razumeti razlike med Horkheimerjem in Adornom, ki oba štejeta v isto šolo in sta si generacijsko blizu. Ta individualna nota, ki jo vsakdo daje in skozi katero se izraža specifična pot njegovega formiranja enako kot njegova osebna struktura, pojasnjuje nadrobnosti, ne pa temeljne poti razlikovanja. Z njo npr. ne moremo pojasniti razlike med vulgarnim marksizmom Buharina in vulgarnim marksizmom Stalina, temveč se nam razlike pojasnijo iz različnih objektivno možnih socialnih opcij porevolucijske družbe. Razliko med Buharinom in njegovim kritikom Gramscijem pa je nemogoče zvesti na »individualno različnost«.

IX

Hegel je zapisal za filozofijo, da je »njen čas, zajet v mislih«. Ta formulacija velja, mutatis mutandis, tudi za marksizem, ne najmanj zato, ker je zgrajen v temelju filozofsko. In zato je izhodišče vsake zgodovine marksizma, ki hoče biti več kot le skladišče in naključni inventar, da je marksizem vsakokratni njegov čas, zajet in zrcaljen v misli.

Alternativna gibanja v kulturi

1. Alternativnost in avantgardisti

Moderna evropska kultura je tako rekoč v celoti utemeljena na načelu *alternativnosti*. Iz zgodovine evropske umetnosti poznamo različne oznake te alternativnosti. Ian Watt je v *Vzponu romana* (1963) pokazal, da je roman – v duhu moderne kulture, ki je povezana s kapitalizmom – *alternativa tradicionalizmu in akademizmu*, ki sta zahtevala ponavljanje ali previdno variiranje uveljavljenih modelov, stereotipov, mitov itn. Roman postavlja v središče posebno in osebno izkušnjo, ki je prej ko slej *nova in drugačna*, na kar opozarja angleška beseda »the novel«. Theodor Adorno je v skladu z moderno evropsko izkušnjo uveljavil pojem *negativnega kanona* in v zvezi z njim celo poudarjal, da je edini *pravilen* (cf 1968, 1979). Kar ne zanika obstoječih vrednot, je zanj lažno. V kontekstu tega razvoja poznamo zaostritve, ki jih z enim imenom imenujemo *avantgardizem*, v njegovem okviru pa najdemo radikalne rešitve, kot so nadrealizem, futurizem, konstruktivizem, zenitizem, suprematizem, dadaizem, ekspresionizem, novi realizem, socialistični realizem, eksistencializem, strukturalizem, reizem, ludizem itn. Te avantgarde se seveda med seboj izpodrivajo, si odrekajo avantgardnost; menjajo se tako rekoč na tekočem traku, prej ko slej pa se sklicujejo na pravico do kulturne *obnove* in na skladnost z zahtevami zgodovinskega (tudi političnega) trenutka. V imenu zgodovine vsako novo gibanje ruši, kar je obstajalo pred njim, in imenuje svoje predhodnike oz. konkurente tradicionaliste ali reakcionarje. Najostrejše sodbe te vrste bomo našli recimo pri Bretonu (cf. 1979), ki je zahteval sramotenje meščanskega načina življenja, celo streljanje na množico; pri Marinettiju, ki je predlagal uničenje vse kulturne dediščine itn. Najbolj »uspešen« pri eliminaciji konkurentov je bil seveda socialistični realizem, ki je imel na voljo celo državni in policijski aparat. O revolucionarnosti socialističnega realizma se lahko prepričamo pri Lukacsu, ki je v njegovem imenu zavrgel celo taka imena, kot so Joyce, Beckett in Kafka (cf. 1961); navsezadnje pa imamo s socrealizmom izkušnje v svoji lastni – ne tako davni – preteklosti.

V zvezi s tem velja omeniti tri značilne pojave:

1. slovenski konstruktivizem in ekspresionizem (Delak, Podbevšek . . .),
2. socialno in umetniško uspešnost nadrealizma (Dali, Bunuel . . .), tj. njegovo »vpisovanje« v kulturo, ki jo je »rušil«, in
3. politično zmago socialističnega realizma, ki je tako rekoč privedel avantgardizem »na oblast«.

Ad 1. V zadnjem času prihaja do posebno intenzivnega zanimanja za tisti del slovenske »zgodovinske avantgarde«, ki je delovala v dvajsetih letih tega stoletja, pri čemer zbujajo pozornost revije kot *Tank*, *Rdeči pilot*, *Trije labodje* itn., še posebno pa dejavnost režiserja Ferda Delaka, slikarja Avgusta Černigoja, skladatelja Marija Kogoja, pesnikov Srečka Kosovela in Antona Podbevška itn. Ta posebna pozornost se kaže tudi v naslovih nekaterih današnjih umetniških skupin,

* Izredni profesor sociologije, nosilec predmeta »Sociologija kulture« in raziskovalec na FSPN, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani.

ki so parafraze ali celo ponovitve nekaterih gesel iz preteklosti (Neue slowenische Kunst, Novi kolektivizem, Rdeči pilot itn.). Privlačnost teh zgodovinskih projektov je mogoče razložiti z dvema od njihovih temeljnih značilnosti: najprej seveda z njihovo idiosinkratičnostjo, povezano z romantičnim življenjem njihovih protagonistov; nato pa – kar je posebej pomembno za temo, ki jo obravnavam v tem članku – z njihovo *levičarsko* politično usmeritvijo (o tem bom razpravljaj kasneje!) »Romantičnost« omenjenih gibanj oz. projektov med vojnama je tudi v tem, da so bili njihovi protagonisti v strogo profesionalnem oz. umetniškem smislu relativno neuspešni, iz česar pa jim je vendarle uspelo – predvsem pa kasnejšim komentatorjem – narediti posebno vrednoto oz. vrlino. To so režiserji, ki so komajda kaj režirali, pesniki (npr. Podbevšek), ki so premogli eno samo »eksplozijo«, nato pa utihnil. Bili so »revolucionarji«, zato so logično zaničevali poklic, kot je bil uveljavljen v tradiciji; in ker so bili neuspešni v tem poklicu, so se opravičevali, da so revolucionarji. To seveda v manjši meri velja za imena, ki sem jih navedel – ta so postala na tak ali drugačen način legitimni del kulturne zgodovine – in v večji meri za avtorje, ki so del kulturne zgodovine – in v večji meri za avtorje, ki so tvorili umetniške »skupine« in katerih imen se danes komaj spominjamo.

Ad. 2 Kar sem povedal, je v tesni zvezi z usodo nadrealizma v evropski kulturni zgodovini. Nadrealizem je – nemara poleg futurizma – eden najbolj uspešnih avantgardizmov. Njegovemu uspehu se – v kontekstu izredno razvite meščanske kulture, kot je bila francoska – pravzaprav ne smemo čuditi. Uspeh avtorjev, kot so bili Breton, Dali ali Bunuel, je seveda mogoče pripisovati, kot se pogosto govori, temu, da so se »prodali« in »izdali«. Stvar, ki je ostala čista samo v primerih doslednih revolucionarjev, za katere vemo, da so bili socialno malo uspešni in so zato tudi komajda znani. Toda v bistvu je prodor nadrealizma in nekaterih drugih avantgardizmov v »uradno« zgodovino meščanske umetnosti povsem naraven izid sporov razvite meščanske kulture. Ta – »disidentovstvo«, napade nase, svoje zanikanje pravzaprav izziva in potrebuje za svojo rast. Kljub temu, da so »epates«, »les bourgeois« živijo od inovacij in problematizacij. Za nadrealistično in avantgardistično ideologijo je takšen izid seveda porazen, saj si prizadeva »ogroziti« onega, ki si želi biti »ogrožen«, ker »osporava« tisto, kar mora biti sporno, da bi nesporno vladalo.

Ad 3. V socialističnem realizmu so se uresničile večne sanje avantgardistov: uspelo jim je spraviti revolucionarno gibanje na oblast. Ta paradoks, ki smo ga državljani Slovenije oz. Jugoslavije (da ne govorim o Vzhodnem bloku, za katerega velja ta ugotovitev tudi v presentu) doživljali v obliki vsakdanje rutine, je nemara pripomogel k dokončnemu krah (uresničenju, spraznitvi) avantgardizma. Za kulture socialističnih dežel so značilne še druge paradoksalne situacije, pri čemer naj omenim oznako, ki sta jo Sveta Lukić in Predrag Palavestra (1981) dala nekaterim eksperimentalnim umetniškim projektom 60. let pri nas – namreč »socialistični estetizem«. Ta oznaka izhaja iz adornoške etike negacije, aplicirane na socialistični sistem. Po tej etiki je edino moralno in pravilno nasprotovati uveljavljeni, tradicionalni kulturi, rušiti »obstoječe« in tako naprej po lestvici avantgardističnih pravil. Naša avtorja sta padla v Benjaminovo (1981) past, ki loči med »politizacijo umetnosti« in »estetizacijo politike«, in se postavila na stališče, da je druga slabša od prve; socialistični estetizem pa nič boljši od socialističnega realizma: prvi in drugi naj bi ugajala oblasti. Po Palavestri in Lukiću bi bilo pravilno oblast razkrinkavati, se postavljati zoper njo. Dejstvo je, da noben

avantgardizem ni trdil drugače, in tudi socialistični realizem je bil v principu utemeljen na kritiki izkoriščevalske družbe, proletarskega trpljenja itn. Vsaka politizacija umetnosti prej ali slej služi neki politiki kot njen okras, kot njena očarljiva sestavina. Je estetizacija politike!

II. Meščanska družba ljubi avantgardizem

S primeri iz zgodovine avantgardizmov sem skušal pokazati nekatere najbolj splošne poteze njihovega razvoja, s tem pa tudi poteze umetniških alternativnih gibanj, ki so se zapisala revolucioniranju družbenih odnosov. To pot alternativcev je Julien Benda v *La Trahison des Clercs* (1927) označil kot izdajo. Umetniki (intelektualci) naj bi bili s politizacijo izdali svoj stan. Res je bilo med avantgardisti tudi mnogo zgledno nesrečnih usod, toda pripisali bi jih lahko nerazvitosti okolja, v katerem so delovali, nerazumevanju in omejenosti buržoazne družbe, ki v avantgardistih ni prepoznala svojih zaveznikov itn. V tem primeru pravimo, da so bili ljudje pred svojim časom, pa vendar ne ljudje proti svojemu času; nasprotno, bili so v skladu z njegovim bistvom, in le zunanje okoliščine so preprečile priznanje te skladnosti. Bistvo modernega časa je njegova spremenljivost in njegova nenehna obnova, ki naravnost zahteva *alternativno*, avantgardistično ravnanje, ali – kot pravimo – zavezanost zgodovinskemu *trenutku*. To v načelu pomeni permanentno revizijo in revolucijo, permanentno bojevitost in novost, mladost. Ni slučajno, da meščanska kultura obožuje mladost in da so avatgardistična gibanja v načelu stvar mladih ljudi.

V načelu torej moderna kultura izziva alternativno vedenje in ravnanje. Ta kultura je nekatere svojih najbolj gorečih zaveznikov nemara pustila na cedilu, toda v principu jih je podpirala, če ne drugače, vsaj moralno. V tem je – kot smo videli – nekaj paradoksalnega, najbrž pa tudi sprevrženega. V tej kulturi je najbolj prav, če ni nič prav in je vse podvrženo dvomu, razdoru, sporu in spornosti. Vse je mogoče, ali, kot so napisali leta 1968 na zidove Sorbonne, realistično je zahtevati nemogoče! Te zahteve se sproti spreminjajo v realnost, kar seveda pomeni, da se alternativno sproti spreminja v »prvotno«, da je kriterij stabilnosti labilnost. V moderni kulturi se uresničujejo najbolj predrzna pričakovanja, moderna kultura nagraduje svoje »sovražnike« z aplavzom, subvencijami, slavo; čeprav, kot pravi znamenita izjava Andyja Warhola, traja slava samo četrt ure. V moderni kulturi je mogoče le kratek čas biti moderen in prav kratke kariere uživajo tudi konservativci, ki se jim že po kratkem času posmihajo kot norcem in primitivcem. Tako je psihiater Alfred Šerko leta 1920 – ob Podbevškovem javnem nastopu – napisal, da spada pesnik v sanatorij, že leta 1925 pa je to »oceno« Podbevšek priključil tekstu *Človeka z bombami* (1925) kot nekakšno samoumevno potrdilo o psihiatrov, ne svoji blaznosti. Primerov je seveda mnogo, največ iz novejše dobe: komaj nekaj let potem, ko je bil policijsko zaslisan in ko je bila številka *Perspektiv* z njegovo pesmijo *Duma* prepovedana (1964), je Tomaž Šalamun dobil Prešernovo nagrado. Danes prirejajo razstave, proslave in znanstvene simpozije o *OHO*-ju, umetniški skupini iz poznih 60. let, ki je ob začetku doživljala napade in sramotitve (cf. Brejc 1978). Opraviti imamo torej z izjemno dinamično kulturnega razvoja: moderna kultura izloča svoje zagovornike in sprejema svoje napadalce, ti pa jo rušijo in s tem krepijo, jo delajo večno mlado. Neprilagodljivost je v tej kulturi uspeh, zaničevanje poklica pogoj za vstop v ceh. Takšna ureditev kulture je kulturne

ustvarjalce in moderno kulturno občinstvo pripravila k nekaterim pomislekom, o katerih nam recimo poročala Luis Bunuel (1983), ko pripoveduje o strogi disciplini v nadrealistični »organizaciji«: ta je namreč svojim članom zamerila socialni uspeh, jih odvrčala od sodelovanja z buržoazno kulturo; čim sodeluješ, si pokvarjen, zato je najbolje ne sodelovati, ne delati! Z alternativnim delovanjem le bogatiš obstoječo kulturo, jo legitimiziraš, dokazuješ njeno fleksibilnost, odprtost, demokratičnost . . . Vprašanje sodelovanja, ki v moderni kulturi pomeni že kontaminacija in »prodanost«, je zato postalo v avantgardističnih krogih eno centralnih vprašanj. V luči teh vprašanj in v luči izkušnje socialističnega realizma, ki pomeni zmago alternative, ki hoče do konca izvesti svoj načrt kulturne revolucije in s tem postane vladajoča ideologija, je treba premisliti problematiko razmerja med *subkulturo* in *kontrakulturo*.

III. Definicija sub- in kontra-kulture

Daniel Bell je pojav subkultur(e) povezoval z razpadanjem in raztapljanjem enotne kulture klasične kapitalistične dobe; po njegovem mnenju (cf. *The Cultural Contradictions of Capitalism*, 1976) so družbeni odnosi v najnovjšem času postali tako kompleksni in diferencirani, da ni mogoče govoriti o kulturi, ki bi odsevala vso družbo. Specializacija, pravi Bell, ustvarja *subkulture* ali privatne svetove, ki že spet ustvarjajo privatne jezike, privatne znake in simbole . . . Tudi Peter Berger (*Facing up to Modernity*, 1977) razume *subkulturo/subkulture* kot prostor *privatnega*, kot »mediativno« institucijo oz. strukturo, ki (poleg družine, cerkve, prostovoljnih organizacij, soseske . . .) zagotavlja stabilnost privatnega življenja v moderni družbi. Ta bi po Bergerjevem mnenju morala ščititi *subkulture* (kot so *subkulture* črncev, »Hispancev« in drugih etničnih skupin) kot tiste organizacije, od katerih ljudje dobivajo smisel in identiteto. V zvezi s *subkulturo* Berger uporablja še dve oznaki: »balkanizacijo« (razdrobljenost) in pluralizem.

S *subkulturo* tedaj označujemo družbeno strukturo, skupino, skupnost, ki zagotavlja svojim članom smisel, identiteto in varnost na neki relativno nizki ravni družbene organizacije; v kateri se člani počutijo »doma« in kjer se »odpovedujejo« vrednotam globalne družbe, ki jih doživljajo kot ogrožajoče, ali jih postavljajo v »oklepaj«. *Subkultura* je realnost v oklepajih, zatočišče pred družbenim univerzalizmom, pred neosebnostjo, neobčutljivostjo, odtujitvijo itn.

Berger po drugi strani govori o *kontrakulturi* (protikulturi) kot o kulturi »mladih upornikov«; v zvezi z njo omenja gibanja, »guruje«, ideologijo, moralizem, aktivizem, protest, poseben okus za glasbo, posebno pojmovanje seksualnosti, odreševalno moč itn. Podobno razpravlja Bell: po njegovem naj bi se kot *kontrakultura* predstavljala »postmodernistična kultura 60. let«, ki je jurišala na meščanske vrednote, zavrnila protestantsko etiko in označila konec puritanizma. Za *kontrakulturo* so značilni: opozicionalnost, polemika, ideološka karikatura, »psihedelični ekstremi – v spolnosti, goloti, perverznostih, mamilih in rocku«.

Tako Bell kot Berger tedaj vidita bistveno razliko med *podkulturo* (*subkulturo*) in *protikulturo* (*kontrakulturo*): prva se postavlja iz vladajoče kulture v poseben prostor, v posebno realnost, v kateri so opuščene (predvsem univerzalistične) vrednote širše družbe, v poseben svet, ki ustreza nekaterim primarnim interesom in identifikacijam in ki daje članom občutek varnosti, povezanosti,

domačnosti itn. Kot je razvidno iz povedanega, je članstvo v subkulturi povezano s fundamentalnimi interesi in značilnostmi, kot so narodnost, vera, generacija, do neke mere pa tudi družbeni sloj/razred in poklic. Člani subkulture so se *umaknili* iz vladajoče kulture v svet, ki ga fizično lahko določa soseška, vas, navsezadnje pa tudi poseben družabni prostor, svetišče, romarski kraj, komuna itn.

Kontrakultura pomeni zbiranje in organizacijo za natančno določene družbene, predvsem politične cilje. Člani kontrakulture se ne umikajo, ampak *napadajo*, zavzemajo »tuje« svetove. Kontrakultura je prava *alternativa* vladajoči kulturi, alternativa v smislu *nadomeščanja* veljavnih z novimi pravili. Za člane kontrakulture je koeksistenca z vladajočo kulturo neznosna. V njej je kontrakultura percipirana kot grožnja, zato jo izključuje in potiska v položaj »subkulture«. Kot pa smo videli iz zgodovine kontrakulturnih umetniških gibanj, je ta reakcija le zatiskanje oči pred resničnostjo, začasna rešitev. Kontrakultura jemlje prostor vladajoči kulturi in jo po možnosti tudi izpodrine, kar je glede na (kapitalistični) družbeni sistem edino logično, kajti za njo čakajo že druge kontrakulturne skupine. Na področju med kulturo in kontrakulturo vlada *boj*: to so militantne formacije. Kontrakulturnih gibanj je seveda več vrst, nobeno od njih pa praviloma ni brez političnih ambicij, tudi če gre za umetniške skupine.

Lahko bi rekli, da so kontrakulturne formacije osenčene s *tragičnostjo*, o kateri sem govoril v začetku: zmage so tudi porazi. Subkultura je v tem smislu *minimalistična* skupnost: njen cilj je vzdržati v *različnosti*. Lahko bi rekli, da je subkultura življenjsko »zmodrena«, uvidevna različica, zrela »faza« kontrakulture. Dejansko meje med subkulturo in kontrakulturo niso vedno ostre in razločne. Prav lahko si predstavljamo subkulturo, ki bo napovedala boj svojemu okolju v imenu svoje »posebnosti« (nacionalnosti, vere . . .), in prav lahko se zgodi, da bo neka kontrakulturna skupina ostala na robu dogajanja in svojo revolucionarnost spremenila v ritual, se večno pripravljala na zmago, ki ne bo nikoli dejanska. V tem smislu so umetniške kontrakulturne skupine še najbolj omahljive in mejne formacije.

Omeniti moram še nekatere novejšje definicije subkulture in kontrakulture. Mike Brake (1980) priznava težave pri ločevanju med subkulturo in kontrakulturo; opaza, da kontrakultur v čisti obliki ni, za subkulture (manjšinske skupine, homoseksualci, feministke . . .) pa pravi, da so zanje značilni tudi politični boj, izogibanje odprtemu spopadu, navsezadnje pa »pogosti sistematični kulturni gverilski napadi na vladajočo moralo«. Brake navaja Yingerjevo tezo, da so za kontrakulture značilne konfliktna situacije, podkulture pa so tradicionalnejše oblike pod-družb, ki so razvile posebne, lokalne norme; vendar sklepa, da »podkulture izražajo upor«. Dick Hebdige (1980) podkulture pojasnjuje s posebnim (življenjskim) stilom, čemur se v zanimivem etnološkem članku »Pank u Ljubljani« (1986) pridružuje tudi Andreja Potokar, ki na koncu bistro opaza, a se je »ljubljska punk scena« začela rušiti s prodori na uradni radio, z različnimi okroglimi mizami in televizijskimi oddajami: navsezadnje je postalo moderno sprejemati punkerski slog vedenja, oblačenja, frizure . . . Potokarjeva opozarja na punk kot »komercialno modo« in na življenjski cikel podkulture, ki »se začenja z rušenjem starih vrednot, končuje pa z odpiranjem novih konvencij«.

Od blizu, na »koži« udeležencev, so meje med podkulturo in kontrakulturo, spori z vladajočo kulturo, zmage nad njo in porazi od nje vsekakor videti drugače, kot jih gledamo s tukajšnjega analitičnega vidika: Vsak projekt, vsak izziv je nemara videti kot definitiven. Po njegovi uresničitvi bo svet končno urejen in

pravičen, se zdi. Ta optična prevara je terjala svoj davek tudi pri sociologih, npr. pri Theodorju Roszaku (*The Making of a Counter Culture*, 1969), ki je svojo analizo kontrakture koncipiral bolj ali manj kot plaidoyer za njen dokončni prodor. Podobno kot Marcuse (cf. 1964, 1969) je videl poglavitnega sovražnika v »tehnokraciji«, rešitev pa v (študentovski) mladini, celo v »strogi manjšini mladih in v peščici njihovih odraslih mentorjev«; pri čemer je iz zaveznitva izključil »konservativno mladino«, »liberalno mladino« kennedyjevske usmeritve, »marksistične mladinske skupine starega kova«, »militantne črnice«, ki so se zabubili v svoje etnične preokupacije itn. Roszak se je zapletel v številne politične, navsezadnje pa tudi terminološke pasti, ko je po eni strani kontrakturni pripisoval »generacijski antagonizem«, »opozicionalnost«, »krično moč« . . . po drugi pa hrepenenje po »domu«, iskanje »domačnosti«:

. . . ne vem, kje je mogoče najti radikalno nezadovoljstvo in inovacijo, ki bi lahko transformirala to našo dezorientirano civilizacijo v nekaj, kar lahko človeško bitje sprejme kot dom – če ne med temi oporekajočimi mladimi ljudmi in njihovimi dediči nekaj prihodnjih generacij. (Roszak 1969, XIII)

Da bi lahko razumeli pojav subkulture in kontrakture, predvsem pa današnje *alternative*, se moramo po vsej priliki odreči ideološkemu oz. programatskemu diskurzu. Z drugimi besedami: Roszakova knjiga je sestavni del kontrakturne dejavnosti, ne pa njena (nepristranska) analiza. V tem smislu so problematični tudi nekateri teksti, ki jih proizvajajo slovenska »alternativna gibanja«, čeprav je seveda te apologije mogoče uporabljati kot dragocena gradiva oz. reference.

IV. Slovenska alternativna scena

Značilen dokument slovenske »alternativne scene« je članek Marjana Ogrinca »Nismo za to, da postanemo istorija« (1986). V njem beremo pričevanje o zatiranju ljubljanskih »punkerjev« (nadlegovanje milice, izganjanje iz javnih lokalov . . .), po drugi strani pa o vztrajnem prodiranju v uradno kulturo (festivali, stalna rubrika na radiu, vse večja množičnost in popularnost subkulture, vpliv na modo, udeležba v »dominantnih sredstvih javnega obveščanja« . . .): pri čemer avtor ni pripravljen reflektirati uspeha, ampak se osredotoča na nedolžnost subkulture in na avtoritarnost vladajoče kulture. Ljubljanski alternativci, beremo, so najprej nasprotovali institucionalizaciji:

Prvobitni punk se je zoperstavil hipijevski pasivnosti, politični apatiji, kompromisarstvu, konformizmu, »maršu skozi institucije« in potrošniški popularni glasbi . . . Bil je »trd in neizpros«, ni poznal potrepeljivosti in energično je udarjal po vseh napadih . . . (Ogrinc 1986, 36)

Vendar avtor sam našteje institucije, skozi katere so »marširali« alternativci: ŠKUC, ZSMS, Filozofska fakulteta, Mladina, Tribuna, osrednji časopisi . . . K temu bi bilo (manj pripadnemu opazovalcu) mogoče dodati zgodbo o rockovskih skupinah, kot sta *Laibach* in *Pankrti*. Posebno prva se je danes (skupaj z likovniško skupino *Irwin*) uveljavila kot ugledna »kulturniška« grupacija: organizirala je odmevno gledališko predstavo *Krst pod Triglavom*, s katero je nastopala po Jugoslaviji, pobirala nagrade, ustanavljala nove skupine, kot so *Sestre Scipion*

(aluzija na sovjetsko avantgardistično skupino iz 20. let: Serapjonovi bratje), *Novi kolektivizem* in *Rdeči pilot* (revija Ferda Delaka): snema plošče, video kasete, filme itn.

Ogrinc sklepa svoje razmišljanje o punku in ljubljanski alternativni sceni takole:

Sklenemo lahko, da je punk, ko se je pojavil na koncu sedemdesetih let, nekako (na način subkulture) anticipiral vse bolj razvidne težnje po demokratizaciji družbe in še vedno predstavlja boj za prostor avtonomnega delovanja in svobode ustvarjanja in izražanja (op, cit., 38).

Pogosta, če ne prevladujoča poteza slovenske alternativne scene je njeno postopno prehajanje v središče kulturnega in predvsem kulturnopolitičnega dogajanja: kar je še posebej značilno za slovenska 80. leta. Alternativni projekti se polagoma prebijajo z »ulice« v množične medije in – kar je bistveno – na sezname dejavnosti, ki jih finančno podpirajo kulturne skupnosti; na dnevne rede različnih svetov in odborov, ki skrbijo – vsaj v zadnjem času – za čim bolj harmonično poslovanje »skupnega kulturnega prostora«. Res tu pa tam izbruhnejo afere, kot je bila »naci-punk« afera, kot so bili zapleti na Radiu Študent zaradi domnevnega predvajanja nacistične pesmi, zgražanja in protesti zaradi Laibacha, Krsta pod Triglavom, »nacističnega« plakata, ki ga je za proslavo Dneva mladosti pripravila skupina Novi kolektivizem . . . toda z določene distance so te afere videti kot »interni« spori na relativno visoki politični ravni (republiško, zvezno vodstvo Zveze mladine), kar pomeni, da težko govorimo o spodbijanju vladajoče kulture, ampak gre slej ko prej za spore *znotraj vladajoče kulture oz. politike*.

Iz definicij, ki sem jih navedel v začetku, izhaja, da je težko – če ne nemogoče – subkulturi pripisovati hotenje, da bi »anticipirala težnje po demokratizaciji družbe« (Ogrinc); kakor je takšno hotenje izključeno tudi za »klasično tradicijo« kontrakture. Kontrakultura hoče spodriniti obstoječe »težnje po demokratizaciji družbe«; njen cilj je spodbijanje in nadomeščanje, navsezadnje celo uničenje vladajoče kulture. Temeljna kretnja kontrakture je *zaničevanje* družbenih ritualov, kamor spada tudi omenjena »težnja«. Kaže torej, da je v slovenskih samoupravnih razmerah na delu drugačna koncepcija »alternativne kulture«, ki je ni mogoče izčrpati z znanimi modeli vedenja subkulture oz. kontrakture. Na delu je nov tip vedenja, ki revidira tako sistem *polikulture* zahodnega tipa kot tudi *monokulture* vzhodnega. Gre za odnose, ki so se uveljavili v najnovejšem obdobju naše kulture zgodovine, za te odnose pa je značilno, da iz omahljivosti ali nemara iz prepričanja (predvsem odločilnih političnih dejavnikov) dopuščajo neke vrste kulturni pluralizem, koeksistenco, *sokulturo oz. obkulturo*.

V zvezi s pravkar povedanim moram izreči dve opozorili oz. pomisleka:

1. Čeprav je za udeležence alternativnih skupin »stik« z vladajočo kulturo/družbo vsekakor boleč in travmatičen, je vsekakor težaven in problematičen tudi položaj tistih posredujočih posameznikov (ti so, kot kaže, najbolj zaslužni za nastanek omenjenega pluralizma), ki so se znašli »med dvema ognjema«: mislim na t. i. *liberalne* kulturnike in politike, ki pri nas zagovarjajo in vzdržujejo t. i. širino, odprtost itn. Ti liberalci so »intimno« zavezani novim prodorom, proti sebi pa imajo vse mogoče dogmatične in konservativne sile. Te jih imajo za advokate ali celo usmerjevalce alternativcev, medtem ko jih ti gledajo kot »tamponiste«, »sredince«, elastikarje ali celo prikritke dogmatike. Zaradi splošne nerazvidnosti in kompleksnosti političnega položaja seveda nikoli ni mogoče z gotovostjo predvi-

deti ravnanja liberalcev: v hudi stiski bojo nemara potegnili z dogmatiki, od katerih se niso nikoli javno in eksplicitno distancirali in kateri so jih sploh »vzeli medse« pod pogojem, da soglašajo z njimi. Še vedno je namreč temeljni pogoj za sodelovanje v visoki politiki članstvo v centralizirani ZK in deklarativno istomišljeništvo. Navsezadnje položaj zapleta politična terminologija, ki konformizem in uradno ideologijo imenuje *levico*, njuno kritiko pa *desnico*; končno pa se je še zastopnik alternativnih gibanj Tomaž Mastnak v *Mladini* razglasil za *konservativca*.

2. Omenjeni »pluralistični« koncept, ki ga »liberalci« ideološko pokrivajo s samoupravljanjem, ima nekatere razsežnosti položaja, kot ga poznamo iz zahodnih – dejansko pluralističnih, strankarsko urejenih družb oz. kultur. Zanje je značilno, da novim pobudam oz. gibanjem sproti poiščejo ustrezne institucionalne prostore, kar jih konstituira kot legitimne sestavine vladajoče kulture. To je tista znana prilagodljivost moderne (post)industrijske družbe, ki subkulture oz. kontrakulture sproti sprejema, jih pa tudi nevtralizira in travmatizira; tako da postaja za kontrakulture, posebno pa za subkulture, glavni »nasprotnik« sama ta prilagodljivost oz. inovativnost, in ne več neka konkretna institucija oz. ideologija, o čemer je pisal tudi Marcuse (1972).

Rekli bi lahko, da sta sub- in kontra-kultura »začasna« in »prehodna« pojava, pri čemer se začasnost in prehodnost stopnjujeta glede na demokratičnost oz. »moderni« značaj okolja. V načelu lahko tudi v demokratičnih, inovativnosti oz. spornosti naklonjenih okoljih pride do večje »stabilnosti« teh pojavov, kar posebej velja za subkulture (recimo za etnične in verske skupnosti/skupine). To drži toliko bolj za nedemokratične, konservativne družbe, če te obstoj sub- in kontra-kultur sploh dopuščajo (totalitarizem po vsej priliki takšne pojave izključuje, jih odriva v »podzemlje« itn.).

V. Sokultura, obkultura

Na Slovenskem je bilo v osemdesetih letih veliko govora o alternativnih gibanjih: od pacifističnih in »duhovnih« do političnih in umetniških. V tem času je tudi zrasla sociološka zavest o teh pojavih, oz. imamo opraviti s poskusi sociološkega legitimiranja teh pojavov. Terminologija iz šestdesetih let je bila ostrejša, do neke mere pa tudi jasnejša. Takrat so ideologi označevali alternativce kot »opozicijo«, »dvorno opozicijo«, »malomeščane«, »mesijanstvo«, »ultralevičarje« in npr. kot »kritike vsega obstoječega« (Kardelj 1965). Nekateri politični dokumenti najnovejšega časa (*Informacija o temeljnih značilnostih idejnopolitičnega stanja v družbi in ZKJ in o prodiranju meščanske desnice ter drugih protisocialističnih sil*, 1986) na neki način ponavljajo terminologijo iz 60. let (ali celo od prej), vendar imamo danes nasploh – kot rečeno – opraviti z višjo stopnjo (samo)zavesti alternativnih skupin in z višjo kvaliteto intelektualne polemike, ki je seveda povezana z odsotnostjo nespornih in nedostopnih avtoritet. Vzpon sociološke terminologije (kamor spada tudi razprava o alternativnih gibanjih, o sub- in kontra-kulturah) je vsekakor treba pripisati novo nastali družbeni/politični situaciji. Vendar kaže ob tem upoštevati nekatere posebnosti, ki nam onemogočajo neposreden prenos terminologije, o kateri je že bil govor – na sedanje slovenske razmere. S temi razmerami mislim na trenutno relativno strpno kulturno razpoloženje, na posebnosti slovenskega ekonomskega in političnega položaja v SFRJ, na

fizično omejen prostor slovenske kulture in jezika; vendar tudi na trdoživost ali sistemsko neizogibnost nekaterih kulturno-političnih prvin, kot so politični monopolizem in monopolizem, kadrovska disciplina in oportunistem, primat marksistične paradigme itn.

Kot sem že rekel, se udeležencem alternativnih gibanj odnosi v kulturi oz. z njo vidijo v drugačni luči, kot se kažejo »od zunaj«, iz zgodovinske perspektive, v primerjavi z drugimi (neslovenskimi) kulturami itn. Marsikomu teh udeležencev oz. članov sub- ali kontra-kultur se njegovo ravnanje zdi »tvegano«, »junaško«, popolnoma »nezdružljivo« z »uradnim«, »režimskim« itn. Sodelovanje pri »uradnih« institucijah ali projektih se zdi »izdajstvo«, »oportunistem« itn. Tako bomo našli posameznike in skupine, ki »za nič na svetu« ne bi hoteli sodelovati v tej ali oni reviji oz. časopisu, kot je npr. *Delo*, pripravljeni pa so sodelovati v *Mladini*, in *Radiu Student*, v tej ali oni sekciji ZSMS itn. Seveda bomo na »drugi strani« našli podobne reakcije: že spet se bodo pojavili posamezniki in skupine, ki jim je »pod častjo« sodelovati v »alternativnih« publikacijah ali na prireditvah, ki se imenuje »subkulturne«. Zanimivo je, da si je v nekaterih očeh pripadnost umetniškimi ali literarnim krogom pridobila atribut »etabliranosti« in popolnega anahronizma: takšen pogled je značilen za nekatere urednike revije *Problemi*, za pisce »kulturne anatomije« v *Teleksu* (ki rajši, kot da bi poročali o umetniških delih, razpravljajo, kako so oblečeni slovenski literati!) in tudi za posamezne sodelavce *Mladine*. Te iste oči ne vidijo nič »etabliranega« v tem ali onem marksističnem centru, v visokonakladnih revijah ali v mladinski organizaciji. Zares kompleksna in kaotična situacija, ki »dopušča« kot alternativno – vedenje, ki skuša biti »mondeno«, »modno« ali celo naravnost karieristično.

Strogo gledano, pripadnost nekaterim (čeprav »radikalnim«) institucijam, kot so ZSMS, marksistični centri, mladinski ali študentovski mediji . . . ne more pomeniti članstva v subkulturi in niti ne kontrakulturi, kot si tadva pojma razlaga sociološka literatura. Še najbolj spominja takšna pripadnost na strankarsko pripadnost (v sedemdesetih letih so kateri zasledbe Filozofske fakultete govorili o »literarni stranki«!) oz. na »delitev dela« po ideoloških interesih. Slovenske alternativne skupine se najbrž manj ločijo od »vladajoče kulture«, kot bi si želele ali, kot se od nje ločijo recimo glasila in dejavnosti slovenske katoliške cerkve.

Ko se torej oddaljimo od splošnih (teoretičnih) opredelitev, moramo postaviti pod vprašaj vse tiste pojave, ki so kakorkoli »kontaminirani« z uveljavljenimi oz. tradicionalnimi inštitucijami, metodami in instrumenti. Recimo, da neka literarna skupina izda knjigo pri neki uveljavljeni založbi; recimo, da glasbena skupina snema plošče pri RTV Ljubljana ali nastopi na televiziji, organizira koncert ali predstavo v Cankarjevem domu, likovniki da razstavijo svoja dela v eni od galerij s seznama Kulturne skupnosti Slovenije; recimo, da pri uveljavitvi neke skupine pomaga Marksistični center CK ZKS ali vsaj občinski MC; recimo, da se takšna skupina sklicuje na marksizem in revolucionarne tradicije; da pri stvari pomagajo »etablirani« kulturni delavci, univerzitetni profesorji; da pri financiranju sodeluje kulturna skupnost občine, mesta, republike?

Pri podrobnejšem pregledu odkrijemo, da skorajda ni kulturnega ali političnega pojava, ki ne bi bil kontaminiran z »vladajočo«, »uradno« kulturo. Rečemo lahko, da zunaj uradno dopuščene ali celo stimulirane kulturno-političnega prostora tako rekoč ni pravih dogodkov. Slehera (pod-, kontra-)kulturna eksistenca potrebuje takšno ali drugačno »pokritje« npr. ZSMS, SZDL, založbe, RTV, ZKOS, MC ZK itn. Strogo gledano, je alternativna kultura (vsaj danes)

»vključena« v »uradni« kulturni prostor, ki ga (glede na razmere in potrebe) bolj ali manj kontrolira politična oblast s svojimi ideološkimi ali represivnimi aparati. Je potemtakem sploh nesmiselno razpravljati o dejanski alternativni kulturi na Slovenskem? Smo soočeni z oblazinjeno kletko totalitarizma ali s popolno elastičnostjo sistema? Odgovor vseeno ni preprost, čeprav najbrž tisti, ki vidi v tej situaciji dosledno uresničitev *samoupravnega* koncepta *brez Centra in Periferije*, ne bo zadoščal. Najbrž tudi razlaga, ki poudarja *mimikrijo* alternativcev, ni popolnoma točna. Je zahteva po »civilni družbi« samo prikrita konkurenčna zahteva? Nemara »retrogardisti« spodkopujejo oblast zavarovani z oklepom sofisticirane estetske teorije?

Na Slovenskem se je v zadnjih letih uveljavil koncept t. i. *skupnega kulturnega prostora*, ki je seveda zamejen s posebno »demarkacijsko črto« (socializem, samoupravljanje, neuvrčenost, bratstvo in enotnost, vodilna vloga ZK, Tito, Kardelj itn.). Odstopanje od tega prostora je lahko predmet kazenskega pregona. Glede na odsotnost takšnih postopkov v zadnjem času lahko sklepamo, da takšnega odstopanja ni oz. da se je prostor razširil ali, kot pravimo, *liberaliziral*. Zunaj tega prostora je nejasno področje privatnega angažmaja. Najnovejša slovenska (kulturna) politika se trudi »skupni kulturni prostor« razširiti tako, da bi bilo uradno (in dopuščeno) tako rekoč vse, kar je dovolj izrazito in artikulirano, trudi se »postrgati« tudi dejavnosti in pojave, ki so do nedavnega veljali kot »robni«. Dokaz za to je odsotnost oz. strpnost do t. i. *ekscesov*: kjer ni meja oz. kjer je rob nejasen in ga je mogoče »širiti«, ni izstopanja oz. eks-cesa. Takšno liberalno in »napredno« ravnanje (kulturne) politike se legitimira s tezo, da vsi različni pojavi ustrezajo razvoju in bogatitvi *nacionalne kulture*, torej krepitvi naroda, s čimer je postavljen odločilen kriterij vseh alternativnih dejavnosti. Pomembno znamenje omenjene (liberalne) politike je obuditev *Plenuma kulturnih delavcev OF*, ki daje (načelno) pravico udeležbe vsem »koalicijskim« partnerjem na tradicionalni politični levici – pri čemer je ta pojem, kot sem že povedal, sam nejasen in raztegljiv. Danes v slovenski kulturi skoraj ni gibanja, ki se ne bi skušalo opravičevati kot levičarsko. Kulturno občinstvo z enako radovednostjo (celo večjo, kadar gre za »robne« dogodke) spremlja vso kulturno sceno in sproti socializira tudi pojave, ki se predstavljajo kot alternativni. Glede na socialistični okvir in izobčevalsko tradicijo partijske politike je to izjemen dosežek.

Pomemben dejavnik slovenskega kulturnega sistema je njegova fizična in jezikovna omejenost. Kulturna politika, ki je hkrati nacionalna politika, si prizadeva »vključiti« vse razpoložljive talente, kar pomeni, da pristaja na ideološki pluralizem, o katerem sem že govoril; to pa postavlja v poseben položaj tudi sub- in kontra-kulturne skupine, ki predpostavljajo konsistentnost in intrasigentnost vladajoče kulture. Pri nas je torej prehajanje iz »alternativne« v »splošno sprejemljivo« ali »vladajočo« kulturo postalo *mehko*, kar – kot sem že povedal – velja za 80. leta, medtem ko so bila predvsem 50. in 70. (pa tudi 60.) leta neprimerno *trša*, ekskluzivistična, konfliktna. Kulturni konflikti (z izobčevalnimi ali poobčevalnimi posledicami) so v obratnem sorazmerju z demokratizacijo, diferenciacijo in »pluralizacijo« kulture, kar je do neke mere povezano tudi s samoupravljanjem, predvsem takšnim, kot si ga predstavljajo njegovi dobrohotni razlagalci.

Podkulturno in kontrakulturno življenje postaja na Slovenskem vse bolj kratkotrajno, kar nam nalaga »iznajdbo« pojma, ki bo zajel tiste oblike kulturnega življenja, ki prinašajo inovacije in vzdržujejo razlike; ki pa zaradi svojih posebnosti niso izključene; ki gradijo dopuščene ali celo dobrodošle *paralelne* kulturne/

politične prostore. Zato predlagam uvedbo pojma *sokultura* oz. *obkultura*. Obkultura predpostavlja so-bivanje, vzporednost, medsebojno strpnost in so-vplivanje; vendar *ne* tudi izgubo identitete. Za ob- oz. so-kulturo (konkulturo, adkulturo) je mogoče predvideti, da polagoma prehaja iz »roba« v »središče«, ki pa je fleksibilno in se samo premika po prostoru. Bolje rečeno: središče je rezultat »pogajanj« in *izbire*. Namesto uničevalnih pretresov je *družbena dinamika*, ki omogoča prehajanje, preseljevanje, »emigracijo« iz »središča« in »imigracijo« vanj: v kulturi tedaj ni hierarhije, ki predpostavlja eno »najvišjo realnost« in vrsto »podrealnosti«, ampak veljajo za vse »realnosti« enakovredna pravila suspendiranja in transcendence, pri čemer odpade posredniška vloga »centralne« instance, ki bi dovoljevala stike med realnostmi, ampak se stiki navezujejo neposredno med »sosednimi realnostmi«. Kot je bilo že tolikokrat povedano: *ne gre za subordinacijo, ampak za koordinacijo*.

Če alternativno kulturo koncipiramo kot *obkulturo*, lahko opustimo razločevanje med uradno in neuradno kulturo, ki je vzrok toliko kompleksov in travm; ampak govorimo kvečjemu o večji ali manjši udeležbi pri tradicionalnih oz. centralnih institucijah, metodah in instrumentih v kulturi oz. o njihovih transformacijah. Z obkulturo seveda ni mogoče zajeti vseh empiričnih situacij in odnosov okrog omenjenih centralnih (tj. tradicionalnih) kulturnih aparatov. Z njo si kvečjemu pomagamo v položajih, ko ne gre niti za »izdajstvo« ali »prodanost«, niti za »brezobzirno kritiko obstoječe kulture«. Ta pojem more veljati tudi za gibanja, ki niso zgolj kulturna ali kulturno-umetniška, ampak strožje politična. Po eni strani obstoječi politični sistem ne prenese konkurence, po drugi strani gre za koncepte, ki se niti ne morejo naseliti v tradicionalnih političnih prostorih (kot je npr. parlament, stranka itn.). Obkultura (oz. obpolitika) potemtakem ni »boj za oblast« ali proti njej, ampak je kvečjemu razširitev polja kulture oz. politike, kar je glede na prihajajoči čas postindustrijske družbe in postmoderne kulture mogoče in nujno.

V zvezi s povedanim je treba na novo koncipirati tudi »diskriminacijske točke« kulturnega oz. političnega sistema. Te točke (frekvenca pojavljanja v množičnih medijih, zastopanost v organih /samo/upravljanja, dostop do uveljavljenih /centralnih, najuglednejših/ institucij, udeležba v uredništvih, participacija pri nagradah, vpliv v strokovnih društvih, stopnja profesionalizacije, višina subvencij in honorarjev . . .) namreč že danes niso samo točke družbenega pred- in za-postavljanja (privilegijev, izključevanja), ampak postajajo tudi točke razločevanja glede na interese, okus, nazore, sposobnosti, osebna nagnjenja itn. Pravzaprav smo se znašli v položaju, ko se bo morala tehničnica prevesiti v eno ali drugo stran: ali bo »vladujoča kultura« zbrala moč za svoje ponovno konstituiranje, kar pomeni strogo delitev tudi za subkulture in kontrakulture, ali pa bomo koeksistirali v obkulturalah.

Uporabljena literatura

- Adorno Theodor
- 1986 Filozofija nove muzike, prev. Ivan Focht, Beograd.
- 1979 Estetična teorija, prev. Kasim Prohić, Beograd.
- Bell Daniel
- 1976 The Cultural Contradictions of Capitalism, New York.
- Brenda Julien
- 1927 La Trahison des Clercs, Paris.
- Benjamin Walter

1981 »Umetniško delo v času svoje tehnične reprodukcije«, Misel o moderni umetnosti, prev. Janez Vrečko, Ljubljana.

Berger Peter

1977 Facing Up to Modernity, New York.

Brake Mike

1980 Sociology of Youth Culture and Youth Subcultures: Sex, Drugs and Rock'n'Roll?, London.

Breje Tomaž

1978 OHO 1966–1971, Ljubljana.

Breton Andre

1979 3 manifesta nadrealizma, prev. Lela Matić, Kruševac.

Bunuel (Bunjuel) Luis

1983 Moj poslednji vzdah, prev. Nada Bojić, Beograd.

Flaker Aleksandar

1982 Poetika osporavanja, Zagreb.

Hebdige Dick

1980 Potkultura: značenje stila, Beograd.

»Informacija«

1986 Informacija o temeljnih značilnostih idejnopoličnega stanja v družbi in ZKJ in o prodiranju meščanske desnice ter drugih protisocialističnih sil, »strogo zaupno« građivo Predsedstva SFRJ in predsedstva CK ZKJ, 22. in 28. oktobra 1986, Beograd.

Kardelj Edvard

1965 »Beležke o naši družbeni kritiki«, Sodobnost XIII, št. 8–12.

Lukačs Georg

1961 O današnjem pomenu kritičnega realizma, prev. T. K., Ljubljana.

Lukić Sveta, Predrag Palavestra in drugi

1981 Razvojne etape u srpskoj književnosti XX veka i njihove osnovne odlike, Beograd.

Marcuse Herbert

1964 One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, Boston.

1969 An Essay on Liberation, Boston.

1972 Counterrevolution and Revolt, Boston.

Ogrinc Marjan

1986 »Nismo za to da postanemo istorija«, Potkulture 2, Beograd.

Podbevšek Anton

1925 Človek z bombami, Ljubljana.

Potokar Andreja

1986 »Pank u Ljubljani«, Potkulture 2, Beograd.

Rozzak Theodore

1969 The Making of a Counter Culture, Garden City.

Rupel Dimitrij

1981 Besede in dejanja: od Moderne do (post)modenizma, Koper.

Watt Ian

1963 The Rise of the Novel, Harmondsworth.

Sistem disciplinske odgovornosti delavcev v združenem delu

(pobude za njegovo dograditev z vidika možnosti za zmanjševanje konfliktov)

1. Pogoji za preraščanje uresničevanja disciplinske odgovornosti v konflikt med delavci in delavcem, zoper katerega se uveljavlja disciplinska odgovornost

S konfliktom je v tem prispevku mišljen delovni spor, ki ga ni mogoče rešiti v rednem postopku uveljavljanja ali varstva pravic delavca, oziroma spor, ki je nastal med delavci in delavcem zaradi disciplinske kršitve, uveljavitve odgovornosti ter izreka disciplinske sankcije na način, ki za delavce ali za delavce temeljne organizacije ni sprejemljiv kljub izčrpanim pravnim potem ali zaradi neuporabe predpisanih pravnih poti.

Raziskovanje problematike disciplinske odgovornosti v tem prispevku izhaja iz hipoteze, da na večjo ali manjšo konfliktnost v delovnih okoljih vpliva med drugim tudi normativna ureditev sistema disciplinske odgovornosti in njenega uresničevanja, ter da je mogoče z analizo normativnega sistema ugotoviti verjetne dejavnike, ki vplivajo na nastanek ali razraščanje delovnih sporov. Kot dodatno hipotezo je mogoče postaviti trditev, da na generiranje konfliktnosti vpliva kakovost materialnopravne in tudi formalnopravne ureditve normativnega sistema disciplinske odgovornosti. V tem prispevku so prikazani sklepi o možnih konfliktih v delovnih okoljih, ki izhajajo iz podrobnega proučevanja ureditve sistema disciplinske odgovornosti v zakonu o združenem delu, o delovnih razmerjih SR Slovenije ter samoupravnih splošnih aktih samoupravnih organizacij oz. skupnosti. Ker je stanje delovne discipline v SFRJ ocenjeno kot slabo, so se v družbenopolitičnih procesih uveljavile pobude za institucionalno zaostritev disciplinske odgovornosti. Te pobude so se uveljavile v tezah za spremembe in dopolnitve ZZD (marec, junij 1986) ter v osnutku novele ZZD (april 1987), zato je treba tudi te pobude oceniti med drugim z vidika njihovega verjetnega vplivanja na konfliktnost v delovnih okoljih.

2. Zavest o slabem stanju delovne discipline

V analizah ekonomskih in družbenih razmer se vedno pogosteje pojavljajo ocene, da je stanje delovne discipline v SFRJ slabo. To stanje slabo vpliva na učinkovitost dela in gospodarjenja gospodarskih subjektov, s tem pa tudi na celotna družbenoekonomska ter družbenopolitična razmerja v družbi. Za naše razmere je zanimivo, da zaradi slabšanja gospodarskega položaja od leta 1978 dalje ni prihajalo do tega, da bi pristojni organi OZD dosledneje in intenzivneje skrbeli za uresničevanje disciplinske odgovornosti delavcev v praksi, temveč je prihajalo zlasti do pozivov nekaterih struktur gospodarskih subjektov državi, naj

* mag. Zvone Vodovnik, Inštitut za delo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

zaostri normativno ureditev disciplinske odgovornosti, čeprav v normativni ureditvi disciplinske odgovornosti ni ovir za njeno učinkovito uresničevanje. Vendar pa je hkrati res, da je tudi na normativnem področju mogoče doseči izboljšave. Pojav, da se gospodarski subjekti obračajo na državo s pozivom, naj zaostri normativno ureditev disciplinske odgovornosti, čeprav to ni nujno potrebno za učinkovitejše uresničevanje te odgovornosti v praksi, nazorno kaže, da uresničevanje disciplinske odgovornosti ni nekonfliktna aktivnost. Nasprotno, vsaka sprememba pri izvajanju disciplinske politike v organizaciji lahko pripelje do novih konfliktov, zato subjekti, ki čutijo potrebo po doslednejšem uresničevanju disciplinske odgovornosti, iščejo opravičilo in utemeljitev za uvajanje ostrejšje disciplinske politike v družbenopolitičnih dokumentih, ki obsojajo slabo delovno disciplino ter v zaostrovanju zakonske ureditve na omenjenem področju.¹

Sklicevanje na omenjene dokumente ter na zakonske spremembe pri izvajanju strožje disciplinske politike ima lahko le omejen učinek na potencialni porast konfliktnosti, katerega razlog je strožja disciplinska politika. Ob uveljavitvi zavesti o slabi delovni disciplini je z namenom preprečevanja konfliktnosti v zvezi z uresničevanjem disciplinske odgovornosti delavcev treba hkrati z zaostrovanjem negativnih sankcij razvijati tudi pozitivne sankcije. Boljše nagrajevanje dobrega dela v najširšem smislu lahko pomembno preprečuje nastanek konfliktov pri uresničevanju disciplinske odgovornosti.

3. Neseznanjenost delavca z normativnim sistemom disciplinske odgovornosti kot potencialni vir konflikta

Norme, ki urejajo vsebinska in postopkovna vprašanja disciplinske odgovornosti delavcev, niso »kodificirana«, kar lahko ima za posledico, da delavec ni povsem obveščen in se vedno ne zaveda, kakšna ravnanja so v organizaciji protipravna, prepovedana. Formalno se šteje, da delavec pozna celoten normativni sistem v organizaciji (notranji status OZD), kar formalno potrdi s podpisom izjave, da pristopa k samoupravnemu sporazumu o združevanju dela delavcev v temeljni organizaciji in da so mu znani samoupravni splošni akti, s katerimi se urejajo njegove pravice, obveznosti in odgovornosti. Kljub temu pa je kaj malo možnosti, da delavci resnično poznajo norme različnih samoupravnih splošnih aktov in zakonov o disciplinski odgovornosti, ki sankcionirajo različna nedopustna ravnanja. Če so obdolženi ravnanj, za katera ne vedo, da so disciplinske kršitve, je s tem prizadet njihov občutek za pravičnost, s tem pa se zaostri konflikt med njimi in kolektivom. Zaradi spremenjenih razmer v organizacijah prihaja tudi do tega, da določena ravnanja, ki so bila prej označena kot disciplinske kršitve, izgubijo intenziteto nevarnosti in nasprotno, da nekatera ravnanja, ki prej niso ogrožala delovnega procesa, postanejo nevarnejša, in da nastane potreba, da se opredelijo kot disciplinske kršitve. Če normativno urejanje ne sledi omenjenem pojavom, lahko to povzroča v organizaciji konflikte. Nekateri pravni teoretiki priporočajo, da naj bi se vsa vsebinska vprašanja urejanja medsebojnih razmerij v temeljni organizaciji urejala s samoupravnim sporazumom o združevanju dela delavcev v temeljni organizaciji, vendar bi bila ta pobuda sprejemljiva le, če tega akta ne bi

¹ Med omenjenimi dokumenti je treba omeniti zlasti Dolgoročni program gospodarske stabilizacije ter Kritično analizo delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

bilo treba sprejemati in spreminjati z referendumom, ker ta način sprejemanja akta preprečuje sprotno prilagajanje potrebam in spremenjenim okoliščinam v temeljni organizaciji.²

4. Način normiranja disciplinskih kršitev in posledice uporabe neustrezno oblikovanih disciplinskih kršitev

Dispozicije disciplinskih kršitev določajo samoupravni splošni akti, lahko pa tudi sam zakon.³ Ob tem se postavlja vprašanje, kako naj bo oblikovana dispozicija pravne norme, ki je opis disciplinske kršitve. Eno pomembnejših vprašanj v zvezi s tem je, kakšno vrednost naj ima omenjena dispozicija na lestvici med visoko stopnjo abstraktnosti ter visoko stopnjo konkretnosti. Le pravilno vrednotenje in izbira prave stopnje abstraktnosti pri normiranju disciplinske kršitve lahko zagotovita normalno uresničevanje disciplinske odgovornosti, medtem ko pretirana abstraktnost ali kazuistika oziroma detaljno in ozko opredeljena kršitev lahko pomembno vpliva na nastajanje ali zaostrovanje konfliktov v organizaciji. Če se v dispoziciji kršitve pojavljajo visoko abstraktne in s tem pravno nedoločene ali težko določljive kategorije, ima lahko to za posledico neenako obravnavanje teh kategorij v konkretnih primerih, s tem pa tudi neenako obravnavanje delavcev, kar ima gotovo za posledico razraščanje konfliktov. Druga skrajnost je prepodrobno in povsem konkretno določanje kršitev, ki sankcionira le eno izmed številnih možnih ravnanj iste vrste. Tudi takšno normiranje lahko ogrozi enakopravnost delavcev glede uresničevanja disciplinske odgovornosti, s tem pa vpliva na razraščanje konfliktov.⁴

5. Škodljive posledice neuravnoteženosti sistema disciplinskih sankcij

Po določilih 195. člena ZZD je mogoče delavcem za kršitev delovnih obveznosti in druge kršitve delovne discipline izreči enega izmed naslednjih disciplinskih ukrepov: opomin, javni opomin, razporeditev na drugo delo oziroma k drugi nalogi za določen čas v skladu z zakonom (disciplinska razporeditev), denarna kazen in prenehanje delovnega razmerja. Prvi od omenjenih ukrepov je najblažji, zadnji pa najstrožji. Vrstni red sankcij, kot ga določa zakon, naj bi pomenil tudi stopnjevanje teže omenjenih sankcij. V praksi pa to pravilo ni uveljavljeno zaradi neustrezne zakonske in samoupravne ureditve denarne kazni in disciplinske razporeditve. Prvo od omenjenih sankcij namreč zakon zelo omejuje na največ 10 % enomesečne akontacije osebnega dohodka delavca (152. člen ZDR) in še to le za hujše kršitve, ki jih določa zakon. Sankcija je torej zelo blaga v primerjavi z ukrepom prenehanja delovnega razmerja, ki ji sledi v hierarhiji disciplinskih sankcij. Hkrati je denarna kazen zelo blaga tudi v razmerju do disciplinske razporeditve, ki lahko ima za delavca bistveno težje posledice od

² Glede omenjenega samoupravnega sporazuma se v pravni stroki pojavljajo različna mnenja o njegovi potrebnosti. Tako nekateri menijo, da bi kazalo vztrajati pri tem aktu ter obogatiti njegovo vsebino, drugi pa menijo, da je sporazum nepotreben in da bi njegovo vsebino prevzel statut temeljne organizacije.

³ Zakon na primer v celoti določa znake nekaterih disciplinskih kršitev poslovnih organov.

⁴ Prepodrobno določanje znakov nekaterih disciplinskih kršitev ter prevelika abstraktnost pri drugih se ugotovljata pri večini samoupravnih aktov, ki jih občasno analizira Inštitut za delo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

denarne kazni, čeprav je mesto disciplinske razporeditve v hierarhiji disciplinskih sankcij pred denarno kaznijo; torej bi morala biti disciplinska razporeditev omejena tako, da bi bila blažja od denarne kazni. Omenjene nedoslednosti v normalni ureditvi lahko povzročijo napačne predstave članov disciplinskih organov o posledicah izrečenih disciplinskih ukrepov, kar lahko ima za posledico nepravilno izbiro disciplinskega ukrepa, s tem pa zaostritev konfliktosti v organizaciji.⁵

6. Represivna koncepcija disciplinskega ukrepa prenehanja delovnega razmerja ne prispeva k zmanjševanju konfliktov v delovnih okoljih

Od sprejetja ZZD dalje ni mogoče argumentirano trditi, da so bile v zakonski ureditvi na zvezni ravni ali na ravni federalnih enot normativne ovire, ki bi preprečevale učinkovito vodenje disciplinskega postopka in izrekanje najstrožjega disciplinskega ukrepa tistim delavcem, ki so s kršitvami delovnih obveznosti in drugimi kršitvami delovne discipline ogrožali medsebojna razmerja in delovni proces v temeljni organizaciji. Nasprotno pa bi bilo potrebno kritično oceniti disciplinsko politiko OZD ter sodišč združenega dela, ki so v prvem obdobju do leta 1980 le redko dopuščala uporabo najstrožjega disciplinskega ukrepa. Ob zaostrovanju gospodarskih razmer je prišlo do strožjega izvajanja disciplinske politike, hkrati pa do uveljavljanja neargumentirane kritike in zahtev poslovnih struktur po zakonski zaostritvi disciplinske odgovornosti. V SR Sloveniji je tako prišlo leta 1982 do sprememb in dopolnitev ZDR, v katerih je bil institucionaliziran nov institut obveznega izrekanja disciplinskega ukrepa prenehanja delovnega razmerja za nekatere vrste hudih kršitev delovnih obveznosti, pri čemer pa so se za presojo težjih kršitev uveljavili zgolj objektivni, ne pa tudi subjektivni kriteriji (153. člen ZDR). Takšna ureditev je bistveno zožila možnost za individualizacijo disciplinskih sankcij, saj je poslej obvezno izreči najtežji disciplinski ukrep delavcu vedno, kadar so podani objektivni znaki določene hujše kršitve, ne glede na stopnjo krivde delavca (direktni naklep, eventualni naklep, zavestna malomarnost, nezavestna malomarnost) in ne glede na stopnjo drugih subjektivnih elementov, kot sta zmanjšana prištevnost, delna zmota itd. Individualizacija je mogoča le s pogojno odložitvijo izvršitve izrečenega disciplinskega ukrepa.⁶

Opisana ureditev uvaja torej delni avtomatizem pri izrekanju najtežjega disciplinskega ukrepa, uvajanje tega pa pomeni odstopanje od pravičnosti, kar lahko bistveno vpliva na zaostrovanje konfliktov v organizaciji. Koncept obveznega izrekanja disciplinskega ukrepa prenehanja delovnega razmerja ni preventiven, temveč represiven, ker ne upošteva, da izključitev delavca iz kolektiva ne pomeni »dokončne rešitve vprašanja«, temveč da se bo delavec najpogosteje kasneje ponovno vključil v združeno delo. Ob razlogih, ki jih narekuje načelo socialističnega humanizma, bi tudi povsem praktični razlogi narekovali, da se

⁵ V zvezi s potrebo po uravnoteženju disciplinskih sankcij pravna stroka predlaga, naj se odpravijo nekatere zakonske omejitve za izrekanje denarne kazni, da pa se hkrati omejijo možnosti za izrekanje disciplinske razporeditve. Ti predlogi se za zdaj še niso dovolj uveljavili v tezah za spremembe in dopolnitve ZZD oziroma v osnutku novele ZZD.

⁶ Škodljiva ideja o obveznem izrekanju najstrožjega disciplinskega ukrepa se je v letih 1982 in 1983 uveljavila v večini zakonov o delovnih razmerjih federalnih enot. Obvezno izrekanje omenjenega ukrepa se je predlagala tudi v tezah za spremembe in dopolnitve določil ZZD. V osnutku novele ZZD je predlagana najbolj represivna varianta, ki bi ob predvideni možnosti črtanja instituta pogojne odločitve izvršitve izrečenega disciplinskega ukrepa pomenila ne le zožitev, temveč popolno ukinitve individualizacije pri izbiri sankcije, torej avtomatizem in obliki izdajanja ugotovitvenih sklepov o disciplinskem ukrepu prenehanja delovnega razmerja.

zoper kršilca uporabijo ukrepi preventivne, ne pa represivne narave, saj od delavca, proti kateremu se uporabi najstrožji ukrep ob hkratni označitvi številnih subjektivnih okoliščin primera za nepomembne, ni mogoče pričakovati dobrega dela.

7. Sestava disciplinske komisije in sprejemljivost njenih sklepov

Od tega, kdo obravnava delavčevo krivdo in odloča o njegovi odgovornosti ter o sankciji, je dokaj odvisno, v kakšni meri bodo delavci in delavec v postopku soglašali z načinom vodenja postopka ter z dokončno odločitvijo. Bolj kot je odločitev disciplinske komisije za delavce sprejemljiva, manjša je možnost za konflikt zaradi konkretne disciplinske zadeve. Mogoče je domnevati, da delavci bolj zaupajo »svojim« disciplinskim organom kot tistim, ki so sestavljeni iz članov drugih temeljnih organizacij. Ta domneva je bila sprejeta pri oblikovanju 3. odstavka 200. člena ZZD, po kateri je lahko največ četrtnina članov v disciplinski komisiji oseb, ki so v funkciji predstavnikov širše družbene skupnosti v disciplinski komisiji izvoljene z liste, ki jo določi zbor združenega dela občinske skupščine.⁷ Prednost okoliščine, da o disciplinski odgovornosti delavca odločajo njegovi najbližji sodelavci, je v tem, da delavca in razmere, v katerih dela, ter druge pomembne okoliščine poznajo in s tega vidika lažje ovrednotijo. Slabost omenjene rešitve pa je v tem, da so delavci z delavcem v postopku ter z organom, ki zahteva uvedbo disciplinskega postopka, v številnih neformalnih razmerjih, ki lahko povzročijo pristranost članov disciplinskega organa. Te prednosti in slabosti je treba skrbno oceniti, ko se ureja status disciplinskih organov oziroma ko se delavci v organizaciji odločajo, ali bodo v temeljni organizaciji ustanovili disciplinsko komisijo ali pa bodo ustanovili skupno disciplinsko komisijo na ravni delovne organizacije. Enako oceno bo treba opraviti v zvezi s pobudami, naj zakon omogoči ustanavljanje skupne disciplinske komisije na ravni SOZD-a ter ob obravnavanju tez za spremembe in dopolnitve ZZD, po katerih bi bilo mogoče ustanoviti posebne disciplinske svete v dislociranih delih temeljne organizacije ter teze, po katerih sodelovanje člana iz temeljne organizacije, iz katere je delavec v postopku v delovnem razmerju, ne bi bilo več obvezno.

8. Pomen normativne ureditve vprašanja uvedbe disciplinskega postopka

Zakon določa zunanje in notranje nadzorne organe, ki so pristojni za uvedbo disciplinskega postopka zoper domnevnega kršitelja.⁸ O disciplinski kršitvi pogosto odločajo delavci, kršitev pa lahko med njimi povzroči neposreden konflikt. Iz tega kot tudi iz samozaščitnih razlogov ima delavec po slovenski zakonski ureditvi (2. odstavek 149. člena ZDR) pravico, da pri pristojnem organu vložijo pismo pobudo za uvedbo disciplinskega postopka zoper delavca. Če pristojni organ ničesar ne ukrene, lahko pride do povečanja nezadovoljstva med delavci in do

⁷ Teze za spremembe in dopolnitve ZZD predlagajo opustitev zvezne ureditve, po kateri v disciplinskih svetih odločajo tudi »zunanji« člani. Ta možnost naj bi ostala še naprej, če bi tako določali zakoni federalnih enot. Osnutek novele ZZD predvideva enotno ureditev za vso državo, z opustitvijo »zunanjih« članov v disciplinski komisiji.

⁸ Po določilih 202. člena ZZD so to delavski svet, poslovodni organ, organ samoupravne delavske kontrole, družbeni pravobranilec samoupravljanja, sindikat ter pristojni organ družbenopolitične skupnosti.

zaostritve konflikta. Zato so napredne zakonske ureditve drugih federalnih enot, po katerih je pristojni organ dolžan o tem, ali bo uvedel disciplinski postopek ali ne, odločiti v določenem roku. Takšno ureditev kot tudi ureditev, po kateri bi bil pristojni organ dolžan predlagatelja oziroma pobudnika obvestiti o svoji odločitvi, bi bilo treba vnesti v enotno zakonsko ureditev, ker bi to lahko pomembno vplivalo na razjasnjevanje spornih vprašanj med delavci, torej na preprečevanje konfliktov, kot tudi doslednejše varovanje družbene lastnine in samoupravnih razmerij. Teze za spremembe in dopolnitve ZZD pa predlagajo še več. Po zamisli, ki se je uveljavila v tezah in v osnutku novele, naj bi zoper nosilce poslovodne funkcije, ki bi opustili svojo dolžnost, da uvedejo disciplinski postopek zoper osumljenega delavca, uvedli razrešitveni postopek.⁹ Enako naj bi obravnavali tudi delavca s posebnimi pooblastili in odgovornostmi, ki ve za kršitev, pa tega v zakonskem roku ne sporoči organu, ki je pristojen za uvedbo disciplinskega postopka. Takšna rešitev bi imela za posledico, da bi se omenjene kategorije delavcev odločale za uvajanje disciplinskih postopkov tudi v primerih najmanjšega suma; povečalo bi se število oprostilnih odločitev, vendar bi delavci že samo vodenje disciplinskega postopka obravnavali kot krivično ravnanje, kar bi bil vir konfliktov v delovnih okoljih.

9. V disciplinskem postopku je nujna absolutna enakopravnost delavcev

Disciplinska odgovornost se uresničuje oziroma uveljavlja zoper kršitelje delovne obveznosti v disciplinskem postopku. Gre za pravno določen postopek, katerega glavni smisel je v tem, da daje delavcem enak položaj in enake možnosti za obrambo in zagovor. V razmerah, ko ta postopek ni urejen z zakonom, temveč ga delavci uredijo sami s samoupravnimi splošnimi akti, v primeru pomanjkljive samoupravne ureditve pa se za vodenje disciplinskega postopka subsidiarno uporabljajo pravila sodnih postopkov, lahko prihaja tudi do različnega položaja delavcev iste in različnih temeljnih organizacij.¹⁰ Takšno stanje pa ni sprejemljivo. Postopki, po katerih uveljavljajo delavci ali občani svoje pravice ali v katerih se ugotavlja njihova odgovornost, morajo biti enaki za vse, zato bi bilo treba pri disciplinski odgovornosti z zakonom jasneje in enotno določiti temeljna načela tega postopka, podrobnosti v postopku pa prepustiti neobveznemu samoupravnemu urejanju.

10. Sklep

Na pojavljanje individualnih konfliktov v organizacijah, v katerih se opravlja delo, vplivajo različni dejavniki. Tako je med splošnejše dejavnike, ki povzročajo konflikte, mogoče šteti politične zlorabe potrebe po zaostrovanju odgovornosti za delovne obveznosti v tem smislu, da se v nekaterih okoljih pojavljajo trditve, po katerih pravni sistem ne dopušča sankcioniranja slabega dela, s čimer kritiki

⁹ Omenjene opustitve poslovnih organov so že sedaj sankcionirane v okviru razrešitvenih razlogov, označenih v 520. čl. ZZD.

¹⁰ Če na primer en samoupravni splošni akt določa, da se pri nadomestni vročitvi pisanja delavcu šteje vročitev za opravljeno po poteku treh dni od objave pisanja na oglasni deski, drugje pa ta rok ni določen in se zato uporabi 8-dnevni zakonski rok, lahko ima to za delavca hude posledice, ki jih težko razume, kar lahko sproži ali poglobi že nastali konflikt.

odvrčajo pozornost od lastne odgovornosti za slabo delo in odločanje. Splošni dejavnik, ki deluje v isti smeri, je neskladje med razvijanjem sistema negativnih sankcij, ne da bi hkrati prišlo do uveljavljanja pozitivnih sankcij v zvezi z delom, torej do oblikovanja celovitega normativnega sistema, ki bi spodbujal dobro delo in omogočal profesionalno napredovanje delavcev. To velja tudi za problem seznanjenosti delavcev z normativnim sistemom. Kadar delavci niso vnaprej dejansko seznanjeni z normativnim sistemom o odgovornosti in zato storijo disciplinsko kršitev, obsodilne odločitve disciplinskih organov ne morejo sprejeti kot pravične.

Slabo in nestrokovno oblikovanje dispozicij disciplinskih kršitev v samoupravnih splošnih aktih lahko povzroči, da so te oblikovane preveč abstraktno ali preveč konkretno. Posledica tega so pogosto nedosledno uvajanje disciplinskih postopkov ali nezmožnost uvedbe disciplinskega postopka kljub storitvi sorazmerno nevarnega dejanja. Dejavnik, ki spodbuja razvoj konfliktov, je tudi slaba usposobljenost in strokovnost dela disciplinskih organov, zlasti če se ti ne zavedajo vseh posledic izrečenega disciplinskega ukrepa. Do zmot v zvezi s tem kaj lahko pride zaradi nestrokovne sestave disciplinskih organov ter zaradi neuravnoteženosti sistema disciplinskih sankcij. Dodatne konflikte v delovnih okoljih povzroča tudi represiven pristop k normativnemu koncipiranju disciplinskega ukrepa prenehanja delovnega razmerja. Oženje možnosti za izbiro disciplinskih sankcij pomeni v razmerah, ko bi bilo treba posebno skrbno proučevati okoliščine, v katerih se pojavljajo kršitve, ter tem okoliščinam primerno izrehati najprimernejše disciplinske ukrepe, korak nazaj. Tako »depersonalizacija« disciplinskih postopkov lahko pri delavcih vzbuja občutek nepravčnosti, kar zastruje njihov konflikt z drugimi delavci. Takšne konflikte lahko povzroči tudi pasivnost organov, pristojnih za uvedbo disciplinskega postopka, ki bi jo bilo mogoče odpraviti z uporabo zmernih pravnih ukrepov, kot je npr. rok za uvedbo disciplinskega postopka zoper delavca, ki je storil kršitev, ali dolžnost organa, da pobudnika ali predlagatelja obvesti o svoji dolžnosti, ali namerava zoper delavca uvesti disciplinski postopek ali ne. K zmanjševanju konfliktov na obravnavanem področju pa bi pripomogla tudi enotna ureditev disciplinskega postopka, ki bi jamčila vsem delavcem enak procesni položaj, torej možnost za obrambo pod enakimi pogoji.

LITERATURA

- BOŽINOVIČ, L.: Ukrepi prenehanja delovnega razmerja – načelo individualizacije, Radni odnosi i samoupravljanje 1985, št. 5, str. 48.
- FRIEMERMAN, dr. A.: Akti disciplinskih organov, Radniško samoupravljanje 1986, št. 5, str. 54.
- KYOVSKY, dr. R.: Zaostrovanje odgovornosti na območju SR Slovenije, Združeno delo 1984, št. 3, str. 432.
- STOJANOV, dr. M.: Ugotavljanje resnice v jugoslovanskem pravu in še posebej o njenem ugotavljanju v disciplinskem postopku, Združeno delo 1986, št. 3, str. 221.
- ŽUŽEK, mag. I.: Nekateri dileme v postopku z ugovorom, obnovi postopka in o sodnem varstvu, Sudska praksa 1986, št. 3, str. 83.
- VODOVNIK, mag. Z.: Trendi razvoja sistema disciplinske odgovornosti, Združeno delo 1984, posebni zvezek, str. 357.

UVODNA ZABELEŽKA

Tokrat objavljamo drugi snopič razprav o znanstveni in tehnološki politiki za 90. leta. Avtorje želimo najprej na kratko predstaviti: Sergej Kraigher, član CK ZKJ; dr. Marjan Svetličič, Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju, Ljubljana; dr. Velimir Srića, Republiški komite za znanost, tehnologijo in informiranje SR Hrvatske, Zagreb; dr. Tomaž Kalin, Inštitut Jožef Stefan, Ljubljana; dr. Matjaž Mulej, Visoka ekonomska-komercialna šola Maribor; dr. Stojan Pretnar, akademik, Ljubljana; dr. Andrej Kirn, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana; dr. Rajko Tomović, akademik, Beograd; dr. Slavko Kulić, Ekonomski inštitut Zagreb; Janez Škrubej, Iskra-Delta, Ljubljana; Franci Gerbec, Gospodarska zbornica Slovenije, Ljubljana; Avgust Vrtač, Svet za znanstveno delo v oboroženih silah SFRJ, Beograd.

»Inovacije so naloga podjetij, ne posameznikov, ob sodobni zakonitosti, da je inovacijski proces sestavni del sodobnega produkcijskega procesa samega. Podjetja in družba, ki tega ne dojemajo, zaidejo v sodobno produkcijsko krizo, in prav tu je temelj tudi naše sedanje krize . . .

Iz vseh podatkov in primerjav ni težko izluščiti temeljne zakonitosti dobe, v kateri živimo: celokupni napredek znanosti, produkcije in reprodukcije je na vseh ravneh intelektualiziran.« (Stojan Pretnar)

SERGEJ KRAIGHER

Znanstveno-tehnološki razvoj in temeljna vprašanja sodobnega marksizma

Če gledamo na našo družbeno prakso, tudi po izkušnjah, ki jih imamo z uresničevanjem Dolgoročnega programa, potem moramo ne samo v idejnih in programskih osnovah naše družbe, ampak zlasti v praksi in z delovanjem vseh nosilcev družbenega razvoja zagotoviti, da bo upoštevanje zakonitosti visoko razvite blagovne proizvodnje, zakona vrednosti in tržnih zakonitosti, upoštevanje vseh njihovih ekonomskih funkcij in realnosti ekonomskih kategorij, na sedanji stopnji razvoja naših proizvajalnih sil, resnično postala osnovna sestavina njihovega delovanja. Tako zaradi razvoja proizvajalnih sil in materialnih tehničnih osnov družbenega razvoja kot zaradi razvoja neposredne socialistične samoupravne demokracije, z odločujočim položajem združenega delavca in njegovo neposredno odgovornostjo za reševanje protislovij našega razvoja.

Sodobna informatika in njen razvoj, kljub napredku in zgodovinsko prelomnemu pomenu, ki ga predstavljata, niti pri nas, pa tudi nikjer drugje, na današnji stopnji razvoja ne moreta nadomestiti funkcije trga in tržnih zakonitosti, kljub

vsem ugovorom o imperfektnosti trga povsod po svetu in ne glede na posebnosti deformacij tržnih odnosov pri nas. To enako velja za informacije in objektivizirana merila, ki nam jih daje trg za oceno ekonomskih rezultatov in za ekonomsko in razvojno politiko, prav tako pa tudi glede ekonomskih pritiskov oziroma ekonomskih spodbud za doseganje nadpovprečnih rezultatov. S teh razlogov se brez delovanja trga in tržnih zakonitosti tudi država in njeni organi, njihovo delovanje in še posebej planiranje le s težavo transformirajo in osvobajajo značilnosti in prakse administrativnih sistemov, voluntarizma, in njihove osamosvojenosti v odnosu na samoupravno bazo in socialistično samoupravno smer razvoja naše večnacionalne družbe. Prav tako se tudi praksa družbenopolitičnih organizacij težko osvobaja forumskega načina dela in pojavov svoje birokratizacije.

Tu idejno in načelno ne more biti alternative, in to ne samo v ekonomski politiki. Vendar ravno tako tudi ne v tem, da socialistični proizvodni odnosi in stopnja njihovega razvoja vpliva na tržne odnose, ki pa seveda v svojem povratnem delovanju vplivajo na krepitev ali slabljenje monopolnih pozicij v odnosu na delavce v združenem delu v neposredni proizvodnji in storitvenih dejavnostih in na njihovo medsebojno in skupno odgovornost in solidarnost. In z druge strani, da odnosi v družbeni lastnini omogočajo, da se v stihiji trga in konkurence na podlagi družbene lastnine proizvodnih sredstev – ob teoretično spoznani družbenoekonomski vsebini fetiša blaga, denarja in kapitala – zakonitosti akumulacije v blagovni proizvodnji uveljavljajo toliko uspešneje, kolikor močnejši je samoupravni položaj delavca v združenem delu ob ustreznem delovanju delavskih svetov in v družbenopolitičnih skupnostih zlasti delegatskih skupščin, ko se odloča o dohodku, o akumulaciji in bruto osebnih dohodkih, in čim popolnejše je poznavanje zakonitosti, ki tu vladajo in vseh momentov in elementov, v katerih se uresničujejo.

Neodločnost pa tudi odpori proti opiranju svojega razvoja na tržne zakonitosti in razvijanje lastnih potencialov po njihovih zahtevah ima izvore, prvič, v tehnični in ekonomski zaostalosti teh potencialov, od katerih je odvisna eksistenca delavcev in širših okolij, krajev in občin do republik in pokrajin, dalje, v pomanjkanju dovolj konkretne nadomestne perspektive za njihovo eksistenco in razvoj, obenem s slabostmi v planiranju. In končno naj omenim še neodločnost v praksi ekonomske in razvojne politike prav v ustvarjanju realnih pogojev za odpiranje takih perspektiv in za planiranje ter za reševanje ekonomskih in socialnih problemov družbenega razvoja. Vsi ti momenti se potencirajo z zakonito neenakomernostjo našega razvoja in zlasti še, če se spolitizirajo – kar samo po sebi niti ne bi bilo niti ni nujno – kot problemi odnosov med republikami in pokrajinami. V svoji osnovi pa so ti problemi prisotni povsod: tako v razvitih kot v manj razvitih republikah, seveda z različnimi kvalitetami.

Strategija tehnološkega razvoja se nanaša na najprodornejši del proizvodnih sil, ki se stalno razvija in spreminja z ustvarjalnim delom delovnih ljudi, razvojem znanosti in ustvarjalno uveljavitvijo njihovih dosežkov. Zato predstavlja in mora predstavljati bistveni in odločilni del splošne strategije oziroma družbenega plana in ekonomske politike, in to v vseh njenih konkretno razdelanih oblikah, z dinamiko njenega uresničevanja vred.

Imamo Dolgoročni plan družbenega razvoja Jugoslavije ter ustrezne plane vseh republik in pokrajin, v katerih so začrtane in razdelane temeljne smeri razvojne strategije. Pred nami pa je naloga, da v njih konsistentno vgradimo strategijo tehnološkega razvoja z vsemi konsekvencami in jim damo ustrežnejšo in

realnejšo vsebino. Vse to zahteva, da se v srednjeročnih planih do leta 1990 določijo prioritete naloge v okviru razpoložljivih sredstev, zahteva selektivnost ukrepov ekonomske politike ter njihovo ustrezno prilagajanje tem zahtevam.

V sintetični študij Centra za strateške študije SFRJ »Novi elementi v razvoju tehnologije v svetu in njihov vpliv na strategijo razvoja, tehnološko neodvisnost in varnost SFRJ« kot sintezi raziskovalnega dela nekaterih inštitutov in raziskovalcev smo poudarili kot skupno nalogo tako imenovani razvoj »družbene inteligence«, kar se v veliki meri ujema z razvojem t. i. *inovativne družbe*. To pa pomeni tudi, da se procesom realiziraja tega kompleksa, ob uporabi in realiziranju konkretnih, predvsem ključnih tehnologij, zagotavlja tudi sistematično ustvarjanje pogojev za to, da se tako znanost kot ustrezno izobraževanje, zlasti ob delu in iz dela, ne bo obravnavalo kot potrošnja in s tem odvajalo od proizvodnje in posodabljanja proizvodnih in delovnih procesov, in da se tako raziskovalnemu delu kot izobraževanju, v vseh pogojih, zagotovi prioriteta s selektivnimi ukrepi ekonomske politike. To je zahteva tudi Dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije, ki mora najti ustrezno mesto tako v Dolgoročnem planu kot v ekonomski in razvojni politiki do 1990. leta.

Družbeno planiranje na teh osnovah, z ustrezno razdelanimi elementi tehnološkega razvoja v vsej njihovi integrativni funkciji mora bistveno prispevati k premagovanju vseh tistih protislovij, ki se pojavljajo v obstoju in delovanju nacionalnih ekonomij in njihovih etastičnih deformacijah. Gre predvsem za združeno delo, ki lahko ugotavlja svoje interese, ki jih dejansko ima v skupnih interesih Jugoslavije kot celote. To predstavlja spodbudo za skupni napor v medsebojnem sodelovanju z drugimi republikami in pokrajinama, da se optimalno izkoristijo in razvijajo tiste naravne in druge komparativne prednosti, s katerimi razpolagajo posamezne republike oz. pokrajine in od katerih je odvisen razvoj, ki je pomemben tako za njih kot tudi za Jugoslavijo kot celoto.

Ob naglem razvoju tehnike in tehnologije, nujnem prilagajanju subjektov tako v organizaciji kot v programiranju in planiranju, se mora tudi samoupravno družbeno planiranje in njegova metodologija temu prilagajati in izpopolniti, če hočemo zagotoviti dovolj elastičen in takim spremembam prilagodljiv sistem samoupravnega družbenega planiranja, v katerem postane kontinuirano planiranje njegov nepogrešljivi sestavni del.

Prav je, da se ustvarjajo splošni gospodarski pogoji v ukrepah ekonomske politike, ki bodo spodbujali uporabo ključnih tehnologij in novih materialov pri vsakem gospodarskem subjektu s sredstvi, ki si jih bo pridobil oziroma zagotovil. To bo brez dvoma uveljavilo v konkurenci najbolj propulzivne gospodarske subjekte v že sedaj uveljavljenih propulzivnih sektorjih našega gospodarstva in z druge strani, uveljavilo na podlagi konkurence tudi nove subjekte in nove sektorje. Konkurenca in ne arbitriranje o distribuciji mora biti metoda dela, in to ne samo v organih bank, kjer tudi ni doslednosti, ampak tudi in še zlasti v samoupravnih interesnih skupnostih in njihovih organih. Vsaka nedoslednost v teh pogledih v delovanju novega Fonda, ki se ustanavlja, bi zanesljivo vodila v njegov neuspeh. Osnovni nosilec celotne aktivnosti, pa tudi finansiranja mora biti samo združeno delo.

Poseben problem, ki še ni našel rešitve, je postavljanje finansiranja fundamentalnih raziskav kakor tudi t.i. nacionalnih ved na trajne stabilne osnove in izvirna sredstva ob širokem angažiranju sredstev vseh zainteresiranih in za to odgovornih družbenih dejavnikov.

Jugoslavija kot država je sorazmerno majhna, vendar ne tako majhna, da ne bi bil možen uspešen razvoj nekaterih ključnih tehnologij ali vsaj njihovih sestavin. Rezultat naporov, da na tem področju družbenega dela okrepimo našo gospodarsko moč in utrdimo neodvisnost v odnosu do poslovnih partnerjev v tujini pa bo predvsem odvisen od tega, v kolikšni meri bomo v Jugoslaviji združili materialne sile, znanje in raziskovalno delo na enotnih projektih, sporazumno določenih na tej osnovi. Zato je prav od uspešnosti naporov v tej smeri odvisno, koliko bomo v Jugoslaviji kot celoti uveljavili take skupne rešitve, v katerih bo tudi vsaka zainteresirana samoupravna organizacija in skupnost našla lasten interes in perspektivo za nadaljnji razvoj.

Sodobni tehnološki postopki na podlagi uporabe mikroelektronike omogočajo, da je proizvod izdelan ne da bi se ga dotaknila človeška roka; navsezadnje nobena ženska roka ne more biti tako natančna, kot je lahko vse do najmanjših podrobnosti programiran sodobni stroj. Seveda zasluži tehten premislek odločitev: kdaj in kako v konkretni proizvodnji preiti na najsodobnejšo opremo, kar je vse to vendarle povezano, poleg povečane amortizacije zlasti z dobrim nagrajevanjem strokovnjakov in njim ustreznimi razvojnimi in življenjskimi pogoji. Toda v tej smeri je treba imeti orientacijo in izdelan dolgoročni koncept razvoja. Če 10 ali petnajst let bo namreč svet povsem drugačen kot je danes, in če bomo v tem pogledu zaostajali, bomo neprestano zaostajali za razvojem v svetu. To so bile naše dileme tudi v začetku šestdesetih let, seveda na kvalitetno popolnoma drugačnih, ne samo tehnoloških, ampak tudi splošnih družbenih osnovah in pogojih.

Kot ugotavlja že omenjena sintetična študija Centra, je militarizacija znanosti dominantna karakteristika največjega števila velikih razvitih držav. In z druge strani, znanost se povsod v svetu podružblja, toda obenem njene rezultate eksploatira privatni sektor, zlasti transnacionalke, ki same neposredno investirajo neprimerno manjša sredstva. V današnjem mednarodnem položaju moramo zagotavljati, da se naša narodnoobrambna sposobnost in tudi razvoj JLA opira kolikor in kjer je le mogoče na lastno znanstvenoraziskovalno dejavnost ki pa se – kakor tudi drugod – s svojo infrastrukturo in dosežki vključuje v razvoj tehnike in tehnologije ter znanstveno raziskovalnega dela na drugih področjih družbenega dela in razvoja. Bolj kakor kje drugje pa je za naš razvoj jasno, da se prodor nove tehnologije lahko uresničuje in razvija samo, če njeno podružbljanje spremlja tudi demokratizacija, vključno z demokratizacijo in decentralizacijo informacij, informacijskega sistema in razvijanja lastnega tehnološkega potenciala.

To pa s svoje strani zahteva, da so delavci TOZD oziroma njihovi delavski sveti ter delavski sveti delovnih in sestavljenih organizacij v takem položaju, da preko dohodka svojih temeljnih in delovnih organizacij in gibanja njihovih osebnih dohodkov kontrolirajo dobre oziroma slabe rezultate odločitev z ustreznim sistemom nagrajevanja po rezultatih njihovega tekočega dela in upravljanja z minulim delom. Zato pa morajo biti temu primerno samoupravno organizirani.

Od ustreznega družbenoekonomskega položaja delavcev delovnih skupnosti, v katerih je v dobršni meri skoncentrirano znanje – pogosto tudi monopol nad znanjem – na podlagi svobodne menjave dela, ki ima svojo osnovo v prispevku, ki ga ti delavci dajejo ustvarjanju nove vrednosti in pridobivanju dohodka, je pogosto in v veliki meri odvisno reševanje protislovij v vzročno-posledičnem nizu: ideja – znanost – tehnologija – dohodek. Pogosto je to tudi pogoj za ustrezno koncentracijo sredstev in kadrov oziroma znanja, stroke in znanstvenoraziskovalnega dela

ter za bistveno skrajšanje časa, ki je potreben od trenutka znanstvenega odkritja pa do njegove uporabe v tehnologiji in slednjič do njegove realizacije v dohodku.

Uveljavljanje samoupravnih družbenoekonomskih osnov na podlagi svobodne menjave dela je za reševanje teh vprašanj odločilnega pomena za položaj, delovanje in razvoj strokovnih služb in poslovodnih organov, kakor tudi za organiziranje znanstvenega in strokovnega kadra oziroma institucij, ki v bistvu na koncu nosijo odgovornost za predloge, ki služijo kot osnova za sprejete odločitve. Pripravljanje predlogov je zato vedno bolj pomembna faza procesa odločanja in odgovornost predlagatelja zato vedno večja.

Bojim se, da bi sedanje razprave o strategiji znanstvenega in tehnološkega razvoja jugoslovanske družbe na pragu novega tisočletja – tako o smereh znanstvenotehnoloških prodorov na kvalitetnejše ravni materialne razvitosti, kot o družbenih pogojih in potrebah za neposredno realizacijo jugoslovanskega tehnološkega razvoja v bližnji prihodnosti – zgrešile svoj cilj, ako bi prav v tem času spregledale nekatera fundamentalna vprašanja sodobnega marksizma. Tu mislim zlasti na probleme znanstvene sinteze in še posebej na današnji pomen Marxove revolucionarne teorije družbe, na zdajšnja pojmovanja historičnega materijalizma, identičnega z Marxovo znanostjo zgodovine, in osvobojenega torej Stalinovega mehanicističnega poenostavljanja. Ti problemi nikakor niso niti suhoparna akademska vprašanja niti čisto ideologiziranje, kot jih poskušajo razlagati novodobni pozitivisti in pragmatiki. Ta vprašanja izražajo tista dejanska protislovja v družbenih procesih, ki vedno znova problematizirajo tudi sam socializem kot svetovni proces ter obenem krepijo ali slabijo socialistične perspektive, pač v odvisnosti od stopnje razvitosti delavskega razreda samega, njegove zavesti in politične moči.

Morda ne bo odveč, če spomnim na Marxovo misel iz ekonomsko-filozofskih rokopisov o tem, kako praktično naravoslovje s pomočjo industrije globoko posega v človeško življenje in utira pot človekovi emancipaciji, kako se znanost iz svojih odtujenih oblik spreminja v osnovo dejanskega družbenega življenja, presegač drugačnosti med samim življenjskim procesom in znanostjo.

To metodološko izhodišče pa je živo nasprotje dolgotrajnemu razvoju v novejši zgodovini vse do danes in vse večjemu diferenciranju znanosti, ko posamična področja stvarnosti postajajo zgolj predmeti podrobnih raziskav visoko specializiranih znanstvenih disciplin, in ko se zaradi ozke delitve dela med znanstveniki izgubljajo svetovne perspektive in zamegljujejo zgodovinske opredeljenosti družbene stvarnosti. Tako postajajo mnoge družbene vede in znanosti o človeku vse bolj nezgodovinske oziroma pozitivistične, anahronistična razmerja znotraj posameznih disciplin zmanjšujejo veljavnost sicer dragocenih delovnih dognanj kot samoomejevanje znanstvenih horizontov.

Zato postaja vse bolj neodložna kot imperativ in vse bolj univerzalna potreba po interdisciplinarnem povezovanju razvoja tehnike in sploh znanosti ter njenih družbenih učinkov in njene odvisnosti od družbenega razvoja. To potrebo še zlasti stopnjuje razvoj današnje znanosti v svetu, ki postavlja nova vprašanja o zgodovinskem materializmu in marksizmu sploh, tudi znotraj jugoslovanske prakse v znanosti. Marxova teorija družbe je tako tudi zgodovinski izraz znanosti kot najodločnejšega človekovega hotenja po spreminjanju prirodnih in družbenih pogojev življenja ljudi, ali na splošno vzeto vse tiste človeške prakse, ki kakor znanstvena sinteza najbolj izraža zavestnost njegovega bitja in bistva.

Človeško družbo célo XX. stoletje pretresa globoka kriza z vojnami in drugimi oblikami nasilja in z neizprosним izkoriščanjem ogromne večine človeštva, celih

narodov in držav. Znanstveno-tehnološka revolucija odpira nove možnosti za demokratično reševanje krize v smeri uveljavljanja socializma in v smeri novih v bistvu socialističnih sestavin v družbenih odnosih. Da bi se njeno delovanje uveljavljalo in krepilo v tej smeri, ni potrebno samo intenzivnejše interdisciplinarno sodelovanje v znanosti kot doslej. Kot podlaga za družbeno akcijo naprednih in miroljubnih sil v svetu in njeno usmerjanje je potrebno povsod in tudi v jugoslovanski znanstveni, strokovni praksi, bolj kot kadarkoli prej, njeno opiranje na marksistično sintezo. To pa je pogoj, da se tudi marksizem sam potrjuje, uči in razvija v soočenju z idejami in stališči, ki nastajajo in delujejo v naprednih gibanjih in v sodobnem svetu iz drugačnih idejnih osnov.

MARJAN SVETLIČIČ

Uvoz tehnologije sam po sebi ni niti »blagoslov« niti »prekletstvo«

Uvod

»Tovariši porotniki s pomočjo tega računalnika je bila resnično lansirana atomska bomba. To pa ni moja krivda, temveč krivda računalnika. Ali pa naj se zaradi takih začasni nevednosti odpovemo uporabi računalnika? Pomislite, kje bi bila sodobna proizvodnja brez računalnikov.«

Takole nekako bi lahko zvenela obramba morilca Billa Sykesa, parafrazirana za današnjo rabo.¹

Gornji citat nazorno kaže Marxovo smešenje odnosa meščanskih znanosti do strojev. Kakor da iz njih, iz njihove tehnične narave, izhajajo vse posledice njihove kapitalistične uporabe. Res pa je, da to izhaja iz načina njihove uporabe. Takšne misli se mi nehote vsiljujejo ob mnogih člankih, ki se v zadnjem času pojavljajo pri nas v zvezi z uvozom tehnologije. Uvozu tehnologije, zlasti licenc, pa tudi skupnim naložbam in drugim ekonomsko-tehnološkim oblikam sodelovanja s tujimi partnerji, ki so glavni predmet pričujoče analize, se pripisuje krivda za našo sedanjo ekonomsko krizo, ali vsaj njen velik del, kot se je krivdo pripisovalo nožu v primeru B. Sykesa. Pri tem pa se pozablja, da je nož morilsko orodje le v rokah morilca in da je v drugih rokah lahko še kako koristen. Ali z Marxovimi besedami: »nasprotja in antagonizmi, nedeljivi od kapitalističnega stroja (tehnologije op. S. M.), ne obstajajo zato, ker bi izvirali iz stroja (tehnologije, op. S. M.) samega, ampak iz njegove kapitalistične uporabe«.²

Ali če pokličem na pomoč tudi E. Kardelja, ki pravi, »da kot marksisti zelo

¹ Originalna verzija:

»Gospodje porotniki! Temu trgovskemu potniku je bil v resnici prerezan vrat! To dejstvo pa ni moja krivda, to je krivda noža. Ali naj zaradi takih nevednosti odpravimo uporabo noža? Mar ni prav tako zdravljen v kirurgiji, kakor je izveden iz anatomiji? Če odpravite nože, nas pahnete nazaj v najhujše barbarstvo.« K. Marx, Kapital, Prosveta, Beograd, 1979, str. 392.

² Marx, op. cit., 1979, str. 391.

dobro vemo, da niso stroji, tehnika, tehnologija – pa niti izvoz in uvoz kapitala sam po sebi – tisti dejavnik, ki zasužnjuje ljudi in delavski razred in odvzema narodom neodvisnost, ampak so to razredni odnosi . . . , to je družbene in ekonomske okoliščine, v katerih poteka izvoz, oziroma uvoz kapitala. Zato je za nas bistveno, da se vsa tuja sredstva, od koderkoli že prihajajo in kakršenkoli je njihov družbeni pomen v državah, iz katerih izvirajo, vključujejo v okvir družbeno-ekonomskih odnosov, ki veljajo v naši državi».³

Naj nam to služi kot iztočnica pri zoperstavljanju vsem poenostavljanjem problematike tehnološkega razvoja, bodisi v njihovi (levi) avtarkični inačici zoperstavljanja vsakemu uvozu tehnologije in izključnega naslanjanja na lastno razvojno raziskovalno delo bodisi v obliki (desnega) podcenjevanja lastnih sposobnosti in zavzemanja izključno za uvoz tehnologije. Optimalna je le nekakšna ustvarjalna kombinacija razvijanja lastnih tehnoloških sposobnosti v vsej njihovi razvejanosti in njegovega kombiniranja z uvozom tehnologije iz tujine ter končno tudi izvozom: kajti tudi izvozno prodiranje je lahko pomemben način tehnološkega dozorevanja, če pri tem niti ne omenjamo raznih oblik mednarodnega znanstvenega sodelovanja kot najcenejšega vira tehnološkega dozorevanja, ki se ga često neupravičeno zapostavlja. Relativni pomen enega in drugega vidika se spreminja v odvisnosti od stopnje razvoja in drugih internih (infrastrukturnih) okoliščin. Kot navadno v življenju nasploh, je tudi na tem področju vsaka skrajnost, vsako poenostavljanje škodljivo.

Tehnološki – družbenoekonomski razvoj

Nobenega dvoma ni, da je danes tehnološki razvoj osrednji, vendar le sestavni del vsakega družbenoekonomskega razvoja. Tehnologija kot inkarnacija minulega in živega dela je postala osrednji proizvodni dejavnik. Vendar te svoje vloge ne opravlja avtomatično, brezpogojno in v vsakih okoliščinah, pač pa so učinki njenega delovanja odvisni od njene uporabe, od okolja, v katerem deluje, od načina aplikacije. Skratka, tehnologija je družbeni odnos in ne le tehnika – in vsako poenostavljanje v tem pogledu bi bilo neustrezno.

Vendar tehnologija danes ni isto, kar je bila pred 200 ali več leti. Bistveno se je spremenila, in to ne le v tehničnem pogledu. Predvsem se je spremenil relativni pomen njenih sestavin. Vse manj odločilen postaja sam stroj kot opredmetena tehnologija in vse bolj pomembni so načini njene uporabe, programi in razvojne strategije, v katerih jih aplicirajo uporabniki. Človek postaja torej odločilnega pomena, saj se velik del znanj dejansko prenaša iz glave v glavo in ne prek strojev. Skratka, soft-ware postaja celo pomembnejši kot hard-ware. Posledica tega je, da pridobiva na pomenu človeški faktor, ki ustvarja in uporablja tehnologijo in ki ustvarja okolje, v katerem ta tehnologija deluje v najširšem smislu. To se nanaša na tehnično in družbeno delitev dela, katere sestavni del je taka tehnologija, pa tudi na fizično in družbeno okolje, v katerem deluje. Lokalne okoliščine strategije pravzaprav opredeljujejo rezultate, ki jih tehnologija daje. Vse to je pomembno z vidika relativne teže, ki jo imajo tehnološka vprašanja danes nasploh, in relativne teže, ki jo imajo pri tem drugi dejavniki.

³ E. Kardež, O nauci, kritiki i kulturi (izbor tekstov) priredil M. Nikolić, Minerva, Subotica 1981, str. 37. Citirano po M. Mestrović, Gdje je naša marksistička misao, JCTPS, Samoupravljanje i tehnološki razvoj, Sveska 16, str. 61.

Če občutek ne vara (občutek zato, ker nima podlage v sistematičnem poučevanju, čeprav temelji na analizi pisanja izbranega vzorca časopisov zadnjih 15 let), potem danes v Jugoslaviji in Sloveniji doživljamo plimo razprav o vlogi tehnologije in inovacij v razvoju. Kar tekmuje v organiziranju razprav, simpozijev in podobnih akcij (manifestacij), da bi na tak način prepričali sami sebe in druge o pomenu tehnologije. Pri tem se zlasti poudarjata dve prvini:

a. Naša zaostalost na tem področju, oziroma odvisnost od tujine;

b. Nujnost pospeševanja in razvoja lastne tehnologije, lastnih inovacij oziroma lastne znanosti in razvojno-raziskovalnega dela.

Zdi se, kot da smo se (končno) zbudili in se zavedli pomena tehnologije, znanosti in inovacij in se odločili (končno) napraviti odločilni preobrat na tem področju. Namen vsega tega je izkopati se iz krize. Pri tem se človek ne more znebiti občutka, da gre le za eno od številnih kampanj, pred katerimi koli nismo bili imuni. In kot vsaka kampanja ima tudi ta slabost. Lahko pride do predimenzioniranja posameznih sestavin na račun drugih in s tem do okrnjenega razvoja, ki ga bo treba pozneje ponovno retuširati z drugo kampanjo. Zato smatram, da je potrebno skrajno skrbno pretehtati vse rešitve, ki se ponujajo in že v začetku preprečiti poenostavljanja. Posameznim sestavinam je potrebno dati pravo mesto.

Nasploh je potrebno pravilno ovrednotiti mesto in pomen tehnološkega razvoja in inovacij v celotnem razvoju. Pri tem ne gre zanemariti niti takih vidikov, kot je položaj šolstva v družbi, vloga informacij in informacijskih sistemov, družbeni odnos do znanja in posameznih poklicev, splošna družbena organiziranost, način dela, delovna disciplina, znanje tujih jezikov, šolanje doma in v tujini, izobraževanje ob delu itd. Vse to se na prvi pogled zdi, kot da ni v nobeni neposredni zvezi s tehnološkim razvojem, vendar podrobna analiza razkrije, da je še kako pomembno. Pri tem ni na zadnjem mestu vrednotenje posameznih delovnih mest, pridobivanje izobrazbe z delom ali sistemom nagrajevanja (tudi inovacij).⁴ Skratka, gre za celotni splet družbenega ozračja in organizacije, v kateri se tehnološko deluje. Gre za nagrajevanje po delu oziroma po uspešnosti dela ali pa nagrajevanje po funkcijah ali delovnih mestih. Gre za ideologijo, za odnos do lastnega in tujega, oziroma za njun prepleten, soodvisen odnos ali za tehtanje enega ali drugega. Tehnološki razvoj je potrebno reintegrirati v razvoj nasploh in ga ne iz njega izločati, kar se često počne.

Enako velja za inovacije. Njih ni mogoče predpisati ali izdelati z zakonom (če bi bilo to mogoče, bi bili na gornji lestvici držav po številu inovacij), pač pa se je treba zanje boriti v »krvavi« vsakodnevni bitki – ne le s pomočjo ustrezne tehnološke, pač pa tudi ustrezne izobraževalne politike, znanstvene politike in z vrednotenjem znanosti (mislim prave znanosti in ne »resavske« šole) in navsezadnje z ustreznim konceptom, s strategijo razvoja. Potrebno se je boriti za ustvarjalno in kritično mlado generacijo, ker le tak nemiren duh lahko pelje naprej, lahko ustvarja. Za njihovo oblikovanje je poleg znanja potreben tudi pogum. Vsi ti elementi odločilno vplivajo na inoviranje.

Od vsega začetka pa se moramo zavedati, da na tem področju ni rezultatov prek noči in da je potrebno biti potrpežljiv; da je sicer potrebno znanost tudi upravljati (nadzorovati), vendar pa je narobe biti do nje preveč nezaupljiv, ker se

⁴ L. R. Kitajska je ob patentnem zakonu uredila z uredbo tudi nagrajevanje inovatorjev v štirih kategorijah: 2000, 5000, 10.000 in 20.000 yuanov. Če navedem, da so že kar dobri osebni dohodki 100 yuanov mesečno, gornji podatki povedo vse. (Podatki S. Pretnar, Industrijska lastnina v družbenem in pravnem sistemu sodobnih reform LR Kitajske, Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju, nov. 1986, rokopis, str. 7).

bo v takšnem primeru pričela spogledovati s kratkoročnimi učinki, z udinjanjem birokraciji ali politiki in s tem sama sebe negirala. Znanost mora delovati v čim bolj stabilnih okoliščinah, okoliščinah, ki ji omogočajo dolgoročno naravnost. Polaganje računov na kratke roke jo ubija, jo sili v predimenzioniranje aplikativnosti in s tem v dolgoročno marginalizacijo celotne družbe v svetovnem okviru. Če znanost uporablja 50% in več časa za razna organizacijska (reorganizacijska) vprašanja, za zbiranje sredstev, to v bistvu pomeni »žaganje veje« na kateri se razvija, in s tem inovacijske, intelektualne veje družbe. E. M. Pintar na primer pravi, da je institucionalno-upravni sistem raziskovalne sfere zgrajen na nezaupanju, da uporablja približno 1/3 v slovensko znanost investiranih sredstev.

Okoli 500 organov, 80 raziskovalnih skupnosti, okoli 1700 sej, se pravi približno 10.000 delovnih dni, vse to je potrebno, da se razdeli približno 10 milijard letno (vsa letošnja vlaganja Slovenije v znanost znašajo okrog 30 milijard). Za primerjavo: le izgube elektrogospodarstva znašajo za tretjino več, kot pa je vreden celoten raziskovalni program RSS.⁵

Izkušnje v svetu kažejo, da so mnoge dežele šle po podobnih poteh kot Jugoslavija, da so celo imele podobne (tehnološke) politike. Vendar so bili rezultati precej različni. Nekatere so dosegle zavidljive rezultate, čeprav so začele s podobnih pozicij kot mi. Nekatere so se odločile za zelo zaprt tip razvoja, druge za odprtega ali pa so se postopoma odpirale. Bistvo njihovega uspeha je predvsem v selektivnem uvozu tehnologije, ki ga spremlja agresivna lastna neposredna ali posredna tehnološka politika, politika osvajanja, adaptiranja, oplemenitenja uvožene tehnologije in končno tudi lastnega inoviranja. Skratka, politiko tehnološkega dozorevanja, čemur je bil podrejen tudi uvoz tehnologije. Jugoslavija je z redkimi izjemami izvajala predvsem prvo aktivnost – uvažanje, ki pa ga ni spremljala z izvajanjem ustrezne »domače naloge«, lastnim razvojno-raziskovalnim delom, ki bi omogočilo, da bi bil uvoz tehnologije predvsem sredstvo, metoda pri lastnem tehnološkem razvoju, ne pa cilj sam po sebi, ki se stalno obnavlja na isti ravni.

Uvoz tehnologije da ali ne?

Vprašanje je samo po sebi napačno. Ne gre namreč za dilemo, uvažati tehnologijo ali ne, pač pa za dilemo glede izbora tehnologije, ki bi v danih lokalnih okoliščinah dajala optimalne ekonomske rezultate. Pri tem ni bistveno, statično gledano, če pustimo ob strani plačilno-bilančne vidike, izvor te tehnologije. Gre preprosto za to, koliko, kdaj, kako, v kakšne namene aplicirati določeno tehnologijo. Če optimalne ni doma, jo je mogoče uvoziti, če se pričakuje, da bi ta dala optimalne razvojne rezultate. Svet v današnji podobi je pač takšen, da nihče več ne zna vsega, niti nihče nima toliko denarja, da bi lahko financiral tako obsežno razvojno raziskovalno delo, potrebno za inovacije ali njihovo pretvarjanje v tehnologijo na vseh področjih.

Zgodovinski korak nazaj od v kapitalizmu vzpostavljene delitve dela, ki se danes vse bolj artikulira, ni več mogoče brez negativnih posledic za razvoj. Kajti kaj je mednarodna menjava ali njene sodobnejše pojavne oblike, kot so vlaganja kapitala, kooperacija in podobno, drugega kot sodobne manifestacije delitve dela?

⁵ E. M. Pintar, Tretjina denarja za znanost gre za »znanstvene« uradnike, Delo, 16. dec. 1986.

Ključno vprašanje danes ni, ali vstopati v to delitev dela, ampak kako vstopati, da si ohraniš svojo samobitnost in da ta pospeši in oplodi lastne razvojne aspiracije in jih ne zavre. Obenem pa gre seveda za vprašanje, kako obstoječo delitev dela spremeniti tako, da bi njene sadove enakomerneje uživali vsi, ki v njej sodelujejo, in ne le najmočnejši.

Če torej ne moremo vsega sami razviti in če želimo uživati sadove sodobnega tehnološkega razvoja hitreje, kot smo ga sposobni sami ustvariti, moramo tehnologijo tudi uvažati. O tem ni in ne bi smelo biti nobene dileme. Pač pa so dileme, kako uvažati in kako različne oblike ekonomsko-tehnološkega sodelovanja s tujino zamejiti v primerjavi z lastnim razvojno raziskovalnim in inovativnim delom, da bi dosegli hiter in celovit razvoj.

Potrebno je zagotoviti, da transfer tehnologije postane pravi transfer, torej transfer sposobnosti kreiranja tehnologije, in ne, kar se vse prevečkrat dogaja, le proces komercializacije tehnologije, torej le prenos uporabe tehnike brez prenosa znanja o ustvarjanju takšne tehnologije. Doseganje tega pa je v veliki meri odvisno od nas samih in ne le od izvoznikov tehnologije, ki resda vsiljujejo vrsto omejitev ali transferirajo staro tehnologijo. K temu poenostavljenemu izgovoru se pogosto zatekamo v iskanju krivde za krizo našega ekonomskega razvoja, ne da bi se v zadostni meri vprašali, česa sami nismo storili, da bi omejevali te negativne vidike.

Jasno je, da v mednarodnih ekonomskih odnosih danes ne tečeta med in mleko, da so ti odnosi prevladujoče kapitalistični tako po vsebini kot po obsegu; da, skratka, temelje na načelih blagovne proizvodnje. In kot v vsaki blagovni proizvodnji, v kateri hoče kupec kupiti poceni in prodajalec prodati drago, tako je tudi na mednarodnem trgu tehnologije, čeravno še malo bolj zapleteno, pač zaradi posebnih značilnosti tehnologije kot blaga. V bistvu gre za odnos pogajalske moči, ki je uokvirjen z obstoječo institucionalno ureditvijo svetovnega trga na tem področju, ki gotovo ni v prid šibkejšim. Zato pa je še toliko bolj pomembno, da ti šibkejši subjektivno storijo vse, da bi kljub neugodnim zunanjim okoliščinam potegnili iz tega daljši konec. In kot v vsaki bitki: daljši konec lahko potegne tisti, ki je bolj oborožen in ki izvaja boljše strategijo in taktiko. Na področju tehnologije so to lastna strategija gospodarskega razvoja, pogoji za lastno razvojno-raziskovalno delo in sistemska regulativa, v kateri ekonomske enote poslujejo, in navsezadnje njihovo znanje, sposobnost in informiranost. Nobene bitke se namreč ne more dobiti, če se pobegne z bojišča.

Vsak defetizem ali le iskanje zunanjega sovražnika ima negativne družbene učinke, saj paralizira akcijsko naravnano dejavnost, ki teži k izboljšanju stanja. Težišče razprav kaže dati predvsem temu, kako, kaj in koliko in kakšno tehnologijo uvažati in koliko in kaj raziskovati ter s tem krepiti svoje tehnološke sposobnosti in pogajalsko pozicijo.

Če je tako, zakaj potem poplava stališč in člankov, ki vidijo glavni vzrok za našo ekonomsko krizo v uvozu licenc in ekonomsko-tehnološkem sodelovanju s tujino nasploh kot največjemu grehu našega dosedanjega ekonomskega razvoja, kot njegovi rakasti tvorbi.

Govori se o apokalipsi razvoja, o mlinskem kamnu za vratom družbe ali o brezpogojni kapitulaciji, o agresiji proti družbi, o »razparceliranju«, Jugoslavije, o pravi drami. Govori se, da je tuji kapital imel pri nas ugodna tla in dobro organizirano agenturo v birokratsko-tehnokratskih vrstah. Od leta 1961 do 1970 smo se, pravijo, znašli v neposrednem najemniškem odnosu kapitalističnega sistema reprodukcije.

Navaja se, da plačujemo davek za lagodno naslanjanje na 260.000 tujih patentov in licenc, ki smo jih zapravlljivo kupovali od vojne do danes. Govori se o okovih »črnih restriktivnih klavzul«, o peti koloni mogočnih transnacionalnih družb. Govori se o novih oblikah podrejanja in odvisnosti, o kulturnem imperikalizmu, o tehnološkem kolaboracionizmu, o delitvi Jugoslavije po jaltsem dogovoru velesil in podobno.

To je le nekaj primerov tovrstnih apokaliptičnih ocen o posledicah uvoza tehnologije v Jugoslavijo, čeprav iztrganih iz celote razmišljanj, na katere lahko naletimo v dnevnem časopisu, radiu in televiziji in žal tudi v »znanstvenih« tekstih.

Vsi ti napačni in alarmantni podatki objektivno pomenijo zavajanje javnosti, saj je dejansko stanje bistveno drugačno. Pred navajanjem dejanskega stanja (kot ga je bilo mogoče ugotoviti s pomočjo obsežnega brskanja po številnih virih) je treba reči, da žal niti čas niti sredstva niso omogočila razjasnitve vseh dilem. Kljub temu so naše številke v danih okoliščinah in v primerjavi z gornjimi pretiravanji skoraj popolnoma zanesljive. Temeljijo na uradnih podatkih pristojnih organov, ki edini v Jugoslaviji zbirajo te podatke danes, oziroma so jih zbirali v preteklosti.⁶

Podatke o dolgoročnih oblikah ekonomsko tehnološkega sodelovanja s tujino danes (in so jih često tudi v preteklosti) obravnavajo kot tajne. To nedvomno pomembno botruje nasprotujočim si podatkom o obsegu uvoza tehnologije. Drugi dejavnik je dejstvo, da v nekaterih obdobjih registracija licenc ni bila obvezna (na primer avgust 1964–julij 1966).⁷

Število licenčnih in drugih pogodb o ekonomsko tehnološkem sodelovanju Jugoslavije s tujino

Obdobje/ let	Vse pogodbe skupaj	Nakupi pravic do tehnologije v ožjem smislu	Ostale oblike tehnol. sodelovanja		
			Skupne naložbe	Posl. teh. sodelovanje	Dolg. ind. kooperacija
1954–1964		325 ¹	–	16 ¹	–
1965		10 ²	–	–	–
1966		0	–	–	–
1968–1975		361 ³	128	–	437
1976		158 ³	18	–	55
1973–1977		(637)	–	–	–
1977		118 ³	18	–	41
1978–1984		359	87	–	578
1973–1985		–	–	1.025 ⁴	–
1985		31	26	–	114
1986		25	27	23	169
SKUPAJ	4.149	1.387	304	1.064	1.394

⁶ Zvezni komite za energetiko in industrijo danes, prej pa Sekretariat zveznega izvršnega sveta za industrijo, Zvezni sekretariat za industrijo ter Zvezni sekretariat za industrijo in trgovino.

⁷ Leta 1954 je bila sprejeta prva uredba o nakupih pravic industrijske lastnine. Dopolnjena je bila v letih 1959 in 1961. Avgusta 1964 je bila uveljavljena nova Uredba o sklepanju pogodb o nakupu in odstopanju pravic industrijske lastnine v tujini in pogodb o poslovno-tehničnem sodelovanju s tujino. Prejšnje uredbe so nalagale tudi registracijo takšnih pogodb, medtem ko po novi ni bilo več potrebno dovoljenje zveznega upravnega organa, oziroma to dovoljenje ni imelo več

Viri:

1. D. Cerović, Ugovori o licencama, Beograd, IST, 1965, str. 42, Odstopanje pravic do tehnologije ni vključeno.
2. D. Cerović, Zaštita i realizacija industrijske svojine u svetu i SFRJ, Beograd, IST 1967, str. 119. Odstopanje pravic do tehnologije ni vključeno.
3. Podatki Zveznega komiteja za energetiko in industrijo, 1981.
4. Podatki Zveznega komiteja za energetiko in industrijo, 26. 12. 1984. Kjer ne navajam vira, so to podatki Zveznega komiteja za energetiko in industrijo, februar 1987.

Četudi bi k temu dodali podatke Zveznega zavoda za statistiko, ki so višji, vendar se nanašajo na stanje pogodb, ne pa na novo registrirane pogodbe, skupno število pogodb ne more preseči števila 5000, pa še pri tem so vštete tudi naše prodaje materialnih pravic do tehnologije.

Tak dinamičen razvoj pravnega urejanja nakupa licenc v tujini, posamezne prekinitve registriranja ali preregistriranja (na primer leta 1959) otežuje ugotavljanje točnega skupnega števila uvoženih licenc. Vendar velja poudariti, da se bela lisa registra nanaša dejansko le na obdobje avgust 1964–julij 1966, oz. deloma do l. 1973, medtem ko so učinki preregistracij po pravilu le marginalni. Neažurnost registra, vodenje licenc, katerih veljavnost je že potekla, dovoljuje tudi oceno, da so spodaj navedene številke dokaj realne ne glede na že navedene pomanjkljivosti.

Skupnemu številu registriranih licenčnih pogodb do 26. oktobra 1985 v SFRJ, ki znaša 1387, bi lahko dodali še pogodbe o koöperaciji, skupnih naložbah in drugih oblikah poslovno-tehničnega sodelovanja (1394 oz. 304 oz. 1064 ali skupaj 2762), ki ravno tako lahko vsebujejo pravico do uporabe tehnologije. Skupno število pogodb pri vseh oblikah ekonomsko tehnološkega sodelovanja po vojni bi lahko znašalo 4149. Zato lahko z gotovostjo in kljub beli lisi pri registriranju pogodb v času po reformi do leta 1973 ocenimo, da število licenčnih pogodb ni moglo preseči 4000, verjetno pa se giblje na ravni okoli 2000.

Očitno je torej, da so tako pogosto navajane številke o obsegu licenčnih pogodb s tujimi partnerji v Jugoslaviji pretirane za najmanj 56-krat (če upoštevamo vse pogodbe in jih primerjamo s podatkom o 230.000 licencah) pa vse do 217-krat (če primerjamo le licenčne pogodbe in podatek o 300.000 licenčnih pogodbah).

Ker gre verjetno le za tiskarskega škrate, niti ne upoštevamo številke 936.000 licenčnih pogodb, kar je bilo tudi navedeno v enem primeru (225- ali 676-kratno pretiravanje, odvisno od tega, ali se za osnovo vzame le licenčne ali vse pogodbe). Kljub vsemu temu pa skoraj ni zaslediti, da bi se takšne podatke zanimalo. Izjema, ki smo jo zasledili, je izjava Č. Kovačevića (pomočnik predsednika Zveznega komiteja za energetiko in industrijo kot odgovornega organa za registracijo licenčnih pogodb), ki jo je 2. 11. 1985 navedlo Delo.

Poleg tega je moč absurdnost podatka o 230–300.000 licenčnih pogodbah, ki naj bi jih sklenile jugoslovanske OZD po vojni, pokazati tudi drugače. V obdobju 1954–1985, to je v 31 letih bi to pomenilo 7419 ali 9678 pogodb letno ali 806 mesečno oziroma 37 dnevno (pri osnovi 300.000). Upošteva dejstvo, da naše administriranje v zvezi z nakupi licenc ni prav majhno, bi to pomenilo, da bi moralo nekaj uradnikov v Zveznem komiteju za industrijo in energetiko (čeprav

konstitutivnega pomena. Vendar pa je Uredba iz leta 1964 nalagala banki, da dostavi kopijo pogodb Zvezni upravi za industrijo v evidenco. Vendar se to nanaša le na licence, ki jih banka financira, ne pa za druge, pri kateri kupec ne terja pomoč banke. Postavlja pa se vprašanje, ali so res bile vse licenčne pogodbe v obdobju avgust 1964–julij 1966 evidentirane zaradi blagih in neučinkovitih sankcij. Glej V. Cerović, Zaštita i realizacija industrijske svojine v svetu i SFRJ, IST Beograd, 1967, str. 129.

Z gospodarsko reformo leta 1965 je bil uveden nov sistem ekonomsko-tehnološkega sodelovanja s tujino.

jih pri tem verjetno ne dela mnogo) dnevno obdelati 28–37 pogodb, kar je vsekakor nemogoče. Dejansko pa smo jih uvozili letno 42, če upoštevamo podatek o uvozu 1387 pravic na tehnologijo. Če »nejeverni Tomaži« še vedno niso prepričani, naj uporabim še en argument. Južna Koreja, ki se jo zadnje čase tako često navaja kot uspešen primer industrializacije in zlasti tehnološkega dozorevanja, je v celotnem obdobju 1962–1985 uvozila 3.538 licenc (33 v obdobju 1962–1966, 434 v obdobju 1972–76 in 1561 v obdobju 1982–1985) ali 147 povprečno letno.⁸

V primerjavi z njo bi bila tako Jugoslavija, če bi res uvozili 300.000 licenc, kar za Guinnessovo knjigo rekordov, saj bi jih uvozili kar 85-krat več. Kar neverjetno, če bi nekdo jemal resno mnenje, da je J. Koreja zgled liberalnega sistema ekonomskih odnosov s tujino ali pa »svobodnega podjetništva«, kar pa je precej daleč od resnice.

Navzlic vsem tem nelogičnostim pa ti podatki krožijo, in da to ne bi bilo tako naivno, so često garnirani z zelo daljnosežnimi ugotovitvami, da so nakupi pravic do tehnologij glavni problem našega gospodarstva. In dalje, da je potrebno to v prihodnje preprečiti, zapreti tržišče (albanizacija), saj le tako lahko preprečimo škodljivo delovanje »pete kolone transnacionalnih družb«. Niso redki tudi predlogi, da je treba delovati predvsem s kazenskimi sankcijami. Nobenega dvoma ni, da za »poglavitne bolezni našega gospodarskega sistema, za njegovo utopičnost, etatizem, voluntarizem in njihove posledice, kot so nedelo, nered, razsipništvo, napačne investicije, nedisciplinirane vsakršne vrste in nezakonitost, kazenskoppravna represija, po svoji naravi ni in ne more biti primerno zdravilo; je lahko samo zadnje sredstvo ali, kot se tudi reče, »ultima ratio«. To seveda ne pomeni, da se zavzemam za toleranco ali za blago obravnavanje tatvin, goljufij, poneverb, malverzacij, korupcij in drugih podobnih dejanj v gospodarstvu, ki so v škodo družbenega premoženja.

Že površen pogled na ta kazniva dejanja pokaže, da bi mnoga med njimi izgubila sleherni smisel, če bi se v gospodarstvu bolj uveljavile ekonomske zakonitosti. Močnejše delovanje tako imenovane ekonomske prisile na tem področju bi opravilo neizmerno več kot vsakršna policija, javna tožilstva in sodišče.⁹

Takšne ultralevičarske kritike se v bistvu zavzemajo za administrativno preskakovanje blagovne proizvodnje, ki »še vedno« vlada tudi v odnosih s tujino. Kajti tudi tehnologija je blago, čeprav posebne vrste, in če tega blaga ni na domačem tržišču, ali ne v ustrezni kvaliteti, ki bi zadovoljevala potrebe bodočega kupca, se ta obrne na trg, kjer to blago obstaja. Ali s Kardeljevimi besedami: »ultralevičarska kritika blagovne proizvodnje je na primer takšna, da bi zahtevala njeno administrativno ukinitve, preskakovanje ekonomskih zakonitosti, kar bi nujno vodilo v krepitev administrativne prisile države . . . Kaj pa je to drugega kot varianta stalinističnega dogmatizma?«¹⁰

Obenem taka kritika uvoza tehnologije temelji na podmeni, da je tehnologija, uvožena iz kapitalističnih držav, prenašalka kapitalskega odnosa, ali če to zopet na podobnem primeru argumentiramo s pomočjo E. Kardelja, ki pravi, »da je nevzdržna teza, da sta trg in blagovna proizvodnja sama po sebi vir neenakopravnosti in celo kapitalističnih odnosov. Ne določa trg narave proizvodnih odnosov,

⁸ L. Kim, *Technological Transformation in Korea: Progress Achieved and Problems Ahead*, WIDER, avg. 1986.

⁹ DR. L. Bavcon, »Iz sovražnih nagibov proti SFRJ« – ali še kaj?, Delo, 7. 7. 1986.

¹⁰ E. Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. ČZP, Komunist, Ljubljana 1977, str. 69.

ampak obratno, proizvodni oziroma razredni odnosi določajo naravo trga.¹¹ Če parafraziramo njegove besede, bi lahko trdili, da ne določa uvožena tehnologija narave proizvodnih odnosov, pač pa proizvodni odnosi določajo naravo tehnologije. Ali drugače, uvožena tehnologija ne more biti vzrok za našo ekonomsko krizo, ker je le eden od delov, čeprav pomembnih, ki sestavljajo celoto proizvodnih sil.

Odveč bi bilo pripominjati, da so takšne analize neznanstvene. Bistvo znanosti je uporaba verodostojnih podatkov in ustreznih metod.

Posledice takšnega pisanja so več kot očitne: ustvarja se javno mnenje, ki v uvozu tehnologije vidi glavni problem. Dejstvo pa je, da je uvoz tehnologije danes nujnost. Glavni problem je, kako tehnologijo »vsaditi v vrtiček«, ki se ga stalno »zaliva« z lastnim razvojno raziskovalnim delom.

S tem ne želimo zanemariti vrste nesmotrnosti pri uvozu tehnologije, od nakupov stare tehnologije, vsiljenih restrikcij pa do tega, da ta tehnologija često ni prilagojena našim okoliščinam oziroma da deluje pod optimalnimi zmogljivostmi. Vse to pa niso imanentne značilnosti tehnologije, pač pa v veliki meri rezultat naših napak. Njim so vsekakor botrovali tudi prodajalci. Seveda smo le sami tisti, ki bi morali to v danih zunanjih okoliščinah, kolikor je le mogoče, preprečevati.

Jasno je tudi, da imajo neenakopravni odnosi, v katerih so države v razvoju, pri tem pomembno vlogo, vendar so ti za trenutnega pogajalca (kupca) danost, na katero lahko vpliva s svojim znanjem in sposobnostmi. Zal se je često dogajalo, da smo z neznanjem in nestrokovnostjo (navsezadnje pogodb samih) in v neustreznih okoliščinah, v katerih subjekti delujejo, dosegali v danem trenutku slabše od optimalnih možnosti.

K negativnemu družbenemu razpoloženju do uvoza tehnologije pa v dobršni meri prispevajo tudi nedostopni podatki o tem v Jugoslaviji, oziroma če so dostopni, pa napačni, ki popolnoma pačijo dejansko stanje. Podatke o uvozu tehnologije se po nepotrebem mistificira z raznimi stopnjami tajnosti. Globalne podatke o številu pogodb o ekonomsko-tehnološkem sodelovanju s tujino pa celo vrednosti in podobno bi lahko brez škode objavljali, kot to dela veliko držav na svetu. Kitajci pri tem celo zelo hitijo in te podatke tiskajo na zelo atraktivnem luksuznem papirju. Pri tem seveda ne gre za objavlanje čistih tehnoloških podatkov ali poslovnih tajn, kar mora imeti določeno zaščito zaradi poslovnih interesov.

Stanje na tem področju lahko primerjamo z dolgovi, ki so bili dolgo vrsto let zaviti v tajnost, dokler ni počilo in so bila presežena racionalna razmerja. Trdim, da bi bila današnja teža dolgov gotovo relativno manjša kot je, če bi bili podatki o dolgovih javno dostopni, ker bi to omogočilo da bi se našli tudi taki, ki bi v tem videli nevarnost, kar bi gotovo delovalo preventivno.

Podobno je stanje pri ekonomsko-tehnološkem sodelovanju s tujino. To odpira veliko prostora za lovljenje v kalnem, kar se tudi dejansko dogaja.

Krepitev lastnih tehnoloških sposobnosti in uvoz tehnologije

Uvoz tehnologije in lastne inovacije sta procesa, ki se ne izključujeta, pač pa dopolnjujeta in morata potekati paralelno, če hočemo optimalne rezultate.

¹¹ Istotam, 1977, str. 70.

Naša dosedanja slabost je bila predvsem v tem, da smo zanemarili drugi pol tega procesa, lastno razvojno-raziskovalno delo, in se naslanjali bolj na uvoz tehnologije. Tisti, ki so spretno vgrajevali uvoženo tehnologijo in znanje in ga uporabili za svoje lastno izobraževanje ali inoviranje, so napravili velik napredek, drugi pa le obnavljajo svojo pozicijo uvoznika zmeraj novih tehnologij, za kar pa je danes vse manj možnosti iz znanih deviznih razlogov.

Ni torej problem toliko v tehnologiji, pa četudi je ta uvožena, pač pa v njeni uporabi ali v okoliščinah, v katerih deluje, bolje v premajhni uporabi oziroma neoplajanju tehnologije za lasten tehnološki razvoj.

Ne bi šel tako daleč kot M. Kos, ki pravi, da »kdor se naslanja na tuje dosežke in zaničuje domače, koplje jamo družbi. Da se licence pojavljajo celo za najbolj preproste izdelke. To je kriza zavesti, kriza zaupanja v lastne sile, v lastno znanje in ustvarjalnost. Vsak sklep za nakup licence pomeni demontažo ustvarjalnih razvojnih središč, ki smo jih trudoma gradili desetletja.«¹²

Prej bo držalo, da koplje jamo sebi tisti, ki ne vzpostavlja ustvarjalnega odnosa med uvoženo in lastno tehnologijo in znanjem. Potrebno je vzpostaviti pravo ustvarjalno simbiozo med enim in drugim in ne zavirati popolnoma niti enega niti drugega. Vsaka od obeh skrajnosti bi pomenila zavoro razvoju.

Z drugimi besedami, potrebno se je podati na pot tehnoloških prizadevanj za uporabo tehnološkega znanja skupno z drugimi viri za asimilacijo ali adaptacijo obstoječe tehnologije in oblikovanja nove tehnologije.¹³ Pri tem niti ni tako pomembno, vsaj ne s stališča ekonomske enote, ali gre za domačo ali tujo tehnologijo. To je makro-ekonomski in politični vidik. Pomembni pa so relativni stroški in koristi, ki so povezani z enim ali drugim na strani uporabnika. Ti so seveda v veliki meri odvisni od stopnje razvoja dežele oziroma posameznega sektorja in usposobljenosti prejemnika (človeški faktor).¹⁴ V tem tehnološkem smislu gre za tehnološko sposobnost ali sposobnost učinkovito uporabiti tehnološko znanje. To pa je v veliki meri odvisno od kadrov in institucionaliziranega kapitala ali znanja za povezovanje človeških sposobnosti in fizičnega kapitala v sistem, ki zadovoljuje določene potrebe.

Skratka, tehnološka usposobljenost je učinkovita uporaba tehnološkega znanja s pomočjo kontinuiranih tehnoloških prizadevanj za asimilacijo, adaptacijo in/ali oblikovanje tehnologije.¹⁵

V bistvu gre torej za dinamičen odnos do tehnološkega razvoja kot sestavnega dela družbenega ekonomskega razvoja. Nerealistično je pričakovati, da bi lahko bil na nizki stopnji razvoja določene dežele lastni tehnološki razvoj najcenejša ali najučinkovitejša pot tehnološkega dozorevanja.

Ravno tako pa je nemogoče tehnološko dozoreti le z uvozom (prenosom) tehnologije. Pri vsem tem pa se je potrebno paziti vseh posploševanj, saj se ta odnos bistveno spreminja od panoge do panoge.

Prenos tehnologije lahko pospeši razvoj le, če ga ustvarjalno spremljamo z

¹² Dr. Marko Kos, Delo, 9. 11. 1979.

¹³ Nasploh je danes odločen človeški faktor, torej izobraževanje. Južna Koreja je, na primer, leta 1974 sprejela zakon o obveznem usposabljanju v vseh industrijskih tovarnah z več kot 300 zaposlenimi. Številne firme so po tem zakonu oblikovale svoje lastne šole, v katerih se je usposabljaljo okoli 10% njihovih delavcev letno. Število diplomirancev v takih šolah se je v obdobju 1970–1980 povečalo za 30-krat (L. Kim, op. cit. 1986, str. 39).

¹⁴ C. Dahlman, L. Westphal, Technological Effort in Industrial Developing Countries, ed. by F. Stewart and J. James, London and Colorado, Frances Pinter, Publ. and Westview Press, 1982, p. 105.

¹⁵ C. Dahlman, L. Westphal, op. cit. 1982, str. 106.

oblikovanjem lastnih tehnoloških sposobnosti. Te pa je mogoče razdeliti v tri vrste: proizvodne, investicijske in inovacijske. Proizvodnja se nanaša na uravnavanje proizvodnih procesov dane tehnologije, investicijska na vzpostavljanje novih zmogljivosti, in inovacijska na oblikovanje novih tehnologij.¹⁶

Pomembno pa je, da se teži k znižanju stroškov za uvoženo tehnologijo na najmanjšo možno mero. To je mogoče doseči s pomočjo pravilnega izbora oblik transfera tako opredmetene (oprema) kot neopredmetene tehnologije (znanje). Nadalje med neposrednim prenosom tehnologije (razne pogodbene oblike, od licenc do naložb) pa vse do posrednih odnosov, kot je tehnološke literature, udeležba na znanstvenih sestankih in podobno.¹⁷ Prvo je značilno za vse lastniške oblike (industrijska lastnina), drugo pa za njene nelastniške pojavne oblike. Zadnje je bilo doslej vse preveč podcenjevano, čeprav je lahko najcenejši člen tehnološkega dozorevanja. V prihodnje je ta vidik potrebno okrepiti oziroma ga vsaditi v dobro zalivan celovit »tehnološki vrtiček«, pri čemer z zalivanjem mislimo na angažma »države«, tako finančni kot organizacijsko-sistemski (regulativni). Navsezadnje je nujna tudi agresivna strategija izvoza, kajti pozablja se, da je tudi izvoz člen tehnološkega dozorevanja (vir tehnoloških informacij, diferenciacije izdelkov, usposabljanja, spodbuda za nadaljnje raziskovalno delo in testiranje kvalitete).

Naj zaključim zopet z Marxom, ki je v uvodu v francosko izdajo Kapitala napisal, da ni široke ceste, ki vodi v znanost, in samo tisti, ki se ne bojijo utrujenosti zaradi vzpenjanja po njenih strmih stezah, imajo možnost, da se povzpnejo na njene svetle vrhove. Če bi to misel parafrazirali, bi lahko trdili, da v tehnološki napredek ne vodi široka, pač pa strma cesta in le tisti, ki zmorejo napor pri vzpenjanju po tej strmini, se lahko nadejajo, da bodo dosegli svetle vrhove tehnološkega napredka.

VELIMIR SRIČA

Tehnološki profil Jugoslavije

Teoretiki sodobne pop-glasbe pravijo, da sta za uspeh nujni dve predpostavki: imeti moraš imidž ter igrati vsaj en hit.

Beseda imidž je v našem jeziku, posebej med mladimi, vse bolj udomačena. Označuje namreč razpoznavnost, osebnost, ki dela nekoga povsem določno drugačnega od drugih. Hit (v anleščini »zadetek«) pa pomeni, po drugi plati, melodijo, ki prihaja počasi »v ušesa« in prinaša uspeh na tržišču – veliko naklado.

¹⁶ Glej L. E. Westphal, L. Kim and C. Dahlman, Reflection of Korea's Acquisition of Technological Capability, Discussion Paper, DRD 77, World Bank, April 1984, str. 6.

¹⁷ Tehnološka transformacija Južne Koreje, čudežnega otroka, kot se celo navaja v tem oziru, je v precejšni meri tudi posledica njihovih prizadevanj za zbiranje in interpretiranje informacij in proizvodnih sistemov ter vlaganje v R in D oziroma investiranje v nove ideje. »Na kratko, kontinuiran priliv tuje tehnologije, da bi se od nje učili, oblikovanje visoko usposobljenih lastnih kadrov, ki so pripravljeni na učenje, njihova pripravljenost, da delajo več in njihova podjetnost, končati začeto, so pomagali Koreji doseči položaj, ki ga danes ima.« (L. Kim, op. cit. 1986, str. 66).

Imidž ni zgolj predpostavka za uspeh v glasbenem udejstevanju. Tudi drugi umetniki ter športniki, politiki in celo poslovneži se lahko nadejajo vrhunske kariere edinole, če so na neki način posebni, če veje iz njih tista differentia specifica, ki ne krasi drugih pripadnikov genusa proximuma. Imidža nimajo samo ljudje, imajo ga tudi mesta, narodi, cele države pa celo kontinenti.

Poskusimo vsaj malce analizirati jugoslovanski imidž kot eno temeljnih predpostavk naše (ne)uspešnosti na svetovnem tehnološkem in ekonomskem prizorišču. Kaj je tisto, kar je danes značilnost našega ekonomskega, političnega in tehnološkega imidža? Kako nas doživljajo v drugih državah, gospodarstvih, podjetjih, kako nas doživljajo posamezniki na tujem?

Positivna plat tega doživljanja je vsekakor povezana s samoupravljanjem in neuvrščenostjo kot pridobitvama naše vsega spoštovanja vredne revolucije. Na tehtnico afirmativnih plati našega imidža prispevajo to ali ono še svoboda gibanja, gostoljubnost, domoljubje, varnost in ves splet naravnih lepot. Toda uteži na drugi strani tehtnice so tudi dokaj težke. Najtežja med njimi je nemara majhna kakovost izdelkov in storitev, ki jih ponujamo v svetovno menjavo. Statistika pove, da so nam leta 1985. zaradi neprimerne kvalitete iz izvoza vrnilo proizvode v skupni vrednosti, ki je presegla 5,5 milijard dinarjev. Tudi kakovost storitev, ki jih ponujamo v turizmu, prometu, gostinstvu ali gradbeništvu, je bliže konceptiji razprodaje kot pa pojmovanju elitnega butika. Troštevlična inflacija, nekonvertibilnost in galopirajoče razvrednotenje dinarja dodaja, ob hkratni visoki stopnji zadolženosti, črne tone sivini našega imidža.

Obenem s kvaliteto izdelkov in storitev nas tudi struktura našega izvoza ne more zadovoljevati. V njej je 70 odstotkov proizvodov na nizki stopnji obdelave (se pravi – surovine in polizdelki), 20 odstotkov je izdelkov na srednje zahtevni ravni in komaj nekaj več kot 10 odstotkov izdelkov, ki so na visoki stopnji obdelave. Dodajmo še dejstvo, da imamo premalo razvito infrastrukturo (prometno, energetska in še zlasti komunikacijsko), kvantitativno in kvalitativno pa zaostajamo tudi, kar zadeva objekte in storitve na področju tako imenovanega družbenega standarda. K našemu imidžu prav ničesar ne prispevajo normativna preorganiziranost, zamotanost in zbirokratiziranost celotnega sistema, počasnost v odločanju in usklajevanju stališč ter nedoslednost v domeni njihovega izvajanja. Če prištejemo še nezadostno razvitost nekaterih atributov civiliziranega bivanja (od ravnanja z objekti v družbeni lasti do higienskih navad in odnosa do čistoče) ter nezmernost v mednarodnem komuniciranju – poslovnem in drugem, lahko bolj ali manj zaokrožimo neugodno sliko, ki jo dajemo drugim o nas, ta pa v detajlih in v celoti ustvarja imidž o naši deželi.

Gospodarsko uspešni narodi imajo praviloma zelo močan tehnološki imidž, ki ga spremlja določeno število izjemnih »hitov«, se pravi takih izdelkov in storitev, da od njih na svetovnem tržišču ni boljših. Tehnološki imidž Združenih držav Amerike ustvarjajo, denimo, visoke tehnologije – civilne in vojaške (zlasti informacijsko-komunikacijske). Japonski suficit v blagovni menjavi znaša na leto po 50 milijard dolarjev in bazira na uspešnosti zgolj štirih industrijskih vej (ki so v samem svetovnem vrhu), imidž Japonske pa temelji tudi na visokih tehnologijah, avtomatizaciji, robotizaciji in na izjemno strogem nadzoru kakovosti. Tehnološki imidž Italije odlikujeta estetska pretehtanost izdelkov in njihov dognani dizajn.

Pri ustvarjanju tehnološkega imidža ima zelo pomembno vlogo celokupna ekonomska politika neke države. Države SEV so izdelale kompleksni program sodelovanja na tem področju na podlagi spoznanj o slabostih svoje tehnologije in

na ta način odgovorile na tehnološke izzive Zahoda in Daljnega vzhoda. Tudi program EURECA ni nič drugega kot sredstvo boja zahodnoevropskih držav za krepitev svojega imidža v sferi visokih tehnologij.

Tehnološki bloki danes domala povsem substituirajo nekdanje vojaške, politične in gospodarske tabore. Narašča zavest o tem, da se »druga stran« lahko veliko bolj učinkovito bojuje s tehnologijo kot pa z ideologijo. Informacija in znanje se spreminjata v bogastvo pa tudi v orožje.

Tehnološki imidž naše države je moč razbirati ne le iz analiz obstoječih izdelkov, storitev in razmerij na področju razvojnoraziskovalnega in znanstvenega dela, pač pa tudi na straneh razvojnih načrtov. Mar hočemo svojo bodočnost še naprej snovati na temeljih klasične industrializacije, ki je energetsko in surovinsko zelo zahtevna, ter na uvozu že zastarelih tehnologij, ki »trošijo« enostavno človeško delo, zato pa močno ogrožajo človekovo okolje? Ali želimo nadaljevati gospodarsko-tehnološko vojno na široki fronti domala vseh v svetu razvitih industrijskih vej, ali pa bomo svoje skromne moči naravnali v nekaj dobro izbranih smeri, ki ponujajo priložnosti za »tehnološke preboje«?

V naših načrtih imajo vidne prioritete izvozno gospodarstvo, kmetijstvo in turizem. Kaj pomeni to za krepitev jugoslovskega tehnološkega imidža?

Izvozno usmeritev obravnavajo naši dokumenti kot nujno podmeno za razvoj in tehnološko preobrazbo gospodarstva. Sprejemanje meril svetovnega trga bi moralo (vsaj teoretsko) »prisiliti« naše gospodarske subjekte, da bodo dvigali kakovost izdelkov in storitev, storilnost in inventivnost, česar pa ni mogoče doseči brez tehnološke preobrazbe. Tako pojmovana usmeritev upravičeno šteje izvoz za sredstvo doseganja pomembnih in odločilnih ciljev. Z objektivizacijo pogojev gospodarjenja je možna hitrejša diferenciacija gospodarskih subjektov. Na ta način je omogočeno spodbujanje tehnološko dinamičnih in inventivnih ob hkratnem ukinjanju ali preobrazbi onih drugih.

Vendar pa praksa naše »izvozne usmeritve« v zadnjih nekaj letih kaže, da smo izvoz najpogosteje obravnavali kot cilj, ki je samemu sebi namen. Izvoz se je sprevrgel v razprodajo, v sredstvo za premagovanje negativnega salda v plačilni bilanci naše države, namesto da bi bil postajal vzvod za tehnološki napredek. Izvozna usmeritev je namreč popolnoma upravičena le, če je dejansko namenjena kreptivi tehnološkega in ekonomskega imidža države. V nasprotnem primeru ni nič drugega kot prelivanje dela dohodka v roke tujih kupcev oziroma držav, kamor prodajamo (če pojmuje izvoz kot cilj in ne kot sredstvo). Na podoben način uspeva našim turističnim kapacitetam privabljati zgolj ljudi s plitvimi žepi, naši kmetijski pridelki, ki jih večidel pridelujemo ekstenzivno in neučinkovito, pa prav tako ne lepšajo, pač pa še bolj spodkopavajo naš šibki in bledikavi razprodajni ter nizkokakovostni tehnološki imidž.

O tem, da ta imidž dejansko največkrat ni nič takega, na kar bi bili lahko ponosni, pričajo, denimo, naši čevlji in oblačila, ki jih po svetu prodajamo z etiketo »made in Europe«, ali pa naš avtomobil, »izvozni posel stoletja«, ki v promocijski kampanji svojega porekla ne poudarja prav pretirano, pa tudi naši računalniki, ki jih na mednarodnih sejmih ponujamo prek posrednikov, pazеč, da bi etiketa z oznako dežele, ki jih izdeluje, ne bila na očeh.

Kako spreminjati in krepiti tehnološki imidž? Predvsem s pretehtano, dolgoročno strategijo, z usmerjanjem vseh družbenih dejavnosti in celokupnega obnašanja k bolj stramljivim in bolj atraktivnim tehnološkim ciljem. Tako definirane cilje morajo ukrepi ekonomske politike, upoštevaje visoko raven uporabljene selektiv-

nosti in uveljavljajoč stroga kakovostna merila, vsestransko podpirati. To pomeni, da je treba ustvarjati jedra – katalizatorje tehnološkega razvoja, v katerih bodo tako kadri kot oprema ter delovni pogoji na najvišji možni ravni. Uspešnost takšnih »virusov tehnološkega razvoja« se nato spreminja v sredstvo za postopno »inficiranje« drugih, manj dinamičnih in uspešnih gospodarskih subjektov. Tisti, ki ne zmorejo strogih meril selekcije in zatorej podležejo »tehnološkemu virusu«, morajo kajpak oditi s prizorišča kot gospodarski subjekti. Če pa obstaja družbeni interes, da nekatere izmed njih le vzdržujemo pri življenju, mora država zanje zagotoviti posebne pogoje – varovati jih mora pod steklenim zvonom protekcionizma.

Pri tem ima pomembno vlogo pravilna presoja dejanskih komparativnih prednosti neke regije ali celotne države. Pri tej presoji moramo biti stvarni, vendar tudi domiselni. Ko je, denimo, Japonska v 50-ih letih definirala dolgoročno razvojno strategijo ter se usmerila v elektroniko, informatiko ter, v perspektivi, v robotiko, je to v veliki meri nasprotovalo takratnim gospodarskim komparativnim prednostim te države. Japonska, ki nima surovin in energije, bila pa je tudi na nizki stopnji tehnološke razvitosti in ni imela ničesar drugega kot poceni delovno silo, je morala svojo prihodnost opreti na tehnologije, ki so delovno intenzivne – na industrijske veje, kot so tekstil, predelava usnja in predelava lesa. Domiselnost in neortodoksnost načrtovalcev »japonskega čudeža« je tej deželi omogočila, da danes prav z visokimi tehnologijami ogroža celo Združene države Amerike. Bilo bi seveda napak, ko bi v 80-ih letih priporočali takšno pot in zahtevali od SFRJ, naj naredi nekaj, kar bo podobno Japonski ali deželam jugovzhodne Azije, saj za to nimamo večine temeljnih predpostavk. Naš tehnološki imidž bi moral bazirati na nekaterih drugih vizijah. Oglejmo si možni scenarij enega izmed vidikov tehnološke bodočnosti, denimo tistega SR Hrvatske, pri čemer ne imejmo nobenih drugih pretenzij razen želje po ponazoritvi bistva takega »vizionarskega pristopa«. Zgled poimenujmo strategija »bioinformatičnega turizma«.

Bioinformatika je novo področje, v katerem se med seboj interdisciplinarno prepletajo medicina, biologija, elektronika, znanost o prehrani ter sodobni informacijski sistemi.

Razvijati bioinformatični turizem bi pomenilo zastavljati povsem specifične ali konkretne naloge posameznim industrijskim vejam, kanalizirati njihov tehnološki razvoj v zelo natanko razrisanih koordinatah. Elektronska industrija bi, na primer, morala zastaviti proizvodnjo računalniško vodene diagnostične opreme ter različnih oblik klasičnih mikroelektronsko kontroliranih potez, umetnih organov in podobno. Kmetijstvo bi se moralo usmeriti v proizvodnjo tako imenovane »naravne hrane«, primerne za visokoproteinske diete in zdravo makrobiotično prehrano, ki postaja v razvitem svetu vse bolj popularna. Druga industrija bi se morala usmeriti v proizvodnjo najrazličnejših izdelkov, naprav in opreme za rekreacijo. Gradbeništvo bi se moralo usposobiti za gradnjo turističnih kapacitet s specifično medicinsko in rekreativno namembnostjo ter z najmodernejšo infrastrukturo (neke vrste križanca med hotelom in bolnišnico prihodnosti). Ena izmed strateških usmeritev subjektov v informatični dejavnosti bi morala postati graditev kompleksne informacijsko-komunikacijske infrastrukture, usmerjene po eni strani v aktivni marketing bioinformatičnega turizma, po drugi pa v realizacijo dodatnih rekreativnih in telekomunikacijskih možnosti – izdelkov, ki bi bili namenjeni tem specifičnim gostom. Naloga trgovine bi bila v tem, da bi turistom ponudila kar največ kakovostnega blaga za shopping. Takšna koncepcija neizogibno zahteva tudi

tehnološki razmah transportnega sistema, usmeritev k učenju tujih jezikov ter izboljšanje vseh vrst storitvenih dejavnosti.

Pot od zdajšnjega razprodajnega k jutrišnjemu bioinformatičnemu turizmu je po vsej verjetnosti dolga in trnova. To je kajpak samo ena izmed možnih alternativ, en kamenček v mozaiku našega bodočega tehnološkega imidža ali naše bodoče tehnološke utopije.

Če se ne opredelimo za vizionarske premike in za oblikovanje novega tehnološkega imidža, nam preostane edinole alternativa nadaljevanja trendov klasičnega industrializma, ki so jih najbolj razviti že zdavnaj opustili, se pravi iskanje tehnoloških priložnosti, na primer, v proizvodnji avtomobilov, v strojogradnji, v ladjedelništvu, v klasičnem kmetijstvu ali v množičnem, razprodajnem turizmu. Toda to je igra, ki smo jo igrali že tudi doslej, ne da bi nam bila prinašala kdovekako bleščeče uspehe. Če pa v neki igri zgubljaš, moraš bodisi spremeniti pravila bodisi zamenjati nasprotnike, ali pa se lotiš kake druge igre. Vizionarska zasnova, kakršno prinaša »bioinformatični turizem«, je te vrste nova igra, ki je še nihče ne igra. Pravila zanjo lahko oblikujemo, če bomo prvi, mi sami, sebi ustrezno. Resnici na ljubo je med odmori v igri, ki jo zgublamo in prehajamo k novi igri, še ena možnost izbire – lahko se predamo in sploh prenehamo igrati. Vendar pa za našo državo takšne možnosti izbire na področju družbeno-ekonomskega in tehnološkega razvoja ni. Torej moramo igrati, ena izmed predpostavk, če hočemo igrati na zmago, pa je kvalitativna krepitev našega tehnološkega imidža.

TOMAŽ KALIN

Kako izpeljati strategijo tehnološkega razvoja?

Večina razprav (vključno z uvodno, ki jo je imel prof. Matić, predsednik Zveznega komiteja za znanost in tehnologijo) si je enotna v nekaj točkah:

– ker ni ekonomske, ni tudi inovacijske nuje; vsako prepričevanje in sklicevanje na potrebe po inoviranju in tehničnem napredku, ki ni na eni strani podprto s »klobaso«, na drugi strani pa s »palico«, ne more roditi sadu;

– rezultat teža je katastrofalna tehnološka raven v povprečju in v celi Jugoslaviji skoraj ni organizacij, ki bi jim lahko rekli, da spadajo v vrste visoko tehnoloških podjetij;

– mudi se nam, zato je treba poiskati pot iz zaostalosti, ki se pri današnjih trendih lahko konča le v strmi spirali navzdol.

Mislim, da se moramo odločiti, na katerega konja bomo stavili, saj smo čedalje bolj podobni tistemu igralcu na srečo, ki v spodnjicah stoji pri stavnem okencu na konjskih dirkah (obleko je že zapravlil pri napačnih stavah) in se zaveda, da tokrat mora zadeti.

Da ne bi ponovno izumljali kolesa, pogledjmo mehanizem tehnoloških inovacij v svetu, v tistem svetu, kjer ti mehanizmi delujejo. Velik del prispevajo raziskave v

razvojnih in raziskovalnih inštitutih velikih družb, kjer pa kljub temu ugotavljajo, da so zaradi velike vztrajnosti in organizacijske togosti manj inovativni kot v majhnih organizacijah. Pomemben pa je prispevek majhnih novih organizacij, ki nastajajo tako, da ljudje, ki vedo, kaj hočejo, in imajo tudi potrebno znanje, prehajajo iz raziskovalnih organizacij, univerz, pa tudi iz velikih industrijskih razvojnih institutov v industrijsko sfero in tam izpeljejo svoje ideje. V ZDA uspe na trgu le okrog 20% takšnih podjetij, v Izraelu pa s posebno vrsto državne skrbi (nova podjetja dajo za nekaj let v »otroški vrtec« in jim pomagajo posebej pri posredovanju) dosegajo bistveno boljši izkoristek – 75%. Povsod pa gre za izdatno pomoč države, ki podpira tiste najboljše, od katerih se lahko pričakuje rezultate.

Kljub temu skoraj nikjer niso zadovoljni in tudi tisti najbolj razviti menijo, da zaostajajo pri razvoju novih tehnik. Zdravila, ki jih predlagajo, so skoraj vsa usmerjena na področja vzgoje in znanosti.

Posebni svetovalec za znanost in tehnologijo ameriške vlade G. A. Keyworth meni, da bodo ZDA zavzele svoj stari položaj na tehnološkem področju le z naslednjimi ukrepi:

- pomagati je treba, da bodo univerze pridobile in obdržale najboljše profesorje;

- s financiranjem temeljnih raziskav je treba podpirati generiranje osnovnih znanj;

- odpraviti ozko projektno financiranje raziskav in ga zamenjati z meddisciplinarnimi centri za inženirske raziskave. (Pri nas imamo financiranje razbito po panogah in poleg tega še organizacijsko – po posebnih raziskovalnih skupnostih, in ne more priti do kakršnekoli koordinacije, razen v večjih raziskovalnih inštitucijah. Na inštitutu »J. Stefan« smo vpeljali posebno organizacijsko obliko – naravoslovno-tehnološki center (NTO), kjer se stikajo različne vede ter raziskovalna in industrijska sfera v skupnih projektih.);

- omogočiti širše pretakanje idej med raziskovalci in razvojniki. (Pri nas imata projekt 2000 raziskovalcev in preje omenjeni center na tem področju izredno pomembno vlogo.);

- državna podpora novim tehnologijam.

Odbor za ekonomska in socialna vprašanja Evropske gospodarske skupnosti pa je le nekaj dni pred našim posvetovanjem sklenil:

»Majhna in srednje velika podjetja v EGS morajo dobiti posebno podporo, ki naj jih spodbudi k inovacijam in uporabi novih tehnologij. Komisija (EGS) naj prouči možnost kreditiranja malih in srednjih podjetij za raziskave in razvoj.«

Dva dni pred našim posvetovanjem je v Delu izšla mala Tanjugova analiza z naslovom »Čim manjši, tem uspešnejši«, v kateri opisujejo uspešnost malih podjetij in končajo takole:

»Ni se nam torej treba poglobljati v izkušnje Japonske, ZDA in drugih razvitih držav. Dovolj so podatki, ki jih dobimo z domačimi primerjavami, saj jasno dokazujejo nadpovprečne rezultate poslovanja majhnih in dobro opremljenih obratov.«

Kje pa iščemo rešitve pri tehnološkem razvoju mi?

V težnjah po prevzemanju odgovornosti za tehnološki razvoj iz rok blagovnega proizvajalca v državne roke. To je namreč spoznanje, ki ga kljub uvodu, ki

trdi nasprotno, dobi človek, če pozorno bere dokument »Strategija tehnološkega razvoja SFRJ«, ki je prav sedaj v fazi sprejemanja v zvezni skupščini.

– V integracijah za vsako ceno, s katerimi se bodo združili v skupnih razvojnih projektih po ključu vsi, sposobni in nesposobni, tisti, ki lahko kaj prispevajo, in tisti, ki lahko le jemljejo in pri tem ovirajo ustvarjalne dele projekta.

Ti načrti kažejo, da gre za ustanovitev novega kanala zunaj splošnega ekonomskega sistema, ki bo služil za nekontrolirano prelivanje akumulacije, kakršnih poznamo že nekaj: zasnova in izvajanje deviznega sistema, skupni gospodarski projekti (npr. JUGO . . .) in tudi sistem za pomoč nerazvitim.

Na srečo je zvezni komite za znanost in tehnologijo pripravil tudi predlog ukrepov za izvajanje »Strategije«: gre za 29 ukrepov davčne in carinske narave, ki so – z redkimi izjemami – dobri. Ti ukrepi naj bi dali gospodarskim in raziskovalnim organizacijam »klobaso« v obliki davčnih olajšav. Vendar pa ni nikakršnega zagotovila, da bodo v skupščini sprejeli tudi te ukrepe, saj ima vsak od njih svojo ceno (izpad prihodkov federacije itn.). V tem primeru bi ostala le »Strategija« in vse z njo povezane nevarnosti, če bi jo kdo interpretiral drugače, kot jo interpretira prof. Matič, ki s predlogom ukrepov lahko poskrbi za državno-intervencijski del »klobase«. Za tržni del »klobase«, ki mora biti seveda njen večji del, in za »palico« pa mora poskrbeti sprememba ekonomskega sistema v celoti.

Na katerega konja staviti

Verjetno je treba upoštevati svarila, ki so jih izrekli nekateri razpravljalci na posvetu, namreč da obstajajo omejitve glede količin sredstev, ki so nam na razpolago za pospeševanje tehnološkega razvoja, čeprav je prof. Matič trdil, da so ta sredstva v primerjavi z denarjem, ki gre v podpiranje izvoza in kmetijstva, zanemarljiva.

Če povzamemo, da je treba najti najbolj ekonomičen način za doseganje našega cilja, torej za to, da upočasnimo svoje zaostajanje, potem ni dvoma, da je treba v industriji podpirati propulzivne, gibčne majhne skupine, ki so tržno usmerjene in so življenjsko odvisne od uspeha projekta. Ta pomoč mora prihajati v obliki t. i. rizičnega kapitala (venture capital), saj se je ta izkazal kot najuspešnejši mehanizem za podporo tehnološko-razvojnih podvigov. Celotna potrebna količina sredstev je v tem primeru bistveno manjša, kot če bi financirali gigantske skupne projekte. Tem skupinam bi morali pomagati z znanjem, ki je zbrano v raziskovalni sferi s pretokom ključnih ljudi iz raziskovalnega v razvojno okolje. Prav tu tiči izredni pomen projekta 2000 raziskovalcev.

Vse to pa lahko uspe le:

- ob tržni prisili, ki ustvari inovacijsko prisilo;
- ob ustreznem nagrajevanju inovativnih kadrov;
- in ob nenehnem ločevanju plev od zrnja.

Vprašanje pa je, če so ti pogoji uresničljivi v družbi, kjer večina premišluje, kako bi utrjala sadež na sosedovem vrtu, namesto o tem, kako bi pridelala svojega, kjer se nam približuje dvodelna plača za enake želodce in v kateri smo padli v sivo povprečje.

Inovacijska politika in tehnološki razvoj SFRJ

Uvodna opredelitev problema in vidika obravnavanja

OECD je že pred več leti ugotovila, da južnoevropske države nimajo celovite politike in strategije tehnološkega razvoja v obliki vladne politike. Toda druge, zahodnejše, tržno usmerjene države imajo vsaj nekaj podjetniške politike tehnološkega razvoja, saj jih v to silo že desetletja bolj ali manj oster izločevalen trg. Pri nas tudi tega ni. Zato je zelo dragoceno in istočasno seveda zelo pozno, da se je Jugoslavija odločila ustanoviti tudi državni organ za to področje in da se le-ta po nekaj mesecih priprav pojavlja pred javnostjo z osnutkom dokumenta, ki poskuša opredeliti znanstveno in tehnološko politiko.

Nimam dovolj tehnološkega znanja, da bi presojal, ali je predlog za izbor področij, ki naj bi jim dali prednost pred drugimi, pravi. Glede na dejstvo, da se kot ekonomist ukvarjam z vprašanji razvoja in zato ustvarjalnosti, inovacij, celovitosti ustvarjalnega sodelovanja, sem predložene dokumente za posvetovanje bral z vidika:

– kako in koliko je upoštevano dejstvo, da gre za inovacije in jih ne more uveljavljati nihče, če se ljudje glede njih ne počutijo (so)avtorji in upoštevani;

– kako in koliko je upoštevano dejstvo, da uvajanje takšne (nujne!) politike, ki je inovacija, zahteva miselne premike pri pretežnem delu Jugoslovanov, vplivnih in manj vplivnih. Kajti še tako dobro napisan dokument, ki takšnih dejstev ne upošteva, je obsojen na to, da ostane le list papirja v predalu, ne more pa zaživeti. To pa bi bilo za Jugoslavijo v sedanjih mednarodnih gospodarskih razmerah pogubno.

1. *Prvi problemi:* je kdo prišel v težave zato, ker ni predlagal ničesar novega?

To vprašanje sem že velikokrat postavil v številnih gospodarskih in drugih organizacijah. Odgovor nanj je bil vselej enak: nihče, mnogo večkrat so zašli v težave tisti, ki kaj predlagajo. To je zelo resen problem tudi z vidika tu obravnavanih osnutkov iz vsaj naslednjih dveh razlogov:

– to je znak rutinersko, srednjeveško usmerjene miselnosti in znak, da je duhovno ozračje za uveljavitev prenove v obliki znanstvene in tehnološke politike zelo neugodno,

– istočasno je to znak, da se izgube in neučinkovitost in neuspešnost poslovanja socializirajo, kar gre tako daleč, da v podatkih o osebnih dohodkih in o obrestih za mednarodna posojila ter o virih za subvencioniranje izvoza (neposredno in posredno) z vidika njihovega deleža v družbenem produktu SFRJ ugotovimo, da vsak zaposleni Jugoslovan vsak mesec pošlje v tujino darilo v višini vsaj dveh bruto osebnih dohodkov, kar je posledica razlike v inovativnosti.

Z vidika predloženih osnutkov dokumentov je to pomembno, ker so sicer usmerjeni v podpiranje tistih, ki bi se lotili uveljavljanja inovacijske politike, ni pa iz njih razbrati nobenih negativnih posledic za tiste, ki bi se odločili, da ostanejo v okvirih stare prakse – neinovativnega poslovanja, zato pa pre malo produktivni,

ekonomični in kakovostni, da bi ti in seveda zaradi njih Jugoslavija kot celota dosegala nujno konkurenčnost.

2. *Drugi problem:* posodobitev proizvodnih odnosov s posodobitvijo upravljalnega stila – od nekdanjega »eni mislijo, drugi delajo« k novemu »vsi mislimo, vsi delamo«!

V sodobnem svetovnem gospodarstvu vir konkurenčnosti ni več niti lastništvo zemlje niti lastništvo surovin, niti lastništvo kapitala niti lastništvo delovne sile, ampak sodobno, nenehno posodabljanje znanja in inovacijsko usmerjene vrednote. V svetovni praksi in v našem raziskovanju ter praktičnih izkustvih se je pokazalo, da se sodobno znanje (in vrednote) izkazuje kot inovacije, tehnično-tehnološke, organizacijske in druge. Pokazalo pa se je tudi, da do njih ne prihaja tam, kjer bi upravljanju družbe in organizacij uveljavljajo odnos »eni mislijo, drugi delajo«. Le-ta se je razvil v začetku tega stoletja in so ga poimenovali »znanstvena organizacija dela«; v zadnjem času so ga poimenovali »menežersko« in »tradicionalno« organizacijo. Razvoj produktivnih sil iz obdobja delovno intenzivne tehnologije prek obdobja kapitalno intenzivne tehnologije, ki seveda še ni povsem končano, vodi v obdobje znanstveno-tehnološke intenzivnosti; proizvodne sile se mu prilagajajo tako, da »tradicionalna« organizacija odstopa mesto »človeškim odnosom« in le-ti »človeškim virom«. Kajti ljudje vse več znajo in je škoda aktivirati zgolj njihove roke, obenem pa praktično onemogočati, da bi uporabljali tudi glave. Zato je v svetu že dokaj močno uveljavljen odnos »vsi mislimo, vsi delamo« (četudi formulacija ni taka, pa je njeno bistvo prav to). Človek se pač mora v vsakdanjih proizvodnih odnosih počutiti upoštevan kot potencialni ustvarjalec, zlasti soustvarjalec; le tako bo dal vse od sebe. Če ne bo, bo ostalo veliko zmogljivosti neizrabljenih. Konkurenčnosti zato ne bo.

Pogoj za uveljavitev znanstvene in tehnološke, torej inovacijske strategije je torej predvsem – inovacija upravljanja. Tega sestavljenci osnutka niso zaznali.

3. *Tretji problem:* deset pogojev za uveljavitev inovativnega namesto rutinskega poslovanja.

Inovacija upravljanja se je dogajala postopno in seveda v tistih družbah, za katere je značilna skorajda dvestoletna tradicija ostrega izločevalnega trga, ki je zahtevala nenehno povečevanje konkurenčnosti. Pri razvoju takega procesa se je širilo tudi pojmovanje, kdo vse so lahko ljudje, ki prispevajo h konkurenčnosti: najprej samo ozka elita, potem pa v vse večjem obsegu tudi drugi sodelavci, vse do skorajda stoddotne množičnosti. Pri nas se je v teoriji, še zlasti pa v praksi pojem množične inovativne dejavnosti pojavljal tako, da je zajemal (do l. 1981) med t. i. inovatorjem le ljudi, ki se z raziskovanjem ne ukvarjajo poklicno. Izločal je elito, ločil jo je od množic, torej je (pod vplivom mednarodne prakse in brez upoštevanja bistvenih razlik v okoliščinah, razponih osebnih dohodkov, kadrovskih pogojev za napredovanje itd.) bil elitističen. To je spravilo mnoge izmed najbolj usposobljenih v položaj režije, namesto da bi prav njih še posebej aktivirali in zato tudi moralno in materialno spodbujali, da bi ustvarili kar največ.

V svetu se je tako krog aktiviranih možganov širil, pri nas pa v resnici ožil. Po znanih študijah Gospodarske zbornice Jugoslavije je znanje slabo izrabljeno, zlasti še pri najbolj šolanih kadrih. V razvitem svetu je prav nasprotno. Odtod velika razlika v konkurenčnosti, ki gre seveda v našo škodo. Oni so svojo inventivno dejavnost razvili v inovativno poslovanje, mi pa smo jeseni 1986 prvič opredelili deset pogojev za prehod vanj in pomladi 1987 gre v tisk prva naša knjiga z naslovom »Inovativno poslovanje«.

Gre za naslednjih deset pogojev:

1. Inovacijska kultura in politika družbe in OZD;
2. Inovacijski delovni cilji vodstvenih ter posebno strokovnih kadrov;
3. Usposabljanje za inoviranje in ustvarjalno sodelovanje;
4. Organiziranje inovacijskih procesov – od evidentiranja do izvedbe zamisli in njene uvedbe v poslovanje;
5. Oprema za preizkušanje zamisli, pomoč strokovnih kadrov, sredstva za vse to ipd.;
6. Ustrezni informacijski viri;
7. Uveljavljanje inovacij pri rednem delu;
8. Trženje inovacij, inoviranje trga in tesno sodelovanje med marketingom, raziskavami in razvojem;
9. Vrednotenje in nagrajevanje tržno uspešnih inovacij in drugih inovacij, uvedenih in uspešno uporabljenih;
10. Pravni in organizacijski red, ki daje prednost inoviranju, ne pa slepemu podrejanju.

Pregled literature kaže, da so izpolnjeni vsi pogoji, večinoma smo to storili v zadnjih petih letih. Kdor je prej ni poznal, torej zato ni vreden graje. Kdor odslej pravi, da se ne da preiti na sodobnejše – inovativno poslovanje, pa je vse prej kot pravi – na vplivna mesta vsekakor ne sodi (takšni so tudi sklepi kongresov ZK in ZS 1986, vsaj v Sloveniji pa tudi sklepi skupščine iz marca 1986).

Nekoč je veljalo, da je za aktiviranje mnogih potencialnih avtorjev inovacij dovolj imeti pravilnik o množični inventivni dejavnosti, komisijo za delo pri vrednotenju morebitnih predlogov in metodo, ki aktivira posameznike – fanatike, ki se poživljajo na probleme zaradi zavisti. Ni čudno, da se gospodarska korist od tako zasnovane množične inventivne dejavnosti meri le v tisočinkah od bruto produkta. Povsem je namreč spregledano, da »v slogi je moč« in da »več glav več ve«, zato obstaja in nastaja, tako v tujini kot pri nas, vrsta metod za ustvarjalno sodelovanje, za sodelovalno inoviranje. Iz njih izhaja bolj kompleksno, ne le naključno inoviranje, aktiviranost mnogih možganov, ki je »sistem posamičnih predlogov« ne zmore nikjer.

Za prehod od rutinerskega poslovanja, navidezno oplemenitenega, le izjemno pa zares oplemenitenega z inoviranjem v obsegu, ki ima tudi dejanski ekonomski pomen, je treba izpolniti vseh deset omenjenih pogojev za inovativno poslovanje. V praksi je žal res, da so izpolnjeni le izjemoma, kaj šele načrtovani. Posledica je, da večina poslovodnih ljudi ostaja v položaju »rukovodioca« namesto »glavovodioca«, konkurenčnost pa ostaja neizpolnjen sen, a žal tudi huda nuja. Brez nje nas čaka afriško-saharski standard in čisto nič boljšega.

Sestavljalci strategije (v predloženem osnutku) so spregledali, da je naloga najširših in najbolj vplivnih (a vplivnih posredno, ne neposredno!) družbenih organov ustvarjati pravni in organizacijski red v obliki okoliščin, ki pospešujejo interese in sposobnost organizacij, da uveljavijo pri sebi vseh deset pogojev. Le majhen del nujnih ukrepov, ki bi vodili v tako smer, najdem, pa še tu brez negativnih posledic za tiste, ki se ne priključijo.

4. Nekaj najbolj nujnih ukrepov za prehod iz izkustveno-rutinerskega v inovativno poslovanje – in uresničitev strategije:

Kakršnakoli že bo vsebinska usmerjenost obravnave strategije znanstvenega in tehnološkega razvoja Jugoslavije, bo potrebno upoštevati, da ima vsako upravljanje tri faze:

1. pripravo,
2. odločanje in
3. uresničitev, izvedbo v praksi.

Tudi o izvedbeni fazi je v predloženih osnutkih nekaj zapisano, a dvomim, da so ukrepi pravi.

1. Predvsem je spregledano, da je za uresničevanje novosti pomembno razvijati inovacijsko miselnost družbe, tj. vse širših krogov ljudi. Treba je torej enako podpirati inovativnost mnogih, ne le elite, četudi le-ta ostaja slejkoprej najbolj bistvena. Toda brez podpore 'okolja bo ustvarjala in uveljavljala novosti mnogo težje, zato rabi tudi ta veliko inovatorjev v vrstah vseh drugih delavcev in samoupravljalcev.

2. Inovacijska miselnost se ne more razviti brez nenehnega, k novemu znanju usmerjenega izobraževanja že zaposlenih (iz dela, delno ob delu). Ta ukrep je delno, a le delno zajet.

3. Znano je, da ljudje raje ostajajo pri starem, kot da bi uvajali v svoje vsakdanje delo novosti, zlasti bistvene in take, ki jih spremlja občutek, da so vsiljene. Po eni strani to dejstvo zahteva, da se širi uporaba metod, ki omogočajo, kot je o njih znano iz številnih uspešnih preskusov, uspeh v nujni bitki zoper upiranje novostim (to upiranje odpade, ko postanejo ljudje soavtorji novosti). Po drugi strani je znano iz vseh koncev Slovenije in z drugih območij Jugoslavije, da se nove metode ne uveljavljajo tudi zato, ker poslovodni ljudje ne verjamejo v koristnost ali jih nočejo uvesti iz kakšnih drugačnih, večinoma povsem nesmiselnih razlogov, ki to sploh niso. Sami od sebe bodo torej napravili malo. Potreben je pritisk ekonomske politike na najbolj občutljivih mestih: kdor ne inovira uspešno (razvojno-raziskovalno in amatersko racionalizacijsko), mora ostati brez dostopa do bančnih posojil, da o subvencijah niti ne govorimo. Take misli v osnutkih ni.

4. Z inoviranjem ustvarjenega inovacijskega dohodka doslej mnogokje niso niti evidentirali, da so ga lahko naskrivaj pretopili v kdove kakšne sklade. Inovacijsko nagrado so istočasno prejeli največkrat zgolj avtorji, drugi sodelavci pa nič. Pokazalo se nam je, da je mnogo bolj smiselno (1) evidentirati inovacijski dohodek (od amaterskih in profesionalno ustvarjenih inovacij) s posebnim kontom, kot se marsikje že prakticira in je zakonsko mogoče, (2) deliti inovacijski dohodek na štiri namene – polovica naj gre za osebne prejemke, 15–30% za avtorje, 10% za neposredne sodelavce avtorjev, ostalo do polovice celote za osebne prejemke celotnega kolektiva (z jasno in glasno informacijo, da so to za njih ustvarili inovatorji); druga polovica naj gre za sklade, in le-ti naj bodo oproščeni družbenih dajatev, če se dokaže, da jih je OZD uporabila za pospeševanje inovativne sposobnosti, bodisi v obliki opreme bodisi v obliki znanja. Take misli tudi ni v predloženih osnutkih.

5. Solidarnost je ena od zelo zlorabljenih značilnosti socialistične družbe. Navidezno to dejstvo nima nič opraviti s strategijo znanstveno-tehnološkega razvoja Jugoslavije, a žal le navidezno. Dokler je mogoče živeti od daril, ki jih omogoča taka zloraba solidarnosti, ki ne sodi v mirnodobske življenjske razmere in povzroča, da se ljudem ne zdi vredno mučiti z inoviranjem, tako dolgo je vsaka znanstveno-tehnološka politika iluzija, ki stoji na pesku namesto na trdni skali. Zato je nujno, da se pojem solidarnosti omeji tako, da zajema le še mlade pred normalnim začetkom delovne dobe, stare po njenem koncu, bolne, nosečnice in mlade matere ter žrtve naravnih katastrof. Izločiti se morajo torej vsi tisti, ki sicer

živijo slabo, a zaradi napak pri uporabi družbenih sredstev in zaradi premalo ali tako rekoč nič inoviranja. Tudi take misli ni v osnutkih.

6. Za vse to v svetu skrbi, kjer imajo učinke in uspehe, vsekakor tržni selektivni pritisk. Ta je omenjen, a le besedno.

Sklepna misel

Skratka, v predloženih osnutkih ni videti zaresne usmerjenosti k preganjanju prevlade izkustveno-rutinskega poslovanja in miselnosti, ki v praksi še vedno hudo odrivajo raziskovalno-inovativno, sodobno obnašanje.

Tako ostaja dokument še vedno pri pravicah mnogih, da ne predlagajo ničesar novega in živijo od daril v obliki solidarnosti, vsi skupaj pa postajamo vse bolj dajalci daril bolj inovativnim, in to zaradi lenobe in neaktiviranega znanja, torej zaradi neinoviranega upravljanja.

Posledica je lahko zgolj afriško-saharski standard, dosedanja življenjska praksa se ne more ohraniti, lahko pa se občutno popravi, a le z mnogo bolj inovativno politiko in z družbeno inovacijsko politiko.

Le-te pa očitno predloženi dokumenti ponujajo bolj malo, torej jih brez bistvenih popravkov ni mogoče sprejeti. Načelno pa je vsekakor skrajni čas, da jih sprejmemo, seveda ustrezneje zasnovane.

STOJAN PRETNAR

Problematika naše zakonodaje v zvezi s pospeševanjem inovacij in problem infrastrukture

Za našo družbo je usodno značilno, da je bila vsa njena družbena in posebej ekonomska politika od osvoboditve dalje (v začetku sicer nujno) usmerjena v ekstenzivno gospodarstvo. Toda tudi tej usmerjenosti je manjkala bistvena orientacija vključevanja v tokove, ki so prav v tem obdobju oblikovali in razvijali sodobno znanstveno in tehnološko revolucijo, katere ključna značilnost je intenzifikacija in vedno naglejša razvojna spirala nianosti in tehnologije, z drugimi besedami, strm razvoj proizvodnih sil. Namesto vključevanja v te tokove in njihove zakonitosti je prevladovala stihijska investicijska politika vse do današnjega zanemarjanja oblikovanja družbe z infrastrukturo, ki je v razvitih državah privedla do industrijske družbe, iz katere je vzrasla sodobna že informacijska družba današnjih dni – z vsemi nadaljnjimi zgodovinskimi perspektivami. »Politične investicije« so docela prerasle ekonomske investicije in preko njih vse družbene zakonitosti. Zaostanek štirih desetletij brez temeljnega kompasa razvoja proizvodnih in preko njih družbenih razmerij nas je zato logično privedel v krizo,

namesto da bi bila danes Jugoslavija po svojem bruto nacionalnem dohodku dvakrat močnejša, kot je bila na začetku šestdesetih let, ko so bili že postavljeni temelji za preobrat iz ekstenzivnega v intenzivno in s tem nujno v inovacijsko gospodarstvo.

Naše današnje posvetovanje je eden od kričočih dokazov za pravkaršnje uvodne ugotovitve, ob hkratnem strašljivem aksiomu o inovacijah kot odločilnem kriteriju razvoja v vseh njegovih razsežnostih, ki je v nekem članku glasila zapadnonemškega združenja inženirjev (Verein deutscher Ingenieure (VDI)) iz aprila 1982 formuliran takole:

»Glede na vedno bolj zagrizen boj za trg in tržne deleže postajata volja in sposobnost za inovacije merilo za vzpon in propad podjetij, celih gospodarskih panog in – v končni posledici – nacionalnih gospodarstev.«

Že po teh ugotovitvah sem skeptičen do naslova našega posvetovanja, ki naj bi bilo posvečeno »znanstveni in tehnološki politiki za 90. leta«, razen če tematiko omejimo na oblikovanje načel in politike za vso našo bodočnost, ki kategorično zahteva prestrukturiranje vse jugoslovanske družbe, da bi ustvarila vsaj temelje za sposobnost dohitevanja razvitih držav sveta. Zato naj kar v tej zvezi poudarim, da je zgolj tematika razvoja znanosti in tehnologije brez celotne družbene preobrazbe ne samo preozek, temveč tudi neizvedljiv okvir. Prav zato v prispevku organsko povežujem zakonodajo z infrastrukturo.

Če imamo pred očmi znani marksistični teorem, da je pravo družbena nadgradnja, to pomeni, da je zakonodaja lahko le toliko učinkovita, kolikor to ustreza splošnemu družbenemu razvoju. Zato tudi najmodernejši patentni zakon ostane obrobni zakonski predpis, če celotne družbe ne preveva inovacijska psihologija. Če je družba zaostala, je njena glavna značilnost, da ni sposobna svojih spečih ustvarjalnih sposobnosti pretvarjati v inovacije in jih nato uspešno v najširšem pomenu komercializirati, iz njih ustvarjati vrednosti. Patentni zakoni postajajo v takih primerih učinkoviti za tujo, ne za domačo znanstveno in tehnološko ustvarjalnost.

Če pogledamo vso našo povojno zakonodajo z ustavami vred, se je v glavnem usmerila v oblikovanje družbenega sistema in v njegovem okviru v organizacijo samoupravnih institucij, nikjer pa te zakonodaje ne preveva (tudi po temeljnih osnovah marksistične doktrine) osrednji problem razvoja proizvodnih sil. V tej zvezi ne bo odveč navesti, da nova ustava LR Kitajske v svojem uvodu dobesedno mobilizira vse ljudstvo z določbo, da je njegova glavna naloga »sedaj in v bodočnosti osredotočiti vse napore za modernizacijo« in tej nalogi je posvečena tudi vsa zakonodaja reform od l. 1979 dalje, s posebno poudarjeno obveznostjo industrijskih podjetij, da nenehoma razvijajo svoja proizvodna sredstva in zastarela postopoma opuščajo. Kot zakonodaja so z nosilno idejo inovacijskega procesa kot družbenega procesa prežeti tudi njihovi ključni politični dokumenti, posebej sklepi plenuma CK KP Kitajske iz oktobra 1984.

Inovacije so naloga podjetij, ne posameznikov, ob sodobni zakonitosti, da je inovacijski proces sestavni del sodobnega produkcijskega procesa samega. Podjetja in družba, ki tega ne dojemajo, zaidejo v sodobno produkcijsko krizo, in prav tu je temelj tudi naše sedanje krize.

Naj za dodatek še navedem – zaradi boljšega ovrednotenja naše zakonodaje – da so ZDA(!) l. 1980 izdale poseben zakon o pospeševanju inovacij (Stewenson – Wydler Technology Innovation Act) z izrečno poudarjenim motivom, da bi postali ameriški proizvodi na vsem svetu konkurenčni.

Ničesar podobnega ne zasledimo v naši zakonodaji, za katero je najbolj značilen toliko slavljeni zakon o združenem delu, ki niti po svoji koncepciji, kaj šele v posameznostih ne govori o tem, da mora biti temeljna naloga OZD ob upravljanju sredstev, ki so družbena lastnina, njihovo razvijanje v skladu s tehnološkim razvojem v svetu. Inovacijo zakon omenja le kot nastanek pravice njenega avtorja do posebnega plačila, namesto da bi inovacije obravnaval kot produkcijski dejavnik. Zakon samo na enem mestu omenja patente, toda nekako ob robu in mimogrede, kar hkrati dokazuje, da naša zakonodaja za naše zgodovinsko obdobje patenta ni dojela kot najbolj pomemben premoženjski institut.

Še več: Patentno pravo je od svojih začetkov (prvi patentni zakon so sprejele Benetke že l. 1474) nova pravna disciplina, pravo razvoja proizvajalnih sredstev, kar so poudarili avtorji prvega angleškega patentnega zakona s tem, da je namen zakona »povečevanje količine blaga«. Patentno pravo bi zato po svoji pravni vsebini ne sodilo le na pravne in ekonomske fakultete, temveč sodi predvsem v ekonomsko znanost kot pospeševalec razvoja in širjenja bogastva, hkrati pa znanosti in tehničnega napredka. Od prvih začetkov patentnega prava dalje je z njegovo uveljavitvijo povezan in izrečno poudarjen javni (družbeni) interes, kot je genialno poudarila ustava ZDA 1787 z določbo, da se patentno in avtorsko pravo uvajata zaradi pospeševanja razvoja znanosti in koristnih obrti.

V ekonomskem in družbenem razvoju zadnjih desetletij pa je prav zaradi vsestranskega pomena inovacij v znanosti in proizvodnji zakonodaja nujno preraslá pravnozaščitno funkcijo patentov za nove izume, in to v dveh smereh: Ker izumi niso več edina oblika inovacij, je zakonodaja morala zajeti še nadvse pomembno kategorijo tehničnih izboljšav, ki sicer ne ustvarjajo nove tehnologije, pač pa že znano in obstoječo izpopolnjujejo in izboljšujejo ter s tem v prvi vrsti povečujejo njihovo produktivnost. Po drugi strani je prišlo do tesnega povezovanja znanosti in tehnologije, kar je izzvalo pravno ureditev znanstvenih odkritij (to zahteva tudi naša ustavna ureditev, toda doslej še ni nobenega sledu o zakonodajni ureditvi). Poleg pravne regulacije posameznih stvaritev iz znanstvenih odkritij, izumov in tehničnih izboljšav je pravo zajelo še četrto kategorijo t. i. inovacijske verige, kompleksno tehnologijo, znano po angleškem izrazu »knowlhow«.

Druga smer zakonodaje pa zajema stimulatívne predpise za spodbujanje novih znanstvenih odkritij, izumov in tehničnih izboljšav, o kateri je že bil govor, in ki v celoti pospešuje inovacijsko ustvarjalnost na vseh ravneh, ki jo prva skupina pravno ureja in varuje. Že omenjeni kitajski predpis (začasne uredbe o industrijskih podjetjih, 1983) vsebuje značilno kategoričen predpis: »Podjetje mora nenehno uvajati novo napredno tehniko, razvijati nove proizvode in zastarele postopoma opuščati,« kar je hkrati imperativ za konkurenčno uspešnost.

Iz vseh doslej navedenih podatkov in primerjav ni težko izluščiti temeljne zakonitosti dobe, v kateri živimo: celokupni napredek znanosti, produkcije in reprodukcije je na vseh ravneh intelektualiziran.

Tudi če bi naša zakonodaja to dojela, je še vedno odprto vprašanje, ali bi sama po sebi rešila problem naše vključitve v tokove sodobne intelektualne revolucije, če za te naloge nimamo ustrezne infrastrukture.

Za uvod naj problem osvetli podatek, da je naša država menda edina na svetu, ki v svoji zvezni ustavi (čl. 252–255) uvaja tržno gospodarstvo in navaja tudi njegove zakonitosti, trg pa ne obvlada in celo dopušča vprašanje, ali naj tržne zakonitosti sploh veljajo.

Po vsem navedenem seveda ni več naključje, da je naš zakon o varstvu

izumov, tehničnih izboljšav in znakov razlikovanja (ZVITIZR) iz leta 1981 docela zgrešen v vseh pogledih, ekonomsko destimulativen za prijavo in podeljevanje patentov in da v svojih bistvenih določbah dokazuje tudi popolno nestrokovnost. Po mojem prepričanju pa je tudi v nasprotju z zvezno ustavo. Da je mogel biti sprejet v tej in takšni vsebini, je obenem dokaz za popolno zanemarjanje celokupne problematike sodobne inovacijske politike. To neustreznost še dopolnjuje ključna situacija Zveznega zavoda za patente (gl. njegova letna poročila Zvezni skupščini za zadnja tri leta), do katerega nimajo naši zvezni organi z gospodarsko zbornico Jugoslavije vred dobesedno nobenega razumevanja, da bi moral stati na čelu infrastrukture tehnološkega napredka.

S tem prehajam na problem infrastrukture, ki je za sodobno inovacijsko družbo enostavno nimamo, še več: ob vseh diskusijah, ki zadevajo našo težko krizo, zama čakamo na diskutante (v skupščinah, v CK ZKJ, ob konferencah SZDL, pa tudi sindikatov), da bi opozorili na že omenjeno produkcijsko krizo naše družbe prav zaradi krize inovativnosti. Še najbolje je v tem oziru v Sloveniji (imamo na evropski ravni organizirano Patentno pisarno, center za tehnološko in patentno informatiko z vsega sveta, uspešno posredniško organizacijo NOVUM za komercializacijo izumov in drugih inovacij), toda po številu podeljenih patentov na milijon prebivalcev (ok. 15 na leto) tudi Slovenija zaostaja za sosednjo Avstrijo v razmerju 1:10.

Infrastruktura je zelo širok pojem in zajema vse institucije, ki so organsko vključene v zavestno politiko spodbujanja inovativnosti, predvsem s končnim ciljem celotnega družbenega civilizacijskega razvoja in naglega povečevanja družbenega bogastva, katerega glavni vir je pretvarjanje intelektualnih stvaritev v vrednosti.

Bilo bi preobširno naštevati vse elemente pomanjkljivosti ali kar naravnost odsotnosti infrastrukture, ki bi kot samodejen organski proces pospeševala vključitev v tokove sodobne zgodovine na področju razvoja znanosti in tehnologije. Vendar bi morali na prvo mesto postaviti vsebino našega celotnega izobraževalnega sistema. Za primerjavo navajam ustavo Nemške demokratične republike, ki v zvezi z izobraževanjem izrečno navaja, da je med drugim njegov namen »obvladovanje sodobne znanstveno-tehnološke revolucije«. Gledano v celoti pa je prav ta naloga v vseh naših reformah usmerjenega izobraževanja docela zanemarena. Drugi problem je planiranje, ki bi moralo nujno zajemati ne samo smeri in pota tehnološkega razvoja, temveč tudi izdelati metodologijo in organizacijo kontinuirane inovativnosti. Zavedati se moramo, da so inovacije interdisciplinarnega značaja, ki povezujejo strokovnjake vsaj treh kategorij: ekonomiste, tehnike in pravnike, slednje tako za skrb za pravno varstvo inovacij vseh vrst kot tudi za obvladovanje pogodbenega prava v cirkulaciji znanstvenih in tehnoloških inovacij. Že ta trojnost sama po sebi zahteva, da bi morala biti inovacijska problematika kot obvezen predmet neutegoma vključena na ekonomskih, tehničnih in pravnih fakultetah, pa tudi že v srednješolskem izobraževanju. V tej zvezi še en primer iz NDR: v pogodbeni zakonodaji je izčrpno obdelano pogodbeno pravo o »znanstveno-tehničnih storitvah«. Skratka, na vseh ravneh spada inovacijska problematika v formiranje kadrov, ki morajo imeti za te naloge ustrezno znanje, ne samo v gospodarstvu, temveč tudi v znanstvenih institutih (tehnoloških, ekonomskih in pravnih, pa še kako pomembno tudi v socioloških in politoloških).

Dohajanje razvitih držav na področju inovativnosti in organizacije trga je zgodovinska naloga vseh držav, ki so za najbolj razvitimi v zaostanku. Že

zaostanek sam je neizmerno težka ovira za reševanje te naloge, ki zahteva desetletja, ob neizmerno težki hkratni nalogi, menjati celotno družbeno psihologijo zaostalosti, ki se žal tudi pri nas pogosto degenerira v sovražnost do ustvarjalnosti in njenih nosilcev, v masovni kompleks manjvrednosti.

Podrobnosti bi zahtevale knjige o vseh teh za sedanost in vso bodočo zgodovino Jugoslavije (in v bistvu vseh držav v razvoju) usodnih problemih.

Zato ni mogoče v tem kratkem prispevku formulirati nobenih konkretnih problemov, najmanj pa za dobo manj kot štirih let. Edini konkretni predlog je zato omejen na intenzivno preučevanje celotne problematike, ki jo vidim v vsej njeni kompleksnosti kot nalogo, ki se ji mora posvetiti celotna jugoslovanska družba in v njej najti tudi zgodovinske naloge – s posebnim ozirom na samoupravno ureditev v Jugoslaviji. Tudi za nas velja – če parafraziram omenjeno kitajsko ustavo – da bi morala vsa Jugoslavija sedaj in v bodočnosti osredotočiti vse svoje napore v preobrazbo v inovacijsko družbo.

ANDREJ KIRN

Strategija znanstvenega mišljenja za 90. leta in dlje

Strategija znanstvenega mišljenja ni v takšnem dometu politike znanosti, kot so kadri, oprema, presojanje rezultatov, izbor in prioriteta tehnologij in podobno. Je intimnejše, notranje, neulovljivo področje znanstvenega dela, ki je prav tako lahko omejitveni ali pa naklonjeni dejavnik kot so drugi materialni viri. Prizadevati bi si morali, da bi bile navzoče v nacionalni znanstveni kulturi vse težnje v načinu mišljenja, ki obstajajo in se porajajo v svetovni znanstveni skupnosti. Zaostajanje na tej fronti je lahko še celo bolj usodno kot zaostajanje glede novih spoznanj, tehnologij, ker je slednje mogoče hitreje premostiti kot prvo. Nobeno od teženj v načinu znanstvenega mišljenja ni mogoče predpisati ali vsiliti znanosti od zunaj. Prisilo izvajajo samo notranji uspehi ali neuspehi določene strategije mišljenja in prisila intelektualne znanstvene kulture, ki forsira kot norme določene obrazce mišljenja. Določeno paradigmo mišljenja včasih spremljajo tudi primesi intelektualne mode. Zlasti se to dogaja v začetnem procesu univerzalizacije določenega načina, njegovega prodora in uveljavljanja na različnih področjih. Tako je bilo s kibernetiskim pojmovnim aparatom in sistemsko teorijo, ko se je zdelo, da sta to kraljevski cesti ali univerzalna ključa, ki dešifrirata ali hitro razjasnita vsako uganko. Sledili sta realistična streznitev in omejitvev.

Čeprav ni enotnega mnenja, koliko je osnovnih, obćih, sodobnih teženj v načinu znanstvenega mišljenja, bi bilo mogoče izločiti naslednje:

- verjetnostno deterministična
- zgodovinsko evolucijska
- sistemsko strukturna
- entropijska

- dialektizacija, ki prežema vse druge, zlasti s poudarjanjem protislovij, paradoksov in razmerij med kvantiteto in kvaliteto
- ekologizacija
- kibernetizacija
- antropologizacija z aksiologizacijo (vloga subjekta in vrednostnih predpostavk v znanosti)
- matematizacija
- pluralizem teoretskih usmeritev in metod ali celo anarhizem (Feyerabend)
- poetizacija, ko se znanstveno mišljenje osvobaja svoje algoritmizacije, standardizacije in dobivajo vse večjo vlogo večznačnost, metaforičnost, intuitivnost.

Navedene težnje niso zajele vse znanosti enako intenzivno. Med seboj so si tudi v konfliktu, se izključujejo in ne samo dopolnjujejo. Njihova navzočnost ni odvisna samo od specifičnosti predmeta neke znanosti in stopnje razvitosti neke stroke, ampak tudi od ustvarjalnega posameznika in kolektiva, od njegove informacijske širine, raziskovalne percepcije in vključenosti v eno ali več poglobitnih raziskovalnih front. Te težnje je možno spodbujati in širiti na različne načine, da postanejo vidne tudi za tiste raziskovalce, ki so odtrgani od njih zaradi svoje velike profesionalne specializiranosti. Prevladujoče miselne paradigme na nekem področju niso naklonjene niti zaznavanju in še manj sprejemanju in priznanju trajnejšega pomena drugačne miselne optike.

Ko sem se nekoliko bolj seznanil z idejami entropijskih ekonomistov sedemdesetih let, sem bil kot neprofesionalec presenečen, da so te ideje razen bežnih omemb ostale skoraj neopazne v naši ekonomski misli. Zakaj? Ali je vzrok za to splošna informacijska izoliranost? Toda ta se je začela na področju strokovnega tiska (dostopnosti knjig in revij) šele proti koncu sedemdesetih in začetku osemdesetih let. Verjetnejša se mi zdi razlaga, da so vodilni selektivni in prioritetni problemi naše ekonomske znanosti in prakse taki, da pravzaprav ne more biti dojemljiva za entropijsko ekonomsko paradigmo. Ta paradigma pa je nekako teoretsko običala na mestu in se ni po prodorni entropijski kritiki klasične in neoklasične meščanske, pa tudi marksistične politične ekonomije dalje razvijala. Zelo zmotno pa bi bilo, če bi naš ekonomist s tem opravičil svoje ravnanje, češ, kako prav sem imel, da se nisem s tem ukvarjal, ker sem slutil, da je to mrtvi miselni rokav, ki ne vodi nikamor. Entropijska paradigma v politični ekonomiji pa ima tudi na drugih področjih takšen miselni naboj, da je kljub začasnemu zastoju izredno perspektivna, pa čeprav jo zdaj prekrivajo in potiskajo na stran prorastoče (pro growth) ekonomske paradigme. Entropijska ekonomska paradigma ni nujno antirastoča ekonomska alternativa, je pa to lahko njen možni vrednotni zaključek. Predvsem razkriva entropijsko nujnost in entropijsko ceno vsakršnega ekonomsko-tehnološkega-energetskega razvoja in rasti, čeprav ta cena ni nujno povsod enaka v vseh družbenopolitičnih sistemih, je torej ne diktirajo samo naravni termodinamski zakoni in trenutne znanstvene možnosti in nemožnosti, ampak tudi družbene forme potekajočih materialno-energetskih procesov.

Za naše razmere bi dejal, da zaostajamo v entropizaciji, aksiologizaciji, ekologizaciji in dialektizaciji znanstvenega mišljenja. Zaradi časovne omejitve bi se samo malo podrobneje dotaknil aksiologizacije, to je vrednotnih razsežnosti znanosti in znanstveno-tehničnega napredka. *Sprašujem se, ali razpolagamo z ustrežno filozofsko teoretsko, vrednotno zasnovo znanosti in tehnike za konec 20. in začetek 21. stoletja.* Moj odgovor bi bil negativen. Prevladuje izrazita instrumentalna zasnova znanosti in tehnologije. Znanost in tehnologija naj bi bili samo

sredstvi za različne človekove cilje, za dobro ali zlo, sami pa sta vrednotno indiferentni. Trdim, da tehnologija nosi v svoji lastni naravi inherentno zlo ali nevšečnost, ki ni odvisna zgolj od ekološke nevšečnosti, ki spremljajo tehnologijo. Vrednotna nevtralistična zasnova znanosti in tehnologije je vsebovala velik revolucionarni, humanistični potencial. Iz nje se je napajala vsa napredna družbena kritika znanosti in tehnologije, od utopičnih socialistov, Marxa do sodobnih mislecev. Poudarjalo se je, da zlo tiči v družbenih odnosih, družbeni uporabi in zlorabi znanosti in tehnologije. Nezadostnost te paradigme se je hitro pokazala med razvojem socialističnih družb in razraščajočo ekološko krizo. Treba je razviti inherentno konfliktno, protislovno in ne zgolj instrumentalno konfliktno teorijo znanosti in njene tehnološke in splošne družbene uporabe. Tradicionalna zasnova ni odveč, ampak ima samo omejeno veljavnost. Začetni aksiom novega pogleda na tehnologijo in znanost bi morala biti misel kitajskega filozofa Čuang Tseja:

Kdor hoče imeti dobro brez zlega,
red brez nereda,
ta ne pozna načel nebes in zemlje
in ne ve, kako so povezane stvari.

V okviru te resnice se je gibal ves dosedanji – in prepričan sem – tudi bodoči znanstveno-tehnološki razvoj. Teža te modrosti pa bo še neznansko porasla v bližnji in bolj oddaljeni bodočnosti, ker stopamo v obdobje znanstveno intenzivnih in hitro spremenljivih tehnologij. Nekateri sociologi res pišejo o bodočnosti brez dela, toda te vizije ne premislijo v kontekstu navedene stare kitajske modrosti. Kakšno ceno bomo plačali za takšno obetavno lahkotnost bivanja? Tako kot vodilna znanstveno-tehnološka planetarna avantura tako smo tudi mi odločeni, da naredimo eksperiment in vivo in ne vitro, ker se je stari tehnološko-ekonomski eksperiment, ki je bil tudi in vivo, ponesrečil. Nihče na svetu ne sprašuje ljudi, ali so pripravljeni sodelovati v tem neprostovoljnem eksperimentu. Da ne bomo zaslepljeni od enodimenzionalne evforije, priporočam, naj znanstveno-tehnološka in družbena avantgarda na to pot vzameta svetilko modrosti starega Čuang Tseja in da z njo osvetlita vsak dosedanji in bodoči korak znanstveno-tehničnega napredka. Te osvetlitve pa naj bo deležna tudi najširša javnost, ki ni več zadovoljna z vlogo statista ne pri nas in ne v svetu. Prav je, da hoče vedeti in odločati, s kakšnimi znanstveno-tehnološkimi možnostmi in tveganji je ali ni pripravljena živeti. To se je z vso ostrino pokazalo pri jedrski energiji, velikih energetskih projektih sploh, kemijski tehnologiji. Jutri bosta v to orbito družbene osveščenosti in kritike mogoče padli biotehnologija, umetna inteligenca itd. Znanstveno-tehnološka fronta se prometejsko vzpenja k umetni konstrukciji življenja in mišljenja. Tu pa se nakazujejo neslutene družbenovrednotne implikacije.

Kdo si prilašča pravico, da dela eksperiment s civilizacijo? So to ustvarjalne znanstveno-tehnološke, politične, ekonomske, upravljalne elite? Tu si mora notranja avtonomija znanstveno-tehnološke ustvarjalnosti podati roko z demokracijo, ali pa bo prej ali slej konec tudi njene avtonomnosti, ker ljudje ne bodo hoteli več biti neprostovoljni objekti znanstveno-tehnološkega razvoja in njenih ustvarjalnih možnosti. Danes, ko je znanost postala element konstrukcije družbene biti in zavesti, je smešno iskati vzor za sodobno avtonomijo znanosti in univerz v avtonomiji srednjeveških in renesančnih univerz. Trend k notranji družbeni aksiologizaciji znanosti je pri nas še šibak. To najbrž ne bo prednost, ampak ovira za kvalitativen, human znanstveno-tehnološki razvoj v naslednjih desetletjih.

Ekonomika tehnološkega razvoja

Angažiranost naše družbe na področju tehnologije si lahko ogledamo z vidika treh prvin. Prva zadeva formuliranje tehnološke strategije in politike, druga tehnološki razvoj in realizacijo sprejete politike in tretja tehnološke projekte. Opazujoč stvari iz zdajšnjega zornega kota, moramo ugotoviti, da smo se dolgo mudili pri formuliranju tehnološke politike, nekaj manj časa pri ustvarjanju pogojev za tehnološki razvoj, o uresničenju tehnoloških projektov pa ni v naših nacionalnih okvirih ne duha ne sluha. Gospodarsko združenje, negospodarstvo in država bodo morali neizogibno sprejeti nagle in odločne ukrepe, ki naj takšno stanje spreminijo.

V principu drži, da so temelj tehnološkega razvoja naložbe v znanstveno delo in razvoj. Vendar pa to za realizacijo dohodka na podlagi tehnologije še zdaleč ne zadostuje. Neupravičeno podcenjujemo ekonomiko tehnološkega razvoja. Danes se zelo hitro razvija specifično področje ekonomije, ki tehta načine in učinke valorizacije sredstev, vloženih v proizvodnjo tehnologij. Nisem zaznal, da bi bilo o tem govora v naših programih. Ekonomika tehnološkega razvoja je še posebej pomembna na makroravni. Res je, da je razvoj baznih tehnologij limitiran, kar velja tudi nasploh za generiranje tehnologij v nacionalnih okvirih in v gospodarskih potencialih neke države, ne pa tudi za znanost. Za razliko od znanosti zahteva tehnologija dvoje neločljivih inputov. Prvič – znanstvena raziskave in drugič (navajam OECD) – gospodarski potencial neke države. Ob vseh naštetih prioritetah, ki so zapisane v naših dokumentih in segajo od vesoljske tehnologije do aerotehnologij ter genetskega inženiringa, ne sprevidim, kje je limit za Jugoslavijo.

Druga splošna pripomba na račun dokumentov o tehnološki politiki zadeva nedorečenost glede tega, kaj je s tehnološko ustvarjalnostjo v vseh vejah, ne zgolj v bazičnih in prednostnih tehnologijah. Mi moramo gojiti bazične in propulzivne tehnologije, kar pa za nas ni nujno prioriteta, kot je za Japonsko, ali drugače povedano: to ni nujno izvozna prioriteta. Zanje je to izvozna prioriteta. Zato se zastavi vprašanje: kako integrirati bazne tehnologije s temi našimi sedanjimi in prihodnjimi izvoznimi šansami. Ogledal sem si nekaj razvojnih načrtov turizma. Načrtujejo rast kapacitet, razmah organizacij, razvoj prodaje, nihče pa ne govori o tehnološki preobrazbi hotelirstva in turizma. Vendar danes temeljna zahteva ni hotelska soba, temveč neposredna dostopnost do vseh telefonskih in telekomunikacijskih centrov po svetu iz sobe. Da ne govorimo o drugi – elektronski, računalniški in avtomatski opremi. Večina naših hotelskih sob danes ne premore niti televizorja oziroma radia. Problem navsezadnje ni v nakupu računalnika, televizorja ter druge opreme, pač pa v logistični podpori tako velikim preobrazbam hotelirstva in turizma.

Biti pa moramo skeptični do trditve, češ da se tehnoloģija hitro spreminja. To je samo pol resnice. Tehnologija se na nekaterih področjih naglo spreminja, ne spreminja pa se tako naglo v strojogradnji, v jedrski tehniki in tako naprej. Po drugi strani pa kratkost življenjskega ciklusa tehnologije, denimo v računalništvu, še ne pomeni, da bo vselej tako. Resna pričevanja opozarjajo na to, da v prihodnje ne bo prihajalo tako kmalu do naglih preobratov.

Kar zadeva pogoje za tehnološki razvoj, je panožna in teritorialna mobilnost investicijskih sredstev fundamentalna zadeva. Brez nje enostavno ni velikih tehnoloških dejanj. Na žalost pa v Jugoslaviji ni neizogibne mobilnosti investicijskih sredstev za tehnologijo. Iz vseh dokumentov izhaja, da je med republikami manjša kot znotraj Evropske gospodarske skupnosti. V takih razmerah se je težko pogovarjati o tehnološkem razvoju države.

Drugi vitalni vzgib za razvoj tehnologije je stanje znanosti. Neprenehoma govorimo o znanosti in znanstvenikih. Znanstvenega dosežka, kar zadeva moderno tehnologijo, pač ni mogoče enostavno prenesti v gospodarstvo oziroma iz njega izoblikovati laboratorijski model. Gospodarstvo mora imeti svoj znanstveno-razvojni pa tudi fundamentalni znanstveni potencial. To ne gre vselej v račun centrom zunaj gospodarstva, saj to pomeni, da morajo delati veliko bolj kvalitetno, namesto da bi transferirali znanje, ki ni vrhunsko.

Brez eksistencialne motivacije vseh številnih udeležencev ni izvozne tehnologije. Danes je povsem očitno, da se civilna tehnologija v vseh državah socialističnega sveta razvija počasneje kot v drugih državah. Zakaj? Mar ne gre za odsotnost množične eksistencialne motivacije?

Ko prebiramo gradiva o tehnologiji, vidimo, da temeljijo v glavnem na podatkih, ki prihajajo z Zahoda. To je, kajpak, neizogibno. Vendar pa bi utegnili biti njihova neposredna uporaba v naših pogojih nepravna. Res je namreč, da tehnološkega razvoja ni mogoče ponavljati, saj se okoliščine v različnih delih sveta spreminjajo. Poleg tega pa moramo ločeno obravnavati parametre tehnološkega razvoja, ki so povezani z vojaško-industrijskim kompleksom in kot taki odločilno vplivajo na podobo tehnološke ekspanzije. Prizadevati si moramo, da se bomo dokopali do večjega števila podatkov iz držav socialističnega sveta, iz Kitajske ter iz dežel tretjega sveta. Naša država ni le neuvrščena, pač pa išče tudi lastna pota družbenega razvoja, kar pomeni, da mora biti tudi to podlaga za tehnološko politiko.

Sodim, da sredstev ne kaže dajati le za snovanje tehnološke politike, pač pa tudi za izdelavo detajlnih analitičnih gradiv o dozdajšnjih učinkih naših tehnoloških vlaganj. Podmena, češ da je forsiranje sleherne propulzivne tehnologije vir dohodka in akumulacije, v naših razmerah ni preverjena. Tehnologija je lahko tudi vir za osiromašenje neke dežele.

Končno pa nas čaka še vselej aktualno vprašanje o družbeni pogojenosti modela tehnološkega razvoja. Meriti naše tehnološko zaostajanje za Zahodom zgolj in samo s tamkajšnjimi numeričnimi parametri pomeni, da smo vnaprej sprejeli določeni način družbenega vrednotnja tehnologije. Mislim, da moramo v ocenjevanje tehnološke razvitosti vpeti tudi parametre, ki so relevantni za nas. To pa nas pripelje do ključnega vprašanja, kar zadeva tehnološko dominacijo v današnjem svetu. Gre za vprašanje, ali se bo tretji svet znal in zmozel uveljaviti z lastnimi, alternativnimi modeli razmerja družba-tehnologija. Toda to je že zadeva, ki je zunaj okvirov tega razmišljanja, saj mora nanjo odgovoriti naša družba v celoti, skupaj z državami v razvoju.

Visoke tehnologije in človeška dimenzija

Če je strategija avtentičnega razvoja družbe disciplina v znamenju integralne analitično-sintetične znanosti in mišljenja, če je torej znanost in večšina, *mora izražati tisto, kar se dogaja, in tisto, kar se ima dogoditi.*

Moja temeljna pripomba v zvezi z dokumentom, o katerem govorim, je to, da *ni niti približno v potrebnem obsegu upošteval stvari, kakršne so, saj bi moral prav iz njih tkati rdečo nit in agregirati vse tisto, k čemur v takem dokumentu težimo.* V ta namen navajam dejansko stanje, do katerega je bilo mogoče priti v imenu temeljne teze, da *za nas ni v tolikšni meri sporen problem tehnološko tehnične opremljenosti delovnega procesa in družbene proizvodnje, kot je problem človeka, človekove dimenzije, pravilnosti upravljanja s proizvodnimi silami jugoslovanske družbe.* Poskusil sem posneti kvalitativne činitele družbenega obnašanja od petdesetih let do 31. 12. 1985. Ravnal sem se po dejanskem stanju, kot je bilo dostopno in po trditvah, izrečenih v zveznem izvršnem svetu, češ, da je to *najbolj relevantno.* Navajam problem porekla rasti družbenega proizvoda v smislu njegove kvalitativne in kvantitativne rasti. Ko sem se poglobil v poreklo rasti družbenega proizvoda, sem spredvidel, da je tehnična opremljenost dela k temu ustvarjanju družbenega proizvoda največ prispevala s tem, da je bila *delovna storilnost nekako od sredine leta 1971. do 31. 12. 1985 toliko manjša, kolikor večja je bila tehnična opremljenost.* V enaki meri (tu gre za temeljno oporno točko za tezo, ki jo izražam) so človekova dimenzija in človekov položaj v družbeni produkciji, naša sposobnost upravljati s tistim, kar imamo, je efikasnost osnovnih sredstev, ki jih ima družba na voljo, *na neustrezno nizki ravni ter še vedno pada,* zlasti od leta 1971 sem. Na neustrezno nizki ravni je tudi efikasnost osnovnih delovnih sredstev. Sodim, da dokument, o katerem govorimo, ni v potrebnem obsegu upošteval stanja, kakršno je, in se ni dovolj oziral na to, kar zmoremo glede na tisto, kar želimo. Ne nasprotujem v tem dokumentu izraženim željam, smerem in smotrom, saj gre pri tem za vse tisto, kar zakonito izhaja iz strategije razvoja socialistične samoupravne družbe. Sodim pa, da je z vidika razvoja subjektivnih družbenih sil, ki jih doslej nismo preučili, nujno treba respektirati vse, kar se dogaja v praksi.

V tej smeri tudi predlagam, da se vzporedno s tem dokumentom lotimo *tudi osmišljanja strategije razvoja subjektivnih sil socialistične samoupravne družbe.* Poleg tega *moramo oblikovati strategijo razvoja subjektivnih sil dela, zlasti strategijo razvoja vodstvenih kadrov v družbeni reprodukciji.* O tem govorim zato, ker je današnje stanje posledica strukture zaposlenosti. Med šest in pol milijoni zaposlenih imamo približno 2,300.000 industrijskih delavcev. Med 2,300.000 industrijskimi delavci (31. 12. 1985) je 1,270.000 PKV, NKV in z nižjo strokovno izobrazbo. *Sodim, da ta nivo tehnološko tehničnega znanja ni primeren za upravljanje z zahtevnimi delovnimi sredstvi, kakršne imamo v delovnem procesu že zdaj.*

Sodim, da ni tolikanj problematična tehnološka opremljenost delovnega procesa in vsega, kar proizvajamo, *kolikor so problematični tisti, ki bi morali pravilneje upravljati s temi delovnimi sredstvi. Zato predlagam, naj bo strategija tehnološkega razvoja Jugoslavije derivat strategije socialističnega samoupravljanja v novih notranjih in mednarodnih okoliščinah, postane naj derivat strategije dolgoročnega*

gospodarskega razvoja Jugoslavije. Mislim, da smo neustrezno malo govorili o strategiji tehnološkega razvoja kot derivatu teh dveh strategij, kot materializaciji temeljev strategije dolgoročnega razvoja ter načrtov, za katere smo se že opredelili in se glede njih strinjamo. Sodim, da je posledično stanje, ki ga omenjamo, tudi to, da imamo med 2,300.000 industrijskimi delavci komaj kakih 750.000 neposrednih proizvodnih delavcev. Nekaj jih imamo tudi v kmetijstvu in v družbenem sektorju – približno kakih 220.000, kar pomeni, da imamo enega proizvodnega in 5 neproizvodnih delavcev. V razmerju med *neposrednim in posrednim delom ne vidim problema, ko bi seveda vedeli, kaj posredni delavci prispevajo neposrednim v spreminjanju strukture predmeta dela*. Pravim tudi, da v zadnjih letih industrijska proizvodnja stagnira, vendar so kljub tej stagnaciji industrijske proizvodnje vse družbenopolitične skupnosti v letu 1985 zastrašujoče visoko zvečale osebne dohodke, pa čeprav je bila rast industrijske proizvodnje nekako na indeksih 101, 102, 103 in tako naprej. V tem smislu je, po moji sodbi, *zvečanje osebnih dohodkov brez vsakršne povezave z rastjo družbenega proizvoda in s kvaliteto družbenega proizvoda, ni pa tudi v ničemer povezano z rastjo industrijske proizvodnje*. Samo omenjam, da je osebne dohodke 31. 12. 1985 najbolj zvišala SR Slovenija (kljub najnižjemu indeksu industrijske rasti). Zabeležena rast je bila približno 101,1-odstotna industrijska rast, *indeks rasti osebnih dohodkov pa je segel prek 197*. SR Sloveniji so sledile SR Bosna in Hercegovina s 178, Hrvaška s 175 odstotki in tako naprej, kar opozarja na to, da motivacija obnašanja subjektivnih sil dela v družbeni reprodukciji ni vezana na opravljeno delo.

Reči moram tudi, da je poreklo rasti družbenega proizvoda, pa tudi poreklo strukture moči gospodarske sestave, s katero razpolagajo družbenopolitične skupnosti, *v veliko večji meri rezultat sposobne moči kot pa moči, ki bi bila ustvarjena iz sebe. Na sposobni moči se ne da vzpostaviti lastne alternative, še zlasti ne avtentične alternative lastnega družbeno ekonomskega pa celo ne političnega razvoja in še manj avtentičnega sistema. O tistih, ki nas ženejo v to, moram reči, da so podobni halucinantom, še zlasti, če gre za ljudi iz vrst znanstvenih delavcev, ali pa gre za neustrezno zlorabo znanstvenega statusa*.

Sprememba proizvodnega načina oziroma prehod dominantnega načina proizvodnje z *mišic na možgane* razpira vprašanje bremena oziroma prenašanja bremena načina proizvodnje kulturnih in materialnih dobrin s *fizičnega na intelektualno delo*. Menim, da ne bo težko dognati pripravljenosti našega delovnega človeka, ko gre za njegovo zmožnost upravljati s sodobnimi delovnimi sredstvi, ki zahtevajo daleč višjo stopnjo intelektualnih zmožnosti, pa tudi delovne discipline, kulture in tako naprej. *Sodim, da je to eno izmed osrednjih vprašanj, še zlasti, ker so posledice* (o katerih je govor) takšnega nastajanja družbenega proizvoda in takega obnašanja subjektivnih delovnih sil ter njihove priprave na izvajanje družbeno ekonomskih in političnih ciljev *visoka stopnja delovne invalidnosti v delovnem procesu, prehitro staranje ali prezgodnje odhajanje v invalidski pokoj*.

Zato menim, da mora tudi to zborovanje, naj podpira navedbe v tem dokumentu ali predlaga kaj drugega, vsekakor opozoriti na ta problem, saj je *agregiranje kvalitete v smislu povezanosti kvalitete in kvantitete povezanost tistega, k čemur družba stremi*.

Odpiram vprašanje *o človeški dimenziji, o položaju delovnega človeka kot subjekta družbene reprodukcije v načinu proizvodnje, h kakršni težimo, ne glede na to, kako blizu smo ali kako daleč smo še od tega*. Čemu? Zato, ker je prizadet človekov živčni sistem ali ker bo mega sistem (tako povedo izkušnje tistih, ki so že

v tem procesu) bistveno zvečal represijo na človeka, na njegove intelektualne sposobnosti. V tolikšni meri, kolikor se ne more postaviti po robu pravilnemu upravljanju z delovnimi sredstvi, bo v položaju, da ga bodo te super-tehnologije oziroma visoko donosne tehnologije pod vplivom mastodontskega profita tako zelo represirale, da bo prišlo zavoljo takšnega intenzivnega prilasčajočega načela, ki je vgrajeno v ta način proizvodnje, ter zaradi prehoda od fizičnega na intelektualno delo, do odločilnega okrnjenja človekove psihološke in intelektualne celovitosti, če se temu ne bo znal postaviti po robu. Bistveno se spreminja razmerje med posrednim in neposrednim delom, oziroma med organsko strukturo kapitala in vrednostno strukturo dela. Po moji vednosti niso subjektivne sile dela s tem niti približno seznanjene, nič pa tudi ni narejeno v prid opciji, da bi vrednostno strukturo dela prek sistema družbenega izobraževanja pripravljali na novi način proizvodnje. Sodim, da bi moralo tudi družbeno izobraževanje samo sebe vnaprej pripravljati na tisto strukturo dela, ki izhaja iz novih tehnologij. Represija, kakršno izvajajo tehnični sistemi na človekov živčni sistem, če z njim ne ravna prav, povzroča postopno sesipanje obrambnih sposobnosti, zlasti centralnega živčnega sistema, človekove genetske strukture, njegovega biološkega in psihološkega bistva in tako naprej. To velja še posebej za tehnologije, katerih poglaviti motiv je profit oziroma prilasčanje dohodka, ustvarjenega s tujo močjo, oziroma s promocijo tuje moči kot lastne imovinske sile, ko gre za pridobivanje dohodka.

Supertehnologije zahtevajo, da mora centralni živčni sistem znati upravljati s – sistemom. Pri tem nastopi problem adaptacije centralnega živčnega sistema na moč tega negenetskega ali genetskega porekla.

Zato potrebuje širše obzorje vsak delovni človek, ne le posamezniki, ki morajo upravljati s tem delovnim procesom. Ogroženost človekovega centralnega živčnega sistema ima za posledico ogroženost vseh človekovih sposobnosti ter njegovega organizma v celoti, saj je centralni živčni sistem regulator in integrator vseh procesov, stebler komuniciranja z okolico. Pripravljenost človekovega živčnega sistema terja višjo stopnjo socialne izobrazbe vseh delavcev, ki vstopajo v delovni proces, na kar moramo biti pozorni. Stanje in razvitost centralnega živčnega sistema družbe kot celote determinira psihologijo in zavest, kar določa stopnjo supremacije ali podrejenosti ter razvijanja obrambnih sposobnosti, človekovega imunološkega sistema. To ogroža funkcioniranje vseh človekovih sposobnosti, še posebej delovnih zmožnosti, kajti človekov sistem ne deluje na ravni optimalnih sposobnosti, temveč pod njimi. Gre za upad psihomotorike zaradi usihanja zanimanja za delo, za aktivnost pod represijo, to novo obliko človekovega podrejanja, preden se delavsko-razredni strukturi razpre možnost, da se zave svojega položaja v družbeni reprodukciji. Teh idejnih vidikov bi nikakor ne kazalo puščati vnmara.

Zaradi upadanja psihomotorike, ideacije in delovnega interesa je ogrožena psihosomatika. Zato moramo v sistemu družbenega šolanja oziroma izobraževanja že zdaj predvideti najaktualnejšo disciplino, ki prihaja na dan hkrati s potrebo po uvajanju novih tehnologij ter jo imenujemo psiho-imunologija. Ker doslej psihologija, sociologija in medicinske vede niso bile vpete v stvarnost, imamo opraviti s stanjem, ki kliče po psihiatrih. Že zdaj imamo veliko število urgentnih psihiatričnih posegov pri odraslih osebah. Odpornost centralnega živčnega sistema na megasistem moramo že zdaj bolj upoštevati, saj je znano, da supertehnologije imitirajo visoko stopnjo ionizirajočega sevanja, o čemer pri nas sploh ne govorimo. O tem pa že doslej priča 4500 naslovov. Sodim, da bi morali na to delavce opozarjati v domeni kulture dela. Pripravljenost centralnega živčnega sistema

določa funkcioniranje biološkega dejavnika z večjimi ali manjšimi sposobnostmi. Zato poudarjam potrebo po preučevanju človeške dimenzije v smislu novega proizvodnega načina, ki si ga za zdaj samo želimo. Več prostora bomo zategadelj morali namenjati sodobni biologiji, psihičnim in psihološkim prvinam ter možganom kot organu za proizvodnjo zavesti. Paziti moramo na kakovost informacij homosočiasa, ki vstopajo v človekove možgane, ter na kakovost hrane, ki prav tako prihaja v človekov želodec. Vse kaže, da je oboje vse bolj in bolj onesnaženo.

O vsem tem govorim zato, ker je sodobna patologija pred družbenimi vrati, to, česar se loteva medicinska znanost, pa obeta, po moji presoji, kar najbolj stalno delo grobarjem.

Naši dosedanja poskusi, da bi dobili vpogled v posledice takšnega proizvodnega načina, nam govori in nas opozarja, da moramo upoštevati tisto, kar se je doslej dogajalo v delavsko-razredni biti. Med šest in pol milijoni zaposlenih je po podatkih Zveznega zavoda za zdravstvo več kot 40 odstotkov takih, ki so izrazili potrebo po invalidski upokojitvi. V vrstah tistih, ki so že odšli v pokoj, je prek 78 odstotkov takih, ki imajo status družinskih in invalidskih upokojencev. Gre potemtakem za neustrezno obliko ogrožanja družbene reprodukcije subjektivnih sil. Dve tretjini invalidskih upokojencev so nekvalificirani in polkvalificirani, 80 odstotkov jih je iz neposredne proizvodnje. Teh nekaj podatkov sem navedel zato, ker bi moral postati človekov razvoj vodilno načelo socialne razvojne strategije ter sistema socialističnega samoupravljanja. Strategiji socialističnega samoupravljanja morajo, vsaj dotlej, dokler ne bo robotov, videti razliko med tistim, kar želimo, in tistim, kar zmoremo. Socialistično samoupravljanje zahteva, da tisto, kar terja od nas, poznamo, ne pa, da v to zaupamo ali ne zaupamo. Za tiste, ki vedo, ni nobene potrebe, da bi oziroma ne bi vejeli. Sodim, da je v tem smislu temeljno sporočilo, da moramo suverenost socialistične samoupravne družbe vendarle graditi na sposobnosti proizvajanja kulturnih in gmotnih dobrin. Če že moramo črpati moč, jo črpajmo iz tistega, k čemer družba teži, in ne iz nečesa, kar je posebno in ne sodi v sistem. Takšne dobre stvarnosti in sistema ni. Se pravi, da mora biti naša prihodnost tisto, kar gradimo, ne tisto, česar se nadejamo.

JANEZ ŠKRUBEJ

Informatika je danes tisto, kar je bila nekoč elektrika

Razmišljal sem, ali bi se je lotil ali ne, glede na to, da nisem pristojen za to, da bi govoril o informatiki na ravni SFRJ. Informatiki bi morali nameniti ustrezno pozornost že pred dvajsetimi leti, ko so se začeli prvi resni poskusi v Mihajlu Pupinu in v Iskri. Na tem področju smo v tistih časih že nekaj pomenili v svetu. Nismo toliko zaostajali kot pozneje, v sedemdesetih letih, ko je nastopilo obdobje zastopništev. Prišlo je do prehoda sposobnih kadrov iz tedaj oblikovanih kritičnih mas kadrov v ta zastopstva v Jugoslaviji, ki so jim nudila večje možnosti kot pa instituti, saj na tem pomembnem področju ni bilo prave podpore in strategije.

Večkrat smo se vprašali, zakaj politika že tedaj ni postavila informatike na prvo mesto, pač glede na to, da je bilo logično, da bo v devetdesetih letih in naprej informatika tisto, kar je bila elektrika v začetku tega stoletja. Tu smo naredili ključne napake in sedaj poskušamo te napake popravljati in se organizirati na ravni SFRJ, da bi zopet oblikovali kritično maso kadrov. Mislim, da so kadri edina rešitev – in tu bi začel. Moti me v tej strategiji, da vprašanje kadrov (in to predvsem sposobnih kadrov) sploh ni obdelano. Na nekaterih mestih se obnašamo, kot da smo ZDA. Ko bi pripravili analizo o sposobnih kadrih z različnih strateških področij, bi lahko videli, kje smo. Tako pa smo precej teh ljudi v zadnjih dvajsetih letih uničili ali jim vzeli pogum, da bi se lahko lotili zahtevnih projektov, ki so danes naštetih v strategiji tehnološkega razvoja v SFRJ. Več tisoč najspodobnejših ljudi je odšlo v tujino, kar pomeni nepopravljivo škodo za naš nadaljnji razvoj.

Na drugem mestu je izobraževanje: precej smo ga zanemarili. Namesto da bi učitelja postavili za najpomembnejšega delavca v družbi, smo ga degradirali na raven režije. Menim, da je bila tu storjena velika napaka, in ne razumem, kako si pripravljavci predloga strategije zamišljajo uresničitev teh ciljev. Ali je to zgolj utopija, da bi imeli boljši občutek? Moramo se čimprej zavedati, da če znova ne bomo oblikovali kritične mase kadrov, nimamo kaj iskati in se boriti za neodvisnost države na strateško tako pomembnem področju, kot je informatika. Kajti bolj ko bomo informatizirali družbo, bolj bomo odvisni od tujih podjetij in držav, če sami ne bomo razvijali in proizvajali informacijskih orodij.

V informatiki se prične prvi pritisk na vsako državo. Zgornje so razmere v Braziliji, Libiji in drugje, ko so prenehali delovati pomembni računalniki, ko je prišlo do blokade uvoza rezervnih delov, do blokade podatkov in celo pri diagnostiki za odkrivanje napak. V takšnih primerih obstaja nevarnost, da takšne življenjsko pomembne točke družbo onemijo, če nimamo lastnih rešitev doma, če hardwara in softwara ne znamo sami narediti. V naši delovni organizaciji smo se od začetka zavedali tega, organizirali smo se na ravni SFRJ in tako ustvarili kritično maso kadrov. Razvoj imamo danes v celotni Jugoslaviji, in mislim, da smo z 2000 zaposlenimi in z integracijami uspeli oblikovati kritično maso razvojnih in proizvodnih zmogljivosti. Na temelju izkušenj, ki smo si jih nabrali v zadnjih desetih letih, lahko z večjim optimizmom gledamo v devetdeseta leta in tudi v možnosti za naprej. Te možnosti vidimo zato, ker smo se v pravem času opogumili, ker smo na tržišču našli »špranje«, ki niso tako majhne za našo uveljavitev na področju informatike, in to ne le v Jugoslaviji, temveč vidimo možnosti sedaj tudi v izvozu. Informacijska kultura uporabnikov v Jugoslaviji je prenizka, da bi se lahko razvijali samo na domačem tržišču. Nameravamo se dokazovati v izvozu v države, kjer je informatika najbolj razvita v svetu, če nočemo, da bi še naprej zaostajali v razvoju.

Zato menim, da tisti, ki so pripravljali predlog, sami niso še nič naredili za to področje, ker so predloge napisali preveč utopistično. Ne vem, kaj si mislijo drugi. Tu so zastavljene tako naloge, kot da smo že od vsega začetka obravnavali to zadevo kot prioritarno, ne pa kot amatersko. Nam v Iskri Delti so v začetku celo politične strukture govorile, zakaj se to gremo in da se ne spleča, da bodo to tako ali tako tuje firme pokrile. Naenkrat pa sem presenečen, da je to področje na prvem mestu v strategiji in da se končno zavedamo, da je v svetovni tehnološki vojni, ki je vsak dan bolj neusmiljena, to področje najbolj pomembno in eno od temeljev za nadaljnji razvoj vsake države.

Mislim, da moramo izrabiti vse znanje sposobnih kadrov, ki se danes nahajajo neorganizirano na raznih mestih v Jugoslaviji. Predvsem organizacija tega kadra in njegovo motiviranje je naša ključna naloga za naprej, ne pa denar ali neke bodoče dodatne stimulacije. Mislim, da – vsaj glede na izkušnje, ki jih imamo – gre pri nas v IDC razvoj v pravo smer in da prihaja do tega, da danes lahko na precej področjih konkuriramo znanim tujim firmam. V primerjavi z evropskimi podjetji, ki so tudi bila pod vplivom najsodobnejšega kadra, smo že precej dosegli in ne zaostajamo veliko za njimi. Zaradi politike, ki smo si jo zastavili, zaradi iskanja »špranj« na trgu ter tekmovanja predvsem na zelo zahtevnem zunanjem trgu torej ni zgolj naključje, da smo že na začetku postavili razvojno proizvodne obrate v tujini. Če se bomo hoteli vsaj na nekaterih področjih približati tistemu, kar od nas zahtevajo cilji v strategiji tehnološkega razvoja Jugoslavije, je povezava s tujino nujna. Z zapiranjem razvoja v meje Jugoslavije ne bi mogli napredovati, ker se potem tudi nimamo s kom primerjati. Vzvod našega napredka bo torej tekmovanje z najrazvitejšimi v tujini, kar bodo najbolj potrjevali rezultati, doseženi v izvozu.

FRANCI GERBEC

Uporaba javno dostopnega tehnološkega znanja v gospodarstvu

Posplošni oceni bomo v državi imeli težave z devizno likvidnostjo tja do leta 2000, kar pa istočasno pomeni, da bomo toliko časa imeli tudi težave tudi v proizvodnji, predvsem pa v trženju na zahtevnih trgih, predvsem držav OECD. Zato moramo in bomo morali pri tehnološkem razvoju upoštevati značilnosti, ki prevladujejo v državah OECD na področjih, ki zagotavljajo kakovostno delovanje:

- tehnološke zahteve, predvsem tehnološki nivo proizvodov, kot tudi ustrezno oblikovnost (industrijski design)
- specifičnost posameznih trgov in njihovo absorpcijsko moč
- pravni red, kot tudi poslovne običaje in uzance
- razvoj ustreznih distribucijskih mrež, pa tudi sodelovanje v proizvodnji posameznih držav.

Skratka, zagotoviti moramo vse kakovostne dejavnike, predvsem najvišjo strokovnost pri opravljanju posameznih del proizvodnje in poslovanja, da bodo izkoriščene optimalne možnosti in doseženi tudi najboljši uspehi v celotnem gospodarstvu, ne samo pri izvoznikih.

Da bi pa vse te pogoje postopoma in uspešno realizirali, pa je potrebno neprestano razvijati vse vrste znanj, ki vplivajo in prispevajo h kakovostnim dejavnikom proizvodnje in poslovanja. Zagotavljanje znanja je brez dvoma najuspešnejše, če je izvedeno že v rednem izobraževalnem procesu. Takrat se namreč zagotovi strokovnost tudi v dolgoročnem pogledu, saj strokovnjaki ne ostanejo na nivoju znanja, pridobljenega v šoli, ampak ga tudi sami naprej razvijajo pa tudi

pridobivajo, vendar le, če so pri svojem delu za to motivirani. Ker bo – realno gledano – jugoslovanska zadolženost povzročala še dolgo časa težave, je potem toliko bolj nujno, da še večjo pozornost posvetimo rednemu izobraževalnemu procesu, saj bodo na to že vplivali ljudje, ki so danes na koncu osemletke in se šele bodo pripravljali za pridobivanje strokovnih znanj, tudi tehnoloških. Prav zato nam ne more biti vseeno, kakšen nivo strokovnosti bodo v naslednjih letih zagotavljale srednje, višje in visoke šole. Ker je pomen izobraževanja pomemben zaradi zagotavljanja uspehov v mednarodnem okolju, potem tudi procesi rednega izobraževalnega sistema ne morejo mimo tistih zahtev, ki jih v svojem poslovanju in tudi proizvodnji zahtevajo razvite države (OECD).

V rednem izobraževalnem procesu se namreč pridobijo osnove temeljnih znanj (tudi za obvladovanje tehnologij); to znanje ni zaščiteno in je najosnovnejša vez sporazumevanja med strokovnjaki. Pridobiti pa se mora tudi spoznanje, da se nove oblike tehnoloških znanj lahko razvijajo samo v strokovnem delu, in to skupinskem, ki mora zagotavljati tudi interdisciplinarnost. Podobno je tudi za sam prenos znanja, saj ga opravljajo delavci – strokovnjaki.

Zato je upoštevanje načina pridobivanja tehnoloških znanj v rednem izobraževalnem procesu v razvitih državah zelo pomembno, ker lahko samo na tej osnovi zagotovimo medsebojno razumevanje in s tem tudi omogočimo ne samo prenose podatkov, ampak predvsem prenose vsebinskih informacij strokovnega značaja.

Ko organizacije proizvodne in trgovinske dejavnosti nastopajo na zahtevnih trgih, morajo upoštevati različne dejavnike, predvsem tudi dejstvo, da vsaka država ščiti svoje lastne proizvajalce. Metode zaščit so zelo različne, predvsem pa so odvisne od podatkov, ki jih ugotavljajo statistični uradi. Pri povečani udeležbi inozemskih proizvajalcev na domačem trgu uvedejo države različne zaščite. Če udeležba inozemskega proizvajalca presega več kot npr. 5% tržne absorpcije, potem reagirajo običajno tudi domači proizvajalci na različne načine, vendar z osnovno tendenco, da jih lastna država zaščiti. Večkrat pa to napravi kar sama država, ker pač večina državnih uprav zelo podrobno spremlja dogajanja na trgu. Zato je na Zahodu razvit drugačen sistem mednarodne produkcije, ki sistematično obide te probleme. Prav zaradi tega so nastale transnacionalne družbe, ki imajo svojo produkcijo locirano v vseh državah, kjer hočejo imeti tržne deleže v večjih odstotkih. Vendar pa so še druge oblike mednarodnega produkcijskega sodelovanja, ki v realizaciji ne zadanejo na kakršnekoli omejitve, ki jim ponavadi pravimo carinske in izvencarinske bariere. Tak način premoščanja problemov so razvile tudi tiste naše proizvodne in trgovinske organizacije, ki že danes živijo v velikem delu od dohodka, doseženega z izvozom.

V tujini so razvile ali svoje lastne ali mešane proizvodne organizacije (v najrazličnejših oblikah) ali pa so poiskale sodelovanje s pomembnimi tujimi partnerji, s katerimi produkcijsko sodelujejo s tehnološko delitvijo dela, ki je odvisna od poslovne in tehnološke sposobnosti posameznega partnerja. Delijo si tudi trg (oziroma določijo tržni vpliv). Imamo celo nekaj naših primerov povezav s transnacionalnimi družbami, pri katerih velja tudi spoštovanje določb sporazuma o tržnem vplivu.

Pri vseh teh povezavah in usmeritvah podjetij je sicer osnovni cilj rezultat na trgu, sredstvo pa je proizvod, ki temelji na sodobni tehnologiji in tehnološkem nivoju. Obvladovanje tehnologije je vedno bolj kompleksna potreba, ki zahteva ne samo koncentracijo raziskovalnih in razvojnih kadrov v skupne raziskovalne in razvojne programe, ampak predvsem tudi to, da zagotovijo enotni pristop za

uporabo splošno dosegljivih tehnoloških znanj, ki niso zaščitena kot industrijska lastnina.

To pa so:

- standardizacija, unifikacija in tipizacija sklopov
- meritve (izpolnjevanje metroloških pogojev) in
- upoštevanje zaščitene industrijske lastnine (patenti).

Vsaka organizacija, ki nastopa v mednarodnem prometu blaga in storitev, mora na prvem mestu zagotoviti, da so njeni proizvodi in celo usluge usklajeni s standardi, uveljavljenimi v državah, v katere podjetje izvažata. Še več, takšni standardi so tudi tržno-pravni red. To je napisana oblika znanja, ki je splošno dosegljivo in ki ga morajo strokovnjaki upoštevati že v času načrtovanja izvoza. Če sloni sodelovanje na skupni proizvodnji – v kakršnikoli obliki – je upoštevanje standardizacije in metrologije osnova sporazumevanja in tudi sodelovanja. Pri tem je potrebno upoštevati tudi metrološke pogoje, kar je pa pravzaprav najlažje, saj večina sveta zelo spoštuje nove mednarodne merske enote (SI). Problemi se začno pri merilnih instrumentih in njihovem žigosanju, pri čemer pa je največja težava zaradi vzpostavljanja reciprocitetnega priznavanja žigov v mednarodnem prometu. To bo še dolgo tako, ker je veliko interesov, tudi državnih – da se ne vzpostavijo drugačni – recipročni – pogoji. Zato jih najhitreje premostijo organizacije, ki imajo v različnih državah proizvodnjo in organizirano prodajo.

Pri razvoju novih proizvodov, predvsem v skupni prodaji s tujimi partnerji, je potrebno upoštevati industrijsko zaščito. Industrijska zaščita se lahko velikokrat obide, če se to zna. To pa je predvsem tehnološka strokovnost in tudi upoštevanje rokov, ko se posamezne zaščite tehnološkega znanja iztečejo. Zato je izredno pomembno, da lahko take raziskave naredimo v lastni državi in sicer v ustrezni državni ustanovi, ki ugotovi vse možnosti, ki jih daje različna zaščita posameznih tehnoloških postopkov v raznih državah. To daje domači OZD dodatno poslovno sposobnost za razvoj sodelovanja s tujimi partnerji.

Pri nas so vse te oblike javnega znanja poznane, pa vendar zapostavljene in ne uveljavljene v tolikšni meri, ki bi zagotavljala večjo poslovno sposobnost našim organizacijam za prodore v svet. Zato moramo na prvem mestu okrepiti prav te oblike znanja in sodelovanja s svetom, ki zagotavljajo najcenejše, pa vendar najdragocenejše oblike poseganja v svetovno zakladnico predvsem tehnološkega znanja. Najlepša in najenostavnejša pot pa je z vzpostavljanjem vseh oblik mednarodnega sodelovanja.

Čeprav so še druge oblike javnega znanja, pa je zaradi sodelovanja v svetu, predvsem gospodarskega, potrebno okrepiti osnove, ki jih dajejo:

- redni izobraževalni proces
- standardizacija
- metrologija
- nezaščitena industrijska lastnina oz., ki se jo da izkoristiti brez posledic (odškodnin).

Vse to pa je povezano ne samo z dobrimi odnosi z razvitimi državami in njihovimi ustanovami, ampak tudi s sodelovanjem v mednarodnih organizacijah, kjer je Jugoslavija že član, predvsem pa z usposabljanjem in razvojem takšnega dela v lastni državi.

Vpliv znanstveno-tehnološkega razvoja na obrambno moč in neodvisnost države

Znanstveno-tehnološki razvoj ima kot bistveni dejavnik napredka in kot indikator družbene vitalitete vse določnejši vpliv na celokupni družbeni razvoj, torej tudi na obrambno moč dežle, predvsem, kar zadeva njeno zmožnost ohranjati neodvisnost in gojiti politiko, ki se sklada z njenimi interesi. Glede na proklamirano politiko miroljubne koeksistence, neuvrščenosti in neodvisnosti mora Jugoslavija temu dejstvu posvečati še prav posebno pozornost, če želi tudi v prihodnje ohraniti vlogo in ugled, ki si ju je bila pridobila v mednarodnih odnosih.

Revolucionarni znanstveni in tehnološki razvoj, katerega temeljna oznaka je *eksplozija znanja*, ki se materializira v novih propulzivnih tehnologijah, vnaša odločilne spremembe v celokupne družbene odnose, predvsem v odnose med razvitimi in nerazvitimi. Znanstveno-tehnološki prepad med razvitimi in nerazvitimi deželami postaja vse globlji in dobiva značaj novega načina podrejanja s prvinami intelektualnega in tehnološkega imperializma. Na tem področju poteka danes neizprosni boj za prevlado v svetu. V ozkem krogu najbolj razvitih držav je prišlo do vse doslej neslutene koncentracije znanja in tehnološke moči. Vendar pa celo najbolj razvite države ne zmorejo več enormnih stroškov za raziskave in razvoj, zato iščejo načine, da bi na meddržavni ravni združevale sile in sredstva v prid izvajanju skupnih programov znanstvenega in tehnološkega razvoja. Prav najbolj razvite države so udi definirale najboljše mednarodne programe, kot so »Strategija obrambne pobude« (SDI), »EURECA« ter »Kompleksni program znanstveno-tehnološkega napredka SEV do leta 2000«. Vsi ti programi so si po snovi, smotrih in vsebini zelo podobni, kar priča o podobnosti problemov, s katerimi se danes spopadajo te dežele – in ves svet.

Svet vstopa v fazo, ko generator razvoja ni več niti nova tehnologija, pač pa so to kreativni kadri, zbrani okrog najbolj propulzivnih projektov, ljudje, ki neprenehoma iščejo rešitve, ki bodo ob najmanjših naložbah prinesle najboljše rezultate. Stvar *politike* je, da ta iskanja spodbuja ter zagotavlja uporabljanje rezultatov, ki se bodo skladali s cilji družbenega razvoja.

Znanstvena in tehnološka dirka v svetu poteka ob polni asistenci vojske. Najpomembnejši znanstveni in tehnološki dosežki se najpogosteje uporabljajo prav za razvoj kar najbolj morilskih orožij in vojaške opreme. Tehnološko najbolj razvite države imajo praviloma najmočnejše armade.

Prav nove tehnologije so omogočile *kakovosten* skok v razvoju oborožitve in vojaške opreme pa tudi na področju vodenja vojaških opravil.

Informacijske tehnologije omogočajo pravočasno detekcijo ciljev vseh velikosti in hitrosti, varen prenos signalov v centre za obdelavo podatkov, večkratno hitro pripravljavanje odločitev, prenos zahtev in realizacije komand. Vse to poteka avtomatizirano, kar je – v pogojih nenadnega dejstevanja, napadov iz velikih razdalj ter množice ciljev – edinole učinkovito. Domala vsa artilerijska borbena sredstva so opremljena z lasersko-računalniškimi sistemi, raketna pa s sredstvi za avtomatsko naravnavanje v cilj, kar zagotavlja maksimalno natančnost zadetkov.

Nova goriva in eksplozivi omogočajo večstransko večje dosege in rušilno moč. Novi materiali omogočajo razvoj borbenih sredstev, zlasti tankov, letal in ladij z vse boljšimi performansami. Biotehnologija in genetski inženiring omogočata proizvodnjo biološkega orožja, kakršnega si doslej sploh ni bilo mogoče predstavljati. Vse te tehnologije skupaj omogočajo prenos oboroževalne tekme tudi v vesoljska prostranstva. V celoti gledano, so visoko razvite države z uporabo novih tehnologij večkratno zvečale svojo bojno moč ter gibljivost in učinkovitost svojih armad. Tem dosežkom primerno dograjujejo tudi svoje vojne doktrine ter vodijo ustrezno vojaško politiko. Kopensko-zračna bitka, globoki udar, udarec z distance in temu ustrezna organizacija vojaških enot so konkretni izrazi vojaško-tehnoloških dosežkov teh dežel ter načinov njihovega razmišljanja o tem, kako bi obvladovale svet.

Jugoslavija se nima namena udeleževati oboroževalne tekme, toda če želi ohraniti svojo neodvisnost, se mora zavarovati pred možno agresijo, pomeni, da se mora organizirati in se pripraviti na obrambo tako, da bo: (1) destimulirala agresorja v tolikšni meri, da se agresije sploh ne bo lotil, in (2) v primeru, če bo do agresije prišlo, omogočila lastnim silam ustaviti agresorja ter ga nagnati iz dežele. Nesporna odločenost naših občanov, da bodo to storili, terja ustrezno organiziranost in opremljenost z bojnimi sredstvi, ki bodo kos temu, da se bomo postavili po robu agresorjevi organiziranosti, bojnim sredstvom in načinu dejstvovanja. Pri tem nimamo izbire – agresor je za nas objektivno dana postavka, na katero moramo v naših obrambnih pripravah povsem konkretno računati.

Jugoslavija v znanstveno-tehnološkem razvoju precej zaostaja za razvitimi državami, kar neugodno vpliva na ves njen gospodarski in družbeni razvoj pa tudi na obrambno zmoglost, predvsem na njene možnosti, da bi oboroženim silam priskrbela sodobna bojna sredstva. Še zlasti neugodno je stanje v najbolj propulzivnih znanstvenih disciplinah ter v visokih tehnologijah, prav prodori na teh področjih pa lahko spodbudijo celokupni razvoj in zagotovijo, da bomo sledili razvitemu svetu tako, kar zadeva znanstveno-tehnološki razvoj, kot tudi in posebej na vojaškem področju.

Strategija tehnološkega razvoja, kot jo predlaga zvezni izvršni svet, ponuja, po naši sodbi, tako razvojno zasnovo, ki temelji na novih (bazičnih) tehnologijah, te pa so hkrati razvojno intenzivne ter energetske in surovinsko varčne, obenem pa tudi, kar zadeva njihovo uporabnost, dovolj fleksibilne, kar vse so atributi, katerih aktualnosti ne more na zdajšnji etapi jugoslovanskega gospodarskega in družbenega razvoja nihče zanikati. Sodimo, da glede tega nimamo alternative, če želimo ostati na svetovnem gospodarskem, kulturnem in političnem prizorišču.

Logično se zastavi vprašanje, ali je ponujena koncepcija realna spričo evidentne gospodarske, kulturne in družbene dezintegriranosti, znanstveno-tehnološke zaostalosti, izobrazbene strukture prebivalstva (ki ne ustreza novim tehnologijam), visoke inflacije, vztrajnega tičanja pri tisti zasnovi industrijskega razvoja, ki jo je svet že presegel, najbolj neugodno pri vsem tem pa je trmasto prepričanje, da se bomo nekako »že izvlekli«. Odgovor na to vprašanje bi lahko bil, da je koncepcija optimistična in danes izvedljiva le z velikimi težavami; že jutri jo bo mogoče izvajati le še z večjimi težavami, pojutrišnjem pa bo nerealna.

Dokumentu je moč ugovarjati, češ da se premalo ubada z resursi ter z načini in subjekti realizacije. Način, na kakršnega je nastajal, ni omogočal odgovorov na ta sicer zelo pomembna vprašanja slehernega načrta, še posebej Strategije. Vendar je to pomanjkljivost mogoče odpraviti v fazi operacionalizacije, ki mora slediti takoj

po sprejetju dokumenta. Pogoj je v tem, da je Strategija korektno definirala smotre in zasnovo tehnološkega razvoja, sodimo pa, da je bilo to narejeno.

Če naj bodo zastavljeni smotri in zasnova uresničeni, bo potrebno izpolniti celo vrsto pogojev. Naj omenimo samo nekatere:

(1) Preseči bo treba pojmovanje, da je moč nove probleme reševati na stari način. Znanstveno-tehnološka revolucija, ki teče, vnaša v vse sfere človeškega delovanja ter v odnose med ljudmi, razredi, nacijami in državami radikalne spremembe. Hkrati ustvarja pogoje za še hujšo eksploatacijo, dominacijo in manipulacijo z ljudmi, vendar tudi za osvoboditev človeka ter za demokratizacijo družbenih odnosov. *Model socialistične samoupravne družbe bi moral izrabiti to enkratno priložnost za uveljavitev svoje humane biti ter v dokaz svoje smotrnosti in učinkovitosti;*

(2) Spremembe v političnem sistemu morajo zagotoviti nemoteni pretok znanja, sredstev in proizvodov ter spodbuditi samoupravno integracijo, kar zadeva skupne programe, projekte in naloge, neodvisno od občinskih, republiških pa celo državnih meja;

(3) Spremembe v gospodarskem sistemu morajo zagotoviti spoštovanje ekonomskih zakonitosti ter delovanje trga, kar naj spodbudi znanstveno povpraševanje, zanimanje za inovacije ter zanimanje za novo tehnologijo. Praksa je dovolj prepričljivo dokazala, da ni nihče pripravljen vlagati v znanstveno-tehnološki razvoj tako dolgo, dokler ni na to ekonomsko prisiljen. Odločno moramo podpirati tiste, ki so najbolj pripravljeni na sprejetje in razvoj novih tehnologij, hkrati pa moramo ustvarjati pogoje za njihovo ekspanzijo;

(4) Z organizirano akcijo moramo kar najhitreje določiti socialistični samoupravni družbi ustrezne modalitete ugotavljanja skupnih potreb v znanosti in na področju tehnološkega razvoja, oblikovanja skupnih programov in projektov ter zbiranja znanstvenih potencialov (kadra, denarja, opreme) za takšne projekte, koordinacije na vseh ravneh organiziranosti, še posebej v federaciji, transfera tehnologije in uporabe rezultatov v praksi, *ustvariti pa moramo tudi konsistenten sistem proizvodnje znanja;*

(5) Vzgojno-izobraževalni sistem moramo radikalno spremeniti ter ga prilagoditi strukturi opravil in družbeni vlogi državljanov enaindvajsetega stoletja. Dajati bo moral široka znanja, od humanističnih do tehnično-tehnoloških, kar bodi podlaga za nepretrgano prilagajanje opravilom, ki jih prinaša jutrišnji dan;

(6) Kar najhitreje moramo s skupnimi močmi vzpostaviti enotni sistem znanstveno-tehnoloških informacij, ki bo moderno koncipiran, povezali pa ga bomo z ustreznimi sistemi v svetu in si tako zagotovili nujni pretok znanja v mednarodnih okvirih;

(7) Mednarodno znanstveno-tehnološko sodelovanje moramo temeljito proučiti ter zagotoviti selektiven uvoz tehnologij, ki nam bodo zagotavljale hitrejši tempo lastnega razvoja, obenem pa nam omogočile tudi obojestranski transfer znanja.

Sodimo, da so ukrepi, ki jih je razgrnil zvezni izvršni svet v svojem Predlogu programa ukrepov za podporo razvoja znanosti in tehnologije, v prid ustvarjanju naštetih pogojev, zato jim izrekamo svojo podporo. Taisto je mogoče reči tudi za sprejeti Načrt razvoja znanstvenoraziskovalne dejavnosti Zveze skupnosti za znanost Jugoslavije (SZNJ) za obdobje 1986–1990, v katerem je predvideno delo v okviru dvajsetih skupnih projektov, ki so prav tako v funkciji uresničevanja zasnove, predlagane v Strategiji tehnološkega razvoja SFRJ.

Načrti in programi razvoja oboroženih sil izhajajo iz podmene, da bo razvoj znanosti in tehnologije izpeljan na način, ki bo ustrezal potrebam v zvezi z obrambo države ter potrebam po modernizaciji oboroženih sil. Sprejeta politika zapolnjevanja znanstvenoraziskovalnih in razvojnih potreb oboroženih sil se bo uresničevala prek angažiranja vojaških in civilnih ustanov, predvsem s proženjem skupnih projektov, pri katerih morajo s kadri, sredstvi in opremo sodelovati vse zainteresirane organizacije. Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo bo z uvedbo raziskave o vojaških razsežnostih vseljudske obrambne vojne ustvarjal znanstveno podlago za raziskovanje politične, sociološke, ekonomske, kulturne, psihološke in drugih razsežnosti takšnega vojskovanja ter spodbujal znanstveni pristop k razglabljanju o problematiki priprav naše države na obrambo. Na področju tehničnih ved bodo posebno pozornost namenjali osvajanju bazičnih tehnologij, saj je prav to predpogoj za razvoj sodobnih sredstev in sistemov oborožitve in vojaške opreme.

Mi smo, končno, zavzetost naše armade, da intenzivira znanstveno delovanje ter pospeši tehnološki razvoj, materializirali tako, da smo predvideli v tem petletnem obdobju (1986–1990) trikrat večja realna naložbena sredstva, kot jih je JLA iz svojih sredstev v ta namen vlagala v prejšnjem petletnem obdobju. Največji del teh sredstev (prek 60%) realiziramo v nevojaških raziskovalnih oziroma razvojnih organizacijah, kar je svojevrstna spodbuda v prid celokupnemu znanstvenemu in tehnološkemu razvoju naše države.

ROBERT BRAINARD, KYM FULLGRABE

Tehnologija in zaposlovanje

I. Uvod

Spreminjanje tehnike je včasih veljalo za določujoč element rasti zaposlovanje v celoti. Čeprav je šlo uvajanje novih tehnologij pogosto vstric s pojavom določenečasne brezposelnosti, pa je bil ta pojav v glavnem omejen tako po obsegu kot po trajanju. Odpiranje novih delovnih mest, ki je v končni posledici – posredno ali neposredno – izhajalo iz uvajanja teh novih tehnologij, ni samo omogočilo, da se nadomestijo ukinjena delovna mesta, temveč tudi, da se pomembno poveča globalna raven zaposlovanja.

V sedemdesetih letih smo bili priče pojavu vala novih tehnologij v elektroniki, informatiki, telekomunikacijah, v industrijskih materialih, v tehnologijah priprave in organizacije dela in izdelovanja ter v biotehnologiji. Te tehnologije je mogoče hkrati aplicirati na skoraj vsa področja gospodarstva – kmetijstvo, veliko industrijo, trgovino, pa tudi na bančni sektor, zavarovalništvo in trgovino na drobno, in na družbene dejavnosti, na primer izobraževanje in zdravstvo. Ne samo, da se v praksi te tehnologije izkažejo za varčne porabnike primarnih surovin energije in omogočajo v številnih primerih prihrank kapitala, ampak mnoge med njimi prinesejo tudi znatne možnosti pri varčevanju z delovno silo.

Nekateri se bojijo, da bi hitra aplikacija teh tehnologij in hkrati aplikacija v širokem obsegu utegnili izzvati – v nasprotju s tehničnimi spremembami, ki so se dogajale v preteklosti – zelo pičlo ustvarjanje delovnih mest, se pravi višjo stopnjo strukturne brezposelnosti. Te skrbi izhajajo iz možnosti prihranka delovne sile, ki jo omogočajo te tehnologije in iz širine njihove uporabnosti, zastruje pa jih sedanja ekonomska situacija, ki daje prednost racionalizaciji in zmanjševanju stroškov. Vprašanje postaja še bolj zaskrbljujoče, ker je v večini držav članic OECD porasla raven nezaposlenosti in ker je nujno ustvariti veliko število novih zaposlitev; ocenjuje se, da bi bilo treba med leti 1985 in 1989 odpreti vsak dan 20.000 novih delovnih mest, da bi se število nezaposlenih v deželah OECD znižalo na raven leta 1979.¹

Ugotavljanje in merjenje učinkov novih tehnologij na zaposlenost je zapletena in težka naloga, ker:

- na posledice tehnološkega spreminjanja močno vplivajo ekonomske, nacionalne in mednarodne okoliščine, kakor tudi praksa zaposlovanja in upravljanja;
- so posledice sočasno posredne in neposredne, pozitivne in negativne;
- ker učinki diferenciacije dozorevajo v dolgem obdobju in delujejo drug na drugega.

Navzlic tem težavam pa je veliko in vse večje število raziskav v mnogih

državah članicah poskušalo oceniti in napovedati posledice teh novih in visokih tehnologij na zaposlovanje in strukturo poklicev. Pričujoča študija poskuša primerjati in združiti najnovejše ugotovitve teh raziskav in izvesti sklepe, ki jih dopušča množica trenutno razpoložljivih podatkov.

Pričujoča študija začena z dokaj splošnim opisom učinkov tehničnega napredka na zaposlovanje na ravni nacionalne ekonomije. Ta prva točka omogoča, da presodimo metodološka vprašanja, na katera smo naleteli pri vseh delih, ki smo jih pregledali. Naslednje poglavje obravnava rezultate številnih poročil, ki se ukvarjajo z učinki novih tehnologij na zaposlovanje na makroekonomski ravni do danes in še dlje, za desetletje, ki prihaja. Sledi proučevanje, ki ima bolj mikroekonomski domet in nakazuje že zaznane in še pričakovane učinke nove tehnologije na zaposlovanje v veliki industriji in v različnih storitvenih sektorjih. Članek se končuje z analizo razvoja poklicne strukture in kvalifikacijskih potreb aktivnega prebivalstva, razvoja, ki izhaja iz sedanjega vala spreminjanja tehnologij.

Ugotovitve tega poročila so nujno začasne in malce tudi le domnevne. Nikakor jim ni do tega, da bi povedale »zadnjo besedo« o tem vprašanju. Kakor se bo namreč široka pahljača novih tehnologij povečevala in razširjala v ekonomskem sistemu, tako se bodo spreminjali tudi njeni vplivi na zaposlovanje – in nujne bodo nove evalvacije, podobne tej naši.

II. Dinamika tehnologije in zaposlovanja

Poglavitna poročila o tehnološkem razvoju in zaposlovanju opozarjajo, da je globalni vpliv nove tehnologije na zaposlovanje v celoti rezultanta posrednih in neposrednih učinkov. Mehanizmov, ki so na delu, v pričujoči študiji ne bomo podrobno predstavili, lahko pa zapišemo več pripomb glede narave teh učinkov, ki so natančneje opisani na drugem mestu.²

a) *neposredni učinki*: gre za jasno modifikacijo števila delovnih mest tam, kjer je uvedena nova tehnologija. Tehnološki razvoj prispeva k izboljšanju postopkov izdelave in s tem k produktivnosti, njegov neposredni učinek na številčno stanje pa je skoraj vedno negativen pri produkciji enake količine dobrin. Nasprotno pa lahko nastanejo nova delovna mesta, če je tehnologija uporabljena za ustvarjanje novih izdelkov ali za izboljšanje proizvodov;

b) *posredni učinki*: uvedba nove tehnologije in njene reperkusije na relativne stroške produkcije sproži več mehanizmov, ki težijo k dvigu ravni zaposlovanja. Razlikujemo dve veliki kategoriji kompenzacijskih učinkov:

– pomnoževalni, povečevalni učinki tehnologije: povečanje bruto vlaganja, ki je nujno za zagon nove tehnologije (se pravi, tisto, kar je treba dodati naložbam, ki bi bile potrebne, če te tehnologije ne bi bilo), ustvari povpraševanje in delovna mesta v panogah dobave in v industriji opreme;

– učinki cen in dohodkov: tehnološki napredek omogoča, da se produktivnost poveča in da se posledično zmanjšajo produktijski stroški. Ta zadnji pojav se lahko pokaže kot povečanje dobička in plač ali kot zniževanje cen, kar vedno dvigne raven realnih dohodkov, povpraševanja in torej tudi delovnih mest. Nove tehnologije lahko tudi omogočijo, da se poveča kompetitivnost, ki ni povezana s cenami (z izboljšanjem priprave in kvalitete izdelkov ali z učinkovitostjo dobave, na primer), kar prav tako stimulira povpraševanje in delovna mesta.

Posredni in neposredni učinki so samo »indikatorji teženj« in nikakršne

absolutne gotovosti. Tako neposredni učinki, ki izhajajo iz rabe nove tehnologije in težijo k izpopolnitvi postopkov izdelave, ne izboljšajo zaposlitvenih razmer, razen v določenih pogojih. Prav tako pa tudi posredni učinki ne sprostijo nujno nastajanja novih delovnih mest. In končno, učinki lahko silno variirajo od ene do druge države, kar je odvisno od njihove kompetitivnosti in načina menjave le-te glede na druge države, kar bomo videli nekoliko pozneje.

Posredni in neposredni učinki tehničnih sprememb na zaposlovanje so močno odvisni od makro-ekonomskih dejavnikov. Hitra ekonomska rast in višja raven povpraševanja stimulirata inovativnost v proizvodih in »ekstenzivne« naložbe v opremo, ki temelji na novi tehnologiji, kar lahko okrepi in pospeši kompenzacijske učinke. Nasprotno pa počasna ekonomska rast in šibko povpraševanje spodbujata inovacije v postopkih izdelave in »intenzivna« vlaganja, ki zmanjšujejo stroške drugih dejavnikov, zlasti dela, kar slabi in zavlačuje možne kompenzacijske učinke. Zdi se, da to zadnje stanje prevladuje v mnogih evropskih državah, članicah OEDC. Na primer, ob nedavni anketi o uporabi informacijskih tehnologij v britanski industriji³ je več kot 80% vprašanih odgovorilo, da njihova odločitev, da bodo investirali v informacijske tehnologije, izhaja predvsem iz »zmanjšanja stroškov za delovno silo«. Tudi anketa, na katero je odgovorilo 200 vodilnih ljudi v podjetjih v 16 evropskih državah⁴ je pokazala, da je zmanjševanje stroškov najpomembnejši cilj, zaradi katerega uvajajo v tovarne novo tehnologijo.

Neposredni vpliv tehničnih sprememb na zaposlovanje je v veliki meri odvisen od moči in hitrosti kompenzacijskih učinkov. Pomnoževalni učinki tehnologije, ki ne povečajo nujno in vedno povpraševanja po delovni sili na makro-ekonomski ravni, temeljijo predvsem na naložbah in na hitrosti uvajanja novih tehnologij: kolikor je vlaganje manjše in kolikor je širjenje tehnologije počasnejše, toliko manj pomembni so pomnoževalni učinki. Nova delovna mesta pa lahko ustvarijo povpraševanje po delovni sili z različnimi kvalifikacijami, v različnih sektorjih in panogah, zaradi česar je težko uskladiti ponudbo in povpraševanje. To uskladitev lahko oteži tudi neprožnost trga delovne sile, kar zopet lahko zavre vlaganja in jih usmeri v naložbe intenzivne vrste.

Učinki cen in dohodkov težijo k povečevanju realnega dohodka, kar lahko stimulira povpraševanje znotraj ekonomije in ustvarja zaposlitvena mesta. Pomen teh učinkov je deloma odvisen od narave in rabe realnih najvišjih dohodkov. Če se koristi od rabe, ki jih prinaša nova tehnologija, pokažejo v višjih plačah, potem je v splošnem mogoče pričakovati večje povpraševanje. To velja tudi za primere, kjer se koristi izražajo v večjih beneficijah, toda samo, če so le-te investirane ali distribuirane delničarjem. Prav tako tudi nižje cene in boljša kvaliteta običajno povzročita večje povpraševanje.

Moč teh posrednih in kompenzacijskih učinkov je kar največjega pomena za vpliv tehnologije na zaposlovanje na globalni makroekonomski ravni. Če ob uvedbi nove tehnologije vsota teh učinkov v neki dani deželi preseže neposredno izgubo delovnih mest, je to čista pridobitev delovnih mest v gospodarstvu, če ga obravnavamo kot celoto. Žal pa zelo malo vemo o obsegu kompenzacijskih učinkov, ki so povezani s sedanjim valom tehničnega spreminjanja. Analiza raziskav, opravljenih v 13 državah OECD okrog leta 1980 kaže, da so kompenzacijski učinki, ki so povezani s tehnologijami, ki temeljijo na mikroelektroniki, močni in da velja ugotovitev:

»Če bodo kompenzacijski učinki še naprej močni, globalno povpraševanje po delovni sili sploh ne bo ogroženo.«²

Lahko pa pride tudi do pomembnih zamikom med neposrednimi negativnimi učinki in posrednimi kompenzacijskimi učinki, kar lahko izzove (dolgoročno) »strukturno« brezposelnost zaradi tehnologije. Takšen razkorak lahko še zlasti poveča nizka raven vlaganja, premajhna fleksibilnost cen in plač in poklicna kvalifikacijska struktura, ki se ne prilaga več delovnim mestom, ki so jih ustvarili kompenzacijski učinki. Čeprav imamo zelo malo informacij o obsegu in učinku sedanjih razkorakov, pa vlaganja in delovni pogoji v več državah narekujejo sklep, da utegnejo ti zamiki trajati tako dolgo, da bodo izzvali občutljiva vprašanja strukturnega ravnotežja.

Mednarodna razsežnost tehnologije in zaposlovanja, pa tudi neposrednih in kompenzacijskih učinkov, je postala prvenstvenega pomena, ker se v zunanji menjavi držav članic OECD povečuje delež proizvodov visoke tehnologije in ker se vse bolj razširja raba nove tehnologije v drugih dejavnostih in storitvah, ki so predmet menjave. Skratka, razlike v kompetitivnosti med državami, ki izhajajo iz tehničnega spreminjanja, lahko izzovejo (s posredovanjem mednarodne trgovine) transfer zaposlovanja in sicer od neinovatorskih držav k tistim, ki prvenstveno uvajajo nove tehnologije. Še več, če neka država uvaža opremo, ki vsebuje novo tehnologijo, se bodo zmanjšali pomnoževalni učinki tehnologije. Tiste države, ki pa počasi uvajajo bolj razvito tehnologijo, ki je v rabi drugod, bodo ostale brez določenih ali vseh pozitivnih učinkov cen in dohodkov. Inovativne države potemtakem lahko pridejo do novih delovnih mest zaradi povečanega izvoza in zaradi internacionalizacije kompenzacijskih koristi, medtem ko neinovatorske družbe ne pridejo ne do enega ne do drugega.

In končno, kot smo nakazali že v uvodu, sedanji val tehničnega napredka, pri katerem gre v prvi vrsti za informacijske tehnologije, učinkuje na vse produkcijske dejavnike, ne samo na delovno silo, ampak tudi na kapital, energijo, surovine, upravljanje itn.

»To je značilnost, ki zelo jasno razločuje informacijske tehnologije od avtomatizacije. Nekateri poglobitni dosežki produktivnosti, povezani z uvajanjem informacijskih tehnologij, ustrezajo učinkovitejšemu nadzoru zalog, pa tudi pomembnemu prihranku energije, surovin in kapitala.«⁵

III. Pregledane raziskave

Ta analiza, ki se ukvarja z načinom, kako tehnologija vpliva na povpraševanje po delovni sili, omogoča oceno prodornosti raziskav o tehnologiji in zaposlovanju, ki smo jih prej našli. Gledano s tega stališča, kažejo praktično vse te raziskave resne metodološke pomanjkljivosti. Večina med njimi zanemarljivo druge učinke produktivnosti na tvorce proizvodnje in izvema le delovno silo, kar smo prej že omenili, zaradi česar se nagibajo k precenjevanju pomena števila delovnih mest in zaposlovanja. Tako se zelo malo teh raziskav loteva analize v mednarodnih razsežnostih, druge štejejo vsako gospodarstvo za zaprt sistem, čeprav nekatere poudarjajo pomen mednarodnih vidikov. Še več, ta dela imajo v splošnem še druge metodološke pomanjkljivosti, ki, vzete v celoti, sprožajo vprašanje, ali so rezultati in sklepi teh analiz pravilni:

- skoraj vse raziskave se omejujejo samo na obravnavo neposrednih učinkov tehnologije na zaposlovanje;
- pri neposrednih učinkih jih zanimajo samo inovacije v proizvodnih postopkih in zanemarljivo inovacije v izdelkih, in

– le redko obravnavajo posredne in kompenzacijske učinke, še zlasti učinke cen in dohodkov.

Mimo teh pomanjkljivosti se nagibajo te raziskave k poudarjanju tehnološko možne aplikacije, razmeroma malo pozornosti pa namenjajo ekonomskemu in družbenemu kontekstu, ki pa vendarle zelo močno vpliva na hitrost in načine aplikacij v praktičnem življenju. Tako, na primer, mnoge teh študij sploh ne upoštevajo različnih pritiskov – v zvezi s povpraševanjem, naložbami, delovno silo, upravljanjem itn. – ki poskušajo upočasniti razširjanje določene nove tehnologije in zmanjšati njen učinek na zaposlovanje. Zanemarjanje teh dejavnikov, ob hkratnem poudarjanju inovacij v proizvodnih postopkih in spregledovanju inovacije v produktih in tudi številnih kompenzacijskih učinkov, je vzrok, da mnoge teh raziskav precenjujejo negativne posledice tehnologije na globalno zaposlovanje in podcenjujejo njene pozitivne učinke, kajti, vzeto v splošnem, mnogo laže je opaziti negativne učinke.

IV. Tehnologija in zaposlovanje kot celota

Opazovane posledice

Med glavnimi skrbmi obravnavanih država je relativni pomen neposrednih in kompenzacijskih učinkov, se pravi čisto učinkovanje tehnologije na zaposlovanje. Razmeroma malo raziskav, namenjenih tako pozitivnim kot negativnim globalnim učinkom tehnološkega razvoja na zaposlovanje v celoti v vseh gospodarskih sektorjih opozarja na to, kako težko je razločevati te učinke; večina obstoječih raziskav ima le omejen domet, saj jih zanimajo le učinki posebnih tehnologij na točno določene sektorje ali panoge. Kar pa zadeva študije, ki se ukvarjajo z globalnimi posledicami, bi bilo iz njih mogoče sklepati, da čisti učinek novih tehnologij na celotno zaposlovanje ni bil ravno spektakularen – ne v pozitivnem ne v negativnem smislu.

Po neki avstralski anketi o sedanjem tehnološkem razvoju,⁶ na primer, je treba ocenjevati njegove posledice na globalno zaposlovanje kot podaljševanje neke že od zmeraj vzpostavljene zveze med tehnološkim razvojem in ustvarjanjem delovnih mest. Tudi podobna kanadska študija o informacijskih tehnologijah trdi, da nove tehnologije izzivajo v teh deželah množično brezposelnost.

Poročilo OECD, ki obravnava učinke mikroelektronike in robotike na zaposlovanje,⁷ proučuje vrsto študij, izdelanih v trinajstih državah članicah OECD. Na podlagi natančne sinteze teh študij to poročilo ugotavlja, da tehnološko spreminjanje ni v občutni meri prispevalo k v tem obdobju sicer visoki stopnji brezposelnosti, da so imeli odločilnejšo vlogo drugi ekonomski dejavniki. V tej zvezi nakazuje, ne da bi se lotevalo vzrokov in posledic, da je uvajanje nove tehnologije pripeljalo do ukınjanja delovnih mest, toda tudi do njihovega ustvarjanja, in da po danih podatkih »ni nobenega razloga za sklep, da obstaja v zadnjih letih negativna korelacija med tehnološkim razvojem in povpraševanjem po delovni sili«. In dalje: »... čeprav je nedvomno prišlo do prerazporeditve zaposlovanja, pa razvoj mikroelektronskih tehnologij ni odgovoren za visoko stopnjo brezposelnosti, ki jo imamo.«

Ugotovitve najnovejših raziskav gredo prav v to smer. Študija iz leta 1986, ki se ukvarja s tehničnimi spremembami in strukturno nezaposlenostjo v ZDA trdi, da je:

»Globalno zaposlovanje v uradih – prav tako v veliki industriji kot v določenih storitvenih dejavnostih – je odvisno od drugih dejavnikov, ki nimajo ničesar opraviti s tehnologijo, in med njimi je najpomembnejši dejavnik povpraševanje po izdelku.«⁸

Študija komisije Evropske skupnosti je leta 1985 prav tako opozorila na zanemarljive vplive nove tehnologije na celovito zaposlovanje:

». . . Ničesar ni, kar bi dovoljevalo trditev, da je v celotnem območju OECD tehnični napredek proizvedel čisto izgubo delovnih mest.«⁹

Lahko torej rečemo, da je danes čisto učinkovanje novih tehnologij na zaposlovanje v celoti v državah članicah OECD praktično nevtralno. V nasprotju z nekdanjo bojaznijo torej uporaba novih tehnologij ni povzročila občutnega (čistega) ukinjanja delovnih mest. Vsekakor pa nobena raziskava tudi ne ugotavlja, da bi nove tehnologije ustvarile pomembno število (čistih) delovnih mest.

Predvidene posledice

Pogosta predpostavka je bila, da bo tehnološka ekspanzija nemudoma izzvala množično brezposelnost. Ta pesimistični pogled na zaposlovanje izhaja iz različnih ugotovitev:

– možnost rasti brez zaposlovanja (se pravi naraščanje proizvodnje, ki ga ne spremlja naraščanje zaposlovanja), ki bi zmanjšala zaposlovanje v celoti in vse bolj oteževala novim delavcem, da bi se vključili v aktivno prebivalstvo;

– zelo obsežno področje novih mikroelektronskih tehnik, zlasti v storitvenem sektorju, kjer kompenzacijski učinki nemara ne bodo več zadoščali za uravnoteženje neposredne izgube delovnih mest;

– prehod od sedanjega scenarija postopnega uvajanja novih tehnologij k uvajanju velikih integriranih tehnoloških sistemov (kot je sistem elektronskih pisarn ali avtomatiziranih tovarn), kar omogoča pomemben prihranek pri delovni sili, ki ga delovna mesta, nastala zaradi rasti povpraševanja, ne bi nujno kompenzirala.

Izjemno težko je zanesljivo predvideti, kakšen bo prihodnji vpliv novih tehnologij na zaposlovanje v celoti – vsaj na podlagi domnev, ki jih je potrebno postaviti glede več bistvenih dejavnikov, kot, na primer, ritem razširjanja, obseg in razdelitev dobičkov produktivnosti in razvoj ekonomske rasti nasploh. Na podlagi različnih hipotez so države članice izdelale vrsto napovedi v zvezi s prihodnjimi vplivi tehnologije na zaposlovanje.¹⁰

Omeniti moramo, da so le zelo redke raziskave, obravnavane v tem poročilu, ki predvidevajo kot posledico tehnološkega napredka čisto, bistveno porast globalnega zaposlovanja. Napovedi varirajo bolj med slabotno čisto rastjo delovnih mest in med potencialno močno izgubo delovnih mest. Možnost, da bo širša aplikacija mikroelektronike povezana s čisto rastjo zaposlovanja, je zapisana v neki študiji iz Velike Britanije.¹¹ Čeprav tu ne gre ravno za napovedi, pa so rezultati pokazali, da se lahko produktivnost poveča za 0,5% na leto kar zadeva stopnjo rasti v obdobju 1985–1990 – in sicer zaradi povečane uporabe mikroelektronike. Tudi v primerih, ko so bila določena delovna mesta v začetnem obdobju ukinjena, naj bi močni kompenzacijski učinki sprožili znatno čisto povečanje delovnih mest. Po neki sintezni študiji takšnih primerov aplikacije računalnikov in z njimi povezane opreme v Kanadi, naj bi bil v preteklosti globalni vpliv na

zaposlovanje pozitiven – in potrebno je zavrniti napovedi o splošni brezposelnosti kot posledici teh aplikacij.¹²

Iz drugih raziskav moremo ugotoviti, da bosta odpiranje in odpravljanje delovnih mest v številkah približno enaka, še posebej, če upoštevamo kompenzacijske učinke. Neka švedska raziskava, na primer, predvideva, da bodo dolgoročno čiste posledice tehnološkega napredka na obseg zaposlovanja skoraj nevtralne.¹³ Tudi po podatkih neke avstralske raziskave o tehničnem razvoju do leta 1990/1991 naj le-ta ne bi občutno prispeval k večjemu številu brezposelnosti.¹⁴ Neka druga avstralska analiza pa celo ocenjuje, da je tehnični napredek takšne narave, da dolgoročno lahko poveča zaposlovanje.⁶ V svoji analizi tega vprašanja, ki je implicirala proučevanje določenih panožnih dejavnosti in storitvenih vej, kakor tudi poskus makro-ekonomskega modela, je OECD prišla do podobne ugotovitve glede vpliva informacijskih tehnologij: »Informacijske tehnologije se nam ne zdijo čudežna rešitev za izboljšanje razmer v zaposlovanju, vendar pa tudi ne bodo izzvale množičnega ukinjanja delovnih mest.«¹⁵

Mednarodni urad za delo je sprejel podobno opredelitev: »Za zdaj ni nobene razloga za to, da bi mislili, da bo čisti učinek dolgoročno močno ogrozil ponudbo produktivnih delovnih mest.«¹⁶

Določeno število raziskav pa je prišlo do sklepa, da utegne bodoča tehnološka revolucija znatno zmanjšati povpraševanje po delovni sili:

- neka avstrijska raziskava poudarja, da utegne v tej državi integralno vključevanje različnih in že danes uporabnih tehnologij do leta 1990 povzročiti, da bo stopnja brezposelnosti dosegla 10%;¹⁷

- po neki nemški študiji o velikem tehnološkem napredku naj bi ukinjanje delovnih mest močno preseglo odpiranje delovnih mest, primernih za nove tehnologije;¹⁸

- neka analiza Združenega britanskega kraljestva sluti negativne posledice v pretežnem delu velike industrije, v energetiki in v nekaterih sektorjih storitev, kar je deloma povezano z dejstvom, da so v tej državi inovacije usmerjene na prihranek delovne sile;¹⁹

- v Združenih državah Amerike naj bi intenzivno razširjanje avtomatizacije do leta 2000 omogočilo približno 12% prihranek pri delovni sili, ki bi bila potrebna za proizvodnjo iste količine proizvodov, če ne bi bilo tako razvite avtomatizacije.²⁰ Vendar pa ta študija končuje z ugotovitvijo, da kljub temu velikemu potencialu varčevanja z delovno silo ne bo prišlo do pomembnejšega presežka delovne sile, in sicer zaradi ustreznih kompenzacijskih učinkov in ukrepov oblasti.

Ta zadnja študija, ki je med obravnavanimi raziskavami najbolj izčrpna, poudarja pomembne učinke prerazporeditve poklicnih lastnosti, ki jih utegne povzročiti prav nova tehnologija. Po oceni te študije bo prerazporeditev proizvedla številne in občutne premike aktivnega prebivalstva glede na sektor zaposlitve, poklic in kvalifikacije, ne bo pa povzročila pomembne rasti brezposelnosti.

To stališče potrjuje vse večje število nedavno opravljenih raziskav v različnih državah.²¹⁻²⁷ V celoti te študije spoznavajo, da:

- so prejšnje raziskave precenjevale ritem razširjanja nove tehnologije, pa tudi stopnjo učinkovitosti njene aplikacije, hkrati pa so podcenjevale družbene in ekonomske pritiske, ki so zavirali in upočasnjevali potencialne učinke tehničnega spreminjanja;

- bodo realni učinki nove tehnologije na raven globalnega zaposlovanja ostali

razmeroma šibki, še zlasti, če jih primerjamo z učinki takšnih dejavnikov, kot je fluktuacija povpraševanja in makro-ekonomska rast;

– bistvena posledica ne zadeva ravni zaposlovanja, ampak predvsem strukturne spremembe zaposlovanja: spreminjanje tehnike v določenih sektorjih in poklicih ustvarja nova delovna mesta, v drugih jih pa ukinja. Zato poglobitve posledice zadenejo dokaj natančno določljive regije, gospodarske sektorje, podjetja in poklicne kategorije.

Učinki prerazporeditve, o katerih pomembnosti se strinjajo praktično vse raziskave, premeščajo poudarek na pomen prožnosti in kvalitete delovne sile. Če delovna sila v neki državi ne izkazuje svoje fleksibilnosti in kvalificiranosti, ki ji omogočata, da prehaja z ukinjenih delovnih mest na nova, utegne tam nastati hudo neravnotežje med ponudbo in povpraševanjem po delovni sili, ki se bo kazalo kot močno nezadoščeno povpraševanje v določenih sektorjih in nekaterih poklicnih kategorijah, kar bo na globalni ravni spremljala brezposelnost. Da bi se izognili tem negativnim posledicam prerazporeditve, morajo oblasti pa tudi podjetja in posamezniki ukrepati, da bi stimulirali mobilnost in omogočili potrebno kvalifikacijo, ki se lahko sooči z novo strukturo povpraševanja.

Tem vprašanjem usklajevanja se pridružuje možnost, da bo odpiranje novih delovnih mest potekalo počasi in po etapah v daljšem časovnem obdobju, medtem ko se odpravljanje delovnih mest dogaja hitreje in bolj iznenada. Ta razkorak med odpiranjem in ukinjanjem delovnih mest, še zlasti, če ga spremlja neustrezna poklicna struktura, bi utegnil izzvati visoko stopnjo strukturne nezaposlenosti.

In končno, na prihodnje učinke bodo vplivale tehnološke razmere v posameznih državah. To mednarodno razsežnost je proučevalo več raziskav:

– pospešena integracija novih tehnologij, ki bi za odstotek zmanjšala razliko med stopnjo letne rasti produktivnosti v Združenem angleškem kraljestvu in v konkurenčnih državah (med 1985 in 1990), bi prinesla čistih 80.000 delovnih mest;²⁸

– po nekem nizozemskem poročilu bi bilo verjetno bolj škodljivo za zaposlovanje, če bi mikroelektroniko uvajali relativno počasi, kot pa če bi sledili ritmu drugih industrializiranih držav;²⁹

– neka finska študija ugotavlja: če bi se produktivnost povečevala hitreje kot v drugih državah (zaradi avtomatizacije in tehnološkega napredka) in bi bila razlika v stopnji rasti 0,5%, bi se povpraševanje po delovni sili na Finskem povečalo za 29.000, število brezposelnih pa bi se zmanjšalo za 19.000 (od zdaj do devetdesetih let).³⁰

Takšne ugotovitve so mnoge raziskovalce pripeljale do tega, da so se izrekli v korist hitre in splošne uvedbe novih tehnologij. Neko švedsko poročilo, v tej zvezi prav reprezentativno, sklepa, da je »... mnogo slabše za zaposlovanje...«, če se tehnično sprminjanje dogaja s pritiskom na cene, ki ga izvajajo tudi tekmeči, kot pa če pride do hitrega tehničnega spreminjanja v poglobitveni nacionalnih industrijah.¹³

Pregled elementov, zajetih v številnih raziskavah, ki obravnavajo mednarodne vidike, pripelje do naslednjega sklepa: »... države, ki so na čelu globokega procesa tehnološke preobrazbe, kot je ta, ki ga poznamo danes, lahko zaradi svojih vlaganj v panoge dejavnosti in zaradi povečanja svoje prisotnosti na trgu, na področju zaposlovanja dosežejo neposredne učinke... in tudi ugodnejše posredne učinke (zaradi svojih zvez z drugimi vejami dejavnosti in storitev), kot pa države, ki se niso uspele posodobiti ali pa so v veliki zamudi.«³¹

Kot smo že omenili, imajo države, ki vodijo na področju inovacij in uporabe novih tehnologij, možnost, da okrepijo svoje komparativne prednosti in da razširijo svoj prodor tako navznoter kot navzven. V teh državah bodo pozitivni učinki te rasti na zaposlovanje verjetno večji, ali pa vsaj enaki, kot pa izgube, ki bodo izhajale neposredno iz uvajanja tehnologij. Narobe pa države, ki so si nakopale zaostanek v uvajanju tehnologij, tvegajo, da se bo zmanjšal ali pa celo izpuhtel njihov delež na trgu – tako notranjem kot zunanem – in posledica tega bo povečanje nezaposlenosti.

Skratka, sedanji val tehničnega razvoja naj bi povzročil pomembne in obsežne spremembe v strukturi zaposlovanja – znatne prerazporeditve med poklici, sektorji in regijami – ki bodo izzivale občutljiva vprašanja prilagoditve. Menimo, da so ti učinki mnogo pomembnejši kot pa to, ali vemo ali ne, ali bo prišlo do čistega povečevanja ali ukinjanja delovnih mest. V tej zvezi je prišla Komisija evropske skupnosti do naslednje ugotovitve: »... kaže, da industrijska revolucija, ki se dogaja, globalno sproža iste posledice, kot so jih prejšnje: fazi strukturnega spreminjanja, za katero so značilni socialni pretresi, sledi faza dolgoročne ekspanzije zaposlovanja, dokler ugodni učinki sektorjev za proizvodnjo novih proizvodov, za dobavo opreme, sestavnih delov in servisi ne zmagajo nad prejšnjimi izgubami.«⁹

V. Sklepi

Novе tehnologije so imele doslej v skupnosti držav OECD le malo čistih učinkov na zaposlovanje v celoti. Če proučevani podatki nikakor ne dopuščajo, da bi izvedli trdne sklepe, pa vendarle nakazujejo ugotovitev, da najnovejši tehnološki razvoj rahlo pozitivno vpliva na globalno zaposlovanje. Razlog je treba iskati v prispevku novih tehnologij k rasti zaposlovanja v storitvenih dejavnostih (zlasti v servisih za podjetja, finančnih in komunikacijskih storitvah) in, v manjši meri, v industrijah z visoko tehnologijo; v prispevku, ki je omogočil, da se ukinjena delovna mesta, do katerega je prišlo zaradi uvajanja vrhunskih tehnologij, kompenzirajo v drugih velikih industrijah.

Glede prihodnosti pa je skrajno težko z gotovostjo predvideti, kolikšen bo vpliv novih tehnologij na raven zaposlovanja; postaviti moremo določeno število hipotez o bistvenih dejavnikih, ki so ritem širjenja, povečevanje produktivnosti, ekonomska rast in rast vlaganj. Raziskovalna dela vse bolj in bolj priznavajo, da bo tehnologija sorazmerno malo – bodisi negativno kot pozitivno – vplivala na stopnjo globalnega zaposlovanja v državah OECD v primerjavi z, na primer, veliko občutnejšimi učinki fluktuacij v makro-ekonomski rasti.

Najpomembnejši in najbolj predvidljiv učinek sedanjega vala spreminjanja tehnologij bo nova razporeditev zaposlovanja med regijami, sektorji, industrijskimi panogami in poklici. Ti učinki, ki v ničemer ne spremenijo čistega vpliva na globalno zaposlovanje, bodo sprožili občutljiva vprašanja prilagoditve v vseh državah. Če delovna sila ni ne mobilna in ne kompetentna, da bi lahko prešla iz sektorja, ki je v zatonu, v drug sektor, ki beleži naraščanje delovnih mest, potem nastopi hud razkorak med ponudbo in povpraševanjem po delovni sili, kar lahko izzove močno nezasičeno povpraševanje v določenih sektorjih in pomembno nezaposlenost na globalni ravni.

Veliko raziskav se izreka v korist hitre in splošne uvedbe novih tehnologij. Države, ki prve uvajajo te tehnologije v sektorje, ki so izpostavljeni mednarodni

konkurenci, lahko uživajo komercialne prednosti pred svojimi konkurenti (v cenah in drugih dejavnikih, ki lahko spodbudijo povpraševanje); to pa jim omogoča, da razširijo svoj notranji trg in svoj del trga v tujini, s tem pa tudi dvignejo raven zaposlovanja. Razen tega imajo korist tudi od delovnih mest, ki se opirajo v sektorjih z dobavo in montažo novih tehnologij. Druge države nimajo nobene takšne prednosti in jim zato grozi naraščanje brezposelnosti in veliko težav pri poskusu, da bi si izborile svoje mesto v obravnavanih sektorjih – če do njih sploh kdaj pridejo. Tako bodo države, ki so na področju inovacij najboljše uvrščene, lahko izboljšale tudi svoje zaposlitvene perspektive na škodo držav na repu.

Tehnološki razvoj nima enakih reperkusij na različne gospodarske in industrijske panoge. Nove tehnologije so prispevale, čeprav v dokaj neznatni meri, k zatonu zaposlovanja v velikih industrijah. Vendar pa so podjetja višek delovne sile, ki je nastal z uvedbo nove tehnologije, preusmerila na druga delovna mesta in se tako izognila znatnemu številu dodatnega odpuščanja. Splošno zmanjšanje zaposlovanja na tem sektorju pa je vsekakor bolj pripisati šibkemu povpraševanju in močni konkurenci kot pa tehnološkemu razvoju. V prihodnosti pa bodo nasprotno, tehnične inovacije verjetno zmanjšale zaposlovanje v velikih industrijah, obseg tega zmanjševanja pa bo v veliki meri odvisen od hitrosti razširjanja inovacij v proizvodne postopke in v izdelke same. Zelo verjetno bodo sektorji težke metalurgije, industrijske opreme, grafične in založniške ter avtomobilске industrije zabeležili največji osip delovnih mest, zlasti zaradi uvedbe novih postopkov proizvodnje, ki težijo k zmanjševanju stroškov za delovno silo. Nasprotno pa je mogoče predvideti povečanje zaposlovanja v sektorjih za dobavo visoke tehnološke opreme in storitev. Toda ta rast ne bo mogla v celoti nadomestiti redukcij, ki se bodo zgodile na drugih sektorjih in konec koncev kompenzirati jasno izraženih teženj k zmanjševanju zaposlovanja v velikih industrijah.

Visoko tehnološke industrije (ki so del industrijskega sektorja) niso nikoli pomembneje vplivale na zaposlovanje v celoti in verjetno tudi nikoli ne bodo. Če se številčno povečujejo, pomenijo vendar tako majhen delež v celotnem zaposlovanju – komaj 5% v tehnološko najbolj razvitih državah – da je njihov vpliv na globalno zaposlovanje zanemarljiv. Pomembnost teh industrij izhaja iz njihove vloge poglavitnega dobavitelja novih tehnologij, ki so namenjene drugim sektorjem gospodarstva, ne pa iz njihove sposobnosti za ustvarjanje novih delovnih mest.

Uporaba novih tehnologij v storitvenih dejavnostih je, kot kaže, povečala produktivnost in zaposlovanje v deležu, ki je več kot zadosten za kompenziranje ukinjenih delovnih mest, čeprav so imeli pri številčnem povečevanju tega sektorja pomembnejšo vlogo drugi dejavniki kot pa tehnologija. Nove tehnologije so predvsem prispevale k rasti zaposlovanja v »servisih za proizvajalce« (ki vključujejo servise za podjetja in finančne storitve); v zadnjih letih se je število delovnih mest povečalo za 25%. Še več, tehnološki razvoj je sprožil odpiranje novih delovnih mest na področju komunikacij in zlasti v telekomunikacijah. Nasprotno temu pa so bile tehnične inovacije neposreden povod za številčno upadanje pomožnih sektorjev kot, na primer, komercialnih in uslužnostnih dejavnosti. Uvedba novih tehnologij v to obsežno in heterogeno področje ni bila ne zelo široka ne intenzivna, odkrivala pa je možnosti, ki se ponujajo nadaljnjemu razvoju uporabe tehnologij. Predvidena je bolj dognana uporaba informacijskih tehnologij in, v povezavi z njimi, rast zaposlovanja v »servisih za proizvajalce« (services aux producteurs) in v nekaterih sektorjih komercialnih dejavnosti.

Nove tehnologije spreminjajo poklicno in kvalifikacijsko strukturo aktivnega prebivalstva ne glede na čisti učinek na zaposlovanje. Raziskave razlikujejo dva velika razvojna toka, na katera bo v glavnem vplivala potreba po delovni sili v novih tehnologijah: povečanje števila ne-manualnih delavcev glede na število manualnih, in povečevanje svobodnih in tehničnih poklicev in višjega kadra glede na uradniško in komercialno osebje. Med poklici, ki imajo najboljše perspektive rasti zaposlovanja, je mnogo takšnih, ki zahtevajo znatno višjo kvalifikacijsko raven kot poklici v zatonu. Ta bolj kvalificirana delovna mesta zadevajo znanstvenike in inženirje, informatike in tehnike, servisno osebje, vodje raziskovalno-razvojnih oddelkov – vsi morajo obvladati področje novih tehnologij. Tako se bodo potrebe po polkvalificirani in nekvalificirani delovni sili verjetno zmanjšale, kar velja zlasti za delavce pri strojih, za monterje in tradicionalne kvalificirane delavce. Iz vseh teh razlogov novih delovnih mest ne bodo mogli kar takoj zasesti ljudje, katerih delovna mesta so bila ukinjena; ni pa mogoče natančno vedeti, v kolikšni meri bo strokovno preusmerjanje, prešolanje zapopolnilo to vrzel.

Citirani viri

- ¹ Perspectives de l'emploi, OCDE, 1984.
- ² Une description détaillée du mécanisme de «compensation» intervenant dans la création d'emplois figure dans le Rapport PIIC n° 7, La Micro-electronique, la robotique et l'emploi, OCDE, 1982.
- ³ The Barriers and Opportunities from information Technology – A Management Perspective, ministère britannique du Commerce et de l'Industrie et Institut de l'administration, cite dans le Financial Times du 5 septembre 1984.
- ⁴ Management and Technology – A Survey of European Chief Executives 1984, Booz-Allen et Hamilton, Paris, 1984.
- ⁵ Freeman, C. et Soete, L., «Innovation Diffusion and Employment Policies», communication présentée à la Conférence sur la diffusion de l'innovation, Venise, Italie, 17–22 mars 1986.
- ⁶ Technological Change in Australia, AGPS Committee of Inquiry into Technological Change in Australia, Canberra, 1980.
- ⁷ Prentis, M., «Les incidences de la technologie informatique sur l'emploi au Canada: Une étude des dernières recherches actuelles», dans La Micro-electronique, la productivité et l'emploi, OCDE, 1981.
- ⁸ Technology and Structural unemployment: Reemploying Displaced Adults, OTA-ITE-250, US Congress, Office of Technology Assessment, février 1986.
- ⁹ Economie européenne, n°25, Commission des Communautés européennes, septembre 1985.
- ¹⁰ Les prévisions contenues dans les études des différents pays diffèrent souvent et cela pour plusieurs raisons, dont l'utilisation d'hypothèses et de méthodologies différentes, les différences de composition et des économies nationales, de caractéristiques de la main-d'œuvre, les différences dans l'ampleur et le taux de diffusion de la nouvelle technologie, etc.
- ¹¹ Wilson, R. et Whitley, J., «Quantifying the Employment Effects of Microelectronics», Futures, vol. 14, n°6, décembre 1982.
- ¹² Peitchinis, S., Computer Technology and Employment (Retrospect and Prospect), St. Martin's Press, Londres, 1984.
- ¹³ Eliasson, G., Technical Change, Employment and Growth, Institut industriel pour la croissance économique et la recherche sociale, Suède, Rapport n°7, 1979.
- ¹⁴ The Long Run Impact of Technological Changes on the Structure of Australian Industry to 1990–91, Commonwealth of Australia, Bureau of Industry Economics, 1981.
- ¹⁵ Technologies de l'information et Perspectives économiques (TIPE), Partie II, Résumé analytique (à paraître), OCDE, Paris, 1986.
- ¹⁶ Blanchard, F., «La technologie, le travail et la société: quelques indices tirés des recherches du BIT», Revue internationale du travail, vol. 123, n°3, mai-juin 1984.
- ¹⁷ Österreichisches Institut für Wirtschaftsforschung, Österreichische Akademie der Wissenschaften; Mikroelektronik, Springer-Verlag, New York, 1981, évoque dans Leontief, W., «The Distribution of Work and Income», Scientific American, septembre 1982.
- ¹⁸ Technischer Fortschritt Schriftenreihe Technologie und Beschäftigung, Herausgeber, Bundesminister für Forschung und Technologie: Herausgeber, vol. 2, Bonn, 1981.
- ¹⁹ Freeman, C. et Soete, L., Technical Change and Full Employment, Blackwell, 1986 (à paraître).
- ²⁰ Leontief, W. et Duchin, F., The Impacts of Automation on Employment 1963–2000, Université de New York, avril 1984.

- ²¹ Stanbeck, T. et coll. *Services, The New Economy*, Allenheld, Osmund, New Jersey (USA), 1983.
- ²² Stymne, B. et coll. *A Model for Relating Technology, Organisation and Employment Level. A Study of the Impact of Computerisation in the Swedish Insurance Industry*. Rapport de recherche n°6253, Ekonomiska Forskningsinstitutet, Stockholm, 1983.
- ²³ Fossum, E. (Ed.), *Computerisation of Working Life*, Ellis Horwood Limited (Publisher), Chichester, 1983.
- ²⁴ Metzner, u., Rohde, G., *Die Zukunft der Angestelltenberufe – Eine Auswertung Wissenschaftlicher Studien und Prognosen*, DGB Forschungsgruppe Angestellte, Berlin, 1983.
- ²⁵ Europe 1995. Mutations technologiques et enjeux sociaux, Futuribles, Commission des Communautés européennes, Rapport FAST, 1983.
- ²⁶ Pomfrett, S. et coll. *Work Organisation – Implications of Word Processing*, Université de Technologie, Loughborough, 1984.
- ²⁷ Déclaration faite par le Japon à la Conférence intergouvernementale de l'OCDE sur la croissance de l'emploi dans le contexte du changement structurel, OCDE, février 1984.
- ²⁸ To študijo je opravil Inštitut za ekonomska raziskovanja univerze v Warwicku. Rezultate je ocenjeval tudi dokument ministrstva za trgovino in industrijo Velike Britanije: *Employment and Technical Change: The Case of Microelectronics-Based Production Technologies in UK Manufacturing Industry*, Government Economic Service Working Paper n°74, Londres, 1984.
- ²⁹ Le rapport du Comité Rathenau est analysé dans le document du ministère du Commerce et de l'Industrie du Royaume-uni, *ibid.*
- ³⁰ Rapport du Comité finlandais pour la technologie, Service de planification du Bureau du Premier ministre de Finlande, Helsinki, 1982.
- ³¹ Freeman, C. et Soete, L., *Information Technology and Employment: An Assessment*, Université du Sussex, avril 1985.

Potencial umetne inteligence in ekspertnih sistemov z vidika družboslovja (1)

Uvod

Danes postaja že več kot očitno, da je umetna inteligenca postala eden najpomembnejših predmetov razprav o razvoju nove informacijske tehnologije. O tem pričajo številne objavljene knjige in prispevki v časopisju ter naslovi novih strokovnih revij. Ena temeljnih značilnosti tega razvoja je, da je umetna inteligenca presegla okvire akademske vede in je poleg svojih komercialnih aplikacij postala zanimiva tudi za številna druga področja. Eno takšnih je tudi knjižnično informacijska dejavnost.

Umetna inteligenca je hkrati ena izmed ved, s katero se uspešno prilagajamo svetu, za kar ima zasluge predvsem Skupina za umetno inteligenco na Odseku za računalništvo in informatiko Instituta Jožef Stefan v Ljubljani. Poleg tega je zanimivo povedati, da je v preteklem letu raziskovalni projekt Razvoj sistema znanstvenega in tehničnega informiranja v Sloveniji 1986–90 poudaril osrednjo vlogo ekspertnih sistemov. Ravno zato bomo knjižnično informacijsko dejavnost izkoristili kot uvodno razmišljanje o nujnosti osvetlitve umetne inteligence in ekspertnih sistemov z vidika družboslovja.

Zanimivo je, da so že takoj v prvih letih uvajanja računalnikov v poslovanje knjižnic ter oblikovanja strojnih formatov, kot je npr. MARC,¹ strokovnjaki poudarjali, da

»Strojni format ne sme postati le drugačno sredstvo za obdelavo bibliografskih podatkov na tradicionalen način« (Vickery, 1968, str. 1).

Čeprav so se v svetu na prelomu sedemdesetih in osemdesetih let uveljavili še posebej t. i. integrirani računalniški sistemi, pri katerih so računalniško zasnovane in povezane vse funkcije knjižničnega poslovanja od bibliografsko informativne in knjižnično poslovodne do računovodsko-knjigovodne (Kokole, 1986), pa se zdi, da knjižničarji niso v dovolj veliki meri sprejeli izziva po raziskovanju optimalnega bibliografskega zapisa. Tako npr. računalniki še vedno opravljajo predvsem »klasične« knjižničarske funkcije. Lep dokaz za to trditev je obstoj in delovanje računalniško zasnovanega tiskalnika za izpisovanje katalognih kartic. Uporabnik, njegov dostop do informacij in znanja ter možnosti za drugačne predstavitve znanja v računalniških podatkovnih zbirkah pa so pogosto ostali na stranskem tiru. O tem so nekoliko več razmišljali le sodobni specializirani informacijski centri.

Vendar so številne težave, s katerimi se uporabnik srečuje pri iskanju informa-

¹ Format MARC je konec šestdesetih let oblikovala kongresna knjižnica v Washingtonu za svoje potrebe, s tem pa tudi za magnetni zapis ameriške nacionalne bibliografije. Mnoge avtomatizirane knjižnice so potem prevzele format MARC kot osnovni stavek za procesiranje podatkov v lastnem sistemu.

cij v podatkovnih zbirkah (npr. rastoče število podatkovnih zbirk, kompleksni iskalni mehanizmi, težave pri definiranju logičnih povezav med podatki itd.), v zadnjem času vplivale na večje zanimanje knjižničarskih strokovnjakov za rezultate raziskovanja v *umetni inteligenci* in *ekspertnih sistemih*. Med obema področjema so vidni tudi že prvi znaki sodelovanja, in sicer predvsem v razvijanju t. i. posredniških ekspertnih sistemov, ki naj bi uporabniku omogočili izvajanje kakovostnih in uspešnih poizvedb brez pomoči informacijskega posrednika. Uporaba ekspertnih sistemov poleg tega vpliva na razvijanje mnogo bolj dinamičnih in interaktivnih metod organiziranja in predstavitve informacij in znanja v podatkovnih zbirkah.

Ravno potreba po drugačnem organiziranju informacij v podatkovnih zbirkah je še posebej poudarjena v raziskovalnem projektu Razvoj znanstvenega in tehničnega informiranja v Sloveniji 1986–90, ki obravnava ekspertne sisteme kot najvišje dosežke znanstvenega in tehničnega informiranja. Celotni projekt predvideva naslednje ravni v procesiranju znanstvenih in tehničnih informacij (slika 1).

NOSILCI

GRADNJA SISTEMOV ZA ODLOČANJE

uporaba metod umetne inteligence, simulacije, predikcije, testiranje predikcij

informacijski centri
v sodelovanju z:

1. OZD
2. raziskovalnimi organizacijami

STRUKTURIRANE BAZE PODATKOV

definiranje parametrov in njihove hierarhije, strukturiranje podatkov v sisteme, matrike

FAKTOGRAFSKE BAZE PODATKOV

informacijski centri

razvrščanje podatkov po tipih, komparativne obdelave podatkov, metode in tehnike gradnje in uporabe faktografskih baz podatkov

BIBLIOGRAFSKE BAZE PODATKOV

prenos bibliografskih podatkov na računalnik, vnos izvlečkov, metode in tehnike iskanja po bazah

KNJIŽNICE in ARHIVI

TRADICIONALNI VIRI PODATKOV

in bibliotekarski sistemi so poseben del, ki ga ta program ne vključuje, pač pa se povezuje z njim v skladu s potrebami razvoja svojega dela sistema in neposrednimi potrebami uporabnikov.

Slika 1: Od virov informacij do ekspertnih sistemov (iz raziskovalnega projekta Razvoj znanstvenih in tehničnih informacij v Sloveniji 1986–90)

V obdobju eksplozije informacij in težav pri iskanju relevantnih informacij v številnih podatkovnih zbirkah² je nedvomen pomen tega projekta v iskanju rešitve naslednjega vprašanja: kako iz vse večjega števila informacij iskati tiste prave ter kako jih uporabiti pri premagovanju problemov. Zato projekt uvaja t. i. »sistemsko razmišljanje«, tj. razvijanje novih načinov obdelave informacij. Tukaj naj bi odločilno vlogo odigral t. i. »inženiring znanja« (»knowledge engineering«), ki naj bi omogočal povezovanje podatkov v sisteme, prepoznavanje zakonitosti in postavljanje raziskovalnih hipotez z visoko verjetnostjo.

Kljub številnim pozitivnim novostim, ki jih prinaša projekt, pa še vedno ostajata naslednji nerešeni vprašanji:

– obstoj številnih razlik v strukturi in prenosu znanja med posameznimi znanstvenimi vedami,

– poudarjanje tradicionalne vloge knjižnic (npr. knjižnice so celo izločene iz procesov avtomatizacije, tj., prenos bibliografskih podatkov na računalnik je le domena informacijskih centrov).

Ta problemska sklopa nas opozarjata na nujnost po mnogo širšem načinu uvajanja *strukture znanja* kot osrednjega predmeta proučevanja. Takšen način pa ni pomemben le za knjižničarstvo in informacijsko vedo, temveč tudi za širše *družboslovje*, predvsem *sociologijo*. Naj naštajem le nekaj ključnih vprašanj, ki bi morali zanimati obe področji:

– kje so glavne razlike med naravoslovno-tehničnimi disciplinami in družboslovjem, npr. med kemijo in sociologijo,³ odvisno od komunikacijskih vzorcev, iskanja informacij, strukture in prenosa znanja, informacijskih sistemov itd.?

– kako lahko zajamemo in predstavimo znanje različnih ozkih strokovnih področij v ekspertne sisteme?

– ali so znanje, jezik, inteligenca itd. kot osrednji predmeti raziskovanja v umetni inteligenci tudi družboslovni koncepti in potemtakem ne le domena strojnih in programskih specialistov ter t. i. »inženirjev znanja«?

Osrednji cilj tega prispevka, ki je sestavljen iz dveh delov, je torej osvetliti umetno inteligenco in ekspertne sisteme v luči družboslovja. Temelju teze so oblikovane na osnovi spoznanj, pridobljenih s prebiranjem strokovne literature o ekspertnih sistemih, ki opozarjajo predvsem na naslednje:

– v opisu in ocenjevanju dosežkov na področjih umetne inteligence in ekspertnih sistemov so velike razlike,

– sociologija je skoraj popolnoma izkjučena iz raziskav o umetni inteligenci; njena vloga naj bi bila le proučevanje družbenih učinkov in sprememb, ki jih prinaša umetna inteligenca.

Ob tem se seveda lahko vprašamo, ali je družboslovje ob neenotnem presojanju možnosti ekspertnih sistemov sposobno objektivno analizirati družbene učinke in spremembe kot npr. ekspertni sistemi in nezaposlenost strokovnjakov, ne da bi bilo ob tem vključeno v raziskovanje temeljnih elementov umetne inteligence kot npr. predstavitev in struktura znanja? Odgovor na to vprašanje bo skušal nakazati ta prispevek.

Da bi zagotovili teoretični okvir za utemeljevanje nujnosti sodelovanja med

² Danes je v svetu že več kot dva tisoč baz podatkov; zaradi velikega dela neizkoriščenih informacij jih nekateri imenujejo tudi »znanstvene grobnice« (glej Kornhauser, 1985).

³ To razliko lahko prikažemo z informacijskimi sistemi v kemiji, kjer se uporabljajo tehnike, ki vključujejo analizo in organizacijo teksta in tehnike, ki se ukvarjajo s strukturo informacij. Podatki v kemiji so dokaj neobičajni, kajti z bibliografskimi metodami ne moremo zajeti njihovega drugega dela, tj. strukture molekul (glej Ash, Hyde, 1975).

družboslovjem in umetno inteligenco, bomo v prvem delu najprej prikazali nekatere temeljne značilnosti razvoja umetne inteligence s poudarkom na komercialnih aplikacijah. To bo izhodišče za opis umetne inteligence kot izrazito interdisciplinarnega področja ter za pregled njenega dosedanjega povezovanja z družboslovjem. V drugem delu bomo temeljne teze testirali na zgledu ekspertnih sistemov, ki naj bi bili kljub številnim protislovnim stališčem vrh ledene gore dosedanjega raziskovanja na področju umetne inteligence. Obravnavali bomo dva ključna elementa ekspertnih sistemov, tj. predstavitev znanja in zmožnost pojasnjevanja odločitev.

Umetna inteligenca in vloga družboslovja

»Ko se inteligenca razvije do stopnje znanja, ki temelji na jeziku, morajo nedvomno priti do izraza njeni socialni aspekti« (Stamper, 1985, str. 172).

1. Interpretativna fleksibilnost pojma »inteligenca«

Že takoj na začetku razvoja računalništva se je pojavila misel, da bo računalnik nekega dne dosegel ali pa celo presegel intelektualne sposobnosti človeka. Na tej osnovi se je v zadnjih tridesetih letih razvijala nova veda, imenovana *umetna inteligenca*, ki si je zadala dva cilja:

- razvijanje računalniških modelov intelektualnih sposobnosti.
- oblikovanje računalniških programov, ki naj bi reševali vprašanja, za katera se zahteva inteligenca človeka.

Že na prvi pogled je jasno, da sta to izredno ambiciozna cilja, ». . . za katera pa bi lahko zelo težko trdili, da sta bila doslej že dosežena« (Duda, Shortliffe, 1983, str. 261).

Kljub temu pa nam že bežen pregled strokovne literature odkrije tezo, da je bilo v zadnjem času le malo področij, ki bi vzbudili tako širok interes ter hkrati postali tudi predmet številnih sporov in nesoglasij.

Zanimivo je, da med avtorji ni večjih razlik glede teoretičnih in metodoloških osnov raziskovalnega dela v umetni inteligenci⁴ in soglasno je sprejeta tudi naslednja definicija umetne inteligence:

»Umetna inteligenca je del vede od računalništvu, ki proučuje oblikovanje inteligentnih računalniških sistemov, tj. sistemov, ki jih lahko primerjamo z inteligentnim obnašanjem človeka – razumevanje jezika, učenje, sklepanje, reševanje problemov, in tako naprej« (Barr, Feigenbaum, 1981, str. 3).

Predmet proučevanja torej ni toliko protisloven, kot je vprašljiva uporaba pojma »inteligenca«. Vse do danes še namreč nimamo trdne definicije inteligence. O tem vprašanju so se v preteklosti razvnele številne vroče filozofske razprave. Med nasprotniki teze o inteligentnih računalnikih sta najbolj znana J. Searle (1983), ki na zgledu t. i. »kitajske sobe« razpravlja o pojmu »inteligenca«, in E. Weizenbaum (1985), ki je s programom ELIZA⁵ skušal opozoriti na nevarnosti prevelikega zaupanja v računalniško tehnologijo. Izrazita optimista pa sta ameriški

⁴ Osnove umetne inteligence so lepo razložene v knjigah avtorjev Nilson (1982) in Barr, Feigenbaum (1981).

⁵ ELIZA je računalniški program, ki je nastal leta 1966 (avtor Ed Weizenbaum) in simulira dialog med psihiatrom in pacientom.

filozof D. Dennett (1979) in britanski matematik A. Turing (1950), ki zagovarjata tezo, da lahko pripišemo računalnikom inteligenco že na osnovi našega prepričanja, da le-ti opravljajo inteligentne naloge. Podrobna razprava o teh stališčih bi že presegala cilje in namen tega prispevka. Pomembno je le ugotoviti misel o *interpretativni fleksibilnosti* pojma »inteligenca«. Vzroke za razlike v poročilih o dosežkih umetne inteligence lahko najdemo ravno v tej značilnosti oz. kot je na zgledu *ekspertnih sistemov* ugotovil S. Woolgar (1985):

«. . . optimistične razlage vitalnosti, dosežkov in potenciala ekspertnih sistemov lahko pričakujemo od tistih posameznikov, ki se ukvarjajo s trženjem ekspertnih sistemov« (str. 564–565).

In res, že bežen pregled literature o ekspertnih sistemih nam razgrne eno temeljnih značilnosti: izjemnemu optimizmu in zanosu nekaterih avtorjev (glej Evanczuj, Manuel, 1983; Alexander, 1982; Hayes-Roth, 1985, itd.) nasprotujejo pesimistične trditve o soočenju ekspertnih sistemov z osnovnimi problemi (glej Duda, Shortliffe, 1983; Leith, 1986, itd.).

Zato lahko postavimo izhodiščno vprašanje, ali lako družbene vede objektivno razpravljajo o učinkih ekspertnih sistemov v različnih okoljih, ne da bi poznale tudi objekt svojega proučevanja, tj. inteligenco oz. znanje, ki je zajeto in kodirano v računalniškem programu. S tem smo že nakazali misel, da *znanje* kot osrednja točka proučevanja v umetni inteligenci nikakor ne sme biti last le računalniških strokovnjakov. O tem več v nadaljevanju; še prej bomo spregovorili o bliskovitem razvoju umetne inteligence in ekspertnih sistemov, ki še posebej v osemdesetih letih doživljata komercialno uveljavitev.

2. Nekaj značilnosti razvoja umetne inteligence

Temeljna značilnost raziskovalnega dela na področju umetne inteligence je uporaba osnovnih raziskovalnih metod in tehnik v številnih področjih, kot so npr. naravni jezik, robotika, predstavitev znanja, ekspertni sistemi itd.⁶ Multiplicirana raziskovalnih področij izraža dinamičen razvoj umetne inteligence, ki je po optimističnih začetkih v poznih petdesetih in zgodnjih šestdesetih letih ter po obdobju stagnacije v zgodnjih sedemdesetih letih zopet polno zaživela v osemdesetih letih.

Začetni optimizem je bil razviden pri izdelavi programov, pri katerih je bil poudarek na učinkovitih, od problemskega področja v glavnem neodvisnih algoritmičnih za preiskovanje (npr. program GPS – General Problem Solver; glej Ernst, Newell, 1969). Po mnogih letih brezuspešnih poskusov se je izkazalo, da so ti programi prešibki za učinkovito reševanje kompleksnih vprašanj, predvsem zaradi posebnosti posameznih strokovnih področij. V začetku sedemdesetih let se je zato zmanjšal interes za umetno inteligenco. Položaj je bil še posebej pesimističen v Veliki Britaniji, kjer je vlada na osnovi Lighthillovega poročila (glej Manchester, 1986) občutno zmanjšala obseg finančnih sredstev za raziskovalno delo.

Kljub temu pa so raziskovalci prišli v tem obdobju do enega ključnih sklepov, tj.

«. . . temeljni problem razumevanja inteligence ni v identificiranju nekaj uspešnih tehnik sklepanja, temveč v učinkoviti predstavitvi večjih obsegov znanja,

⁶ Za opis in razlago posameznih področij umetne inteligence glej Cercone in McCalla (1984).

kar omogoča njegovo učinkovito uporabo in interakcijo« (Goldstein, Papert, 1977, str. 84).

Ugotovitev, da leži moč visoko zmogljivih sistemov v *znanju*, ki ga ti sistemi vsebujejo, je pomenila ključen preobrat v razvoju umetne inteligence. Tako je v začetku osemdesetih let umetna inteligenca ponovno v središču pozornosti, toda tokrat ne le kot akademska disciplina, temveč se zanjo prično zanimati tudi velike računalniške korporacije in predvsem vlade držav v Zahodni Evropi in ZDA. Temeljna vzroka za takšen velik preobrat sta predvsem dva:

- uspešen razvoj ekspertnih sistemov in njihov komercialni potencial,
- izziv japonskega projekta računalniških sistemov pete generacije, ki je temeljil na oceni, da nadaljnji komercialni uspeh nove tehnologije leži v uporabi metod in tehnik umetne inteligence.

Ravno na podlagi ugotovitve o osrednji vlogi znanja so raziskave v zadnjih letih pripeljale do razvoja *ekspertnih sistemov*, ki delujejo v visoko specializiranih področjih. V najširšem smislu pod pojmom ekspertni sistemi razumemo:

»... inteligentne računalniške programe, realizirane z različnimi metodami umetne inteligence. Ime 'ekspertni sistem' izhaja iz zahteve, da ti programi delujejo podobno kot človek-strokovnjak, ki zna na podlagi svojega specialnega znanja pametno sklepati, svetovati in razlagati svoje odločitve« (Gams, Lavrač in Bratko, 1979, str. 11).

Uspešen razvoj ekspertnih sistemov so v začetku spremljali izredno retorični zapisi kot npr.: »Veda o umetni inteligenci . . . se je končno dvignila iz akademske teme« (Evanczuk, Manuel, 1983, str. 139), »Ekspertni sistemi zagotavljajo praktično uporabo za 'neuporabno' znanost« (Alexander, 1982, str. 1), »Ekspertni sistemi so postali polnoletni« (Duda, Gaschnik, 1981, str. 238).

Po drugi strani pa je japonska pobuda za razvoj *računalnikov pete generacije*⁷ v letu 1981 sprožila pravi alarm v računalniški industriji na Zahodu. Tako je npr. britanska vlada odgovorila z Alveyevim programom⁸ v letu 1982, s katerim je bila umetna inteligenca ponovno »rehabilitirana«. V tem programu, ki se je začel leta 1983 in je v prvih petih letih zanj zagotovljenih 350 milijonov funtov, sodelujejo britanska vlada, industrija in akademski svet. Naslednji odgovor je prišel iz Evropske gospodarske skupnosti, ki je že leta 1982 začela financirati Evropski strateški program o informacijski tehnologiji, imenovan ESPRIT. Tudi ZDA niso stale križe rok in zanimive kazalnike bliskovitega komercialnega razvoja umetne inteligence lahko najdemo v članku avtorja Haysa-Rotha (1985).

Temeljna značilnost sodobnega razvoja umetne inteligence je v tem, da so vlade zahodnih držav zagotovile ogromna finančna sredstva za raziskovalno delo, da je računalniška industrija prikazala mnogo večji interes za eksperimentiranja z metodami in tehnikami umetne inteligence. Vzrok je seveda v tem, da umetna inteligenca, predvsem ekspertni sistemi, naravni jeziki in robotika postajajo vedno bolj zanimivo *tržno blago*. Nekatere zadnje študije (glej Manchester, 1986) so pokazale, da so izdelki umetne inteligence dosegli na svetovnem tržišču v letu 1985 vrednost 342 milijonov ameriških dolarjev glede na 181 milijonov v letu 1984. Te študije napovedujejo že do konca leta 1986 povečanje vrednosti na 665 milijonov dolarjev.

⁷ Japonski računalniški izziv je opisan v knjigi avtorjev Feigenbaum in McCorduck (1982).

⁸ Celotni program se imenuje po Johnu Alveyu (British Telecom), ki je zaradi potrebe po odgovoru japonskemu računalniškemu projektu leta 1982 zahteval oblikovanje britanskega nacionalnega programa razvoja umetne inteligence.

Kot posledica tega rastočega interesa najdemo v literaturi vedno glasnejše zahteve, namenjene *družboslovju*, o potrebi proučevanja družbenih učinkov umetne inteligence in ekspertnih sistemov (glej Davis, 1982; Boden, 1984, itd.). Če hočemo postaviti takšne zahteve v teoretični okvir, je treba odpreti razpravo o interdisciplinarnosti umetne inteligence ter o njenem odnosu do družbenih ved.

3. *Interdisciplinarnost umetne inteligence: odnos med družboslovjem in umetno inteligenco*

Iz pregleda strokovne literature o interdisciplinarnosti umetne inteligence je razvidno, da se avtorji strinjajo, da je umetna inteligenca samostojen del vede o računalništvu. Tudi glede odnosa umetne inteligence do drugih disciplin večina avtorjev zagovarja tezo, da umetna inteligenca deli svoj predmet proučevanja predvsem z vedami, kot so računalništvo, filozofija, jezikoslovje in psihologija (glej npr. Minsky, 1979; Cercone, McCalla, 1984).

Če ponovimo misel o znanju in shemah za predstavitev znanja kot osrednjih točkah raziskovanja, je zanimivo pogledati, kako različni avtorji vidijo položaj družbenih ved, predvsem *sociologije*, znotraj umetne inteligence.

Zanimivo je, da je dolga leta prevladovalo prepričanje, da je razvoj *kognitivne psihologije* edino relevantno področje medsebojnega prepletanja umetne inteligence in družboslovja. Ta trditev je temeljila na t. i. »računalniški metafori«, to je na tezi, da razum človeka lahko proučujemo popolnoma enako kot delovanje računalnika. Predstavniki te smeri so npr. trdili, da so možganski procesi pri razumevanju jezika podobni procesom, ki jih izvaja program umetne inteligence za razumevanje naravnega jezika.

Takšna usmeritev je v sedemdesetih letih vplivala na rojstvo kognitivne psihologije in s tem tudi kognitivne vede. Povezanost umetne inteligence s psihologijo sploh ni prešenetljiva, kajti vedi imata skupni predmet proučevanja, to je inteligenco. Tako npr. M. Boden (1977) ugotavlja, da umetna inteligenca »... ponuja poučno teoretično metaforo za proučevanje človekovega razuma in s tem omogoča mnogo natančnejšo zastavitev številnih psiholoških vprašanj« (str. 473).

Ko so se raziskovalci umetne inteligence začeli srečevati z nekaterimi ključnimi problemi, kot so npr. razumevanje naravnega jezika, predstavitev znanj, planiranje itd., so pričeli iskati pomoč tudi pri drugih vedah. Z razvojem semantičnih mrež kot ene izmed temeljnih metod za predstavitev znanja je prišlo do tesnejšega sodelovanja med *jezikoslovjem* in umetno inteligenco.

Kako pa raziskovalci umetne inteligence gledajo na vlogo *sociologije*, katere interes sega prav tako na področja, kot so uporaba jezika, planiranje, struktura in predstavitev znanja itd.? Ali so rezultati sociološkega raziskovanja resnično še neizkoriščeni, kot trdita Gilbert in Heath (1985)? In kako sami družboslovci vidijo svojo vlogo pri proučevanju umetne inteligence? Poglejmo, kaj pravi M. Boden (1984) v svojem prispevku o umetni inteligenci in družbenem planiranju:

»Komercialna uporaba programov umetne inteligence bo vplivala ne le na tržišče, ampak tudi na spremembo življenjskega stila posameznikov in širše družbene skupnosti. Ekspertni sistemi bodo na primer sprožili vrsto nepredvidljivih pravnih, družbenih in psiholoških problemov. Ne glede na vrsto in področje uporabe bodo neizogibno vplivali na status ekspertov oz. strokovnjakov. V mednarodnem okviru pa bo njihova uporaba v deželah v razvoju nejasna – lahko

bodo v pomoč ali pa bodo imeli tudi funkcijo izkoriščanja; odigrali bodo podobno vlogo, kot jo imajo danes eksperti« (str. 347).

Enega prvih poskusov razmišljanja o umetni inteligenci v družboslovnih krogih pri nas najdemo v prispevku avtorjev P. Južniča in L. Jelušič (1985) ki takole ocenjujeta uvajanje nove informacijske tehnologije v strukturo družbenih dejavnosti:

»Ko iščemo pozitivne elemente uvajanja nove informacijske tehnologije v strukturo družbenih dejavnosti, ki bi mogli odločilno vplivati na sedanje krizno stanje, potem je ob materialni osnovi – stroških neizpodbitno dejstvo, da sodobna informacijska tehnologija lahko nadomesti delo stotine in stotine delavcev, ga opravi hitreje, točneje in ceneje, in tu ne gre le za nadomestitev pri rutinskih opravilih, ampak za uvajanje informacijskih sistemov, celo *ekspertnih sistemov* (podčrt. av.), ki deloma nadomeščajo delo znanstvenikov, ekspertov z nekega strokovnega področja« (str. 315).

Skupna značilnost takšnih in podobnih gledanj (glej še Davis, 1982; Partridge, 1986) je poudarjanje *družbenih učinkov* umetne inteligence, ne pa razmišljanju o sami *genezi* umetne inteligence. Tako številne sociologe zanimajo le vprašanja, kot so npr. stališča širše družbene skupnosti do umetne inteligence, posledice uvajanja programov umetne inteligence v različnih institucionalnih okoljih, ekspertni sistemi kot delna nadomestitev strokovnjakov itd. Na tej točki lahko ponovimo ključno vprašanje: ali lahko sociolog brez natančnega poznavanja raziskovalnega dela na področju umetne inteligence (npr. raziskovanje različnih metod in tehnik predstavitve znanja) objektivno razpravlja o njenih družbenih učinkih? Mislim, da ne!

Poleg tega lahko dodamo, da takšno enostransko gledanje na vlogo sociologije že nekaj časa nima trdne teoretične podlage, ker ustreza gledanju na znanost, ki je prevladovalo v obdobju pred Kuhnom. Temeljna značilnost teorije znanosti v tem obdobju je bila v ločevanju med »tehničnimi« (tudi »intelektualnimi« in »kognitivnimi«) vidiki znanosti in obrobni »družbenimi faktorji«. Ni jim bilo dovoljeno, da bi »okužili« znanost. Vendar pa je sociologija v obdobju po Kuhnu presegla takšno ozko gledanje. Danes sta oblika in vsebina znanosti in znanja legitimni predmet sociološkega proučevanja. Ali če postavimo to misel v okvir razmišljanja o umetni inteligenci:

»Sociološke študije, ki se osredotočajo le na proučevanje učinkov umetne inteligence, ne da bi upoštevale tudi raziskovalno aktivnost v umetni inteligenci, podpirajo ločevanje med znanstvenim in družbenim« (Woolgar, 1985, str. 560).

Glede na doslej povedano lahko torej govorimo o dvostranski izključenosti sociologije iz raziskovanj umetne inteligence:

1. raziskovalni delavci v umetni inteligenci se niso zanimali za morebitne prispevke sociologije pri raziskovanjih, kot so npr. predstavitev znanja itd.,

2. kot nadomestilo za izključitev sociologije iz procesov nastajanja izdelkov umetne inteligence pa se je poudarjala njena vloga pri proučevanju družbenih učinkov umetne inteligence.

Kljub temu pa nekateri prispevki v najnovejši literaturi napovedujejo konec ozkemu gledanju na vlogo sociologije. Pod kritično lupo je predvsem t. i. »računalniška metafora«, ki reducira odnos med družboslovjem in umetno inteligenco na kognitivno vedo. Predstavnike »novega vala« najdemo predvsem med avtorji, kot npr. Coulter (1985), Bateman (1985) in Stamper (1985). Še posebej zanimiv je Stamper (1985), ki vidi edini možen napredek v raziskovanju umetne inteligence

ravno v definiranju jezika in znanja kot socialnih konstruktov. Ali z njegovimi besedami:

»Ko se inteligenca razvije do stopnje znanja, ki temelji na jeziku, morajo nedvomno priti do izraza njeni socialni aspekti . . . V svetu umetne inteligence, računalniške lingvistike in kognitivne psihologije temelji jezik le na sposobnosti manipuliranja sintaktičnih struktur (str. 172) . . . Če pristopimo do znanja na preprost, objektivističen način, eliminiramo številne težave v inženiringu znanja, kajti to vodi k razlagi znanja kot platonske substance, ki jo računalnik brez težav procesira . . . Toda morali bi se zavedati, da znanje ne obstoji v vakuumu« (str. 173).

Stamper (1985), čigar interes za to problematiko izhaja iz poskusov oblikovanja poslovnih informacijskih sistemov, poudarja nujnost po razvijanju metod in tehnik umetne inteligence za predstavitev časa, prostora, dogodka in akcije, torej parametrov, ki jih tradicionalna logika v umetni inteligenci danes zelo težko obvladuje.

Takšno razmišljanje pa nas opozarja že na naslednjo tezo, tj. na dejstvo, da bi vse razprave o umetni inteligenci na določenem področju aplikacije morale izhajati iz analize *strukture znanja*. Če želimo objektivno presoditi potencial umetne inteligence, moramo razlikovati med področji, kjer znanje lahko predstavimo strogo formalizirano in strukturirano (npr. različna področja v matematiki in kemiji) ter področji, kjer znanje ni dobro formalizirano in sistematičizirano. Metode in tehnike umetne inteligence je danes mnogo lažje aplicirati npr. v ozko specializiranem področju kemije kot v ozko specializiranjem področju sociologije – to bi potrebovalo mnogo fleksibilnejše metode. Tukaj lahko najdemo tudi vzrok, zakaj je do gradnje prvega ekspertnega sistema, imenovanega *Dendral* (glej Lindsay idr., 1980), prišlo že leta 1965 v organski kemiji. Ravno kemija je eno najprimernejših področij oblikovanja ekspertnih sistemov, kajti » . . . strukturo molekul in transformacije med njimi lahko predstavimo s strogim formalizmom, to je v obliki grafičnih diagramov in mrež« (Town idr., 1985, 3.1. str. 1).

V razpravah o umetni inteligenci je nujen celovit način obravnavanja problemov, povezanih z znanjem (npr. prenos znanja, formalizacija znanja, predstavitev znanja, struktura znanja itd.). Tukaj bi lahko veliko prispevale ravno psihologija, filozofija in sociologija znanja.

To poglavje lahko sklenemo z mislijo, da umetna inteligenca in sociologija ne bosta imeli koristi druga od druge vse dotlej, dokler bo odnos med njima reduciran na raziskave kognitivne psihologije o učenju, spominu itd., in dokler bo vloga sociologije videna le v proučevanju družbenih učinkov umetne inteligence. Ali z drugimi besedami: ko se sociologija znajde pred nalogo analize družbenih učinkov umetne inteligence, ne bi smela temeljiti le na trditvah, zapisanih v strokovni literaturi, temveč bi se morala vključiti v vsakdanje delo raziskovalcev ter poznati osnovne probleme kot npr. metode in tehnike za predstavitev znanja v ekspertnih sistemih. Mislim, da bi takšen način občutno zmanjšal število nasprotujočih si mnenj o zmožnosti ekspertnih sistemov.

Potreb po večjem medsebojnem sodelovanju družboslovja in umetne inteligence bomo v drugem delu razložili na zgledu ekspertnih sistemov, kjer bomo zastavili vprašanja o možnosti zajemanja celotnega znanja nekega strokovnjaka v računalniški program ter uvedli pojem »skrito« znanje. To nam bo omogočilo razpravo o zmožnosti in omejitvah ekspertnih sistemov ter o številnih koristih, ki jih raziskave umetne inteligence prinašajo tudi na preostala področja.

BIBLIOGRAFIJA

- Alexander, T.: Practical uses for a »useless« science. – *Fortune*, 105(1982) str. 138–145.
- Ash, J. E., Hayds, E. (ur.): Chemical information systems. – Chichester, Ellis Horwood, 1975.
- Barr, A., Feigenbaum, E. A. (ur.): The handbook of artificial intelligence. – London, Pitman, 1981.
- Bateman, J.: The role of language in the maintenance of intersubjectivity: a computational investigation. – V: Gilbert, G. N., Heath, C. (ur.): Social action and artificial intelligence. – Aldershot, Gower Press, 1985, str. 40–81.
- Boden, M.: Artificial intelligence and natural man. – Hassocks, Harvester Press, 1977.
- Boden, M.: Artificial intelligence and social forecasting. – *Journal of Mathematical Sociology*, 9(1984), str. 341–356.
- Cercone, M., McCalla, G.: Artificial intelligence: underlying assumptions and basic objectives. – *Journal of the American Society for Information Science*, 35(1984), str. 280–290.
- Coulter, J.: On comprehension and »mental representation«. – V: Gilbert, G. N., Heath, C. (ur.): Social action and artificial intelligence. – Aldershot, Gower Press, 1985, str. 8–23.
- Davis, R.: Expert systems: Where are we? And where do we go from here? – *The AI Magazine*, 3(1982), str. 3–22.
- Dennett, D.: Brainstorms: philosophical essays on mind and psychology. – Hassocks, Harvester Press, 1979.
- Duda, R. O., Gaschnig, J. G.: Knowledge-based expert systems come of age. – *Byte*, 6(1981), str. 238–281.
- Duda, R. O., Shortliffe, E. H.: Expert systems research. – *Science*, 220(1983), str. 261–268.
- Ernst, G. W., Newell, A.: GPS: A case study in generality and problem solving. – New York, Academic Press 1969.
- Evanczuk, S., Manuel, T.: Practical systems use natural languages and store human expertise. – *Electronics*, 1 December, 1983, str. 139–145.
- Feigenbaum, E. A., McCorduck, P.: The Fifth Generation: artificial intelligence and Japan's computer challenge to the world. – London, Michael Joseph, 1984.
- Gams, M., Lavrač, N., Bratko, I.: Osnovni koncepti in struktura ekspertnih sistemov. – *Informatica* 3(1979), str. 11–16.
- Gilbert, G. N., Heath, C. (ur.): Social action and artificial intelligence. – Aldershot, Gower Press, 1985.
- Goldstein, I., Papert, S.: Artificial intelligence, language and the study of knowledge. – *Cognitive Science*, 1(1977), str. 84–123.
- Hayes-Roth, F.: Knowledge-based expert systems – the state of the art in the US. – *Knowledge Engineering Review*, 1(1985), str. 18–27.
- Hayes-Roth, F., Waterman, D. A., Lenat, D. B.: An overview of expert systems. – V: Hayes-Roth, F., Waterman, D., Lenat, D. B. (ur.): Building expert systems. – Reading, Addison-Wesley, 1983, str. 3–29.
- Kokole, J.: Tehnološke in strokovno-sistemske osnove povezovanja knjižnic. – Ljubljana, NUK, 1986.
- Južnič, P., Jelušič, L.: Vloga nove informacijske tehnologije pri premagovanju krize družbenih dejavnosti. – V: Razvoj in kriza družbenih dejavnosti. – Ljubljana, 1985, str. 305–319.
- Kornhauser, A.: Razvoj v smeri inženiringa znanja. – 1. posvetovanje Sekcije za specialne knjižnice Zveze bibliotekarskih društev Slovenije, Ljubljana, 12. november, 1985.
- Leith, P.: Why the experts must be accountable. – *Computer Guardian*, 8 May, 1986.
- Lindsay idr.: Applications of artificial intelligence for organic chemistry: The DENDRAL project. – New York, McGraw-Hill, 1980.
- Manchester, P.: Clubs take over cult of artificial intelligence. – *Computer Weekly*, 8 May, 1986, str. 38.
- Minsky, M. L.: Computer science and the representation of knowledge. – V: Dertouzos, M. L., Moses, J. (ur.): The computer age: a twenty-year view. – Cambridge, Mass, MIT, 1979, str. 392–421.
- Partridge, D.: Social implications of artificial intelligence. – V: Yazdani, M. (ur.): Artificial intelligence: principles and applications. – New York, Chapman and Hall, 1986, str. 315–336.
- Razvoj sistema znanstvenega in tehničnega informiranja v Sloveniji. – Ljubljana, Poslovna skupnost za znanstveno in tehnično informiranje, 1985.
- Searle, J.: Intentionality: an essay in the philosophy of mind. – Cambridge, University Press, 1983.
- Stamper, R.: Knowledge as action: a logic of social norms and individual affordances. – V: Gilbert, G. N., Heath, C. (ur.): Social action and artificial intelligence. – Aldershot, Gower Press, 1985, str. 172–191.
- Town, W. G. idr.: Advanced computational support for biotechnology research: project report. – Prepared by Hampden Data Services, U. K., on behalf of Commission of the European Communities ITTF/CUBE, May 1985.
- Turing, A.: Computing machinery and intelligence. – *Mind*, 59(1950), str. 433–460.
- Vickery, B. C.: Bibliographic description, arrangement and retrieval. – *Journal of Documentation*, 24(1968), str. 1–15.
- Weizenbaum, J.: Computer power and human reason: from judgment to calculation. – Harmondsworth, Penguin, 1985.
- Woolger, S.: Why not a sociology of machines? The case of sociology and artificial intelligence. – *Sociology*, 19(1985), str. 557–572.

O RAZVOJU PRAVNEGA SISTEMA

Marksistični center Pravne fakultete v Ljubljani je organiziral konec leta 1986 razpravo o uresničevanju in razvoju jugoslovanskega pravnega sistema. Osnova za razpravo je bil delovni predlog resolucije o uresničevanju in nadaljnji izgradnji pravnega sistema SFRJ. Omenjeno resolucijo naj bi v letu 1987 sprejel Zvezni zbor skupščine SFRJ Jugoslavije, vendar je zaradi spreminjanja zakona o združenem delu in ustave SFRJ njen dokončni sprejem še vprašljiv.

Ne glede na to pa je treba poglobljeno razpravljanje o problemih in dilemah jugoslovanskega pravnega sistema zaradi njegove čimbolj smiselne in racionalne izpopolnitve. V tej nameri so pripravljene tudi prispevki v tej rubriki o nekaterih vprašanih pravne nadgradnje socialistične samoupravne družbe, kakor jih želi reševati posebna resolucija.

Članke so prispevali: Tone Jerovšek, predsednik Zakonodajnopravne komisije Skupščine SRS, dr. Marijan Pāvčnik, docent na Pravni fakulteti v Ljubljani, mag. Franci Grad, asistent na Pravni fakulteti v Ljubljani, dr. Albin Igličar, izredni profesor na Pravni fakulteti v Ljubljani. Ti prispevki so lahko tudi »izziv« za nadaljnje razprave o širših družbenih vidikih zgradbe in vloge našega pravnega sistema v družbenih procesih.

TONE JEROVŠEK

Zakaj resolucija o pravnem sistemu?

Zvezni zbor Skupščine SFRJ je leta 1983 sklenil, da se pripravi analiza o stanju, temeljnih problemih in smereh nadaljnjega razvoja pravnega sistema, ki naj bo podlaga za pripravo resolucije o uresničevanju in nadaljnji izgradnji pravnega sistema SFRJ. Analiza je v sedmih delih obdelala:

- vlogo in naravo prava v sedanjem razvoju socialističnega samoupravljanja;
- zvezno zakonodajo;
- republiško in pokrajinsko zakonodajo in občinske predpise;
- pomen in vlogo samoupravnega prava;
- oblikovanje prava in metodološko pravne vidike;
- uporabo prava s poudarkom na ustavnosti, zakonitosti in odgovornosti;
- mednarodno pravo.

Na osnovi teh separatov je bil pripravljen povzetek analize, ki je bil v Zveznem zboru Skupščine SFRJ sprejet marca leta 1985, pred tem pa so bile v vseh republikah opravljene strokovne razprave o omenjenih dokumentih. Osnova

za pripravo analize sta bila tudi dolgoročni program ekonomske stabilizacije in kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Na teh izhodiščih je posebna koordinacijska skupina pripravila resolucijo o uresničevanju in nadaljnji izgradnji pravnega sistema SFRJ, katere osnutek je že sprejet, predlog pa naj bi bil sprejet v Zveznem zboru v prvi polovici letošnjega leta.

Resolucija je sestavljena iz treh delov. V prvem delu podaja oceno stanja in pri tem poudarja vlogo in naravo prava v dosedanji in sedanji etapi socialističnega samoupravljanja. V obdobju graditve pravnega sistema do leta 1974 je v njej poudarjena vloga prava pri vzpostavljanju in zaščiti ter dograjevanju temeljnega produkcijskega odnosa na temelju družbene lastnine. V obdobju graditve pravnega sistema po sprejemu nove ustave pa je poudarjena vloga pravnega sistema pri zagotavljanju in varovanju neodtujljivih pravic delavcev in pri uveljavljanju ustavnega položaja republik in pokrajin v federaciji. Resolucija pri presoji stanja izredno kritično obravnava napake in nedoslednosti pri

- delovanju pravnega sistema kot celote,
- sprejemanju normativnih predpisov zlasti glede postopkov,
- razmejevanju pristojnosti oziroma preseganju pristojnosti družbenopolitičnih skupnosti v skladu z zveznimi in republiškiimi ustavami ter opozarja na pretirani normativizem in politizacijo prava ter probleme v zvezi z neodgovornostjo pri graditvi pravnega sistema in njegovi uporabi.

Resolucija ob tem opozarja, da ni uresničena oziroma dosledno uresničena uporaba oziroma uveljavitev ustavnih načel in institutov, zlasti ustavnega načela, da delo in rezultati dela urejajo materialni in družbeni položaj človeka na osnovi enakih pravic in odgovornosti, da v procesu nastajanja prava niso ustrezno razviti delegatski odnosi in da nista upoštevana celovitost in medsebojna soodvisnost samoupravnih interesov, da so pogosti pojavi nespoštovanja in neuporabe prava, neizvajanje zakonov in drugih pravnih predpisov in samoupravnih splošnih aktov, da se je razmahnila arbitrarnost; pri uporabi prava je pretirano poudarjena vloga zakonov in predpisov nasploh v odnosu na samoupravne splošne akte, pri čemer prevladuje zavest o vsemogočnosti zakona in samoupravnih predpisov. V zakonih se pogosto urejajo vprašanja, ki bi lahko bila urejena v podzakonskih predpisih, ob nastajanju zakonov in drugih pravnih predpisov pa niso bile dovolj izkoriščene možnosti za javne konzultacije, javne razprave, vključevanje znanosti in stroke in niso se dovolj upoštevale materialne možnosti ter uresničljivi cilji nadaljnjega razvoja. Številne spremembe zakonov na posameznih področjih in neustrezna uporaba tako imenovanih dispozitivnih norm so terjale stalne spremembe v izvedbeni zakonodaji in v samoupravnih splošnih aktih, kar vse je slabilo pravni red. Resolucija posebej opozarja, da so pri sprejemanju zveznih zakonov na podlagi člena 281 in na podlagi drugih določb ustave SFRJ nastali določeni problemi zaradi različnega tolmačenja ustavnih terminov, s katerimi se določa, da federacija ureja temelje sistema, temeljne pravice, temeljne odnose, odnose, pomembne za vso državo. S tem naj bi se širila ali ožila pristojnost federacije glede na pristojnost, določeno z ustavo SFRJ.

V oceni stanja je bilo tudi ugotovljeno, da se je urejanje določenih družbenih odnosov na posameznih področjih prepuščalo podzakonskim predpisom, zlasti takrat, kadar se v načinu njihovega urejanja ni moglo doseči soglasje v Skupščini SFRJ. Vse te in še druge slabosti, ki jih omenja resolucija v prvem delu, naj bi negativno vplivale na celotni pravni sistem Jugoslavije; zato v drugem delu, kjer opredeljuje temelje politike pravnega sistema oziroma zakonodajne politike,

poudarja, da je treba zagotoviti dosledno uresničitev osnovnih ustavnih načel in institutov, medsebojno usklajenost, racionalnost, kakovost in konsistentnost normativnih aktov, dosledno in učinkovito uporabo normativnih aktov, odgovornost vseh družbenih in samoupravnih subjektov pri graditvi in uporabi prava in popolnejšo udeležbo socialističnih subjektivnih sil, zlasti znanosti, pri izgradnji in uresničevanju pravnega sistema.

Ne glede na to, da je resolucija v zadnji fazi postopka sprejemanja v Zveznem zboru Skupščine SFRJ, so se v nekaterih razpravah doslej in se tudi zdaj zastavlja vprašanje, kakšen dokument je resolucija in ali je resolucija glede na nesporno ugotavljanje slabosti v pravnem sistemu potrebna oziroma ali jih je z njo sploh mogoče odpravljati. Posebej je vprašljivo, ali je z resolucijo dopustno usmerjati bodoči razvoj pravnega sistema Jugoslavije, ki je enovit pravni sistem, ki ga sestavljajo zvezna zakonodaja, zaokrožene zakonodaje republik in pokrajin in samoupravno pravo. Če izhajamo iz teoretičnega izhodišča, da je pravni sistem skupek vseh splošnih pravnih norm, razporejenih oziroma razvrščenih po njihovi vsebini, torej glede na družbene odnose, ki jih urejajo, v niz manjših in večjih pravnih enot, ki so medsebojno povezane, tako da so usklajena in enotna celota, potem ni naloga resolucije, da zagotavlja smeri razvoja pravnega sistema oziroma njegove nadaljnje izgradnje. Potemtakem je naloga pravne vede oziroma znanosti, da veliko število splošnih in posameznih norm, iz katerih sestoji pravna ureditev, oblikuje v sistem po določenih merilih. To pa je že naloga sistemizacije prava, ki predvsem razvršča pravne norme po njihovem izvoru, izhajajoč od splošnih do posamičnih norm. V zadregi glede tega vprašanja ima resolucija naziv Resolucija o uresničevanju in nadaljnji izgradnji pravnega sistema SFRJ, s čimer je v bistvu dokument zakonodajne politike in ne dokument o pravnem sistemu, ki izhaja iz politične oziroma pravne ureditve, ta pa ima svojo podlago v ustavi SFRJ in ustavah republik in pokrajin.

Na zadnji seji koordinacijske skupine se je zastavilo že pri uvodu predloga resolucije oziroma pri pravni podlagi vprašanje, ali je lahko podlaga za sprejem resolucije druga točka 1. odstavka 281. člena ustave SFRJ, po kateri federacija po zveznih organih zagotavlja sistem socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov in enotne temelje političnega sistema. V razpravi smo namreč zastopali stališče naše republike, da 2. točka 1. odstavka 281. člena ne more biti samostojna ustavna podlaga za urejanje posameznih vprašanj iz pristojnosti federacije in da je možno to določbo uporabljati le v povezavi z drugimi točkami tega člena in drugimi določbami ustave SFRJ, ki določajo normativno pristojnost organov federacije. Ker naj bi resolucija vsebovala temeljne usmeritve za bodočo zakonodajno politiko federacije in za nadaljnje dograjevanje temeljnih institutov pravnega sistema, se nam je zdelo to vprašanje tudi pri sprejemu te resolucije tako pomembno, da smo ga povezali tudi s siceršnjo razpravo oziroma opredelitvami v vsebinskem delu resolucije, kjer se obravnava vprašanje, ali je lahko 2. točka 281. člena ustave SFRJ samostojna podlaga za sprejemanje zvezne zakonodaje izven konkretno opredeljenih pristojnosti v posameznih točkah tega člena in drugih členih ustave SFRJ. Sklenjeno je bilo, da 2. točka 1. odstavka 281. člena ustave SFRJ ni samostojna podlaga za sprejetje te resolucije in da naj se poveže z drugimi določbami tega člena, ki bi lahko bile podlaga za njen sprejem. V nadaljevanju se bom omejil le na nekatera vprašanja in probleme nadaljnjega uresničevanja in izgradnje pravnega sistema SFRJ.

Nedvomno je ena od bistvenih značilnosti in hkrati slabosti pravnega sistema pretiran normativizem. Pri graditvi konsistentnega pravnega sistema je izjemnega pomena, da vsi nosilci, ki sodelujejo pri normiranju, spoštujejo in pravilno presojujejo meje, do katerih je pravno normiranje še dopustno, oziroma meje, v okviru katerih govorimo že o predimenzioniranju prava oziroma pravnih norm. Za naš pravni red je značilno, da so vsa področja družbenogospodarskega življenja do podrobnosti urejena s predpisi, tako da ostaja le malo prostora za samoupravno pravo oziroma samoupravno urejanje, ki ga posebej poudarja resolucija in katerim naj bi samoupravni subjekti avtonomno in specifično urejali cilje in smeri lastnega razvoja. Predimenzioniranost pravnih norm, prepodrobno urejanje in kazuistična zakonodaja so očitni na vseh ravneh, od federacije in republik do občine. Pri tem se srečujemo s posebnim pojavom prenormiranosti, kot je prevzemanje norm iz ustave v zakone, iz enega zakona v drug zakon, v statute občin in v samoupravne splošne akte. Nedoslednost pri prevzemanju teh norm pa je poseben problem pri uporabi in izvajanju teh predpisov, saj se obseg pravic in obveznosti na podlagi tako povzetih določb različno obravnava kljub enakemu dejanskemu stanju različnih subjektov. Ob tem moramo ugotoviti, da obsežna podrobna in na vseh področjih zavezujoča zakonodaja slabi učinkovitost pravnega sistema, saj je znano, da posameznik in družba sprejemata in spoštujeta pravne norme le toliko in takrat, kadar izhajajo iz stvarnih možnosti, če ustrezno usmerjajo življenje in interese ljudi in omogočajo medseboj tolerantno sožitje. Golo pozitivistično sankcioniranje željenih odnosov nujno pelje pravni sistem v spopad z razvojnimi cilji družbe, z dinamiko družbenega razvoja in z interesi in zahtevami časa.

Razloge za tak razmah normiranja vidim predvsem v okrepljeni izvršilno pravni strukturi, ki z normativnimi odločitvami skupščin in z lastnimi ukrepi dnevne politike neučinkovito usmerja in obvladuje delovanje družbenih, zlasti gospodarskih subjektov na račun oženja njihove samoupravne avtonomije, v krepitvi socialne države, da bi se izognili družbenih konfliktom, in zagotavljanju relativnega socialnega miru, ki pa konflikte dolgoročno nujno pogloblja, saj z izčrpanjem učinkovitih organizacij oziroma maneverski prostor učinkovitega narodnega gospodarstva; v vse večji državni distribuciji dohodka v republikah in med njimi brez zagotovila za učinkovitost naložb, ki participirajo na tem dohodku; v državnem izvršilnem presojanju, katere gospodarske in druge asociacije se morajo obdržati ne glede na njihovo perspektivo; v popustljivi gospodarski politiki do dela gospodarstva, ki nikoli ni bilo sposobno konkurenčnega nastopa niti na domačem in še manj na razvitih trgih, in v vse številnejših zahtevah za obravnavanje položaja posameznih gospodarskih panog v delegatskih skupščinah z zahtevami za priznavanje najrazličnejših olajšav oziroma ugodnosti, ki pa v bistvu administrativno prerazporejajo narodni dohodek. Normativizem je tudi posledica upravnobirokratskega pogojevanja in kontrole sleherne družbene produkcije in upravnobirokratskega in tehnokratskega aparata gospodarstva.

Poseben problem pa je skrb vzbujajoč obseg intervencijske zakonodaje, ki zasleduje mnogokrat povsem nerealne planske cilje brez temeljite ocene, zakaj samoupravna pot ni bila uspešna. Zakonodajna in pravna politika morata zato zasledovati jasne in uresničljive cilje in pri tem uporabljati pravna sredstva, ki spodbujajo, ne pa zavirajo družbeni razvoj, hkrati pa tudi preprečujejo zlorabe

oziroma posege v človekove svoboščine in pravice, zlasti v pravico do samoupravljanja.

Posebej je treba opozoriti, da v vseh družbenih sistemih in seveda tudi v našem obstaja resna nevarnost, da se pravo pretirano politizira. Po svoji razredni družbeni vlogi pravo gotovo je ideologizirano. Izgublja pa smisel in moč in ne uresničuje pričakovane vloge, kadar postane idealizirano, in je tako predvsem sistem norm, ki izražajo željeno stanje v družbi. Takšna nevarnost za pravni sistem nastane, ko se v zakonodajni politiki in pravu poskuša vsaka politična zahteva, ki zasleduje trenutne cilje ali določene interese, ki niso primerni za pravno normiranje, spremeniti v pravno normo. Pri tem je treba opozoriti, da so to politične zahteve, ki se uveljavljajo v družbi z nepravnimi sredstvi in jih objektivno ni mogoče spreminjati v pravne norme. Do njih pa zlasti prihaja, kadar celoten izvršni potencial obvladuje družbene odnose predvsem s prisilnimi normami, veruje v vsemogočnost prava in opiranja na pravo kot sredstvo, s pomočjo katerega je mogoče uresničevati željene ali idejne cilje.

V resoluciji je poseben pomen dan stabilnosti pravnega sistema, ki je predvsem odvisen od stabilne zakonodaje. Za preteklo obdobje, zlasti po letu 1974, ko smo pričeli z veliko zakonodajno aktivnostjo, je značilno, da so številne spremembe in dopolnitve zakonodaje močno vplivale na stabilnost pravnega sistema. Čeprav ustvarjalna in dinamična družba ter aktivna funkcija prava v razvoju družbe zahtevata, da se tudi pravne norme spreminjajo in dopolnjujejo, pa vendarle hitre in premalo utemeljene spremembe, katerih predlagatelj so največkrat bili izvršilni organi, vodijo v notranjo neuskkljenost in pravno negotovost. Spremembe prava morajo torej temeljiti na utemeljeni družbeni potrebi in morajo biti tudi strokovno in znanstveno utemeljene. Odločitev predlagateljev predpisov, da skupščini predlagajo izdajo novih ali spremembo obstoječih predpisov, mora predstavljati ne le odgovornost za spreminjanje stanja, pač pa tudi za posledice, ki jih take spremembe povzročajo v celotnem spletu prava in družbenih razmerij. Za stabilnost pravnega sistema je prav tako temeljni pogoj, da so v njegovo graditev in spreminjanje vključeni vsi potenciali družbe, kar pomeni delovni ljudje in občani preko delegatskega skupščinskega sistema, znanost, stroka, tako pravna kot tudi stroka, katere področje pravo regulira. Pri tem pa se morajo med vsemi temi subjekti doseči usklajena razmerja, ki preprečujejo vsiljevanje stališč in rešitev. V nasprotnem primeru se nujno porušijo stvarne in sprejemljive težnje v sistemu normiranja.

Intervencijska zakonodaja

Posebnost našega pravnega sistema, ki je hkrati problem njegove stabilnosti, je intervencijska zakonodaja. Zaradi motenj v tokovih družbene reprodukcije, do katerih vse pogosteje prihaja v zadnjem obdobju, so se relativno pogosto izdajali zvezni zakoni na podlagi 267. člena ustave SFRJ oziroma republiški intervencijski zakoni na podlagi 25. in 89. ter 51. in 70. člena ustave SRS. Ti zakoni so vsebovali predvsem ukrepe, katerih namen je ohraniti uresničevanje planske politike oziroma preprečiti motnje v tokovih družbene reprodukcije. S temi zakoni se za določen čas suspendira uporaba sistemskih rešitev, kar pomeni, da je intervencijska zakonodaja, čeprav ustavno predvidena, že sama po sebi hud poseg v pravni sistem na določenem področju, še zlasti če se takšni odnosi ohranjajo daljši čas in

se veljavnost intervencijske zakonodaje podaljšuje z novo intervencijo. Intervencijska zakonodaja, ki v dobršnem delu nadomešča samoupravno regulativo, torej pomeni, da se krepi državno, mnogokrat pa tudi etatično na račun samoupravnega, s tem pa krčita samoupravno urejanje in vloga samoupravnega prava. Z intervencijsko zakonodajo se mnogokrat nadomešča samoupravno sporazumevanje, bodisi da do tega ni prišlo ali da se posamezni samoupravni subjekti niso odločili pristopiti k takim sporazumom. Poseben problem v sprejemanju intervencijske zakonodaje je največkrat še hitri postopek za izdajo teh predpisov, kar izključuje tudi redno z ustavo predvideno delegatsko načelo odločanja in sprejemanja odločitev. Vse to prav gotovo slabi stabilnost pravnega sistema.

Normiranje v okviru ustavnih pristojnosti

Za pravni sistem je izjemnega pomena, da vsi subjekti normiranja delujejo v skladu s svojimi pristojnostmi. V zakonodajnem urejanju federacije, republik in avtonomnih pokrajin ugotavljamo, da to urejanje presega pristojnosti, opredeljene z zvezno oziroma republiškimi ustavami in ustavami avtonomnih pokrajin, bodisi na škodo republik oziroma občin, zlasti pa na škodo urejanja pri temeljnih subjektih. V ustavi SFRJ so določene pravice in dolžnosti federacije pri uresničevanju njene normativne funkcije. Ker pa ustava ni opredelila, do kam lahko seže zvezno normiranje na področju temeljev sistema, temeljnih pravic, temeljnih odnosov, pomembnih za vso državo, je treba upoštevati in izhajati iz ustavne načela, da delovni ljudje ter narodi in narodnosti uresničujejo svoje suverene pravice v socialističnih republikah in avtonomnih pokrajinah v skladu z njihovimi ustavnimi pravicami, v SFRJ pa, če je to v skupnem interesu določeno z ustavo SFRJ. Kljub temu načelu pa je v sedanjih razpravah bilo poudarjeno, da je pri normiranju na področjih, določenih z ustavo SFRJ, treba natančneje opredeliti vsebino navedenih ustavnih pojmov oziroma določiti okvirna merila, ki bodo pojasnila te pojme, da bi lahko s tem omogočili doslednejše določanje vsebine in obsega normiranja z zvezno zakonodajo in da bi odpravili različne razlage glede razmejnitve zakonodajne funkcije federacije in republik oziroma pokrajin ob konkretnem normiranju posameznih področij.

Omenili smo že, da pri sprejemanju zveznih zakonov povzročajo poseben problem tudi različna mnenja o razlagi 2. točke 1. odstavka 281. člena ustave SFRJ. Nekateri namreč menijo, da ima federacija pravico in dolžnost, da o zveznih organih »zagotavlja sistem socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov in enotne temelje političnega sistema ter da v tem okviru z zveznim zakonom ureja vsa vprašanja, ki se tičejo zagotavljanja sistema socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov oziroma enotnih temeljev političnega sistema«. Po drugem mnenju pa navedena 2. točka 1. odstavka 281. člena ne more biti samostojna podlaga za izdajo zveznih zakonov, temveč se uporablja le v zvezi z drugimi točkami tega člena oziroma z drugimi členi ustave SFRJ, v katerih so določene konkretne pravice in dolžnosti federacije. V delovnem predlogu resolucije je bilo to vprašanje vsebinsko opredeljeno tako, naj se pooblastilo iz 2. točke uporabi le, kadar je enotno urejanje neizogibno zaradi zagotavljanja sistema socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov in enotnih temeljev političnega sistema. S predlaganimi ustavnimi spremembami, ki predvidevajo tudi dopolnitev 281. člena ustave SFRJ, pa seveda odpadejo razlogi za resolucijsko

tolmačenje te določbe. Pričakuje se, da bo v končnem predlogu resolucije ta opredelitev izpuščena.

Problem, izvajanja oziroma uporabe predpisov

Večina dosedanjih razprav o resoluciji je poudarjala, da je problem izvajanja pravnih norm eden od osrednjih in najbolj perečih problemov jugoslovanskega pravnega sistema. Dosledno uresničevanje pravnih norm je temeljni pogoj za učinkovito zaščito ustavnosti in zakonitosti in za varstvo ustavnih pravic in svoboščin. Temeljni vzrok za neizpolnjevanje pravnih norm je zlasti normiranje samo, ker so pravne norme nerealne, ne izhajajo iz dejanskih družbenih razmer in zato objektivno niso uresničljive. To pomeni, da nastajata dva pravna sistema. Eden živi v pravnih normah in se ne izvaja in drugi, ki obstaja v dejanskem življenju. Drugi temelji problem neizpolnjevanja pravnih norm pa je tudi zavestno nasprotovanje. V mnogih okoljih se namreč kljub sprejeti politiki oziroma zakonodaji z izvršilnimi predpisi in splošnimi akti zakonske norme drugače opredeljujejo in izvajajo oziroma tudi zavestno kršijo. Končno lahko ugotovimo, da je nespoštovanje pravne semantike pripomoglo k neenotni uporabi pravnih institutov, ki imajo v različnih predpisih povsem različen pomen.

FRANC GRAD

Vprašanja zakonodajne pristojnosti federacije

(Dileme o uporabi 281. člena Ustave SFRJ)

Predlog resolucije o uveljavljanju in nadaljnji izgradnji pravnega sistema SFRJ med drugimi slabostmi pri nastajanju zakonov omenja tudi težave in nejasnosti glede uporabe 2. točke prvega odstavka 281. člena ustave SFRJ. Ta namreč pri naštevanju funkcij federacije določa tudi, da federacija po zveznih organih »zagotavlja sistem socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov in enotne temelje političnega sistema«. V prvih letih po sprejemu ustave iz leta 1974 se je ta določba štela kot osnova za eno pglavitnih funkcij federacije, s katero narodi in narodnosti ter delovni ljudje in občani uresničujejo enega svojih najpomembnejših skupnih interesov.¹ Kasneje pa so nekateri začeli uveljavljati stališče, da je ta določba ustavna podlaga tudi za uresničevanje zakonodajne funkcije federacije. Tudi praksa je šla delno v tej smeri, kajti na podlagi te določbe je bilo sprejetih več zakonov, kot npr.: zakon o temeljih sistema cen in družbeni kontroli cen, zakon o temeljih sistema državne uprave in o Zveznem izvršnem svetu in o zveznih

¹ Zečević M., Odnosi između federacije, republike i autonomne pokrajine u oblasti zakonodavstva v: Društveno-političke zajednice u društveno-političkom sistemu SFRJ – ustavna koncepcija i praksa –. Centar za marksističko obrazovanje, Univerzitet »Svetozar Marković« u Kragujevcu, Kragujevac, 1985, str. 187.

upravnih organih in še nekateri drugi. Sporna določba 281. člena je bila uporabljena pri sprejemu teh zakonov kot ustavna podlaga očitno prav zato, ker v 281. členu ni bilo primerne ustavne podlage na tistih mestih, kjer so določene zvezne zakonodajne pristojnosti.

O vprašanju pojmovanja 2. točke prvega odstavka 281. člena so se razvele razprave predvsem ob pripravah kritične analize delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja in v razpravah o njej. V separatu kritične analize, ki govori o vprašanju ustavnosti in zakonitosti,² se še omenjajo razlike v pojmovanju navedene ustavne določbe, pri čemer se navaja, da je po enem stališču ta določba lahko samostojna ustavna podlaga za sprejemanje zveznih zakonov, po drugem pa le v povezavi z drugimi točkami prvega odstavka 281. člena. Vendar pa v tem gradivu ni bilo sprejeto dokončno stališče do tega vprašanja. Pač pa je v kritični analizi kot sklepnem dokumentu dela na analizi delovanja političnega sistema sprejeto stališče, da je treba navedeno ustavno določbo uporabljati kot ustavno podlago za sprejemanje zveznih zakonov bodisi samostojno bodisi skupaj z drugimi ustavnimi določbami.³ Očitno je torej med pripravo kritične analize dokončno prodrlo stališče, ki je bilo spočetka še močno vprašljivo. Ob tem pa je treba opozoriti, da se tisti ustavnopravni teoretiki, ki se sploh ukvarjajo s tem posebnim vprašanjem, vendarle v glavnem zavzemajo za drugačno razumevanje sporne ustavne določbe, po katerem ta ne more biti ustavna podlaga za zakonodajno dejavnost skupščine SFRJ, temveč je treba ustavno podlago iskati v drugih določbah 281. člena, v tistih, ki posebej določajo pravice in dolžnosti federacije pri izvajanju njene zakonodajne funkcije.⁴

Kljub takim pomislekom mora tudi predlog resolucije slediti stališču kritične analize do tega vprašanja. Vendar pa v prvem delu, v katerem ocenjuje stanje, še ugotavlja, da so glede uporabe določbe 2. točke prvega odstavka 281. člena ustave SFRJ določeni problemi ob vprašanju, ali naj se ta določba uporablja kot ustavna osnova samostojno ali pa skupaj z drugimi ustavnimi določbami, kar bi kazalo, da do tega vprašanja še ni bilo sprejeto kakšno dokončno stališče.

Tudi v drugem delu, kjer določa zakonodajno politiko, ni jasno razvidno, kakšen je odnos predloga resolucije do stališča, ki je bilo izraženo v kritični analizi. Pravi namreč, da je treba »pri sprejemanju zveznih zakonov na podlagi 2. točke prvega odstavka 281. člena ustave SFRJ to ustavno podlago uporabiti v primerih, kadar je enotno urejanje nujno zaradi zagotavljanja sistema socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov in enotnih temeljev političnega sistema«. Predlog resolucije se torej ni posebej opredelil do vprašanja, ali je obravnavana ustavna določba lahko samostojna podlaga za sprejemanje zveznih zakonov ali pa le v povezavi z drugimi ustavnimi določbami. Neglede na to pa je razumljivo, da zvezni zakonodajalec do tega vprašanja ne bi mogel brez tehtne utemeljitve zavzeti drugačnega stališča, kot je bilo sprejeto v kritični analizi.

Preden si ogledamo razloge, ki govorijo za takšno ali drugačno razumevanje navedene ustavne določbe, je treba poudariti, da nikakor ne gre za vprašanje, ki bi imelo zgolj teoretičen pomen, temveč je izredno pomembno za kakovost odnosov

² Zvezni družbeni svet za vprašanja družbene ureditve: Ostvarjanje ustavnosti i zakonitosti i drugih funkcija pravnog sistema, Beograd, 1985, str. 21.

³ Zvezni družbeni svet za vprašanja družbene ureditve: Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, DE, Ljubljana, 1985, str. 152.

⁴ Npr. Zečević (prav tam).

v federaciji. Mnogi avtorji,⁵ ki se ukvarjajo s federalizmom, namreč poudarjajo, da je prav vprašanje razdelitve funkcij, med katerimi je ravno zakonodajna ena najpomembnejših, tako pomembno vprašanje v federativno urejeni državi, da se po njem merita večja ali manjša stopnja federalnega načela in sploh kakovost odnosov v federaciji. Zato je razmejitev med zakonodajno funkcijo federacije in federalne enote eno najbolj občutljivih vprašanj v federaciji, hkrati pa tudi tisto vprašanje, ki je večinoma najbolj podvrženo spreminjanju, prilagajanju družbenemu razvoju in končno tudi razmerju političnih sil v državi, ki včasih delujejo bolj centrifugalno, včasih pa bolj centripetalno.⁶

Razdelitev zakonodajnih pristojnosti je torej bistvenega pomena za položaj federacije oziroma federalne enote v federaciji. Prav zato mora biti določena v zvezni ustavi. Pri tem seveda nikoli ni možno do kraja izčrpno navesti niti zakonodajnih funkcij federacije niti federalne enote.⁷ Vendar je za položaj federalne enote nadvse pomembno, da so pristojnosti federacije čimbolj omejene, zato je pri naštevanju zveznih pristojnosti v zvezni ustavi pogosta uporaba t.i. enumerativnega načela s taksativnim naštevanjem zveznih pristojnosti. Temu načelu ustreza na drugi strani načelo presumpcije pristojnosti v korist federalne enote. Pri taki ureditvi razmejitve med pristojnostmi federacije in federalne enote ima le-ta vse zakonodajne pristojnosti, razen tistih, ki so v zvezni ustavi določene kot zvezne pristojnosti. Ker pa – kot že rečeno – zakonodajnih pristojnosti v razvijajoči in spreminjajoči družbi nikoli ni možno prav do kraja izčrpno določiti, se federacija običajno zavaruje s tem, da ob spisku zveznih zakonodajnih pristojnosti v zvezni ustavi doda še t.i. »rezervno klavzulo«, ki s široko, splošno opredelitvijo področij zvezne pristojnosti omogoča federaciji, da po potrebi sprejema zvezne zakone tudi na področjih, ki v ustavi niso taksativno naštet.

V prejšnjih obdobjih ustavnega razvoja nove Jugoslavije je bila ves čas v takšni ali drugačni obliki določena tudi rezervna klavzula za zvezne zakonodajne pristojnosti. Zaradi slabosti te ureditve, ki je dopuščala nekontrolirano širjenje pristojnosti federacije, je bila z ustavnimi amandmaji iz leta 1971 rezervna klavzula odpravljena. Uvedena je bila povsem nova metoda določanja zakonodajnih pristojnosti federacije, za katero je značilno, da zelo natančno in obsežno določa zvezne pristojnosti, kar naj bi odpravilo potrebo po rezervni klavzuli. Ta ureditev je bila ohranjena tudi v ustavi iz leta 1974. Njena prednost je torej v izčrpnem naštevanju področij v zvezni pristojnosti in odpravi rezervne klavzule, toda njena slabost je v tem, da ne omogoča federaciji zakonodajne ureditve nekega novega vprašanja, ki bi sicer po svoji naravi terjalo enotno zvezno ureditev. Takega vprašanja na podlagi veljavne ustave ni mogoče zakonodajno urediti, temveč je treba v takem primeru dopolniti ustavo. Ta ureditev zato omejuje zvezno zakonodajno pristojnost na točno določena področja v zvezni ustavi, zakonodajno ureditev vseh drugih področij pa prepušča republikam oziroma avtonomnim pokrajinama. To je nedvomno v skladu z ustavnim načelom presumpcije pristojnosti v korist republik in avtonomnih pokrajin, ki terja čimbolj natančno določitev zveznih zakonodajnih pristojnosti in restriktivno tolmačenje teh ustavnih določb – končno pa tudi z ustavnim položajem republik in avtonomnih pokrajin nasploh.

⁵ Npr.: Djordjević (Djordjević J., *Ustavno pravo, Savremena administracija*, Beograd, 1985, str. 443 ter Gjanković (Gjanković D., *Podela normativne funkcije u federacijama između saveznih organa i organa federalnih jedinica v: Podela normativne funkcije između organa različnih političko-teritorijalnih jedinica*, Beograd, 1966, str. 19.

⁶ Prim.: Jovičić M., *Savremeni federalizam, Savremena administracija*, Beograd, 1973, str. 149.

⁷ Jovičić, *Savremeni federalizam*, str. 152.

Seveda pa sedanja ureditev močno omejuje federacijo pri izvajanju njene zakonodajne funkcije. Res je sicer, da je v praksi federacija tista, ki v konkretnem primeru razsoja o razsežnostih svoje pristojnosti, o tem, kako bo uredila posamezno področje (če gre za mešane pristojnosti). Vendar pa federacija ne more urejati odnosov zunaj področij, ki so naštetja v 281. členu Ustave SFRJ. Očitno je bila prav ta omejitev razlog, da so se dejansko začele širiti pristojnosti federacije z naslonitvijo na 2. točko prvega odstavka 281. člena ustave SFRJ. Kot rečeno, pa ta določba ne določa zvezne zakonodajne pristojnosti, temveč eno temeljnih funkcij federacije sploh. Pri analizi določb 281. člena ustave SFRJ je treba namreč upoštevati, da je pri določanju funkcij federacije uporabljena posebna ustavnopravna metoda, drugačna kot v prejšnjih ustavnih obdobjih, po kateri so na enem mestu določene zakonodajne in druge funkcije federacije. Šele iz natančne analize vsake določbe, ki se nanaša na posamično področje, je moč ugotoviti, ali gre za zakonodajno ali za drugo funkcijo federacije. Ustavodajalec je sicer skušal čimbolj objektivno razmejiti zakonodajno funkcijo federacije od njenih drugih funkcij. V ta namen uporablja nekatere standardne pojme. Kadar gre za zakonodajno funkcijo, uporablja pojme, kot so: »ureja«, »določa«, »predpisuje«, kadar pa gre za druge funkcije federacije pa pojme »zagotavlja«, »skrbi za izvajanje« itd. 281. člen ustave SFRJ je zgrajen tako, da so v 1. in 2. točki določene najsplošnejše in temeljne funkcije federacije (neodvisnost in suverenost Jugoslavije, njen družbenoekonomski in družbenopolitični sistem), v naslednjih točkah pa narava in razsežnosti zakonodajne in drugih funkcij federacije na posameznih področjih družbenega življenja.

Zakonodajna pristojnost federacije je torej določena na posamičnih področjih zakonodajnega urejanja in jo je mogoče natančno razmejiti od drugih funkcij, kajti nesporno je, da pojmi »ureja« itd. pomenijo zakonodajno funkcijo federacije, pojem »zagotavlja« pa se nanaša po doslej prevladujočem tolmačenju na druge funkcije federacije. Zaradi tega ne bi smelo biti sporno, da je zakonodajna funkcija federacije določena v določbah prvega odstavka 281. člena ustave SFRJ od 3. točke dalje, in sicer skupaj z drugimi funkcijami federacije, da pa v 1. in 2. točki ne gre za določitev zakonodajne funkcije, temveč za najbolj splošen okvir pristojnosti organov federacije. Kajti v nasprotnem primeru bi določbe 1. in 2. točke pomenile nekakšno generalno klavzulo, ki bi omogočala federaciji zakonodajno urejanje tako rekoč vseh področij družbenega življenja. Ob takšni razlagi bi določitev zvezne zakonodajne pristojnosti na posameznih področjih, ki jo vsebujejo naslednje določbe, postala povsem nepotrebna. Iz same zgradbe 281. člena je torej moč sklepati, da takšno razumevanje 2. točke ne more priti v poštev.

Toda pomembnejši so vsebinski razlogi. Ustavna zamisel jugoslovanske federacije namreč ne prenese niti generalne niti rezervne klavzule. Delovni ljudje in občani ter narodi in narodnosti v Jugoslaviji uresničujejo svoje suverene pravice predvsem v republikah in avtonomnih pokrajinah, v federaciji pa le, kadar to v skupnem interesu določa ustava SFRJ. Presumpcija pristojnosti torej velja v korist republik in avtonomnih pokrajin, federacija pa ima le tiste pristojnosti, ki so kot take določene v ustavi SFRJ. Tak koncept delitve funkcij med federalnimi enotami in federacijo terja uporabo enumerativnega načela in taksativno naštevanije zveznih pristojnosti. Generalna ali rezervna klavzula pri odločanju zveznih pristojnosti bi zato v temeljih spremenila naravo odnosov v federaciji in bistveno poslabšala položaj republik in avtonomnih pokrajin v njej.

Pojmovanje 2. točke prvega odstavka 281. člena kot samostojne ustavne

podlage za sprejemanje zveznih zakonov glede na povedano ne more biti pravilno niti z vidika korektnega tolmačenja prvega odstavka 281. člena ustave SFRJ, še manj pa z vidika ustavno zamišljenih odnosov v jugoslovanski federaciji. V skladu s temeljnimi načeli ustavne ureditve odnosov v federaciji je širjenje zveznih zakonodajnih pristojnosti možno samo z dopolnitvijo ustave SFRJ, pri sprejemanju katerih sodelujejo tudi republike in avtonomni pokrajini. Ni pa videti nobene ovire za to, da se navedena določba 281. člena skupaj z določbami, ki določajo zvezno zakonodajno pristojnost na posamičnem področju, uporablja kot ustavna podlaga za sprejemanje zveznih zakonov. Vendar bi bilo tudi pri tem korektnije kot ustavno podlago uporabiti določbo o zvezni zakonodajni pristojnosti na določenem področju, določba 2. točke pa lahko služi kot splošni okvir in usmeritev za določanje razsežnosti zveznega urejanja pri sprejemanju posamičnega zveznega zakona.

MARIJAN PAVČNIK

Prenormirana programskost

1. *Zgradba predloga resolucije* (o uresničevanju in nadaljnjem oblikovanju pravnega sistema SFRJ). Predlog resolucije obsega 39 tipkopisnih strani z okrog 40 vrsticami na vsaki izmed njih. Razdeljen je na tri dele: prvi podaja oceno stanja, drugi razgrinja temelje politike, tretji zarisuje smernice in predlaga ukrepe, kako naj ravnamo vnaprej. Ocena stanja ponavlja splošno znane pomanjkljivosti jugoslovenskega pravnega sistema in ga označuje kot kakovostno nepopolnega, nekonistentnega, neracionalnega, neučinkovitega ipd. Temelje politike zapisuje v raztegljivem in duhamornem slogu. Kot odkritje ponuja, da je treba zagotoviti »popolno uporabo temeljnih ustavnih načel in institutov, medsebojno usklajenost, racionalnost, kakovost in konsistentnost normativnih aktov; dosledno in učinkovito uporabljanje normativnih aktov; odgovornost vseh družbenih in samoupravnih subjektov pri ustvarjanju in uporabljanju prava; popolnejšo udeležbo socialističnih subjektivnih sil, še posebej znanosti, pri oblikovanju in uresničevanju pravnega sistema SFRJ«.

Smernice in ukrepi, ki bodo kot *deus ex machina* razblinili stike in težave pravne neučinkovitosti (pravnega nereda), so opredeljeni ohlapno in nedoločno. Izhajajoč iz temeljev politike, kakor jo ponuja predlog resolucije, bodo subjekti ustvarjanja in uporabljanja prava v skladu s svojimi pravicami in dolžnostmi sprejeli t.i. orientacijske programe ukrepov in aktivnosti za izvajanje resolucije. S temi programi bodo opredelili zlasti »osnovne ukrepe in aktivnosti; vsebino in oblike sodelovanja pri izvajanju določenih ukrepov in aktivnosti; časovne faze in dinamiko izvajanja določenih ukrepov in aktivnosti; materialne in druge pogoje, potrebne za izvajanje določenih ukrepov in aktivnosti, in pogoje za zagotavljanje nenehnega vpogleda in učinkovite kontrole izvajanja določenih orientacijskih programov«. Orientacijski programi bodo le vmesni člen v postopku uresničevanja resolucije. Predlog resolucije predvideva še t.i. operativne programe (plane), ki bodo neposredno temeljili na orientacijskih programih; z operativnimi programi

bo programska Stufentheorie sklenjena, z njimi bodo samoupravne organizacije in skupnosti kot tudi družbenopolitične skupnosti od občine do federacije uresničevale resolucijo in orientacijske programe, da bo potreben le še dialektični preskok – materialni akt, ki bo teoretično zamisel udejanjil v družbenem vsakdanu.

2. *Narava predloga resolucije.* Resolucija je družbenopolitični akt, s katerim skupščina opozori na stanje na določenem področju družbenega življenja in oblikuje politiko, smernice, ki naj jih naslovljenci izvajajo. Predlog resolucije o pravnem sistemu SFRJ tem standardom ne ustreza. V vedenje o jugoslovanskem pravnem sistemu ne prinaša nič novega: zadovoljuje se s posplošenimi frazami o napakah tega sistema, zavzema se za dosledno udejanjanje ustave, zakonov in drugih splošnih pravnih aktov in prenaša skrb za njegovo izboljšanje na pleča vseh tistih, ki so »subjekti oblikovanja in uporabe prava« (beri: na delavski razred in vse delovne ljudi). Ocena stanja na določenem področju ne more biti tarnanje o etatizmih, tehnokratizmih in podobnih izmih kot krivcih za stanje, v katerem smo. Opredelitev politike, ki jo kaže sprejeti, ne more biti identična s tem, da sta ustavnost in zakonitost temeljni pravni načeli: v državah, ki so pravne, se to razume samo po sebi. Smernic, kako naj ravnamo vnaprej, ne morejo biti vsebinsko izvotlene in prepuščene imaginarnim orientacijskim programom in njihovim izvajajočim operativnim programom (planom). V tem je najbolj šibka stran predloga resolucije: odkrito priznava, da je pravni sistem neracionalen in neučinkovit, ne da bi vsaj nekoliko konkretnije povedala in predlagala, kaj naj storimo, da ga osvobodimo bremen, ki ga dušijo. Kar zadeva federacijo in pravne probleme na zvezni ravni, se bo morala do ustreznih rešitev dokopati kar skupščina SFRJ, ki je vsaj de iure »organ družbenega samoupravljanja in najvišji organ oblasti v mejah pravic in dolžnosti federacije« (čl. 282/1 ustave SFRJ).

3. *Smiselnost resolucije o pravnem sistemu SFRJ.* Predlog resolucije posega na področje, ki ga lahko le delno usmerja in sooblikuje. V njegovi domeni je, da opredeli politiko in smernice za uresničevanje ustave SFRJ, zveznih zakonov in drugih avtonomnih predpisov. Drugi deli pravnega sistema so v samostojni pristojnosti republik, avtonomnih pokrajin, občin in samoupravnih organizacij oziroma skupnosti. Predmet zvezne zakonodaje so le toliko, kolikor gre za ustavno opredeljene enotne temelje političnega in družbenoekonomskega sistema (glej čl. 281, tč. 2 ustave SFRJ). Resolucija, ki posega tudi na ta področja, je nujno posplošena in nujno ponavlja tisto, kar je že izraženo v zvezni ustavi in drugih zveznih splošnih pravnih aktih. Podrobnejša ureditev politike in smernic tu ni mogoča; brž ko bi resolucija te ambicije imela, bi bila v nasprotju z ustavo SFRJ. V našem primeru se izgublja v izvotlenem programiranju in načrtovanju programiranja, ki močno spominja na prenormiranost družbenih razmerij. Za vsa ta področja, to je za samoupravno urejanje družbenih razmerij (zlasti na mikroravni), za pravodajno dejavnost občin (komunalni sistem) in za pravodajno dejavnost republik kot tudi obeh avtonomnih pokrajin v SR Srbiji (federativno načelo), je v vsebinskem pomenu resolucija že ustava SFRJ. Če je na teh področjih pravni sistem neučinkovit, se je treba vprašati, kje so vzroki za takšno stanje; ali v nedoslednem uresničevanju zvezne ustave ali pa nemara tudi v sami ustavi in na njej temelječi zvezni zakonodaji.

Le za primer naj bo navedeno, da se vprašanje te vrste zastavlja pri samoupravnem urejanju družbenih razmerij. Ali niso samoupravni splošni akti še vedno v precej prevelikem obsegu utesnjevani in usmerjani z zvezno zakonodajo? (tudi z zakonom o združenem delu)? Sedaj ko smo pred spremembami oziroma dopolni-

tvami ustave SFRJ in zakona o združenem delu, je treba ta in podobna vprašanja reševati zlasti na tej ravni. Mutatis mutandis velja tudi za tisto stvarino, ki se nanaša na federativno razsežnost pravnega urejanja družbenih razmerij, to je na tvorino, ki je možni predmet resolucije. Na tem področju je treba ravno tako pretehtati, kje so vzroki za neučinkovitost pravnega sistema. Če so vzroki v sami kakovosti zveznih splošnih pravnih aktov, lahko resolucija nanje le opozori, ne da bi jih mogla tudi odpraviti. Politiko in smernice uresničevanja splošnih pravnih aktov lahko oblikuje zgolj tam, kjer gre za t.i. »pravnotehnična« vprašanja (npr. vprašanje inkorporacij, kodifikacij in revizij splošnih pravnih aktov), kot tudi tam, kjer je zvezna zakonodaja (zlasti ustava SFRJ) toliko pomensko odprta, da jo je treba vsebinsko usmerjati. Tipičen primer so zvezni zakoni; njihova (ne)popolnost se razteza od tega, da zvezni zakon v celoti ureja posamezne zadeve, preko tega, da zagotavlja temeljne pravice in temeljna razmerja, in do tega, da določa le načela in splošna pravila, kako naj bodo opredeljevana posamezna področja družbenega življenja. Na teh področjih so izrazi, ki jih uporablja ustava, nedoločni in ohlapni. Resolucija, ki bi pojme, kot so npr. sistem, načela ali temelji, opredelila, bi zožila njihovo vsebinsko večpomenskost in s tem v mnogočem omilila interpretacijske težave. Zarisala bi smer in okvire, v katerih naj se zakonodajna politika giblje, in tako praksi določila stalnice, od katerih vsaj v določenem časovnem obdobju ne bi odstopala (prim. Marjan Pavčnik, Pravni viri v jugoslovanskem pravu, Ljubljana 1983, str. 60 in nasl.).

4. *Ideološkost predloga resolucije.* Predlog resolucije o pravnem sistemu SFRJ kljub temu ni nepomemben in še manj nepotreben. Sprejeti (razumeti) bi ga bilo mogoče tudi kot ideološko tančico, ki zastira družbeno resničnost, kot tančico, ki vzbuja up, da se stvari premikajo na bolje: resolucija → orientacijski programi → operativni programi → materialni akt, ki spremeni družbeno resničnost. Tu strokovna ocena končuje, tu začenja politika: kar zadeva predlog resolucije, se ta zavzema za »širšo in ustvarjalno udeležbo znanosti in stroke pri oblikovanju in uporabi prava«.

ALBIN IGLIČAR

Resolucijski poudarki o metodologiji izdelave splošnih pravnih aktov

Osnutek resolucije o nadaljnjem razvoju oziroma izpopolnjevanju in uresničevanju pravnega sistema SFRJ med drugim opozarja na dosedanje pomanjkljivosti pri metodah in tehnikah pripravljanja splošnih pravnih aktov. Takšna ugotovitev velja že za t. i. državno pravo, še bolj pa za samoupravno pravo. Slaba pravnotehnična obdelava splošnih pravnih norm pa ne vpliva le na njihovo nedorečenost, temveč tudi na slabo izvajanje določenih norm v praktičnem življenju.

Resolucijska opozorila o slabi organiziranosti in nezadostni strokovni usposobljenosti služb za normativno dejavnost zahtevajo premike v smeri dograjevanja pravne metodologije in praktičnega izboljševanja normativne tehnike. Pri tem se

je treba zavedati, da je bila pravotvorna dejavnost in v tem okviru normativna tehnika še posebej dolgo časa dokaj zapostavljena. To velja za pravnoteoretično analiziranje teh problemov in sociološko pravno empirično raziskovanje sprejemna splošnih pravnih aktov.

Šele v najnovejšem obdobju se pojavljajo strokovna in znanstvena dela o normiranju oziroma metodah in tehnikah izdelave splošnih pravnih aktov (na primer dela: R. Lukić, Metodologija prava, Beograd 1977; Zečević, Proces stvaranja opštih akata, Beograd 1982; Š. Ivanjko, Izdelava samoupravnih splošnih aktov, Ljubljana 1982; Borković, Postupak i tehnika izrade pravnih propisa; Igljčar, Pravni sistem in pravotvorna dejavnost, Ljubljana 1985).

Zato je zelo pomembno in pohvale vredno, da resolucija o razvoju pravnega sistema še posebej zahteva odpravljanje pomanjkljivosti pri oblikovanju splošnih pravnih aktov. Za dograjevanje pravnega sistema je namreč zelo dobrodošlo tudi usmerjanje pozornosti na pravotvorno dejavnost ter metode in tehnike ustvarjanja prava. To velja še posebej za takšen pravni sistem, v katerem se pojavlja veliko število normodajnih centrov. Med takšne pravne sisteme spada tudi pravna nadstavba jugoslovanske družbe s federalnim in republiškim pravnimi sistemi in sistemom samoupravnega prava.

V tako razčlenjeni pravotvorni dejavnosti je še toliko večji pomen treba dati enotnim načelom in racionalnim postopkom za oblikovanje oziroma sprejemanje splošnih pravnih aktov. Poleg tega je tudi nameniti pozornost metodam normiranja ter jezikovnim in strukturalnim vidikom zakonov in vseh drugih predpisov ter samoupravnih splošnih aktov.

Navedena vprašanja proučujejo različne znanstvene panoge. Vse bolj pa se postopno oblikuje posebna stroka in znanstvena disciplina, ki zaenkrat nastopa pod različnimi imeni. Zanj se uporabljajo oznake, kot so: normativna tehnika, nomotehnika, tehnika ustvarjanja prava, tehnika izdelave predpisov, znanost o izdelavi predpisov, veda o ustvarjanju prava itd.

Pripravljanje oziroma oblikovanje splošnih pravnih aktov je zahtevno opravilo, ki ga je treba izvesti pred samim obravnavanjem in prejemanjem teh aktov v pristojnih organih. Oblikovanje splošnih pravnih norm je izrazito strokovno opravilo, medtem ko sta obravnavanje in sprejemanje teh norm politična dejavnost. Seveda sta ti dve fazi pravotvorne dejavnosti med seboj tesno povezani in odvisni druga od druge. Tako lahko dobro oblikovne norme pripomorejo k njihovemu resnemu in hkrati hitremu sprejemanju. Na drugi strani pa lahko jasni ter realno določeni politični cilji in interesi olajšujejo solidno pripravo in oblikovanje normativnih aktov.

Pri oblikovanju splošnih pravnih norm izhajamo najprej iz njihove vsebine in se naslanjamo zlasti na teorijo prava in ustrezne pozitivnopravne znanosti. Pri tem so dobrodošla tudi spoznanja sociologije prava in filozofije prava. Za jasno izražanje normativnih določb pa je treba pritegniti še ugotovitve lingvistike, logike, semantike, informatike, splošne teorije sistema, kibernetike, komunikologije itd. Vsa ta znanja lahko pripomorejo k določenemu in točnemu pomenu izrazov v splošnih pravnih aktih in boljšemu oblikovanju pravnega sistema na sploh.

Jasnost in natančnost izrazov ter konsistentnost pa niso bile doslej ravno odlike jugoslovenskega pravnega sistema. V njem so na eni strani določeni odnosi prenормirani, na drugi strani pa se pojavljajo pravne praznine, ko nekateri pomembni družbeni odnosi niso pravno urejeni.

Prenormiranost oziroma nepotrebno ponavljanje vsebinsko enakih določb se na primer pojavlja na področju delovnih razmerij. Tod pravilniki o delovnih razmerjih v TOZD-ih oziroma enovitih DO preveč ponavljajo določbe republiškega zakona o delovnih razmerjih in celo določbe zakona o združenem delu ter ustavne norme. Takšno ponavljanje je seveda popolnoma nepotrebno oziroma celo zelo škodljivo, saj ni jasna narava prepisanih norm. Za identične ali – kar je še slabše – parafrazirane norme namreč ni več jasno, kdo je pravzaprav takšno normo sprejel. Ali so to norme, ki jih je sprejel zakonodajni organ, ali pa so jih sprejeli samoupravljalci v temeljni oziroma delovni organizaciji? Komu je potem naložen organiziran nadzor nad izvajanjem takšnih norm?

Takšna praksa nadalje vodi v absurde situacije, ko je treba zaradi spremembe neke zakonske norme, ki je prepisana v pravilnik o delovnih razmerjih, spreminjati tudi ta pravilnik, pri tem se seveda takšna – iz zakona – prepisana norma ne sme nič razlikovati od zakonskega določila.

Samoupravljalci v takšnem primeru povsem formalno odločajo. Opraviti imamo z odvečnim ritualom, ki vodi v pasivizacijo samoupravljalcev. Ko namreč delavci spoznajo, da »odločajo« o že odločenem, niso več motivirani za takšno samoupravljanje; v njem vidijo izgubo časa, nepotrebne stroške in sploh neracionalno ravnanje. Poleg tega je v takšnih primerih zelo težko ugotavljati odgovornost za sprejeto odločitev, saj se končno ne ve, kdo je pravzaprav neko splošno odločitev sprejel. Vse skupaj pa vodi v politično odtujenost ter občutke družbene nemoči samoupravljalcev.

Očiten zgled za takšno zgolj formalno odločanje je zadnje spreminjanje pravilnika o delovnih razmerjih (v tisočih TOZD-ih) v zvezi s spremembami dolžine porodniškega dopusta. Ker se je spremenila zakonska norma o dolžini porodniškega dopusta (1 leto), so morali o tem »odločiti« še v organizacijah združenega dela. Pri tem odločitev samoupravljalcev sploh ni mogla biti drugačna od zakonske določbe, saj samoupravni splošni akti ne smejo nasprotovati zakonu. Zato se v zvezi s tem postavlja z vidika racionalnosti in metode oblikovanja pravnega sistema (retorično) vprašanje, ali je treba normo iz zakona prepisovati v samoupravni splošni akt. To spraševanje je toliko bolj primerno, ko poudarjamo, da so skupščine družbenopolitičnih skupnosti tudi organ samoupravljanja in ne le oblastni organ, in ko je prav tako jasno, da zakon zavezuje vse državljane.

Ob prenormiranosti se hkrati srečujemo s pravnimi prazninami. Te se pojavljajo na primer pri pomanjkljivem urejanju varstva družbene lastnine, nedoločeni lastninski pravici do stanovanj ipd. Seveda je razumljivo, da je v pravnem sistemu, ki razvija nove pravne institute, več nenormiranih odnosov kot pa v kakšnem klasičnem pravnem sistemu. Kljub temu pa relativno visoka stopnja inovativnosti našega pravnega sistema ne sme biti izgovor za pomanjkljivosti v pravnem normiranju in nekonsistentnost pravnega sistema. Številne nedorečenosti v našem pravu bomo lažje odpravljali tudi z razvijanjem normativne tehnike ter teoretičnimi in empiričnimi študijami procesov ustvarjanja prava.

V tem smislu resolucija poudarja tudi problematiko jasnosti in določnosti temeljnih pravnih pojmov in novih izrazov v naši zakonodaji. Lingvistični in še posebej semantični vidiki so v našem pravnem sistemu vse preveč zanemarjeni. Pomen izrazov, ki se pogosto uporabljajo v splošnih pravnih aktih, je dostikrat nerazčiščen. Če spomnim samo na pojme, kot so »minulo delo«, »neodtujljive pravice«, »družbena lastnina«, »temelji sistema« in navsezadnje tudi »delavski razred«, je že mogoče trditi, da ne zadovoljujejo zahteve po točnosti, jasnosti in

nedvomni razumljivosti pravnega jezika. Na tem področju čaka metodologijo prava očitno še zelo veliko dela.

Sem spadajo nadalje še vprašanja postopkov sprejemanja splošnih pravnih aktov, uveljavljanja delegatskih odnosov v procesih ustvarjanja prava, programiranja normativne dejavnosti, vloge družbenopolitičnih organizacij pri razvijanju pravne zavesti in družbene funkcije prava. Z opozarjanjem na te probleme bi resolucija – ustrezno skrajšana – utegnila pobuditi vsaj nekatere pozitivne premike v jugoslovanskem pravu.

Policijska dejavnost – nekaj dilem skozi zgodovino

Če bi se zgodovina ponavljala in nepredvideno vedno zgodilo, kako nezmožen bi moral biti človek, da bi se kaj naučil iz izkušenj.

George Bernard Shaw

Policijska dejavnost je že od nekdaj predstavljala grožnjo človekovi svobodi. Zato je mogoče razumeti, da so jo skozi zgodovino vedno sprejemali z mešanimi občutki, čeprav naj bi pomenila med drugim tudi varstvo šibkih pred nasiljem močnih. Pokazalo se je, da je bila dostikrat zlorabljena za uveljavljanje interesov elit, saj so jo le-te največkrat imele sploh zato, da jim je bila dekla, ki je opravljala *nadzor nad neposlušnimi, sumljivimi, nevarnimi* in predvsem, kar se je pokazalo skozi zgodovino, nad *nižjimi družbenimi plastmi*. Kolikor je imela v zgodovini – predvsem v začetku v lokalni skupnosti, plemenu ali soseski – vpliv na izvajanje te vloge, ga je *zgubila z ekspanzijo države*, z naraščanjem števila prebivalstva pa se je povečala tudi policija in specializirala policijska kontrola.

Zgodovina policijske dejavnosti je polna sivih lis in neznank. Jasno pa je, da se je človeštvo ves čas ukvarjalo z nadzorstvenimi opravili. Kontrola se je začela v družini prvobitne praskupnosti in se bo nadaljevala, dokler bo obstajalo človeštvo. Kontrola pa je postajala čedalje bolj odtujena, kolikor bolj so jo prenašali od ožje skupnosti na človeške organizacije in ko so jo napravili za poklicno dejavnost. Danes je seveda policijska kontrolizacija odtujena do skrajnosti. Zato je čestokrat opazna brezbriznost do policije, kolikor ne že zavračanje ali celo sovraštvo. In še nekaj, *odtujenost kontrole pomeni hkrati neenakost v dosegljivosti neposlušnih*.

Zanimanje za zgodovino policije traja v tem stoletju že ves čas, toda v zadnjih dveh desetletjih se je izredno povečalo, zlasti z upanjem, da »študij zgodovine omogoča vpogled v naravo sodobnih problemov«,¹ ne nazadnje tudi tistih, ki zadevajo policijo. Teh pa ni tako malo in povrh še naraščajo skladno s prenekaterimi družbenopolitičnimi, gospodarskimi, kulturnimi, rasnimi, narodnostnimi in celo verskimi vprašanji, da sploh ne omenjamo tistih, zaradi katerih policija sploh je.

O zgodovini policije so različni pogledi in teorije. Vsaka izmed njih želi

* Janez Pečar, diplomirani pravnik, redni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti UEK v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11.

¹ Pisciotta, s. 514.

poudariti nekatera vprašanja, podobno kot je to pri preučevanju človeške zgodovine sploh. Za policijo pa je problem toliko večji, ker zapisi o njej obstajajo v večjem obsegu le za zadnje stoletje ne pa toliko za prej. Ker pa je imela ves čas pomembno družbeno vlogo, sta potrebni *pri njenem preučevanju posebna* previdnost in občutljivost, ker zgodovinski pogledi na potrebe po nadzorstvu niso vedno čisto jasni, saj jih prekrivajo prenekateri, pogosto čisto nekontrolne razsežnosti.

Toda pokazalo se je, da izboljševanje kakovosti človeškega življenja skozi zgodovino spremljajo tudi podobna pričakovanja o policijskih dejavnostih, tako da danes niso nikjer zadovoljni s svojo policijo. Skoraj vedno ji postavljajo zahteve, ki jih ne more uresničevati, zaradi česar nastajajo čedalje večje *potrebe po zasebnem ali kolektivnem, toda ne od države organiziranem varstvu*. Država, ki si je skozi zgodovino prilastila policijo, ne more več opravljati svojih nalog pri varstvu ljudi. Od tod različne oblike formaliziranega in neformaliziranega podružbljanja kontrolnih opravil in ne nazadnje tudi politizacija, ki policijsko funkcijo spremlja že ves čas v različnih oblikah in z različno močjo. Ta pa se ji upira predvsem s profesionalizacijo, odvisno od tega, ali gre za demokratične ali totalitarne režime.

Zato je »policija« zamotan družbenonadzorni mehanizem, ki je skozi zgodovino doživljal neprestane spremembe in prilagajanja vse do današnjih dni. Stal je neprestano pred konfliktnimi družbenimi razmerami, pred pravnimi normami, verskimi pogledi in političnimi zahtevami.² Čas je bil marsikdaj kontradiktoren, toda neizprosno sodnik njene vloge, včasih tudi nepravičen.

Ta sestavek razmišlja o nekaterih vprašanjih, ki imajo pečat nekakšnih zgodovinskih dilem o tej funkciji. Te so zlasti naslednje: policija kot sredstvo oblasti in razrednega boja, mehanizem za monopolizirano nasilje, orodje za policizacijo družbe, ki se vendarle ukvarja z nerepresivnimi dejavnostmi, odbiranje ljudi za vodstvene dejavnosti, ki je potekalo vedno s posebno skrbnostjo, za katerimi so se skrivali nameni oblastnikov, ki se jim je policija upirala s svojim poklicnim združevanjem, s profesionalizacijo oziroma znanjem.

1. Policija kot sredstvo oblasti in razredni boj

Klasiki marksizma so gledali na policijo in druge mehanizme državne represije kot na sredstvo v boju med razredi, in sicer sredstvo na strani izkoriščevalcev in lastnikov kapitala. Zlasti Marx in Engels sta se pogosto lotevala justice in *institucionalizacije kontrole* nad ljudmi, zlasti *nad delavskim razredom*. Na policijo, sodišča, zapore itd. sta gledala skozi ureditev države in prava. Oboje je po njunem v rokah tistega, ki ima oblast in ki s pravom določa vedenje, da ustreza njegovim političnim izhodiščem. Zato se lahko pravo pojavlja tudi kot ideologija, saj vsebuje temeljne premise oblastvenega vplivanja na ravnanja ljudi in zaradi tega določa tudi deviantnost, nad njo *izvršuje svojo ideološko kontrolo*. Država in pravo z mehanizmi kontrole nista neodvisna od politike. Prav zaradi tega je kriminaliteta za klasike marksizma produkt družbenopolitičnih, ekonomskih in socialnih razmer in posledica odnosa bogati – revni, oziroma buržoazija – proletariat. Četudi njuni pogledi na nadzorstvo in policijo niso celoviti, sta se lotevala zlasti kaznovanja, varnosti in človekove svobode ter neprestano opozarjala na razredno kritiko družbenih razmer, ki zadevajo ta vprašanja, še posebej, kadar je policija postajala

² Caston, v *Historical Research on Crime and Criminal Justice*, s. 3.

sredstvo nasilja v rokah države, njene represije in si lastila dominacijo nad delavskim razredom.

Ustanovitvi policije in njeni organizacijski utrditvi, ki je presegala lokalne ravni, se niso upirali le delavski razred in spodnje plasti, marveč v 18. stoletju tudi zgornji in srednji razredi. Ne vemo dovolj, kakšni so bili njihovi morebitni družbenoekonomski in razredni razlogi zoper centralizacijo policije (na primer v Angliji), toda zgodovinarji opozarjajo na to okoliščino, morebiti tudi zato, da bi nekateri lahko dokazovali, da je ta mehanizem kontrolizacije vendarle bolj nevtralen kot mislijo, ko mu pripisujejo, da je orodje vladajočega razreda.

Ne glede na to, kakšne dejavnosti so v preteklosti opravljali v vlogi, ki jo danes razumemo kot policijsko, bodisi uslužnostno bodisi represivno, je *policijska funkcija vedno služila komu na oblasti*. To lahko velja za plemenskega poglavarja v prvobitni praskupnosti kot za monarha ali fevdalnega gospoda, za čas absolutizma in vse do današnjih dni, ki so se družbene razmere tako spremenile, da spričo znanja, demokratizacije, humanizma in družbenogospodarskih razmer postajajo modeli policijskega funkcioniranja bistveno drugačni od preteklih.

Policija in represija sta vedno zadevali predvsem »nevarne sloje«, upornike in disidente, revne in stavkajoče, zatirali sta sužnje v starem veku in migrante ter delavce v nastajajočem kapitalizmu, omejevali sta cele narode in se pogosto postavljali v bran rasizma in pospeševali ksenofobijo. Branili sta lastnike proizvodnih sredstev in kapitala ter varnost premoženja bogatih, saj že iz srede preteklega stoletja poznamo posebno (zasebno) železniško policijo, policijo za varovanje rudnikov premoga in železa (ZDA), in zgodovina delavskega razreda pozna kruto in brezobzirno zatiranje štrajkov,³ v katerih so uporabljali policijo.

Antagonizmi med policijskimi organizacijami in prebivalstvom so bili ves čas očitni (zlasti v evropskih mestih) in nekateri pisci ugotavljajo, da je *sovrašтво do policije kot prevladujoč sentiment* skozi človeško zgodovino nekako ponehalo šele ob koncu preteklega stoletja.

Policija je bila potemtakem, ne glede na to, v kateri čas štejemmo njeno rojstvo, v antiko ali v začetek 18. stoletja, »dejavna roka establišmenta in prva linija za obrambo države zoper katerokoli izzivanje njene moči in ugleda«. ⁴ V tem se je čutila ogroženo od delavskega razreda in sploh spodnjih družbenih slojev, ne glede na to, v kateri zgodovinski eri opazujemo njen razvoj. Ker je po svoji vlogi predvsem tradicionalistična (v kar jo sili tudi pravo), je skozi zgodovino na različne načine *izražala svoj paternalizem v imenu oblasti*. In kakršnikoli konflikti so že nastajali med družbenimi razredi, vedno so se odražali v dejavnosti policije. Vedno pa je, tako kot tudi kazensko pravosodje, morala upoštevati interese vladajočega razreda in delovati v njegovo korist v boju za oblast in njeno ohranitev. *Le revolucije so jo spreminjale oziroma prekinjale njeno zmožnost ohranjanja potrebne ravni kontrolizacije nad nižjimi razredi*.

Politika ima med vsemi nadzornimi mehanizmi največji vpliv prav na policijo. Policija vedno najbolj občuti njene pritiske, čeravno marsikje to okoliščino neradi priznavajo oziroma jo sploh zanikajo. Od tod potemtakem tudi potreba po »zgodovinskem, materialističnem in dialektičnem modelu za pojasnjevanje narave policijskih sil v različnih družbah«. ⁵

³ Robinson, s. 135/6.

⁴ DeMotte, s. 155/6.

⁵ Pisciotta, s. 527.

2. Monopol nad dopustnim nasiljem

Nekonformizem, neposlušnost, nespoštovanje norm in deviantnost so gotovo okoliščine, ki v vsaki družbeni ureditvi omogočajo ali celo kar narekujejo *legitimiziranje državnega monopola nad nasiljem*, s katerim je državi omogočeno predvsem pravno nadzorstvo nad ljudmi. S tem, da je ukrepanje zoper neposlušne ne le dovoljeno, ampak celo ultima ratio v marsikaterih primerih, se dopušča hkrati tudi *prisilno doseganje poslušnosti*. To nasilje, ki je sestavina nadzorovanje in socializacije, izvaja država s policijo in kazenskim pravosodjem, vrševši zapore in razne oblike oblastnega prisiljevanja za spreminjanje vedenja. Država v tem smislu (še) ne priznava pravice »biti drugačen« v vsakem oziru, dopušča morebiti to pravico le do ravni »nemotečnosti«, ki pa je lahko zelo pomična in njeno določanje čestokrat dokaj selektivno in diskrecionarno, zlasti če gre za politične delikte.

Med drugimi je tudi Engels spoznal, da varstvo družbe pred kriminalom, nasiljem, itd. zahteva obsežen in zamotan sistem upravnih in sodnih organov, vse skupaj pa ogromno delovne sile. Upal pa je, ker je kritiziral kapitalistično ureditev, da bo to v komunizmu drugače, poenostavljeno in bo vzpostavljen socialni mir namesto socialne vojne ter da bo največji del delovanja upravnih in sodnih organov postal nepotreben, ker ne bo dosti hudodelstev, ne zoper osebo in ne zoper lastnino.

Toda kot kaže, bo justica ostala, deviantnosti ne bo manj in potreba po represiji ne bo izginila. Upamo lahko, da bo šel zgodovinski trend rabe nasilja svojo pot in se nadaljeval iz preteklosti tako kot doslej – ko represija vendarle popušča in ko je uradno dopustnega nasilja države nad neposlušnimi dosti manj kot prej, in je tudi manj telesno kruto ter brezobzirno.

Vsaka policijska dejavnost pa že od nekdaj, to je bilo očitno s porazdelitvijo vigilov in nočnih straž v starem Rimu, predstavlja *distribuirano javno (državno) moč*. Ta javna moč je v današnjem času toliko učinkoviteje porazdeljena, ker ji pomaga najrazličnejše znanje o tem, kako obvladovati ljudi, jih nadzorovati, o njih čim več zvedeti, pravočasno ukrepati in v zametkih onemogočiti pojave, ki bi utegnili biti vznemirljivi. Gre za »policijske nevarnosti«, ki jih odkriva, omejuje in zatira ter obravnava vsaka policija. Sodobne komunikacije, opazovalna tehnologija in dostopnost krajev z različnimi prevoznimi sredstvi omogočajo policiji drugačno »kontrolizacijo« od tiste, ki so jo poznali Hetiti, Normani ali priseljenci v Severni Ameriki, in seveda drugačno od tiste, ki je bila dostopna Juliju Cezarju, Pinkertonu, Peelu ali Beriji.

Toda vsaka stopnja razvoja v posameznih družbenih ureditvah in zgodovinskih obdobjih je imela glede rabe metod, obvladovanja razmer, zatiranja neposlušnosti in vzdrževanja reda *svoje posebnosti*. Veliko število policijskih akcij je bilo skozi zgodovino militantnih in neizprosnih. Od starega veka prek inkvizicijskih postopkov do mučenj v taboriščih, do psihotropnih poskusov s klienti pri sodobnih obveščevalnih službah, spoznavamo metode delovanja, ki so nasilne. Nekatere so urejene s pravom (raba orožja, sredstev za nevtralizacijo, kot so palica, solzilci, vodni curki, itd.), druga pa ne. Četudi so dovoljene s pravom, pa poznamo prekoračitve in zlorabe pooblastil, razen tega pa tudi prenekatero namišljene situacije opravičujejo marsikatero ukrepanje s silo, prisiljevanjem, zastraževanjem, itd. Združeni narodi so se s svojimi mehanizmi po raznih kongresih družbenega varstva – pa tudi različna gibanja civilne družbe – doslej čestokrat

zaman trudili, da bi delovanje policije zaradi njene politizacije spravili v okvire pravnega delovanja in morebitnega deontološkega kodeksa.

Mednarodni terorizem, ugrabitve, jemanje talcev, trgovina z belim blagom, ustvarjanje neslutelih in neobdavčenih dobičkov s kriminalom, prometom mamil, vse tja do tekmovalnosti obveščevalnih služb in raznih oblik kriminala države – zaposlujejo policijske organizacije, tako da delujejo tudi mimo prava. Policija se navadno ne obrača zoper državo, ker je v njenih rokah, se ji pokorava, četudi krši zakone, toda *ob spremembah oblasti ali posameznikov v njej navadno najbolj plačuje za vse tisto, kar je storila napačno*, in to ne le zase, ampak predvsem za druge. To se v zgodovini neprestano ponavlja in drugače verjetno tudi biti ne more, ker je v rabi nasilja in nedopustnega delovanja *preveč v rokah politične moči, ki ji služi*.

Od tod tudi tolikšno zanimanje za nepravilnosti v policijskih organizacijah, ki pa jih nikoli ne poznamo dovolj.

3. Poslušnost – policizacija družbe?

Čeprav ima staro latinsko pravilo »Ignorantia legis neminem excusat« (državljan je podvržen zakonom, najsi jih pozna ali ne) čedalje manjšo moč in ponekod sploh oporekajo njegovi veljavnosti, je vendarle res, da nekatera najbolj splošna pravila vedenja in ravnanja ljudje poznamo ne toliko po zapisanih normah, kolikor bolj po posnemanju drugih, s katerimi živimo skupaj. Veliko večino teh norm nadzoruje policija, gotovo pa tiste, ki zadevajo varstvo premoženja, osebnosti, življenja in zdravja. Norme o tem so bile v glavnem že od nekdanj pretežni del socializacije posameznika, z njimi se razvija tako rekoč vse od rojstva. Zato menijo, da *smo vsi bolj ali manj »policizirani« s poslušnostjo, ki jo ta mehanizem nadzoruje* in išče njene deviante. Ali gre pri tem za »policizacijo« ali ne, je vprašanje. Toda skoz zgodovino preteklih dvesto let so bili mehanizmi kontrole s to vlogo nedvomno tisti, ki so vplivali, če že ne na različne načine vsiljevali poslušnost, sankcionirano z različnimi oblikami prisile. Res je, da za prenekaterimi tradicionalnimi normami stoje tudi najrazličnejše religije, ki so se ne nazadnje ukvarjale predvsem s kriminalom revnih, dokler na marsikaterem področju ni prišlo do desakralizacije kazenskoprvnih norm. Potem je skrb za vsiljevanje discipline s prizadajanjem bolečin tudi javno prevzela izključno država, ki tovrstni paternalizem izraža z delovanjem sredstev svoje kontrole, med katerimi je tudi policija kot najštevilnejša in najpomembnejša organizirana sila. Le-ta ima na voljo bolj kot katerikoli drugi nadzorni mehanizem možnost, da *uveljavi poslušnost tudi s silo*, bodisi po odločbi kakega drugega bolj pristojnega organa, kolikor je treba posamezno zadevo obravnavati v posebej predpisanem postopku.

Ker od vseh nadzornih mehanizmov v glavnem samo policija deluje neposredno terensko, v stikih z ljudmi, iz oči v oči, nenehno, vidno ali prikrito, neredko tudi z ofenzivno kontrolo, je potemtakem njen vpliv (ali je to potem policizacija) največji, ne glede na to, da je predvsem oblast tista, ki določa vrednote in jih s prisilo zagotavlja. *Policija je le eden njenih številnih mehanizmov za doseganje tega smotra*. Res pa je, da je najvidnejši, in ker to je, policija dejansko v marsičem in marsikdaj tudi predstavlja oblast, čeravno je do nje poslušna in je največkrat tudi neobgljeno orodje za doseganje javnega konformizma. Razna gibanja po svetu, kot so na primer »Law and order« (v ZDA), ustvarjanje in razvijanje pravne

zavesti (v socialističnih družbah), samozaščitnost (pri nas) itd., potekajo v glavnem s sodelovanjem policije oziroma ustreznih mehanizmov formalnega družbenega nadzorstva. Le-ti se za dejavnost tudi pripravljajo, jih načrtujejo in izvajajo, čeprav niso edini. S pristojnostmi, ki jih imajo, lahko opravljajo tudi različne izvršilne in rehabilitativne posege z neformalnim delovanjem, kot so na primer svetovanje, opozarjanje, usmerjanje, poduk, itd. Zlasti policijsko opozarjanje, čeprav še tako diskrecionarno, predstavlja pomembno dejavnost tega mehanizma, ki ga v svetu čedalje bolj preučujejo. Saj navsezadnje pomeni alternativo prijavljanju deviantnosti ali njenemu pregonu. Kakršnekoli ugovore bi že imeli zoper to opozarjanje, gre vendarle za neformalizirano dejavnost doseganja poslušnosti na sprejemljiv in za deviantno osebnost bolj pomirljiv način, ki vsebuje prenekatero psihološko rehabilitativne posebnosti, ki so dosti drugačne od represivnega ukrepanja.

Policija je s svojimi represivnimi in nerepresivnimi dejavnostmi neizogiben, poboljševalni in distributivni del⁶ nadzorstva v tem stoletju. V bližnji prihodnosti ne kaže, da bo njena vloga manjša kot doslej, čeprav povsod po svetu prenekatero dejavnosti nadzorovanja prenašajo na združenja državljanov oziroma na posamezne oblike človeških asociacij (tudi proizvajalcev). Toda prisila bo verjetno še vedno ostala v rokah profesionaliziranih institucij države ali družbe, ki bodo morale imeti čedalje več znanja in tehnologije. Ali bo to slabše ali boljše za svobodo, je drugo vprašanje. *Omejevanju svobode se je človeštvo vedno upiralo*, čeprav je hkrati zahtevalo *korektnost, zakonitost, pravičnost ter red in mir*. Toda prav zaradi tega, ker je to zahtevalo, se je moralo obenem neprestano omejevati. Ne vemo, ali zaradi manjšine ali zaradi večine?

4. Policijsko nadzorovanje in socialni problemi (skrbstvo)

Nadzorstvo, ki bi ga po današnjih merilih kakorkoli prištevali k policijskim dejavnostim, se je v zgodovini človeške družbe *venomer srečevalo s socialnimi problemi*. V vsaki družbeni ureditvi se neprestano pojavljajo procesi, pojavi in dogodki, ki se kakorkoli povezujejo z nadzorovalnim delom. Iz policijske dejavnosti v preteklosti pa poznamo nešteto opravil, ki po svoji vsebini niso, kot bi s strokovnim izrazom rekli, »policijske nevarnosti«, ki vzpodbujajo policijo k strokovnemu delu, marveč problemi, ki izhajajo iz družbenogospodarskih, socialnih in drugih razmerij med ljudmi, ki pa ne potrebujejo nadzorstvene intervencije, marveč prej kakšne druge. Te so lahko sanitarne, zdravstvene, skrbstvene, socialno-varstvene ali podobne narave, ki nikakor ne sodijo k pravno predpisanim opravilom nadzorstvene vlogi.

In res, v policijski dejavnosti so se že iz starega veka sem neprestano ukvarjali z opravili in posredovanjem, morda iz dveh razlogov:

- ker ni bilo drugih javnih mehanizmov, ki bi delovali na svojih področjih, ali
- ker so morda sploh mislili, da je to nadzorstvo najbolj primerno, da posreduje tudi v nerepresivnih dogodkih; namreč različne nerepresivne dejavnosti še danes znatno zaposlujejo policijo, čeprav ima še preveč opraviti s tistim, kar že po tradicionalnih izhodiščih sodi v njeno pristojnost.

Ker je bila policijska vloga, pa naj bi jo imenovali kakorkoli (vojake, stražo,

⁶ O tem glej zlasti Hall, s. 85–103.

vigile, gasilce, čuvaje, paznike, milico, policijo, itd.) v bistvu že zelo zgodaj določena javna ali upravna služba in ker najbrž problemov z vzdrževanjem reda in miru ni bilo toliko kot danes, ker je bila verjetno tudi zahtevnost manjša (razen varstva premoženja in osebe, odvisno od problemov predvsem v urbaniziranih naseljih), so temu neposrednemu nadzorstvu nalagali veliko dolžnosti, ki so bile povezane z dejavnostmi med ljudmi. Zato je bilo nujno, da se je praktični terenski nadzorovalec neprestano srečeval s socialnimi in drugimi problemi, zaradi česar je bil že od nekdaj tudi nekakšen socialni delavec, kolikor tudi to vlogo poimenujemo z današnjim razumevanjem tega dela skrbi za ljudi. Zato lahko rečemo, da je »polijsko nadzorovanje« ves čas na različne načine sodelovalo pri možnih socialnih reformah skozi posamezna obdobja zgodovine.

Gotovo je, da njenega socialnovarstvenega posredovnjaja niso potrebovali patriciji, fevdalna gosposka, buržoazija in sploh srednji ali višji razredi katerekoli družbe do današnjega dne, skupaj s socializmom, marveč predvsem tisti s plebejsko kulturo, odtujeni in obrobni, iz spodnjih slojev, zaradi katerih norme omejevanja sploh največkrat so in jih predpisujejo višji sloji z močjo, da vsiljujejo moralo drugim. Zato je policija hkrati s svojim *socialnim delom in nadzorstvom* ves čas močno udeležena v morebitnem spreminjanju človeške družbe, zaradi česar ji pripisujejo znatno udeležbo v razvoju človeške civilizacije, čeravno le-ta ni izhajala iz njenega bistva samega.

In tudi danes se policijske organizacije niso odtujile skrbstvenim in socialnovarstvenim, zdravstvenim, sanitarnim in drugim organom ter njihovim dejavnostim. Ob nadzorstveno-polijskem delu *neprestano opravljajo prenekatero vlogo pomoči in svetovanja*, in če že ne rešujejo pa vsaj pomagajo pri raznih socialnih problemih, ki jih z ljudmi dosti bolj zblizujejo kot pa pravo policijsko nadzorstvo.

Zaradi zgodovinskosti policijskega socialnega dela nekateri⁷ močno dvomijo v to, da bi zaradi te dvojnosti vloge praktični policist sedanosti moral biti v »konfliktu« sam s seboj, če se poleg represije ukvarja s socialnimi in temu podobnimi človekoljubnimi dejavnostmi. Kajti, pravijo, včerajšnji policist tega ni občutil, ker je menil, da to sodi k njemu, kot vse tisto, kar je delal tudi sicer. Kolikor je praktični policist zaradi tega »razklan«, naj bi to bilo bolj posledica tistega, kar drugi mislijo o tem, kaj naj bi bila prava vloga policije, ne pa tisto, kar dela sam.⁸ Ker se policija ukvarja s širokimi dejavnostmi preprečevalnega dela tudi v okviru represije in sprejema nerepresivno družbeno vlogo, ta dvojnost vendarle privlačuje naraščajočo pozornost,⁹ ki ostaja kot nekakšen problem tudi še za prihodnost; še posebno zato, ker jo nerepresivne dejavnosti zblizujejo s posameznikom, s čimer se načenna problem »mistične fuzije med policistom in navadnim državljanom«,¹⁰ ali razmišljanja o razmerjih med nadzorovalcem in nadzirancem. S socialnim delom policija torej pomaga ljudem in se hkrati odpira navzven.

5. Izbira ljudi za policijo (vodstvo) – problem morebitne militarizacije

Družbena vloga policije je skozi vso zgodovino takšne narave, da tudi posameznik v njej, ne glede na to, v katerem obdobju je opravljal svoje naloge, ne

⁷ Glej Whitehouse, s. 87.

⁸ Walker, s. 255.

⁹ Douthith, s. 345.

¹⁰ Robinson, s. 41.

more stati pasivno ob strani in *opazovati, kaj se okoli njega dogaja*. Zato je šlo ves čas predvsem za dve vprašanji:

– kdo je želel sodelovati v njej in kakšen naj bi bil, da bo tovrstna zaposlitev ustrezala željam oziroma njegovi osebnosti,

– kakšne predstave o ljudeh v policiji so imeli tisti dejavniki zunaj nje, ki so odločali o tem, kakšna naj bo.

Čeprav ti dve dilemi nastopata predvsem v zadnjem času, ko je veliko več znanja o osebnih problemih v policiji, kot so: alienacija, nezadovoljstvo z delom, življenje polno stresov, neugodno javno mnenje o tej vlogi, konflikti s klienti in vrsta drugih težav, ki izhajajo iz dela in ki vplivajo na nadzorovalčevo samopodobo, samopotrditve in samospoštovanje. Hkrati pa mu poklic (zlasti terenski) omogoča odreagiranje frustracij in agresivnosti v razmerjih z nemočnimi nadzirci ali posamezniki v stiski.

Tisti, ki mu je bila »policijska« dejavnost poslušna in nad katero *je imel moč*, pa je vedno *želel vplivati na to, koga bo imel na vrhu* policijske organizacijske piramide. Kolikor je bil to monarh ali ustrezen državni organ, je pogosto kar sam hotel imeti v svojih rokah tudi to sredstvo, kot npr. cesar v starem Rimu, ki si je pridržal tajno službo. V takih primerih je bila avtonomija vloge dokaj vprašljiva, čeprav je včasih segala v obe možni skrajnosti.

Zato je pomembno, kakšna je bila raven odločilnih dejavnikov glede na vlogo, ki so jo imeli na posameznih področjih, oz. ali je šlo za lokalno, regionalno, državno ali celo federalno raven. Kajti vedno so odločali dejavniki, ki so želeli imeti policijo na svoji strani ali vplivati tako, da bi jo imeli. Po drugi strani pa so bili v policiji posamezniki pogosto tudi takšni, da so iskali prednosti v tej vlogi – bodisi zase, bodisi za svojo organizacijo – in so pogosto zelo radi stregli željam tistih, ki so imeli moč nad njimi.

Skozi zgodovino so v »policijo« *prihajali vojaki ali mornarji s takšnimi ali drugačnimi lastnostmi in značaji. Zgodovina policije je hkrati zgodovina različnih oblik stremuštva, podkupljivosti, zlorabe moči, nasilnosti nad ljudmi, tekmovalnosti, prikrivanja, nezakonitosti in drugih ekscesivnosti, kolikor seveda vzamemo v poštev le negativne okoliščine in upoštevamo npr. plačane politične umore v starem Rimu,¹¹ različne ekscese prek Foucheja, Vidocqa v preteklem stoletju, Himmlerja ali Berije in še marsikoga v tem stoletju. Gotovo pa je ta dejavnost postala privlačnejša, ko so jo začeli ali plačevati ali pa je policiji omogočila pridobivanje zlasti materialnih prednosti. To je bilo zelo zgodaj, da ne rečemo skoraj ves čas, saj je podrejeni ali nadzorovani skozi vso zgodovino raje plačeval za svoje grehe, samo da bi se izognil posledicam, ki bi ga lahko doletele, in je zato čestokrat raje podkupil nadzorovalca, da je s tem morebiti prestregel postopek, ki je visel nad njim. Gotovo pa je, da so se policijske organizacije vedno najbolj korumpirale v zvezi s politikom, ali takrat, kadar so stregle močnim posameznikom ali skupinam ter opuščale doslednost nadzоровanja, ki ga ureja pravo. To se še danes dogaja v prenekaterih delih sveta, kjer ljudje izginjajo neznano kam, kjer leta in leta čakajo v zaporih na postopke, kjer se z njimi nečloveko ravna in kjer nimajo posluha ne za zakonitost ne za pravičnost. V takih primerih ni javne kontrole policijskega delovanja in ta mehanizem deluje po napotilih tistega, ki ima bodisi osebno bodisi politično moč nad njo.*

Bruce Smith¹² omenja predvsem *dve možnosti izbire ljudi*, zlasti za vodilne

¹¹ Stead: Polcija v antičnem Rimu, prevod v RKiK 37, 1986, 2, s. 160.

¹² Smith: prevod, tipkopis, s. 383.

položaje v policiji. To sta sistem političnega plena, po katerem odloča o vrhu policijske organizacije tisti, ki zmaga na volitvah ali kako drugače, in sistem zaslug, po katerem postane vodja policije tisti, ki je boljši. Kaj je ustrežnejše, če sploh je, je težko reči, odločitev je navadno odvisna od tistega, ki postavlja merila ali ki ima moč, da to dela. Ponekod prevladuje političnost, drugje je poleg nje še strokovnost. Toda strokovnost je manj pomembna za najvišje položaje, za katere je potrebna lojalnost nekemu ali do nečesa. Strokovnost je danes v ospredju pri nižjih plasteh uradnikov skoraj povsod po svetu. Zgornje plasti v policijskih institucijah ponavadi že sodijo v elitistično strukturo, kateri se vsi navzdol hierarhično podrejajo; zaradi tega se policija šteje tudi za paramilitaristično organizacijo, ki je zlasti v preteklosti (ponekod še danes) delovala po vojaških koncepcijah organizacije.¹³

6. Poklicno združevanje

Nastanek in razvijanje profesionalizma v policijskih organizmih, želja upirati se politizaciji in različnim pritiskom od zunaj, razna družbena gibanja, napredovanje poklicnih standardov in sploh poklicno ozaveščanje, ki se je še posebej krepilo z izboljševanjem strokovnosti med policisti in njihovo specializacijo, navsezadnje pa tudi posamezne zahteve čisto vsakdanje narave, s katerimi se mora spopadati vsak človek, zlasti iz spodnjih družbenih plasti (večina policistov pa sodi mednje), so *polagoma pripeljali do različnih oblik združevanja*. Želje po tem so se dosti močneje izražale takrat, ko se je policijsko delo začelo kazati ne več kot priložnostna dejavnost, marveč kot *življenjska zaposlitev in poklicna kariera*, za katero si sploh velja prizadevati. Do 19. stoletja ni bilo takšnih razmer, da bi se policistom splečalo o tem razmišljati, hkrati ko morebiti lahko domnevamo, da so se celo zgledovali po različnih oblikah delavskega gibanja in tovrstnega združevanja, čeprav so bili njihovi nameni docela različni. Ponekod sploh niso bili naklonjeni temu, da bi policija posnemala politična gibanja in sama ustvarjala organizacije s podobnimi lastnostmi, čeravno je šlo za njene predvsem poklicne interese, kakršne ima lahko katerakoli dejavnost, še posebno če se ukvarja z javnimi zadevami in te pogosto niso tako preproste, hkrati pa so čestokrat tudi življenjsko nevarne.

K temu je treba s posebno pozornostjo dodati zlasti to, da so tovrstna vprašanja za obrambo poklicnih interesov nastajala skoraj vzporedno s *potrebami po resnejšem uradnem sodelovanju policijskih mehanizmov zaradi boja s kriminalom*, čeprav je imel začetni poklicni policijski »unionizem« tudi različne entuziaste, obrnjene predvsem vase, saj se končno pri takšnem delu ni dalo vedno določno ločevati med osebnimi problemi policijskega delovanja in tistim, kar je isto število ljudi zadevalo čisto življenjsko in osebno. Še posebno boja s kriminalom se ni dalo ločevati od nevarnosti za tiste, ki so se morali z njim ukvarjati. Zato so npr. že leta 1860 v St. Luisu ustanovili bratovsko društvo za pomoč vdovam pokojnih in bolnih policistov.

V ZDA je prišlo že leta 1871 – prav takov St. Luisu – do prvega večjega Nacionalnega policijskega zborovanja, ki se ga je udeležilo 100 delegatov iz 21. držav in na katerem so obravnavali vprašanje odkrivanja kriminala. Delegati v komitejih tega posvetovanja so se ukvarjali s fotografijo, policijsko telegrafijo,

¹³ Glej npr. More, s. 183.

detektivskim obveščanjem, itd., in še posebej so razpravljali o različnih vprašanih negativnega vedenja zapuščenih mladoletnikov, hkrati pa so se ukvarjali tudi z različnimi preprečevalnimi dejavnostmi.¹⁴

Nekaj let kasneje so nastale *še druge organizacije*, kot npr. policijska bratovska organizacija, prostovoljno združenje patrolmanov, društvo za medsebojno pomoč in podobna društva, ki so imela predvsem solidarnostne namene, čeravno so bila zasnovana na zelo nestabilnih finančnih temeljih.

Policijski voditelji pa so z gibanjem za profesionalizacijo te dejavnosti ustanovili že pred koncem 19. stoletja še Mednarodno društvo policijskih funkcionarjev, ki je s kasnejšimi zborovanji prispevalo k znatno širšemu policijskemu združevanju pred prvo svetovno vojno v Evropi in iz katerega je kasneje nastala Mednarodna organizacija kriminalne policije, ki s kongresom na Dunaju leta 1923 pomeni rojstvo Interpola. Toda pri tem nas ne zanimajo toliko vprašanja združevanja dela (kot. npr. IACP, Interpol, itd.), kolikor bolj tiste okoliščine, ki so pripeljale policiste do *gibanj za varstvo njihovih pravic, ki so bile skozi zgodovino vedno zelo omejevane*. Morebiti tudi pod vtisom, da je javno službovanje nekakšen privilegij, in da tisti, ki to dela, mora biti zadovoljen, da mu to sploh dovoljujejo in se zato lahko odpoveduje marsičemu, kar imajo drugi; morebiti tudi zaradi pojmovanja, da se »služabnik ne sme pritoževati, ko prevzame zaposlitev, ki se mu poklanja«.¹⁵ Zato so se takšna združenja, društva, organizacije ipd. ponekod po svetu, zlasti pa v ZDA, ves čas potegovala zlasti za boljše plače in ustrežnejše delovne razmere, za solidarnostno pomoč ob nesrečah pri delu, itd. Iz teh razlogov je tudi, podobno kot pri delavskemu razredu nasploh, prihajalo do štrajkov in čestokrat do *prizadevanj za dosego pravic, ki so jim bile kratene*. To seveda ni vprašanje tako imenovane »policijske subkulture«, toda tovrstne organizacije so gotovo vplivale tudi nanjo, vsaj posredno z uvajanjem solidarnosti v skupinah ljudi, ki so nasproti splošni javnosti izvajale kontrolo in se že zato iz nje izločevale na poseben način, ki je zahteval *notranjo integriteto ter določene poklicne in kulturne norme*.

Seveda so tudi na strani javnosti čestokrat ustanavljali organizacije za obrambo pred morebitnim policijskim unionizmom in ogrožanjem policijskih organizacij. Take so bile npr. organizacije za varstvo življenja, za rasna razmerja,¹⁶ itd.

Socialistične družbe ne dovoljujejo združevanja znotraj policijskih organizacij. Zato »nadzorovalci« te vrste nimajo svojih društev, so pa člani drugih poklicnih združenj in družbenopolitičnih organizacij.

7. Policija in znanje

Tisočletja so pretekla, preden so se začeli zavedati potreb po izobraževanju policistov in specializiranem usposabljanju za kontrolne dejavnosti. Dokler je nadzorovalec v tej vlogi, s sredstvi, ki jih je uporabljal predvsem fizično, lahko ustrezal namenom v kulturi, v kateri je deloval, ves ta čas tudi *ni bilo posebnega zanimanja za odnose z javnostjo*, ker večinoma tudi družbene ureditve niso bile demokratične. Nadzorovanje se je skozi vso človeško zgodovino v glavnem *opravljalo z nasiljem, močjo in kaznovanjem*, kar je ustvarjalo sovraštvo in

¹⁴ Walker, s. 47.

¹⁵ Holmes, v navedbi prav tam, s. 112.

¹⁶ Walker, v The urban police in american history, s. 258.

nesprejemanje kontrole na strani nadzirancev. Šele humanizacija obravnavanja ljudi v postopkih zaradi kršitev, izhajajoča iz idej prosvetljenstva in utemeljena s spreminjajočim se pravom, ki je navsezadnje tudi prepovedalo mučenje, je privedla do milejšega opravljanja kontrolnih funkcij, čeprav ob tej vlogi skozi zgodovino niso pozabljali tudi številnih opravil nekriminalne oz. nerepresivne narave.

Ko pa se pojavi več znanja, ne nazadnje znanja o človeškem vedenju, tudi storilčevem, pa o raznih možnostih doseganja priznanja brez mučenja, o osebnem opisu in sledovih, in ko so v policijske organizacije vpeljali identifikacijske enote, razne evidence in predvsem laboratorijske dejavnosti, se, kot smo videli, s profesionalizacijo policije začne široka raba znanja za uspešnejše delo. Ne nazadnje je *morala policija tekmovati z vojsko in podjetništvom v industriji*, saj so ji neštetokrat očitali, da je konservativna in da zaostaja tako v rabi sredstev kot v rabi znanja za svetom, v katerem opravlja svojo vlogo.

Gotovo so policijski reformisti s svojimi pogledi in prizadevanji, čeravno so bila po svetu čestokrat različna in nasprotujoča, prispevali svoj najvidnejši delež – poleg seveda v tem stoletju ustanovljenih policijskih mednarodnih in drugih organizacij – k temu, da se prenašajo izkušnje in znanje iz enega sveta v drugi.

Toda že ob koncu preteklega stoletja ali v začetku tega začno v prenekaterih delih sveta ustanavljati šole za poklicno in specializirano izobraževanje nadzorovalcev, dokler se to ne razvije v policijske akademije in visoke šole na ravni univerz, ki so še posebej vplivale na *polijski profesionalizem* v FBI, Scotland Yardu in drugod. S profesionalizacijo in hierarhizacijo, predpisano postopkov, razvijanjem posameznih disciplin, vštveši kriminalistiko, s policijskim vodenjem, organizacijo, itd. pa se začne tudi *proces birokratizacije dejavnosti*, ki ima do danes čedalje večji obseg, tako da je postal velik del ljudi ali velik del časa kot pravijo, neproduktiven. Ta pomislek prihaja čedalje bolj do izraza, kolikor bolj se tudi policijske dejavnosti uravnavajo v učinkovitost in ko tehtajo vložen trud nasproti koristim. Pa ne le to, z naraščajočo rabo znanosti, uvajanjem sodobne tehnologije, z različnimi ravnmi izobraževanja in specializacije, uvajanjem novih metod in sredstev, z laboratorijskimi dejavnostmi, policijsko informatiko, komunikacijami, sredstvi transportiranja, itd., je *kontrolizacija tudi vedno dražja*. Toda temu se sploh ni mogoče odpovedati, saj naj bi bilo znanje po besedah lorda Cokea,¹⁷ angleškega pravnika iz 16. stoletja, poleg sposobnosti in poštenosti bistvena lastnost, ki naj jo ima »nadzorovalec«. Takrat je bil to predvsem »constable«, ki svojih nalog že ni več mogel opravljati samo s telesnimi sposobnostmi.

Proti koncu 19. stoletja se izobraževanje in profesionalizem v policijskih organizacijah razvijata družno drug ob drugem, se podpirata in ohranjata vse do današnjega dne ter pri tem bolj ali manj upoštevata vplive, ki nad policijske inštitucije prihajajo od zunaj z različnimi nameni, čestokrat tudi političnimi. Zato se policijski razvoj v pomenu profesionalizacije meri po »naraščajočih policijskih dejavnostih, razvoju znanstvenih metod v rabi kriminalističnega preiskovanja in identifikacije, policijskem usposabljanju, komunikacijah, transportu, evidencah, kadrovski izbiri, trajanju službe in organizacijski rasti«.¹⁸ Novo znanje in tehnologija narekujejo tudi drugačen »management« in nove organizacijske oblike za ustrežnejši »družbeni inženiring«, za boj s terorizmom, za preprečevanje ugrabitev

¹⁷ Amidon, s. 365.

¹⁸ Douthith, s. 339.

letal, za zatiranje bančnih ropov, računalniškega kriminala, mednarodnega tiho-
tapstva mamil, ponarejanje denarja, organiziranih združb, itd.

Danes potrebujejo v tej dejavnosti tudi vzgojo o etiki in morali (deontološki
kodeks poklica) in veliko znanja iz prenekaterih drugih družboslovnih disciplin,
červavno ne gre gojiti pretenzij, da bi moral biti zlasti nadzorovalec na cesti
»praktični kriminolog«.

Sklepno razmišljanje

Varstvo reda in miru, odkrivanje in prijemanje storilcev odklonskih pojavov,
opravljanje raznih dejavnosti, ki jih največkrat celo ni mogoče naložiti nekomu
drugemu in še marsikaj, je v preteklosti in še tudi danes opravljala dejavnost, ki jo
sedaj imenujemo policija, milica ipd. Sestavine te vloge so se skozi zgodovino sicer
spreminjale, toda *ključne* so ostale; to pa so tiste, ki zadevajo varnost. Zato je
policija bila in bo najštevilnejša organizirana sila, ki v družbeni skupnosti bdi nad
ljudmi kot neprestana grožnja tistim, ki bi odstopali od norm, ki jih določa
katerakoli družbena elita kot modifikator pričakovanega in zelenega vedenja.

Tisti, ki ima v rokah policijo, kot sredstvo kontrole in prisiljevanja ljudi k
določenemu konformizmu, opravlja tudi nadzor nad njo. Ne določa ji samo, kaj in
kako naj dela, marveč jo tudi oblikuje po svojih zamislih, da mu bo ustrezala,
predvsem pa da bo ustrezala političnim interesom. Zato se ves čas kaže, da je
policija tudi politična institucija, bolj kot katerikoli drug družbeni mehanizem, ki
se poleg nje prav tako ukvarja s človeškim vedenjem in ga prilagaja modelom, ki
ustrezajo tistim silam, ki hkrati s svojo politično močjo določajo obseg kriminal-
nega vedenja.

Literatura o problemih policije (ali te vloge) v preteklosti kaže, da je *zgodovinsko znanje o njej še vedno zelo pomanjkljivo*. Že epistemološka vprašanja študij
policije in kriminalitete v preteklosti, podobno kot druge zgodovinske raziskave,
so bežne in zaskrbljujoče¹⁹ glede na to, kar bi morali vedeti. Ta sestavek se zato
loteva le nekaterih vprašanj, ki so se nam zdela osrednjega pomena, predvsem
gledana z očmi današnjega časa.

– Odnosi med javnostjo in policijsko dejavnostjo ne morejo biti nikoli zane-
marljivo vprašanje. Bolj ko je (ali je bila) družba demokratična in oblast humana,
bolj se jim zdi pomembno vplivati na razmerja, ki jih v 20. stoletju začno tudi
politizirati. Gotovo je, da se monarhi, odgovorni ljudje v diktatorskih režimih, v
enostrankarskih sistemih itd. s tem ne ukvarjajo kdo ve kako zavzeto. In tudi v
fevdalni razcepljenosti *ni bilo treba razmišljati, kako ljudje sprejemajo prisilo*. Toda
v prvobitni praskupnosti in danes v 20. stoletju je razmerje med policijo in
javnostjo lahko ključnega pomena tudi za politiko.

– Prenekatera družbena prizadevanja za doseganje poslušnosti, javno sodelo-
vanje pri uresničevanju varnosti, organiziranosti pri samovarovanju, prenekatero
oblike podružbljanja neposrednih kontrolnih dejavnosti, itd., spominjajo ne le na
politizacijo družbenih odnosov pri zagotavljanju dobrine varnosti, marveč tudi na
*določeno stopnjo policizacije, ki spominja na zdavnaj znano geslo »policija je
javnost – javnost je policija«*, čeprav je to danes v družbenih razmerah, v kakršnih
smo, lahko marsikdaj zelo problematično. Vprašanje je torej, ali naj se javnost ob
koncu drugega tisočletja res identificira s policijo.²⁰

¹⁹ Pisciotta, s. 537.

²⁰ Glej tudi Robinson, s. 46.

– Policija skozi vso zgodovino ni nikoli opravljala le represivnih dejavnosti. Vedno se je v dobršnem delu svojega časa in razpoložljivih sil ukvarjala s človekoljubnimi, samaritanskimi, socialno-varstvenimi, svetovalnimi in celo sanitarno-zdravstvenimi opravili. Tudi danes ni dosti drugačna, le da so njene *represivne vloge dosti določneje opredeljene* kot pa tako imenovane *nekriminalne*, ki so zanj hkrati popolnoma paraprofesionalne. Od tod vprašanje, kaj z njimi?

– Policijska funkcija je bila skozi zgodovino vedno bolj ali manj vojaško ali paramilitaristično urejevana in organizirana. Če naj bo učinkovita, čedalje bolj spoznavajo, da naj bo kolikor toliko hierarhizirana in centralizirana, čeravno je to različno dopolnjevano z lokalnimi ali regionalnimi policijskimi mehanizmi in celo z zasebno policijo. Razvejanost dejavnosti jo sili v *specializacijo in rabo vrhunskega znanja, tehnoloških in tehničnih spoznanj*, pri čemer tudi *družboslovna* ne smejo izostajati.

– Centralizirana policija je od vsega začetka ustvarjala strah v zvezi z ogrožanjem svobode. In ne le-to, tudi kontroli nad njo so ves čas skozi zgodovino dajali izreden poudarek, kajti kadar se ji je izmuznila, je bila neprijetna za tiste sile, ki so si lastile moč nad njo. Zato obstajajo *različne oblike nadzorstva nad policijo*, bolj ali manj demokratične, od izključno politične do javne, od zaprte do bolj odprte itd.

Skratka, med družbenonadzornimi mehanizmi je policijska vloga med tistimi, ki so tudi najbolj organizirane in tesno sodelujoče celo na mednarodni ravni. Potreba po tovrstnem sodelovanju je seveda znatno bolj očitna zaradi zasledovanja in prijemanja storilcev kaznivih dejanj kot pri drugih nadzornih mehanizmih, ki v boju s kriminalom ne opravljajo operativnih dejavnosti. Tudi to ji daje poseben pomen že zaradi tega, ker se je ta potreba pokazala zelo zgodaj. Zato pa bi morali o policijskih dilemah skozi zgodovino več vedeti tudi zaradi tega, da bi se jim v prihodnosti morebiti lažje izogibali.

Rokopis končan 29. decembra 1986

LITERATURA

1. Amidon, H.: Law Enforcement: From »The Beginning« to the English Bobby. *Journal of Police Science and Administration*, Gaithersburg 5(1977)3, s. 355–367.
2. De Motte, C.: Policing Manchester in the Nineteenth Century. *Police Studies*, Cincinnati 7(1984)3, s. 155–174.
3. Douthit, N.: Enforcement and Nonenforcement Roles in Policing: A Historical Inquiry. *Journal of Police Science and Administration*, Gaithersburg 3(1975)3, s. 336–345.
4. Eastman, G., McCain, A. J.: Education, Professionalism, and Law Enforcement in Historical Perspective. *Journal of Police Science nad Administration*, Gaithersburg 9(1981)2, s. 119–130.
5. Erikson, J., Flashman, B.: From Bow Street to Broadway. *Police Chief*, Gaithersburg 44(1977)10, s. 48–49.
6. Glimpses of Lapd History Reflect the Past . . . 84th Annual IACP Conference News – Los Angeles – October 1–6. *Police Chief*, Gaithersburg 44(1977)8, s. 16–17.
7. Hall, J.: *Law, Social Science and Criminal Theory*. Littleton, Rothman 1982, 333 s.
8. *Historical Research on Crime and Criminal Justice*. Strasbourg, Council of Europe 1985, 167 s.
9. Johnson, E. H.: *Crime, Correction, and Society*. London, Dorsey Press 1974, 671 s.
10. Martonoš, P.: Zgodovinski razvoj in družbena vloga policije, V: *Sistemska analiza kazenskega in predkazenskega postopka*. Ljubljana, Inštitut za kriminologijo 1984, s. 32–66.
11. More, H.: History of Police Management Thought. *The Police Journal*, Chichester 52(1979)2, s. 181–196.
12. Pisciotta, A.: Police, Society, and Social Control in America: A Metahistorical Review of the Literature. *Criminal Justice Abstracts*, Hackensack 14(1982)4, s. 514–539.
13. *Police Forces in History*. Ed. G. Mosse. London, SAGE 1975, 333 s.
14. Robinson, C.: The Deradicalization of the Policemen: A Historical Analysis. *Crime and Delinquency*, Hackensack 24(1978)2, s. 129–151.

15. Robinson, C.: Ideology as History: A Look at the Way Some English Police Historians Look at the Police. *Police Studies*, New York 2(1979)2, s. 35-49.
16. Sigler, J.: Public Prosecution in England and Wales. *The Criminal Law Review*, London (1974)11, s. 642-651.
17. Smith, B.: *Policijski sistemi v Združenih državah Amerike*. Ljubljana, s.n. (1967), 404 s.
18. Stead, P. J.: *Pioneers in Policing*. Montclair, Patterson 1977, 307 s.
19. Thomason, F.: The Criminal Division of the Berlin Police Organization, 1877-1910. *Journal of Police Science and Administration*, Gaithersburg 2(1974)4, s. 429-443.
20. Vodopivec, K.: O vlogi kriminalne policije v sodobnosti. *Varnost*, Ljubljana 18(1969) jubil. št., s. 3-12.
21. Walker, S.: *A Critical History of Police Reform*. Lexington, Heath 1977, 206 s.
22. Walker, S.: The Urban Police in American History: A Review of the Literature. *Journal of Police Science and Administration*, Gaithersburg 4(1976)3, s. 252-260.
23. Whitehouse, J.: Historical Perspectives on the Police Community Service Function. *Journal of Police Science Administration*, Gaithersburg 1(1973)1, s. 87-92.

Seznam literature pripravila Marija Milenković

STANE JUŽNIČ

Pledoaje za učenje tujih jezikov

Ko je Društvo za tuje jezike in književnosti SRS sklicalo posvetovanje na temo »Mesto in vloga tujih jezikov v naši družbi*« in me je predsednica Nuša Kansky-Bulatović na izjemno prijazen način povabila, naj se priglasim k besedi, sem bil v veliki zadregi. Ne ukvarjam se z zadevo neposredno in hkrati sem se čutil pristojnega, ker sodim še v tiste srečnejše generacije, ki jim učenje tujih jezikov ni bilo odvzeto ali celo priskuteno. Čutil sem skorajda dolžnost povedati o tem svojo resnico in tako odplačati dolg svojim učiteljem, ki jih ni več med živimi – in nekako opravičiti, sit venia verbo, dejanski privilegij, ki ga niso v določeni učni atmosferi bili deležni tisti, ki so vstopali v šole za meno¹. Pa tega niso bili sami krivi. v tem smislu se čutim krivega, dasiravno je ta krivda močno posredna. Pravi krivci pa je nočejo priznati in to je morda pri celi stvari najhuje.

Skušal bom prirediti misli, ki so že izgovorjene in zapisane o tej zadevi tudi za drugačen avditorij, kot so bili, skorajda bi moral reči, tisti kongenialni sogovorniki in poslušalci na posvetovanju. Njih ni bilo treba prepričevati in njim ni bilo pravično napotiti besede, ki sledijo.

1

Predvsem je treba razmisliti, kaj se je zgodilo z našim izobraževalnim sistemom, da bi natančneje določili, kaj se je zgodilo z učenjem tujih jezikov. Ko se ozrem po njem, se mi kaže duh destrukcije, ki so ga nekateri imeli za odstranjevanje »starega« in s tem pojmom na splošno tolmačenega nazadnjaškega. Kot so porušeni mnogi drugi sistemi v znamenju te splošne in dostikrat z razumnostjo močno skregane miselnosti, šolski sistem pravzaprav ni mogel uiti ne le preizpraševanju, marveč tudi zavračanju v obliki in podobi, ki je spominjala na splošno negativno pojmovano preteklost. Ideološki okovi so bili trdno skovani in tako se šolstvu niso mogli obetati posebni položaji. Pri celi stvari je najbolj boleče to, da smo prav Slovenci z velikimi mukami in žrtvami gradili šolski sistem. Dolgo nismo mogli pokukati izza rudimentarnega izobraževanja v lastnem jeziku. Z veliko zamudo smo, na primer, dobili popolno slovensko gimnazijo, da o univerzi ne govorimo. In prav ta gimnazija je postala v svojem zaključnem obsegu (osem trdnih let) prvi veliki kamen spotike neusmiljenih reformatorjev. Nje so se najprej lotili in jo rastrgali na nerazpoznavne koščke. Univerze so se lotili nekolikanj pozneje, pa nič manj učinkovito.

* To besedilo je za objavo v naši reviji prirejen diskusijski prispevek dr. Staneta Južniča na omenjenem posvetu, ki je bil 22. in 23. novembra 1986 na Ekonomski fakulteti Borisa Kidriča v Ljubljani. – op.ur.

Razdiralnost bi v sedanjem trenutku refleksivne možnosti lahko razdelili v *dve smeri*.

Vse, kar je bilo kakovostno in je že imelo patino dobre tradicije, je proglašeno za »elitno« v slabševalnem pomenu te besede: za nekaj, kar je tako rekoč »rezervirano« za tiste, ki »niso ljudstvu blizu« ali pa so celo »odtujeni« delavskemu razredu. Najprej so odpravljene klasične gimnazije, kjer je bila učna disciplina na izjemni višini in učenje tujih jezikov tako rekoč izhodišče te discipline. Niti pomisliti se ni smelo, da so verjetno elitne prej zaradi zahtevnosti in izjemno stroge selekcije kot pa v kakem razrednem ali »ljudstvu tujem« smislu. Prav dobro se spomnim neusmiljene selekcije: »odpadali« so tisti, ki jim je bilo do lažjega šolanja, in ne tisti, ki so izhajali iz privilegiranih družbenih slojev. Kmečki otroci pa smo se morali še posebej dokazovati. Preboj v elitne šole je bil še posebno težak za »provinciale«, ki jim splošne ljudske šole na podeželju niso kaj pridá nudile, kar se v mnogih primerih še vedno dogaja. To slednje je seveda druga povest in o tem tu ne bo govora. (Sem pa o tem pisal v Prolegomenah k »Lingvistični antropologiji«, – Ljubljana: FSPN in Univerzum, 1983, str. 9–11, kar je nekakšna vrsta »jezikovne biografije« slovenskega izrazitega provincialca).

Druga smer se mi zdi perfidnejša. Šlo je proliferacijo vsakovrstnih šol. Nastopile so za različnimi imeni in iz različnih pobud in interesov. Za šolnike so postavljeni ljudje, ki so verjetno imeli mnoge kakovosti, žal pa malo takih, ki sodijo v poklicno habilitacijo. Posebej so nastopile tako imenovane višje šole, ki so se s svojimi nehabilitiranimi šolniki začele meriti z univerzo. Kako je bilo s srednjimi šolami in njihovimi »kadri«, pa je dokaj znana zadeva. Ponekod je bilo prav komično, ko so nekdanjim ljudskim šolam dodali »nižjo gimnazijo«.

Nemalo je bilo gromoglasnih dokazovanj, kako se »izobrazba« po obeh omenjenih poteh približuje zapostavljenim širokim ljudskim množicam. Kaj malo sem od tega utegnil zapaziti.

Še najhuje pa je bilo, ko je proliferacija šol vstopila v svoje komercialno obdobje: diplome so postale vezane za pekuniarne transakcije med diplomodajalci in diplomoodjemalci. To obdobje je v svoji zagnanosti popustilo, ko so z zakonom priznali »pridobljene izkušnje na delovnem mestu« kot ekvivalent visokošolske izobrazbe. To pa je že grozljivka.

Tako je sklenjen krog destrukcije.

Naj mi bo dovoljeno dodati, da šola *ni le zgradba in ni le program*. To je pravzaprav le njen najbolj grobi okvir. Tudi tega »reformatorji« niso razumeli. Šola je namreč veliko več. Je živ organizem in je tradicija. Kdor posega v živ organizem, in ni niti plastični kirurg, tako grobo, kot so to delale naše šolske reforme, bo ta organizem prej ko slej uničil. Ribničan je sicer navadil svojega osla jesti óblance, ko mu je nadel zelena očala, vendar so sledile posledice. (Ribničani so moji ljubi sosedi in mi ponavljanja te stare zgodbe ne bodo zamerili. Poleg tega so se iz zgodbe veliko naučili: treba je občudovati njihovo gospodarsko uspešnost v naših splošno tosmerno neuspešnih časih).

Vse dobre šole so kumulacija zelo zapletenih odnosov, v katerih imajo svojo vlogo ne le šolniki, marveč tudi nekdanji učenci, dijaki, študenti, ali kako drugače imenovani soudeleženci v vzgojno-izobraževalnem procesu. V tem smislu je tradicija tudi slóves. To zavezuje, vabi in vzpodbuja. V razvitem svetu (naj tako imenujem za to priložnost tiste države, ki si niso privoščile nepremišljenih reform) nikomur, ki ima v rokah tudi šolsko oblast, ne bi prišlo na misel ukiniti ali celo uničiti šolo s posebnim slovesom. Edino, kar bi reformatorji počeli, bi bila

prenova, dopolnitev, obogatitev, posodobitev vsebine in ne izmišljanje novih šol. Šole so ustanove in skrbijo za svoj ugled, ki si ga priborijo v kompeticiji in ne prek udarnih postopkov oblastnikov. Če na Slovenskem ukineš gimnazijo, ki je imela izjemen ugled in je bila središče ne le šolanja, marveč kulture in tovrstne zavezanosti, si uničil mnogo več kot le njen morda nekoliko zaprašen naslov nad starinskimi vhodnimi vrati.

Šole se torej izboljšujejo tudi z »esprit de corpsom«, ki predstavlja najpomembnejše zaledje in omogoča vsrkavanja novih vsebin iz znanosti in stroke. Tega ne morejo nadomestiti nedomišljeni in nepremišljeni »projekti«, ki so se porodili praviloma v glavah ambicioznih politikov in jih skušajo izvajati njim privrženi stremuški šolniki, ki (prav tako praviloma) niso imeli večjega uspeha v že etabliiranem šolskem sistemu.

2

Po tem uvodu se šele lahko vrnem na učenje tujih jezikov.

Slovenci smo svoje šolstvo gradili, zavedajoč se, da mora *sloneti na znanju tujih jezikov*. Bilo je povsem razumljivo, da majhen narod ne more imeti popolnega in kakovostnega šolstva, če se to šolstvo neprenehoma in nepretrgano ne napaja iz vrelcev svetovnega znanja. Tega znanja pa, naj se našalim, malim narodom nihče ne ponuja v njihovem prav tako majhnem jeziku. V tem smislu je šolstvo malega naroda zavezano mejam, ki segajo daleč prek domačih logov.

Tega reformatorji našega šolstva prav gotovo niso razumeli in morda je kakega obsedla misel, da pač znamo veliko več kot kdorkoli drugi.

To bi imel za prvo zmoto. Drugo pa bi pripisal posebni vrsti maščevalnosti tistih, ki ne le da niso znali tujih jezikov, marveč še svojega niso obvladali v kaki popolnosti. Tako je tudi na tem, kot na mnogih drugih področjih, rojeno sovraštvo nevednežev do vednežev.

Skorajda bi smel reči, da je neznanje tujih jezikov postalo iz slabosti vrlina. Ljudje pač radi svojo slabost proglasijo za vrlino. Pravijo, da je to ena med razložitvami korenin stalinistične deformacije socializma. Opravičevanja so lahko kaj kmalu pri roki. V neznanju tujih jezikov je lahko uspešna zavarovanost pred »tuyo navlako«. Hkrati je to zagotovitev pozicije nevedneža. Vzemimo le najbolj izstopajoče probleme, ko so v službe, kjer ni nobenega dvoma, da je znanje tujih jezikov temeljno poklicno orodje, vstopali ljudje brez takega orodja. Temeljni pogoj za obvladovanje »dela in opravil« je bil preverjan skozi domnevo, da je znanec tujega jezika tako rekoč potencialni deviant.

K temu je treba dodati morda z današnjega stališča nekolikanj nedoumljivo stališče, da je bilo prav neznanje tujih jezikov pogosto obeležje prestiža visoke pozicije. Teatrologija oblasti je zahtevala, da so bili pomembnejši obdani tudi s svito prevajalcev. Prevajalci so dvigali ugled tistih, ki jim jih je država priskrbela kot del nagrade za njihove zasluge in pomen. Prevajalci pa so bili pač nekako »drugorazredni« del personale, ki jih je treba posebej nadzorovati.

Marsikaj bi se dalo dodati. Morda bo še kaka priložnost o tem govoriti in pisati podrobneje. Naj ne bo to povedano tako, da bo zvenelo v prvi vrsti kot jadikovanje s stališča osebnih izkušenj. Gre le za to, da se ob tej priložnosti vsaj zabeleži, kakšno škodo je neznanje tujih jezikov povzročalo. Država pa se je trudila »pomagati« visoko stoječim funkcionarjem tudi tako, da jih je pošiljala na draga bivanja v tujini, da bi se »naučili jezika«. To je bila nagrada in še marsikaj drugega.

V nekem posebnem smislu smo Slovenci v *precepu*. V svoji majhnosti kar se da čuvamo svoj jezik in ga skušamo zavarovati. Bojimo se celo njegove narečne razcepljenosti, kar kaže, kako težko je bilo urediti enoten jezik v zamudniški situaciji narodnega prebujanja. V majhnosti se čutimo ogrožene in prav zaradi te majhnosti, kot smo že rekli, potrebujemo znanja tujih jezikov. To je kontrast, ki morda vsebuje nekaj nerešljivosti, pa vendar je to naša usoda.

Pri celi zadevi je posebnega pomena, da ni dovolj, če znamo večinski jugoslovanski jezik. Tudi ta je premajhen za naše potrebe vsestranskega komuniciranja s svetom idej in znanj, ki jih več ne smemo zamujati, če hočemo obstati kot narod. Pa moramo znati tudi večinski jugoslovanski jezik, ker nas tudi v to sili naš stvarni položaj v federaciji.

Koliko zadreg in koliko dialektike je v našem slovenskem položaju!

Iz nuje pa je mogoče narediti *prednost*. Skozi spoznano potrebo znanja drugih jezikov je moč popraviti negativne zaobrnjenosti in stranpoti našega razvoja, razbiti izoliranost in povsem neupravičene občutke samozadostnosti. Ob tem je moč poudariti slovenstvo kot »večje znanje«, kot večje zmožnosti. V Jugoslaviji se lahko čutimo samozavestne tudi, ko drugi z nami ne zmorejo govoriti slovensko, ni pa lahko z drugimi v njihovem jeziku. Tu se ne strinjam s tistimi, ki mislijo, da se s tem ponižujemo, menim, da se s tem dejansko povišujemo. Seveda imamo pravico zahtevati v lastni republiki, da tisti, ki želijo v njej bivati, kaj storijo v smeri lastnega poliglotstva in jim smemo očitati zaverovanosti vase, če slovenščine ne zmorejo.

Skozi tako spoznano potrebo morda ne bo pretežno prisiliti šolske oblasti na razumnost. Prepričan sem, da je skozi šolstvo, ki je forsiralo učenje tujih jezikov, nastalo tisto, kar imamo na Slovenskem med izobraženstvom najboljšega. Generacije, ki so bile deležne »nereformiranega šolstva«, kar je organsko izraslega šolstva iz slovenskih posebnosti in potreb, pa imajo dolžnost obznanjati take misli, kot so tu izpovedane, oziroma umnejše in boljše povedane, če se le da.

Dejstvo, da je »staro šolstvo« bilo v marsičem uspešnejše kot »novo«, pa mi narekuje še dodatek k temu razmišljanju. Čutili smo se premagane, nadvladane in od neukih potisnjene le v lamentacije. Imeli smo občutek nemoči in to se je kazalo pri zgodovinsko usodnih potezah šolskih »reform« 80-tih let še prav posebej. Premaganci pa imamo še vedno le tenko in neučinkovito zadoščenje v tem, da ni več prav nikakršna skrivnost, kako velike škode so povzročili »zmagovalci«. Menim, da ni več količjak razgledanega Slovenca, ki bi v to dvomil. Razen če bi dvom podvrigel reviziji njegov politični ali temu ekvivalentni položaj. Temu naučinkovitemu zadoščenju bi moralo slediti radikalno spreminjanje stališč, novo razmerje moči in novi odnosi med vedeži in nevedeži.

V upanju, da to ni le pobožna želja in da »zmagovalci« ne bodo znova zatirali vedeže, pišem tele vrstice.

Pri Fari v Kostelu, 4. julija 1987

Resnično »kvalificirano«, »korektno« in »bona fide« pisanje prof. dr. A. Bajta!?

Večkrat ko berem odgovor prof. dr. A. Bajta, bolj zanimiva postajata njegova razburljivost in jeza, ki jo z golido žaljivk zliva na mojo kritiko njegove razlage Marxovih pogledov na »prihodnjo komunistično družbo«. Zanimiva najprej zaradi tega, ker že v prvem stavku – ko navaja, da »ne zamudim nobene priložnosti, ne da bi se obregnil ob njegovo poudarjanje trga kot pogoja za uspešno gospodarjenje« – pokaže, da sploh ne ve, o čem se pravzaprav prerekava. Njegova ugotovitev ni resnična, saj razpraljava o tem, kaj je Marx pisal o trgu v (njegovi) prihodnji družbi, ne pa o vlogi trga pri uspešnem gospodarjenju. Sicer pa sem tudi sam prepričan, da je trg eden izmed pogojev uspešnega gospodarjenja v socialistični družbi. Prof. dr. A. Bajt tako že s prvim stavkom pokaže, kako »kvalificirano, korektno in bona fide« se je sposoben pogovarjati z menoj.

Pravzaprav ga najbolj moti to, da se sploh kdo upa »obregniti« obenj in nad takim predrznežem potem izliva svoje »kvalificirane« tirade. Sicer pa se je to pokazalo že ob prvem kritičnem odgovoru – drugega avtorja – na isti članek v Teoriji in praksi, samo o drugi temi.

Kaj je Marx resnično pisal o tem vprašanju? Pisal je, da v komunizmu blagovnega trga ne bo – od »mladih, preko zrelih do starih« let – venomer isto. In to tako, da so njegove misli popolnoma jasne. Zato tudi velika večina marksistov Marxa tako pojmuje. Izključevati iz tega Marxovo neposredno – in ne samo mimogrede, kot v drugih delih – in najbolj strnjeno pisanje o komunizmu v Kritiki gothskega programa ter ga imeti za spornega, je nesmiselno. Ne pomeni samo zamolčevanja njegovih pravih misli, temveč služi le potvarjanju tega, kar je Marx pisal o komunizmu. Izjava prof. dr. A. Bajta, da je Marx pisal te »obrobne pripombe v času, ko so bile njegove delovne zmožnosti zaradi bolezni že zelo zmanjšane«, pa je neokusna in brez vsakršnega spoštovanja do Marxa kot človeka. Čeravno so poimenovane »obrobne pripombe«, so to pripombe na rob programu socialdemokratske delavske stranke, ne pa nekakšna mimobežna – obrobna – razmišljanja bolnega Marxa, kot nas hoče sedaj prof. dr. A. Bajt poučevati.

Engels ravno nasprotno takim Bajtovim pogledom pravi o kritiki tole: »Ker je strankin kongres v Halleju postavil diskusijo o gothskega programu na dnevni red stranke, menim da bi zagrešil poneverbo, če bi ta važni – morda najvažnejši (!?, op. Z. T.) dokument – ki posega v to diskusijo, še dalje odtegoval javnosti« (MEID, II., str. 7).

Marxov komunizem je že v svoji prvi fazi brezrazredna družba ob skupni – »kolektivistični« – lastnini, brez trga oziroma tržne menjave, brez denarja ter »proslule« vrednosti, toda s planom, ki bo »zavestno« urejal razdelitev delovnega časa med gospodarske panoge ter z delitvijo življenjskih potrebščin med delavce s potrdili o »delovnem času«, ne pa z denarjem, ki ga v taki družbi sploh ni.

Toda to po prof. dr. A. Bajtu naj ne bi bili Marxovi pogledi na prihodnjo komunistično družbo, temveč »v resnici Marxu pripisovane vizije prihodnje družbe«, kar je imel za potrebno, da na eni sami strani svojega članka (TiP, str. 1488) celo trikrat zapiše – prav gotovo ne slučajno. Medtem ko jaz pravim, da na

podlagi vsega, kar je Marx zapisal – tudi v Grundrisse – drugačna razlaga njegove prihodnje družbe kot neblagovne sploh ni možna, niti kot neka nova teza ali pa kot nova varianta, kot se sedaj izmika prof. dr. A. Bajt. Mimogrede, prav čuden je poudarek na Grundrisse, ko pa vemo, da so le-ti služili Marxu kot priprava na Kapital (I), ki ga je kot edino svoje pglavitno delo tudi sam izdal. Le zakaj se prof. dr. A. Bajt pri Marxovem pojmovanju trga v komunizmu ne sklicuje nanj?

Da se prof. dr. A. Bajt ne bo preveč »vejicolovsko« mučil z vprašanjem, kaj sem ali nisem prebral, mu bom postregel še z neko zanj »prijetno« bralno informacijo. In sicer, kaj je on sam pred skoraj petintridesetimi leti pisal o Marxovi prihodnji družbi (Pravnik, 1953, str. 145): »Kazalo bi pripomniti, da Marx in sploh klasiki marksizma (torej tudi Engels! Op. Z. T.) ne poznajo treh oblik dohodka in s tem treh oblik družbene lastnine, ampak razen komunistične »po potrebah«, (op. Z. T.) samo socialistično (prva faza komunistične družbe pri Marxu, op. Z. T.), ki temelji na takšni delitvi dohodka, ki je proporcionalna delu (»po delovnem času« iz Marxove Kritike gothskega programa in Kapitala I, op. Z. T.). Socialistična družbena lastnina v naši terminologiji je rezultat logične analize »količine dela«, ne pa rezultat historične analize razvoja družbe, ki gre v komunizem. Zelo verjetno je, da ne bo prišlo nikoli do posebnega razdobja, v katerem bi temeljili družbeni odnosi na takšni delitvi dohodka med posamezne člane družbe, ki bi bila proporcionalna psihofiziološki količini dela, ker bo zelo verjetno že prej prišlo do delitve dohodka po potrebah.«

Prof. dr. A. Bajt je tedaj – mladi ali pa morda že zreli, kdo bi vedel – pravilno spoznal, da moramo razlikovati med tremi oblikami delitve dohodka – med našo »po delu«, ki je blagovno denarna in take družbe socializma klasiki marksizma, kot pravi sam, sploh ne poznajo. Med Marxovo »po delovnem času« iz Kritike gothskega programa, ki je neblagovna (brez denarja!), kar je tedaj »mladi« prof. dr. A. Bajt še vedel, »stari« pa tega ne ve več. Ter med delitvijo »po potrebah« Marxove višje faze komunistične družbe. Sedaj na vse to pozablja in nam mimogrede »dokazuje«, da Marxova prva faza komunistične družbe »predpostavlja produkcijo na temelju menjalnih vrednosti« in šele višja faza ne bo tržna.

Naj v zvezi s tem še sam malce pofilozofiram, kot to rad dela o drugih prof. dr. A. Bajt: Možno je sicer, da človek izpopolnjuje svoja teoretična spoznanja in se v poznejših letih dokoplje do drugačnih misli, kakršne je imel poprej. Toda to še ne pomeni, da bi jih smel zamolčevati, kaj šele da bi tako odločno – predvsem pa tako »korektno« – preganjal enake misli drugih avtorjev, ki poslej za njega niso več znanstvene. Pričakovali bi, da bo prizanesljivejši do nekoč – svojih – pogledov, pa tudi to, da nam bo pojasnil, kako se mu je mogla tedaj – ali pa sedaj – pripetiti taka neznanstvena nezgoda.

Da se ne bom edini ukvarjal s tem vprašanjem, bom navedel bralca njegovih razmišljanj o Marxovi prihodnji komunistični družbi, takega, ki ni iz naše generacije in zato ne more »izvajati resnice iz funkcije moči« – le kakšne neki? kot meni očita prof. dr. A. Bajt. (Vladimir Gligorov, Ekonomska politika, Bgd, št. 1801, 6. 10. 1986, str. 26): »Čital sem Bajtovo obrambo Marxa kot apologeta tržnih odnosov, in to popolnih. Toda po mojem mnenju, to ne drži. Res je tudi to, kar pravi Labus, Marx kritizira tiste ekonomije, ki izhajajo iz menjave in trga.«

Iz vsega, kar je v obrambo svojih pogledov napisal prof. dr. A. Bajt, jasno sledi, da si jaz predstavljam strokovno diskusijo precej drugače kot on. Tako namreč, da se vsaka lastna trditev o razmišljanju drugih avtorjev podkrepi z nedvoumnimi navedbami njihovih pogledov. Vzemimo dva primera iz najine

»diskusije«. Če prof. dr. A. Bajt trdi, da si Marx zamišlja »prihodnjo družbo v ustrezno dolgem časovnem razponu, dolgem morda ne nekaj sto, ampak tisoč let« in mu jaz navedem Engelsovo izjavo, da sta z Marxom računala samo na 50 let, potem pričakujem, da bo prof. dr. A. Bajt postregel z ustrezno navedbo iz Marxovih ali Engelsovih del, s katero bo dokazal svojo – Marxu pripisano – trditev. Vse tako izgleda, da je kaj takega preveč pričakovati!

Ko prof. dr. A. Bajt proglašja Rodbertusa za Marxovega somišljenika pri »organiziranju delovanja komunistične faze sodobnega gospodarstva«, jaz pa navedem, kako Engels ocenjuje Rodbertusa kot »lastnika pomorjanskega viteškega posestva,« prof. dr. A. Bajt nič ne reče, namesto da bi konkretno navedel, po kateri Marxovi ali Rodbertusovi zapisani misli je tako sklepal. Namesto tega pa mene zasuje z vsemi mogočimi epiteti – iz njemu lastnih logov – od »potvarjanja do političnega podtikanja.«

Ko že prof. dr. A. Bajt sam omenja »pranje umazanega perila pred celo jugoslovansko javnostjo« v Borbi – samo ne mojega – si oglejmo še en primer. Trdil je, da se »vrednost delovne sile opredeljuje po istih tržnih zakonitostih kot vrednost vsakega drugega blaga... trg to regulira s pomočjo vrednotenja proizvodov dela na trgu in iz tega vrednotenja je izpeljano povpraševanje po delovni sili določenega profila«. Pri Marxu pa smo se naučili, da se vrednost delovne sile ne določa z vrednotenjem proizvodov dela, temveč z družbeno potrebnim delom za njeno proizvodnjo – tako kot vsakega drugega blaga. In ker prof. dr. A. Bajt – kot priznan marksist – na tako, Marxovemu pojmovanju očitno nasprotujoče gledanje, ne more odgovoriti, se diskusiji izogne, mene pa obsuje z vsemi mogočimi »neekonomskimi« epiteti, ki jih ne bom ponavljal. Po svoje ima sicer prav, da o tem tako pomembnem vprašanju Marxove teorije vrednosti noče razpravljati.

Preidimo še h Grundrissom, odkoder se sproži name prava kanonada očitkov, da še sam ne vem, kaj in kako bi. Najprej neko dejstvo, ki služi prof. dr. A. Bajtu kot neizpodbiten dokaz. To namreč, da nisem spregledal, da njegova navedba ni iz objavljenega prevoda, temveč da jo je sam prevedel. In to je zanj dokaz, da Grundrissov »sploh nisem čital, da njega plagiram (?) in pri tem se važnega delam, kaj vse vem o tem, česar še prečital nisem«.

No, jaz gotovo nisem tako vsestranski strokovnjak, pa prečital kaj ali ne, kot je on. Vzel sem preprosto njegov citat – bona fide – in še pomislil nisem na to, da bi mi ga bilo treba preverjati s prevodom. Le zakaj neki? Na pamet pa nobenega Marxovega dela ne znam. In kaj je sedaj narobe? Prav nič. Marxova misel se v tem, o čemer govorimo, sploh ne spremeni. Glasi se pa – po navedbi iz prevoda – »Nič torej ne more biti bolj napak in bolj neslano, kot če na osnovi menjalne vrednosti, (pri navedbi v TiP je stavec to vejico izpustil! Op. Z. T.), denarja predpostavljaš kontrolo združenih individuov nad njihovo celokupno produkcijo«. In iz tega naredi prof. dr. A. Bajt slona, ki me na dveh njegovih tipkanih straneh potepta do smrti!?

V resnici pa gre za precej pomembnejšo stvar, kot je navajanje njegovega prevoda. Marx namreč pravi, če to povem s svojimi besedami, da ni nič bolj napačno in bolj neslano misliti, da bodo združeni proizvajalci – v socializmu – obvladovali družbeno proizvodnjo z blagovno vrednostjo in denarjem. In prav takšno »nepravilnost in neslanost« razglašja prof. dr. A. Bajt za Marxovo pojmovanje njegove »prihodnje komunistične družbe«!? »Razumi, kdor moreš«, bom še enkrat ponovil z Marxom!

Razumljivo je, če se profesor – ob pomanjkanju pravih argumentov – obregne

ob vejico, ki v obravnavanem primeru nima nikakršnega vsebinskega pomena, pri tem pa pozablja na bistvo zapisane Marxove misli. Toda samo zaradi tega taka »metoda« ni niti »znanstvena« niti »korektna« s čimer se hoče prof. dr. A. Bajt ponašati. Pri tem pa razglša argumente tistega, ki na take njegove »neslanosti« opozarja za »skrajno neresnost, neodgovornost, apriorizem, neresnično in vsebinsko nesmiselno zavajanje bralca v nasprotju z vsako, ne le znanstveno, ampak občečloveško logiko in spodobnostjo, blefiranje bralca« in še kaj njegovih »znanstvenih« ugotovitev o mojem pisanju.

In končno še moje »sočne psovke«, s katerimi sem bojda obsul prof. dr. A. Bajta, kar pa – po sedaj že zadosti izpričani njegovi »znanstveni« metodi – ni prav nič res! Če se je kot pravnik že razpisal o neki nepomembni vejici, potem bi moral še natančno napisati tudi to, da je »sočne psovke«, kot so »malomeščanski zastopniki«, »revolverska literatura« in »malik današnjih stremuhov«, izrekel Engels na račun takratnih »popravljalcev« in »razlagalcev« njegovih in Marxovih pogledov na prihodnjo komunistično družbo. Zapisal sem jih z navajanjem Engelsa – v opozorilo, in seveda tudi informacijo – vsem tistim, ki kaj podobnega – kot na primer prof. dr. A. Bajt – poskušajo, da bodo vedeli – če nič drugega – vsaj to, da pri taki svoji »raboti« niso kaj prida izvorni.

DRAGO ZAJC

O vzrokih in pogojih (ne)delovanja delegatskega sistema

Eden temeljnih ciljev raziskovanja delegatskega sistema je ugotavljanje, ali in koliko se proces odločanja začneja v bazi. To je izhodišče tako za politično prakso kot tudi za raziskovanje učinkovitosti delovanja delegatskih skupščin na vseh ravneh. Vendar raziskovalci dejanskih možnosti in dometov delegatskega sistema odločanja niso ocenjevali le na osnovi ugotovitev o aktivnosti ali neaktivnosti ljudi ali na podlagi njihovih neposrednih izkušenj in pričakovanj (čeprav so to pomembni indikatorji praktičnega – ne pa seveda tudi dejanskega – delovanja delegatskega sistema). Za njegovo celovito ocenjevanje so morali nujno ugotavljati uresničenost in uresničljivost družbenih, organizacijskih in drugih predpostavk.

O intenzivnosti nekaterih procesov v združenem delu lahko sklepamo na podlagi primerjalnih rezultatov opravljenih raziskav (77/81/85).^{*} Znotraj OZD ugotavljamo v Sloveniji zlasti v letu 1985 veliko stopnjo identifikacije delovnih ljudi s svojim delovnim okoljem, ki se kaže v: (a) stopnji poznavanja problemov v svojih delovnih organizacijah (ta je večja kot v nekaterih drugih republikah); (b) interesu za dogajanja v delovni organizaciji (v ospredju so delitev sredstev za OD, poslovni rezultati, potek dela); (c) iskanju rezerv v lastni organiziranosti in produktivnosti; (d) veliki pripravljenosti, da prevzamejo polno odgovornost za poslovne odločitve, če jih oblikujejo delavci sami in (e) zavzemanju za tehnološko

^{*} Raziskave iz sklopa longitudinalnega projekta »Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema v SR Sloveniji«.

prenovo, uveljavljanje znanja in razvojne preusmeritve. Hkrati opažamo, da se je pomembno zmanjšala solidarnost s slabimi delavci, narasla je kritičnost do vodilnih in utrdilo se je prepričanje, da naj slabe organizacije prenehajo z delom. Na drugi strani pri vseh skupinah delavcev odločno prevladuje mnenje, da je gospodarstvo veliko preveč izpostavljeno administrativnim pritiskom.

Anketni podatki pa ne kažejo pomembnih sprememb v intenzivnosti procesov samoupravnega odločanja. Čeprav so npr. zbori delavcev obravnavali več problemov delovnih organizacij, je udeležba na njih ostala v glavnem enaka, število delavcev, ki dajejo lastne predloge in pobude na zborih, se je celo zmanjšalo. Kot glavni vzrok za svojo neaktivnost navajajo delavci premajhno poznavanje problemov.

Kljub temu, da ugotavljamo v združenem delu nekatere pomembne pozitivne spremembe v motivacijah in vrednotah, pa ta pomembna energija ne pride do izraza v delegatskem sistemu. Stopnja izražanja pobud je zlasti v sedanjih družbenih razmerah veliko prenizka; delavci sami dajejo zelo malo pripomb in stališč glede zadev, ki jih obravnavajo skupščine družbenopolitičnih skupnosti. Značilno je, da so z anketo zbrani podatki včasih celo precej bolj optimistični v primerjavi z objektivnimi podatki o številu pobud in delegatskih vprašanj v delegatskih skupščinah. Kljub vedno večji odvisnosti združenega dela od zunanjih dejavnikov se npr. anketiranci za delo delegacij najmanj zanimajo, na drugi strani pa preseneča slabo poznavanje delovanja delegatskih skupščin. Stopnja zaupanja v možnosti dejanskega vpliva delegatov na odločitve je zelo nizka . . .

Zato seveda ni čudno, da je pritisk baze na delegatske skupščine na vseh ravneh veliko premajhen, kar v praksi pomeni odstopanje od njihovih ustanovnih funkcij. V teh pogojih zlasti zborom združenega dela ne uspe uveljaviti odločilnega vpliva materialne proizvodnje na vse odločitve, ki so povezane z ustvarjanjem in razporejanjem dohodka. Prav zbori združenega dela občinskih skupščin so bili vse doslej manj aktivni kot drugi zbori, in v njih so pogosto najmanj aktivni prav delegati iz materialne proizvodnje. (Prihaja do razlik med zbori glede odprtosti do pobud, aktivnosti delegatov v zborih, glede metod dela, glede programskega povezovanja, itd.). O skupinah delegatov pa so raziskave in analize republiške skupščine že večkrat ugotovile, da se pojavljajo v dokaj osamosvojeni vlogi in da so pretežno navezane na upravne in izvršilne organe občin.

Vzroki za to, da zbori združenega dela tako po formalnih kot vsebinskih kriterijih zaostajajo ne le za normativno zamišljenim delovanjem, ampak tudi za drugimi zbori, niso le v sistemskih pomanjkljivostih, kot so: prenatrpanost dnevnih redov zasedanj in obremenitev delegatov, obravnavanje zadev, ki ne pomenijo pravega odločanja, ali to, da je pač pristojnost za odločanje o temeljnih pogojih gospodarjenja na republiki in zlasti federaciji. Očitno je tudi, da pomembnejšega napredka ne bomo dosegli le s pozivi k še bolj kritični analizi razmer v vsaki delovni organizaciji, z ustvarjanjem še tako dobrih pogojev za delo delegacij, s spreminjanjem metod dela zborov itd., če ne bomo upoštevali nekaterih objektivnih družbenih pogojev za odlikovanje interesov ter spremenili nekatera napačna pojmovanja družbene lastnine. Brez tega se proizvodno načelo, ki je po veljavni ustavi odločilno pri oblikovanju skupščin, verjetno ne more uresničiti. Sama oblika delegatskega skupščinskega sistema odločanja očitno še ne zagotavlja primarnega vpliva baze na sprejemanje odločitev.

Prvi in glavni razlog je v sami parcializiranosti oz. razdrobljenosti združenega dela, za katerega bi lahko rekli, da predstavlja bolj ali manj vsoto krompirjev v

vreči. Gospodarski subjekti namreč ne vzpostavljajo medsebojnih odnosov prvenstveno preko trga; za njihov obstoj in uspeh so pomembnejše povezave s t. i. političnim okoljem. Struktura združenega dela je kot rezultat raznih sistemskih pomanjkljivosti ter kampanjskega pristopa k organiziranju temeljnih organizacij stična, netržna, neodzivna na zunanje spremembe ter počasna pri odločanju. Zastavlja se vprašanje, ali takšno združeno delo, ki je poleg tega še materialno osiromašeno in se ne obnavlja – v našem gospodarstvu ne nastajajo nove delovne organizacije in slabe so komajda začele izpadati – sploh lahko izoblikuje dolgoročne, dinamične gospodarske interese, ki bi jih učinkovito uveljavljalo v pravih tržnih razmerah; se pravi, koliko je sploh dejansko zainteresirano, da vpliva na oblikovanje politik v delegatskih skupščinah preko mehanizmov delegatskega sistema, ali pa raje išče zaščito »svojih« družbenopolitičnih skupnosti. In končno ali ima (bi imelo) združeno delo za uveljavljanje svojih bolj poslovno usmerjenih gospodarskih interesov na voljo zanesljive instrumente za krepitev tržnih odnosov in za krepitev svojega vpliva v zborih združenega dela, ki so temu namenjeni.

Zato je z delovanjem delegatskega sistema in strukturo združenega dela v bistvu povezano tudi vprašanje družbene lastnine. Na to moramo opozoriti, ker so aktualne razprave že dovolj jasno nakazale posledice nelastninskega pojmovanja družbene lastnine, ki zanika konkretno pravno subjektiviteto ter legitimnost razpolaganja posameznih ekonomskih subjektov z družbenimi sredstvi. S takim nelastninskim pojmovanjem je povezana tudi koncepcija nekonfliktnih interesov (pa tudi koncepcija celotnega ekonomskega sistema samoupravnega gospodarstva), po kateri naj bi vladali v produkciji in delitvi harmonični interesi, delovni kolektivi pa naj bi svoje osebne interese optimalno povezovali s splošnimi, itd. Takšno pojmovanje družbene lastnine je onemogočalo delovanje ekonomskih zakonitosti in preprečevalo njihovo optimalno operacionalizacijo (nosilci in njihovi eksistenčni interesi so pomanjkljivo operacionalizirani, produkcijska sredstva nimajo realne vrednosti, itd.). Neizdelanost pravil in pravna negotovost se tako pojavljata kot močan zaviralni dejavnik, ki duši razvoj objektivnih in funkcionalnih gospodarskih interesov ter njihovo povezovanje.

Zato niso mogle zaživeti niti ekonomske funkcije družbene lastnine, ki bi vodile k večji ekonomski demokraciji (vlogi trga) niti njene družbene funkcije (ki bi osmislile vpliv delavcev na razširjeno reprodukcijo in mu dale stvarno podlago) ter s tem izločile možnosti za delovanje paralelnih režimov odločanja in voluntarizem, ki so veliko doprinesli k prevladi politike nad ekonomijo.

(Ne)posredne volitve so v tem kontekstu samo sekundarno vprašanje – čeprav se v sedanjih razmerah izrazite premoči izvršilnih organov nad delegatskimi skupščinami in slabo razvite nadzorne funkcije le-teh, njihov pomen upravičeno zastavlja. (Pri obravnavanju posrednih volitev kaže upoštevati njihovo povezanost (med drugim) s porazdelitvijo pristojnosti odločanja, ki je pri nas teoretično izvedeno v korist občine kot kompleksne samoupravne skupnosti in hkrati temeljne družbenopolitične skupnosti v delovanju celotnega političnega sistema). V teh razmerah ne kaže spregledati tudi premalo uveljavljane funkcije javnosti, ki bi se morala neposredno kritično odzivati in opozarjati na pomanjkljivosti, še preden jih opazi kdo z vrha, ali neposredno izražati svojo voljo glede gospodarskih usmeritev, načinov porabe družbene akumulacije, stopnje solidarnosti v sedanjih razmerah, preko referendumov, itd.

Ali je torej lahko družba oz. država, ki nima ustrežno opredeljene ekonomske funkcije lastnine, ki je njen temelj (katerekoli lastnine – v našem primeru

družbene lastnine) sploh lahko moderna država, družba) v tem smislu, da racionalno izkorišča vse svoje potenciale in relativno učinkovito dosega svoje specifične cilje. V primeru, ko teh funkcij ni ustrezno opredelila, družba neposredno kliče državo, naj intervenira, ali bolje rečeno, država neposredno poziva samo sebe, naj se zaščiti – deklarirani sistem odločanja pa ostaja bolj ali manj formalen. Še tako velika motiviranost delavcev za samoupravljanje in delegatsko odločanje pa ostaja neizkoriščena.

Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni (4)

Joel Whitebook v referatu, v katerem se naslanja na Feherja, prav tako ostro kritizira in zavrača politiko (od)rešitve oziroma »eshatološki radikalizem«, in mu nasproti postavlja paradigmo oziroma politiko »Mündigkeit«. Zanj je politika (od)rešitve vsaka tista politika, ki si prizadeva kapitalizem izboljšati, namesto da bi ga odpravila. Politika Mündigkeit bistveno omejuje cilje in smisel protikapitalističnega boja, ker je pravzaprav usmerjena samo v popraviljanje kapitalizma. Najbolj razmišljujoč predstavnik te teoretsko-strateške opredelitve je, kot meni Whitebook, Jürgen Habermas (med protagonisti te opredelitve pa je treba všteti tudi budimpeštansko šolo in Corneliusa Castoriadis). Glede na to Whitebook razvija politiko Mündigkeit tako, da razlaga ustrezna Habermasova stališča. V sklopu te interpretacije postavlja na prvo mesto Habermasovo »oceno stvarnega napredka modernizma«, predvsem »dosežke buržoazno-demokratske tradicije«.

Očitno je, poudarja Whitebook, da Habermas ne gleda na modernizem kot na »izprijen in propadel in toto«; nasprotno, verjame, da je modernizem dosegel velik napredek glede družbenih norm, ki so superiorne glede na vse poprejšnje etične temelje. Težnja instrumentalnega uma, da se razširi tudi na »svet življenja« (life world), da ga podredi »administrativni racionalnosti«, pomeni samo »patologijo modernizma«, ki jo je mogoče odpraviti. Pri tem Habermas ne identificira pameti z instrumentalno pametjo, toda cena, ki je bila za to plačana – poudarja Habermas, je bilo omejevanje narave na status objekta instrumentalne manipulacije.¹⁵⁴

Značilen je Whitebookov sklep na podlagi njegove Mündigkeit politike, ki zadeva spremembe v političnih ocenah in obnašanju. S sprejemanjem te politike, poudarja, se je, prvič, treba upreti vseobsegajoči »obsodbi Zahoda in posebej ZDA kot največjega zla v svetu«, drugič, opustiti kaže »neomejeno podpiranje določenih protiimperialističnih skupin v državah tretjega sveta, ki kažejo le malo spoštovanja za temeljne norme in jih pogosto kršijo«, tretjič, potrebno je »navdušeno podpirati *Solidarnost*, ker gre za skupino, ki si prizadeva ustvariti nekaj podobnega meščanski družbi v vzhodnem bloku«.¹⁵⁵

Whitebook se zaveda dejstva, da Habermasovo izhodišče oziroma njegova paradigma Mündigkeit pomeni »bistveno zoževanje radikalnega projekta, kakršen je bil glede na pojmovanje maksistov pred II. svetovno vojno«, in da bo ta »ustvaril tisto, kar je Habermas imenoval ‚žalostni reformizem‘«. »Relativna moč in slabost politike Mündigkeit, nadaljuje, izvira prav iz istega vira, namreč iz minimalizma«. Po Whitebooku pa je bistveno, da ta minimalizem vsebuje tisto najbolj bistveno, in sicer »priznanje osebnosti kot osebnosti, priznanje, ki so ga

¹⁵⁴ Joel Whitebook, *The Politics of Redemption*, Telos, 63/1985, str. 159 in 160.

¹⁵⁵ Ibid. str. 160.

izbojevale buržoazno-demokratske revolucije in ki ne sme biti odpravljeno, nasprotno, treba ga je braniti in razvijati v katerikoli sprejemljivi radikalni politiki.¹⁵⁶

Vsi avtorji, ki se združujejo okrog časopisa *Telos*, pa tega minimalizma nimajo za slabost paradigme oziroma politike, ki jo je Whitebook imenoval »Mündigkeit«. Jean Cohen pri obravnavanju strategije in bistvenih značilnosti novih družbenih gibanj poudarja kot njihovo vrednost prav to, da so zavrnila politično kulturo stare in nove levice, »revolucionarno in totalizirajočo naravo« obeh levic: »Zares . . . piše: ključ za novo samorazumevanje nefundamentalističnih razsežnosti sodobnih gibanj je njihova samoomejevalna narava.«¹⁵⁷ Ta »samoomejevalna narava«, ki jo Cohenova poudarja kot največjo vrednost novih družbenih gibanj, vsebuje štiri temeljne »samoomejitve«. Prvič, ta gibanja »ne zahtevajo vrnitve k nekakšni nediferencirani skupnosti, osvobojeni vsakršne oblasti in vseh oblik enakosti«, »takšni neoromantični miti so opuščeni«. Drugič, gibanja se bojujejo za avtonomijo, pluralizem in razlike, vendar se pri tem ne odrekaajo formalnih izenačevalnih načel moderne meščanske družbe ali univerzalističnih načel formalne demokratske države«, namreč, z iskanjem »več demokracije na lokalni in funkcionalni ravni, nove demokratične oblike predstavljanja in neposredne udeležbe« se ta gibanja ne upirajo »obstoječim osrednjim institucijam«. Tretjič, nova družbena gibanja so »samoomejevalna tudi tedaj, ko gre za njihove lastne vrednote«, namreč, »pripravljena so do določene stopnje relativizirati svoje lastne vrednosti in spoštujejo drug drugega v razpravah o ciljih in posledicah«. Četrtič, številni današnji aktivisti »sprejemajo obstoj formalno demokratične države in tržne ekonomije«, s čimer razumejo potrebo »po reorganiziranju odnosov med ekonomijo, državo in družbo in preverjanju meja med javnim in zasebnim«; »demokratsko strukturirana združenja in javna področja, pluralnost tipov političnih dejavnikov in aktivnost znotraj meščanske družbe (civil society) pojmujejo kot cilje same po sebi.«¹⁵⁸

Kot smo že omenili, Feher potem, ko je analiziral genezo in smisel paradigme (oziroma politike) »odrešitve«, kakor je vidi, tej paradigmi postavlja nasproti »radikalno demokratično alternativo«, za katero išče teoretično podlago predvsem v delu Hane Arendt.

»Izhodišče demokratske paradigme je nasproti liberalni dihotomiji zasebne in javne sfere – kot piše Ferenc – *tridelni status osebe* v nekakšnem novem socialnem okolju. Posamezna oseba kot skladišče vseh človeških in političnih pravic v svojem prvem statusu voli reprezentativna politična telesa (parlamentarna telesa v eni od njihovih verzij). V tem statusu se osebo, čeprav se je sposobna vključiti v združenja, pojmuje kot neodvisno od njih. Poleg tega ima oseba poleg legalne in praktično neomejene pravice glasovanja tudi dostop do sredstev, s katerimi lahko izrazi in razvije svoje politične opredelitve. Oseba kot *politična oseba* v svojem drugem statusu deluje kot član komunalnih teles, voli, podpira in spreminja določene institucije posameznega *neposredno demokratskega sistema*. Morebitni konflikti med tema dvema podsistemoma niso disfunkcionalni, ampak so njuni

¹⁵⁶ Ibid. str. 161.

¹⁵⁷ Jean L. Cohen, *Stategy of Indentity Paradigms and Contemporary Social Movements*, časopis *Social Research*, 52/1985, str. 669.

¹⁵⁸ Ibid. str. 669–670. So pa tudi prav nasprotna pojmovanja, ki poudarjajo radikalizem novih družbenih gibanj. Glej npr. Luciana Castellina, »Zeleno« kot nujni dejavnik »rdečega«, v knjigi *Socializem na pragu 21. stoletja*, Založniški center Komunist, Beograd, 1985.

korelati te zasnove, ki sprejema družbeni konflikt kot nujnost v vseh političnih ureditvah«. Oseba v svojem tretjem statusu deluje kot član družbenega telesa, v čigar imenu postane tudi člen kolektivne lastnine, tj. kolektivni lastnik. Ti trije statusi izražajo zasebno in javno področje v smislu, ki se razlikuje od liberalne dihotomije. Javno področje, kot se ga pojmuje v označitvi prvega in drugega statusa osebe, je razdeljeno na dve področji. Ti vključujeta prostor reprezentativne in neposredne demokracije (institucije, oblike političnega obnašanja, kanali za samoizražanje). Zasebno področje je prav tako razdeljeno v dve subpodročji: v zasebnem področju *sensu stricto* je oseba solastnik kolektivne lastnine, kot komunitarno, vendarle ne tudi neposredno politično bitje, na drugem subpodročju, se pravi intimnem, pa je subjekt obveznosti, ki deluje na podlagi svojih prepričanj in nagnenj kot članica družine in udeleženka aktivnosti religioznih in družbenih (čeprav ne neposredno političnih) združenj. Prav ta raztelesen, vendar v bistvenem integrirani model, ki ne zahteva odprave konfliktov, imenujem demokratska ali radikalno demokratska paradigma.¹⁵⁹

Feher tako izpeljuje celotno družbeno organizacijo iz osebnosti in pri tem, to je res, poudarja »novi družbeni okvir«. Ta novi družbeni okvir pa omejuje na problem demokracije in omenja samo »kolektivno lastnino«. Celotni kompleks ekonomskih odnosov je preprosto zanemarjen, s tem pa je zanemarjeno tudi vprašanje kapitalizma (pravzaprav kapitalističnega načina proizvodnje).

Za večji del »kulturnega maksizma« v ZDA je resnično značilno skoraj popolno zanemarjanje kapitalizma kot kapitalizma (kapitalističnih proizvodnih odnosov oziroma kapitalističnega načina proizvodnje, lastninskih odnosov, izkoriščanja in podobno). To zanemarjanje je značilno tudi za analize obstoječega in strateške teoretične raziskave; namreč, obstoječega se ne gleda in ne pojmuje kot proizvod kapitalističnega načina proizvodnje, pa tudi kritika in strategija ne poudarjata potreb po odpravi kapitalizma.

Za precejšnje število protagonistov »kulturnega marksizma« – to pa so danes kritiki »(od)rešitvenega obrazca«, ki zavračajo številna temeljna Marxova stališča – je temeljna teoretična in verjetno tudi ideološka kategorija »moderna družba« z univerzalnimi vrednotami marksizma po eni ter s patologijo modernizma na drugi strani. »Univerzalne vrednote modernizma« so »obveznost do človeškega rodu« in »obveznost do enotnosti človeške osebnosti«; vse druge univerzalne vrednote (svoboda, enakost, bratstvo, znanstveno spoznanje in drugo . . .) izvirajo iz teh dveh vrednot.¹⁶⁰ »Patologije modernosti« izvirajo iz »ekspanzije tržnega tipa odnosov v območje sveta življenja in razpadanja tovarne družbenega življenja«, oziroma nastajajo kot »rezultat stalnega prodiranja administrativne racionalnosti v svet življenja in so dosledna destrukcija in denormativizacija oblik interakcije, izraženih z vsakdanjim jezikom«. ¹⁶¹ Zato je kritika protagonistov »kulturnega marksizma« uperjena predvsem proti etatizmu in njegovi prevladi, popolnoma pa pušča ob strani vprašanje izkoriščanja.¹⁶²

Na to, da – vsaj nekateri avtorji kulturnega marksizma pričakujejo, da bo prišlo do sožitja obeh strani modernosti, kaže naslednja zaheva Marshala Bermana

¹⁵⁹ Ferenc Feher, *Redemptive and Democratic Paradigms in Radical Politics*, *Telos*, 163/1985, str. 154–155.

¹⁶⁰ Agnes Heller, *The Dissatisfied Society*, *časopis Praxis International*, 2/1983, str. 361.

¹⁶¹ Joel Whitebook, *The Politics of Redemption*, *Telos*, 63/1985, str. 163.

¹⁶² *Ibid.* str. 164.

(ki je sicer glavni sklep njegove zanimive knjige *All What is Solid Melt to Air*): »Naučiti se moramo živeti z dvoumji modernosti«. ¹⁶³

Na podlagi ideje osebnosti in ideje človeškega rodu strateško-teoretična dela postavljajo v ospredje demokracijo in pojem meščanske družbe.

Pri protagonistih predstavljenega kulturnega marksizma, o katerih govorimo, pa kategorija meščanske družbe ne vsebuje enega od bistvenih elementov Heglovega pojma meščanske družbe, namreč sistema potreb kot sistema ekonomije, pravzaprav blagovnega gospodarstva. Zato ima meščanska družba pri ameriških avtorjih izključno pozitivno vlogo, medtem ko v Heglovih teoretičnih delih – glede na to, da ekonomija pomeni vojno vseh proti vsem – meščanska družba ustvarja probleme, namreč rojeva težnje po fragmentiranju in dezintegraciji družbe.

Meščansko družbo je Whitebook opredelil kot »področje, na katerem je pravica posameznika, da sam določa svoje potrebe, institucionalno zagotovljena«. ¹⁶⁴ Sicer je Gonzales v polemiki z Whitebookom zapisal, da je pojem meščanska družba »slaba ideološka koncesija stari, buržoazni družbi«, ¹⁶⁵ pa tudi Paul Piccone je imel v zvezi z uporabo tega pojma kritične pripombe. ¹⁶⁶

Z vsebino kategorije meščanska družba in z njeno vlogo v celotni družbeni organizaciji se posebej ukvarja Jean Cohen, ena od pomembnih protagonistov kulturnega marksizma (pravzaprav post marksizma), ki se izreka proti »paradigmi (od)rešitve«. Ker je poudarila, da »z uporabo termina ‚meščanska družba‘« ne misli na »sistem potreb, kakršnega opisuje Marx, niti ne na ekonomijo kot jo pojmujejo utilitaristi in liberalci v ekonomiji«, pa »tudi ne na družbo nasproti državi, kot je ta opredeljena pri marksistih«, Jean Cohen ugotavlja, da bi »teorija meščanske družbe zahtevala takšno rekonceptualizacijo svojih konstitutivnih prvih, ki bi presegale liberalno-ekonomske, utilitaristične in anarhistične usmeritve«. ¹⁶⁷ »Moderna zahodna družba – piše – je značilna prav po tem, da je zaradi demokratskih revolucij in družbenih gibanj, ki sta jima sledila *institucionalizirana kot meščanska družba*, diferencirana v odnosu do moderne države. Osrednja prvina družbene zasnove moderne meščanske družbe so bili in ostali artikulacija pluralizma v kontekstu enotnosti in univerzalnosti, individualna in družbena avtonomija, status enakosti in reflektivnosti v odnosu do norm in institucij«. ¹⁶⁸ Obstojanje države je pri tem nujen pogoj za meščansko družbo, ker »implicitira legalnost« in »ima politično razsežnost«. ¹⁶⁹

Meščanska družba kot bistvena značilnost »moderne zahodne družbe« ali bistvena značilnost »moderne epohe« ¹⁷⁰ se pojmuje neodvisno tako od načina proizvodnje kot tudi od razreda in razrednega boja; na določen način je ahistorična.

Meščanska družba je *institucionalizacija* »treh njenih ključnih značilnosti«: »legalnosti (zasebno pravo; meščanska, politična družbena enakost in pravice), pluralnosti (avtonomija, samokonstituirajoča se prostovoljna združenja) in javno-

¹⁶³ Marshal Berman, povzeto po John Alt, *Radical and Conservative . . . Telos*, 163/1986, str. 130.

¹⁶⁴ Joel Whitebook, *The Politics of Redemption*, *Telos*, 63/1985, str. 162.

¹⁶⁵ Moïse Gonzales, *Theoretical Amnesia*, *Telos*, 65/1985.

¹⁶⁶ John Alt, *Radical and Conservative Critique . . . Telos*, 63/1985, str. 123.

¹⁶⁷ Jean Cohen, *Class and Civil Society. The Limits of Marxian Critical Theory*, The University of Massachusetts Press, Amherst, 1982, str. 257.

¹⁶⁸ *Ibid.* str. 224–225.

¹⁶⁹ *Ibid.* str. 257.

¹⁷⁰ *Ibid.* str. 225.

sti (prostor za komunikacije, udeležba javnosti v genezi, spopadih, refleksiji in artikulaciji politične volje in družbenih norm)«. ¹⁷¹

Zato je pogoj za artikulacijo meščanske družbe kot osrednje teoretske, analitske in strateške kategorije trajni obstoj ločene in avtonomne ekonomske sfere (pri nekaterih avtorjih tudi kapitalistične lastnine) ter politične države, z njo pa ločene in avtonomne politične družbene sfere. Država je, kot smo poudarili, nujna, ker vodi k legalizaciji institucij meščanske družbe, ker pa zadeva ekonomijo, si mora delavsko gibanje prizadevati, »da privede prvine meščanske družbe v zadnji nedotaknjeni predel pripisanih privilegijev in oblasti – v ekonomijo«. ¹⁷²

Z upoštevanjem tega bi lahko rekli, da je artikulacija meščanske družbe kot osrednje analitične in strateške kategorije, prvič, izraz odstopanja od odprave ekonomije in odprave države (odstopanja od zahteve po odmiranju države) kot ločenih in avtonomnih družbenih območij, ali z drugimi besedami: izraz kapitulacije pred močjo kapitala in njegove države ter, drugič, izraz prizadevanja, da bi odpravili neizogibne »patologije modernosti«, ki izvirajo iz (kapitalistične) ekonomije in države.

Z zavračanjem tako imenovane »paradigme« odrešitve«, domnevnega »eshatološkega radikalizma« marksizma in s posebnim poudarjanjem kategorije meščanske družbe se je del protagonistov predstavljenega »kulturnega marksizma« v ZDA pridružil kritiki in zavračanju Marxove komunistične ideje, kar je sicer značilno za del socialističnih, pa tudi do nedavna marksistično usmerjenih teoretikov v zadnjem desetletju, desetletju, v katerem sta se tako kapitalzem kot socializem znašla v resni družbeni krizi.

Zanimivo je, da se je v sedemdesetih letih zavračanje Marxove komunistične ideje, in to predvsem teoretično zavračanje zgodovinsko utemeljene zahteve po odpravi ekonomije in politike kot avtonomnih in ločenih družbenih področij (kar se dogaja že v procesu nastajanja komunizma) najprej pojavilo med nekaterimi teoretiki samoupravljanja v Franciji in Italiji, kot so Pierre Rosanvallon, Andre Gorz, Franco Crespi... ¹⁷³ – V osemdesetih letih se je kritika Marxove komunistične ideje razširila v marksističnih krogih. Leta 1981 je eden od Lukacsevih učencev, eden avtorjev tako imenovane budimpeštanske šole, Mihaly Vajda izdal knjigo *Država in socializem*, v kateri kritizira Marxovo opredelitev odnosa med meščansko družbo in državo (predvsem v *Prispevku k židovskemu vprašanju*), in sicer preseganje te razlike z odpravljanjem tako meščanske družbe kot države kot avtonomnih in ločenih področij znotraj komunistične skupnosti; obravnava zasnovano socializma, v kateri ostaja kot trajna zgodovinska rešitev obstoj ekonomije in države kot avtonomnih področij, s tem, da se med njima oblikuje, pravzaprav institucionalizira, meščanska družba z bistvenimi značilnostmi – legalnostjo, pluralizmom in javnostjo. ¹⁷⁴ V istem času se glavna ideologa oziroma teoretika KOR-a na Poljskem J. Kuron in Michnik prišla do istih idej. ¹⁷⁵

V osemdesetih letih so na razvoj oziroma interpretacijo kulturnega marksizma v ZDA vse bolj pomembno vplivali avtorji »budimpeštanske šole«. Že od šestdesetih let naprej je bil v ZDA in tam deloval Andrew Arrato (madžarski filozof, ki je po letu 1956 zapustil Madžarsko), dolgoletni član uredništva Telosa, v zadnjih

¹⁷¹ Ibid. str. 225.

¹⁷² Ibid. str. 226.

¹⁷³ Glej Miloš Nikolić, *Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma*, str. 214–215, 216, 229–293 in dr.

¹⁷⁴ Glej Mihaly Vajda, *State and Socialism*, Allison and Busby, London, 1981.

¹⁷⁵ Glej: *A Dictionary of Marxist Thought*, Ed. Tom Bottomore, Basil Blackwell, Oxford, 1983, str. 319.

letih profesor na New School for Social Research v New Yorku (sicer mož Jean Cohen). Na začetku osemdesetih so se v ZDA eden za drugim zbirali Lukacsevi učenci, avtorji »budimpeštanske šole«, najprej Mihaly Vajda, za njim pa Ferenc Feher, Agnes Heller in György Marcus, ki so danes vsi na New School for Social Research. V ZDA živi tudi Georg Konrad in Ivan Szelenyi, katerega knjiga o intelektualcih v državah tako imenovanega »realnega socializma« je tudi odločilno vplivala na teoretike ameriške levice.¹⁷⁶

Vsi avtorji so že od sredine sedemdesetih let objavljali številne prispevke v ameriških časopisih *Telos*, *New German Critique*, *Dialectical Anthropology* in dr. Na konferenci Telosa ob koncu l. 1984, ki jo tu predstavljamo, sta bila med najbolj aktivnimi udeleženci Ferenc Feher in Agnes Heller.

O vplivu avtorjev »budimpeštanske šole« znotraj kulturnega marksizma ZDA, in to o vplivu, ki je protagonistu kulturnega marksizma oddaljeval od zahodnega marksizma, piše tudi Martin Jay. Ker je ugotovil, da so bili madžarski avtorji, kot so Vajda, Konrad, Szelenyi, Ferenc Feher, Agnes Heller in György Marcus, razočarani nad socializmom v ZSSR in Vzhodni Evropi, Jay piše: »Sprva zagovorniki zahodnega marksizma v Vzhodni Evropi so po ironiji usode postali prenašalci slabih vesti iz tega dela sveta v zahodni svet... – Posebej slabe vesti, ki so jih prinesli, ne zadevajo le dejstva, da je vzhodni marksizem nesrečna napaka, kar v bistvu sploh ni nič novega, ampak vsebujejo tudi trditve, da je tudi sam zahodni marksizem, ki so mu na začetku pripadali, kot izzivalec nasprotnega delovanja, globoko vplival na svojo vzhodno zamenjavo.«¹⁷⁷ Pomembno spremembo stališč teh madžarskih avtorjev Jay zaznava, ko primerja njihove ocene »praškega poletja« leta 1968 in dogajanje na Poljskem v letih 1980–1982. Medtem ko so oni, kot piše Jay, Češkoslovaško leta 1968 označevali kot »marksizem s človeškim obrazom«, kot poskus, da se »Marxov humanizem in njegove obete uresniči v eni od neodtujenih socialističnih skupnosti«, so pa dogodke na Poljskem na začetku osemdesetih let ocenjevali povsem drugače. Jay najprej navaja eno od ocen poljskih dogodkov, ki jo je izrekel Andrew Arato: »Nihče na Poljskem si ni prizadeval vnovič mitologizirati delavcev kot univerzalni subjekt. Celó po tej radikalni interpretaciji (Jacek Kuron) namen *Solidarnosti* ni bil doseči enotnosti, temveč avtonomno heterogenost, se pravi, da naj bi bila politična funkcija obramba ureditve z vso množico združenj, ki bodo v prihodnosti sestavljala zvezo, v kateri bo posamezna institucija enaka vsem drugim.«¹⁷⁸ Ko potem pojasnjuje stališča avtorjev »budimpeštanske šole«, Jay piše: »Namen *Solidarnosti* – z drugimi besedami – je bila obnova meščanske družbe, pojmovana bolj v komunitarnem kot v tekmovalnem, individualističnem pomenu, nasproti državi z njenim racionalnim etosom redistribucije«. Jay dodaja, da je s tem zavržena Marxova rešitev problema v *Prispevku k židovskemu vprašanju*.¹⁷⁹

Kritika Marxovega pojmovanja meščanske družbe in odnosa med meščansko družbo in državo, ki se je je lotil Mihaly Vajda, je dobila bolj razvito obliko v že omenjeni knjigi Jean Cohen *Class and Civil Society*.

Kritika »paradigme (od)rešitve«, izrečena na *Telosovi* konferenci konec leta

¹⁷⁶ George Konrad, Ivan Szelenyi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, Harvester Press, Brighton, 1979, izšla je v New Yorku pri Harcourt Braće Jovanovich.

¹⁷⁷ Martin Jay, *Marxism and Totality. The Adventures of a Concept from Lukacs to Habermas*, University of California Press, Berkeley, 1984, str. 534.

¹⁷⁸ Andrew Arato, *Civil Society Against the State: Poland 1980–1981. Telos*, 47/1981, str. 34.

¹⁷⁹ Martin Jay, *Marxism and Totality*, str. 534–535.

1984, je še na tej konferenci doživela kritiko in ta kritika se je nadaljevala na straneh tega časopisa. Ta zelo ostra, teoretično poglobljena in zaradi svojih implikacij bogata kritika, čeprav izrečena v teoretično premalo razviti obliki, je izhajala bolj iz napredne, pa tudi ambivalentne idejno-teoretične in ideološko-politične dediščine ameriške nove levice šestdesetih let, manj pa iz pojasnenih marksističnih stališč. Kljub temu je v njej zaznati vpliv nekaterih temeljnih marksističnih stališč.

Kritiko kritikov »paradigme (od)rešitve« in protoganistov v njej nasproti skonstruirane »demokratske paradigme« je mogoče sistemizirati v nekaj temeljnih smeri: (1) opozarjanje na nekatere nesprejemljive teoretično-metodološke značilnosti kritike »paradigme (od)rešitve«; (2) odkrivanje idejno-teoretične, ideološke in politične vsebine in smisla kritike »paradigme (od)rešitve«; (3) kritika apologije modernizma in burzoaznega mišljenja; (4) kritika Habermasovih pojmovanj kot glavnega teoretičnega izhodišča kritikov »paradigme (od)rešitve« in protagonistov demokratske paradigme.

K točki (1):

Paul Breines, ki je ugotovil, da je Whitebookova in Feherjeva kritika »paradigme (od)rešitve« po svoji naravi »strastna« in »apodiktična«, je poudaril, da je prva slabost njune kritike v tem, da je »enostranska, redukcionistična« in pristranska: »Inherentno zapletenost... paradigme (od)rešitve se ignorira, medtem ko je razlika med demokratsko paradigmo in paradigmo (od)rešitve tendenciozno povečana.¹⁸⁰ Kritiki namreč pozabljajo, da »znotraj levokrilnih variant politik (od)rešitve obstaja demokratska in nedemokratska struja«.

Gonzales poudarja, da način, na kakršnega sta Whitebook in Feher postavila vprašanje, ni »pravi način«, ker so že z načinom postavljanja vprašanja »prejudicirali odgovor«: če se po eni strani kot primer »paradigme (od)rešitve« navaja Napoleona, Mussolinija, Hitlerja in Stalina, po drugi strani pa demokratsko paradigmo izenači s Solidarnostjo, »kako se potem lahko nekdo opredeli za paradigmo (od)rešitve«.¹⁸¹

Richard Wollin opozarja tudi na določene nekorektnosti, pravzaprav netočnosti v argumentih kritikov »paradigme (od)rešitve«. »Whitebook nam predstavlja nekakšno *neresnično dihotomijo*: razsvetljenska nasproti (od)rešiteljski obliki diskurza... to je neresnična dihotomija, ker sta ti dve intelektualni paradigmi, razsvetljenstvo in (od)rešitev, zmeraj obstajali ena poleg druge. Jasno je, da je velik del razsvetljenske misli, čeprav se ni omejevala na estahološko mišljenje, sekularizirala to mišljenje in jemala navdih iz sekularizirane misli«.¹⁸²

K točki (2):

Kritika idejno-teoretske, ideološke in politične vsebine in smisla kritike paradigme (od)rešitve je bila še ostrejša.

»To, kar se zdi nedvomno, poudarja Paul Breines, je, da če zavrnete vse inačice paradigme (od)rešitve, pri čemer Feher vztraja ob koncu svojega eseja, tedaj se zdi, kot da pozabljate na kritiko kapitalizma. »Zavračanje paradigme (od)rešitve pomeni »ločevanje od dejanskih okoliščin – bede, upora, obupa in upanja v sodobni Ameriki«.¹⁸³

Wollinova kritika je na določen način še bolj ostra in ekstenzivna. Poudarja,

¹⁸⁰ Paul Breines, *Redeeming Redemption*, Telos, 65/1985, str. 153.

¹⁸¹ Moïse Gonzales, *Theoretical Amnesia*, Telos, 65/1985, str. 167.

¹⁸² Richard Wollin, *Against Adjustment*, Telos, 65/1985, str. 159.

¹⁸³ Paul Breines, *Redeeming Redemption*, Telos, 65/1985, str. 156 in 157.

da je Whitebookova kritika usmerjena predvsem proti avtorjem, ki še ohranjajo »hegeljansko-marksistična izhodišča«, in nadaljuje: »Kritika paradigme (od)rešitve, češ da je nedemokratska... spominja na refren, ki nam je zelo znan, refren, ki so ga najprej monopolizirali ultrakonzervativni glasovi. Podobna karikatura (od)rešiteljskega pristopa k filozofiji in politiki se je pojavila v Popperjevi knjigi *The Open Society and its Enemies* (1962) in pozneje v Glucksmanovi knjigi *The Master Thinkers* (1977)«. ¹⁸⁴

»Whitebook zaradi svoje netolerantnosti do paradigme (od)rešitve pravzaprav izpričuje, da se hoče osvoboditi tradicije, ki ji ni enake po radikalizmu kritike homogenizirajočih tendenc modernizma: tega, da daje kvantiteti prednost pred kvaliteto, njeno zanikanje posebnosti in lokalnih razlik, primerno formalnega pred bitnim umom. Oklevetana paradigma (od)rešitve predstavlja tradicijo, ki vključuje Lukacsevo kritiko 'postvarjanja', Blochovo kritiko 'slepote za trenutek življenja' in Benjaminovo kritiko 'praznega homogenega kontinuuma zgodovinskega časa'. Danes očitno obstaja izrazita potreba po tem, da ta tradicija radikalne kritike znova oživi in se poglobi«. Whitebookova demonizacija radikalne intelektualne tradicije pomeni še večjo nevarnost, nevarnost popolne kapitulacije pred konformističnim razmišljanjem. Whitebook bi rad upošteval samo dejstvo, da se buržoazni ideali nedosledno uresničujejo. To, da je bila meščanska družba sposobna vztrajati dvesto let v takih razmerah in je ni motilo, da ni bila uresničena njena normativna podlaga, navaja k misli, da se bo razlika med normami in stvarnostjo (counterfactuality) nadaljevala v nesluteno prihodnost... Torej tisto, kar je bilo z Whitebookovim odnosom spodrezano, je sposobnost, ki je vselej ohranjala pri življenju tista družbena gibanja in boje, ki so težili k nečemu, kar je več kot postopno, reformistično napredovanje znotraj etabliranega kontinuuma dominacije«. ¹⁸⁵

Moishe Gonzales piše: »Prav lahko si je predstavljati, kako je pojem sveta življenja ukraden iz teoretičnega konteksta *Lebensphilosophie* in instrumentaliziran tako, da bi dal pojmovni sijaj ostarelemu pojmu 'zasebno', kar vse Whitebook in Habermas v skrajni posledici dejansko mislita s pojmom svet življenja. Medtem ko je bilo pri Husserlu svet življenja področje neposredne življenjske izkušnje, ki nastopa pred racionalnim in pojmovnim in ponuja podlago za um in vrednote, pa za Whitebooka to ni dovolj racionalno in se obrača k tradicionalni črni luknji, ki je varovana kot območje zasebnosti. Skladno s tem nasprotovanje širjenju administrativne racionalnosti pri obrambi sveta življenja ni nič drugega kot ponovno uveljavljanje konzervativne zahteve po minimumu oblasti in z ničemer preprečeno razvijanje tržnih odnosov. V osemdesetih letih lahko takšen poziv pomeni samo dajanje prostih rok monopolnemu kapitalu in neusmiljeno rušenje države blagostanja... Tako torej pojmujejo kritično teorijo nekateri njeni desnokrilni advokati.« ¹⁸⁶

K točki (3):

Breines, Wollin in Gonzales so v svojih esejih kritizirali apologijo modernizma in pokazali na povezanost modernizma in buržoaznega mišljenja s kapitalizmom. To bistveno zvezo kritiki paradigme (od)rešitve popolnoma zanemarjajo.

»To kar Whitebook zavrača kot prazno patologijo modernosti,« poudarja Gonzales, »to je pravzaprav njegovo bistvo; kapitalizem – monopolističen ali

¹⁸⁴ Richard Wollin, *Against Adjustment*, Telos, 65/1985, str. 159.

¹⁸⁵ Ibid. str. 160–161.

¹⁸⁶ Moishe Gonzales, *Theoretical Amnesia*, Telos, 65/1985, str. 170.

kakšen drugi (ne pa evfemizmi, kakršna sta tržni odnosi ali tržna racionalnost, ki ju uporabljata Whitebook), zahteva stabilno rast, temelječo na nenehni racionalizaciji, ki odpravlja avtonomno individualnost, če pa jo skuša vzpostaviti umetno, to počne samo v povezavi z novo strategijo racionalizacije, ki instrumentalizira emancipacijo.«¹⁸⁷

V nasprotju s poudarjanjem »buržoazno-demokratske tradicije« kot bistvene značilnosti modernizma Breines ugotavlja: »Kaže vsaj omeniti, da nobena od meščanskih revolucij ni zahtevala demokracije in da veliki zgledi demokratičnih revolucionarnih pobud niso meščanski v nobenem od možnih pomenov tega pojma. Kot prikazuje Arendt v zadnjem delu knjige *On Revolution*, je boje za demokracijo le redko monopoliziral en sam razred«.¹⁸⁸

Richard Wollin razkriva negativno plat meščanske politične prakse in meščanskega razmišljanja: »Že dolgo je znano, da je meščanska formalna enakost v veliki meri skladna z že davno obstoječo bistveno neenakostjo. Pomembnejša pa je naraščajoča stopnja cinizma sodobne buržoazne zavesti takrat, kadar gre za izvirne vrednote, ki so temelji kapitalistične družbe. To je cinizem, ki napoveduje pripravljenost, da se opusti ali zavrne normativno jedro meščanske družbe vselej takrat, kadar se pojavijo potrebe po tem, npr. svoboda tiska ob invaziji na Granado, najbolj temeljna načela modernega naravnega prava v zvezi z nena- vadno in grobo distinkcijo, ki se jo dela med totalitarnimi in avtoritarnimi režimi. Pri slednjih je mogoče tolerirati pretirane zlorabe človeških pravic le, če so ti režimi do nas prijateljski.« »Res je, ustaljeni cinizem meščanske družbe do njenih lastnih normativnih izhodišč je bil vselej problem le toliko, kolikor so bile te bistvene norme zgodovinsko povezane z *utilitarnim etosom*, ki si je glede na vprašanje pravičnosti prizadeval dati vrednostno prednost funkcionalni učinkovitosti. Ker se oddaljujemo od zgodovinskega trionfa meščanskih družb v smislu nekakšne vse bolj defenzivne, konzervativne faze njihovega razvoja, se njihove normativne začetke potiska vse dlje in dlje v nekakšno čudno prvobitno preteklost.«¹⁸⁹

Gonzales posebej vztraja pri tem, da vse kritike modernizma ne bi zapadle v romantično nostalgijo po tistem predmodernem, pa tudi ne v bolj modni post-modernistični nihilizem.¹⁹⁰

K točki (4):

Že v razpravi na *Telosovi* konferenci ob koncu leta 1984 je Paul Piccone kritiziral Habermasa zato, ker je opustil veliko tistega, kar je bistveno za pojmovanje in prakso leveice, in pri tem branil tisto, kar ne zahteva obrambe: modernost in univerzalne vrednote: »Medtem ko je bila takšna obramba uspešna nasproti nacizmu, fašizmu in drugim oblikam iracionalizma dvajsetega stoletja – poudarja Piccone –, je danes ali trivialna (v ZDA) ali apologetska (zunaj ZDA) v družbenopolitičnem kontekstu, v katerem se uspešno prevaja v zagovorništvo v prid mednarodnega marketinga amerikanizma in v obrambo svobodne trgovine, v položaju, v katerem prihodnosti imperializma ne zagotavljajo več niti marinci niti bombniki B-52, ampak hegemonija ameriške kulture in neenaka menjava dobrin z monopolno določenimi cenami ter proizvodov, katerih cena se določa pri tekmo-

¹⁸⁷ Ibid. str. 169.

¹⁸⁸ Paul Breines, op. cit. str. 156.

¹⁸⁹ Richard Wollin, op. cit. str. 161–162.

¹⁹⁰ Moishe Gonzales, op. cit. str. 169.

vanju na tržišču, je ideološka funkcija Habermasovega odnosa toliko bolj nevarna, če je oblečena v radikalno obleko.«¹⁹¹

Bolj jasno in ostro je kritiziral Habermasova stališča Moische Gonzales. Poudarja, da je simptomatično, da se v Habermasovih in Whitebookovih besedilih sploh ne omenjata niti niti odtujitev niti dialektika in opozarja: »Če pa je ‚realno obstoječe demokracije‘ obvladala odtujitev, ki jo proizvajajo kot svoj lastni pogoj, in če se proces odtujitve ne zmanjšuje, ampak, nasprotno, raste, ker je strukturno utemeljen, potem modernizem, zaenkrat nepopolno odkrit, nima možnosti, da bi bil kadarkoli povsem uresničen...« »...Habermasovo lingvistično prizadevanje, da bi razliko med proklamirano in stvarno demokracijo zasnoval naprav tako obstoječi razliki glede individua, ima zanimivo posledico (če je ta lahko uspešna), in sicer *dejansko* zagovornišvo podeljavanja moči intelektualcem in zamenjave obstoječih odnosov prevlade z novimi odnosi prevlade. »Če so v politiki lahko v polni meri udeleženi samo lingvistično kompetentni (in neotujeni) individui, potem je jasno, da intelektualci, ki tradicionalno živijo od jezika in idej, dobivajo privilegirani položaj.« Ker pa v stvarnosti politika ni neodvisna od ekonomije – nadaljuje Gonzales –, privilegirane položaja ne bo dobila inteligenca z univerze, ampak menežerji, »poslovneži, pravniki«, ki bodo dejansko vodili družbo.¹⁹²

Tukaj omenjena razprava na *Telosovi* konferenci ob koncu leta 1984 oziroma polemika, ki jo je spodbudila, izraža določeno novo stanje, v katerem se je znašla tista marksistična usmeritev v ZDA, ki smo jo imenovali ameriška varianta zahodnega marksizma, pravzaprav kulturni marksizem.

Ta položaj označuje cepitev kulturnega marksizma na nekaj več ali manj nasprotujočih si struj, ki jim je skupno to, da so se pod vplivom slabosti leve v ZDA, aktualnega zgodovinskega položaja, notranjih teoretičnih protislovij te marksistične usmeritve in še posebej pod vplivom nekaterih levo usmerjenih evropskih avtorjev (predvsem Jürgena Habermasa, avtorjev tako imenovane »budimpeštanske šole«, Theodorja Adorna, Michela Foucaulta, Corneliusa Costariadisa in drugih) oddaljile od številnih bistvenih Marxovih stališč in stališč utemeljiteljev zahodnega marksizma do te mere, da jih ni več mogoče imeti za struje marksističnega razmišljanja.

Te mišljenjske struje pa seveda niso antimarkstistične, pa tudi njihovi protagonisti nočejo pretrgati vseh povezav z marksistično tradicijo. Nekateri od avtorjev včerajšnjega, kulturnega marksizma svojo novo usmerjenost opredeljujejo kot »postmarksizem«. Tako Jean Cohen svojo kritiko Marxovega koncepta meščanske družbe in teorije razreda imenuje »post-marksizem« in prvi tem poudarja, da s tem pojmom misli na odnos, ki se osvobaja marksističnih izhodišč, vendar ostaja v kontinuiteti s projektom temeljne kritike moderne meščanske družbe;¹⁹³ istočasno Cohenova poudarja, da je Marx zapustil še »nepresežen model kritičnega mišljenja«.¹⁹⁴

Tudi Andrew Arato ob prejetanju pojma postmarksizem poudarja, da bi »postmarksistična kritična teorija morala ohraniti kot svoje urejevalno načelo vsaj

¹⁹¹ John Alt, *Radical and Conservative Critique ... Telos*, 63/1985, str. 122.

¹⁹² Moische Gonzales, op. cit. str. 167–168.

¹⁹³ Jean L. Cohen, *Class and Civil Society. The Limits of Marxian Critical Theory*, University of Massachusetts Press, Amherst, 1982, str. 2.

¹⁹⁴ Ibid. str. XIII.

tisti odnos med filozofijo in družbeno teorijo, ki ga je vzpostavil zahodni marksizem.«¹⁹⁵

¹⁹⁵ Andrew Arato, *Immanent Critique of Authoritarian Socialism*, Canadian Journal of Political and Social Theory, 1-2, 1983, str. 147. Velja opozoriti, da sta med prvimi pojem postmarksizem uporabila dva madžarska avtorja, ki danes živita na Zahodu, Georg Konrad in Ivan Szelényi, da bi z njim označila svojo analizo novih mehanizmov razredne stratifikacije v socialističnih družbah Vzhodne Evrope; v njuni analizi je država – neodvisno od razrednih odnosov v družbi – glavni dejavnik socialne stratifikacije. Še nekateri drugi madžarski avtorji (danes prav tako na Zahodu, kot npr. Mihály Vajda, Kis, Bence (zadnja dva sta se, dokler sta živela na Madžarskem in so njuni teksti izhajali na Zahodu, podpisovala z Marc Rakowski), kot tudi nekateri poljski avtorji (Modzelewski, Michnin, Kuron) so svojo teoretično usmeritev poimenovali post-marksizem. V Bottomorevem *Besednjaku marksistične misli* je o postmarksizmu zapisano tole: »Filozofsko povedano je post-marksizem utemeljen v ponovnem premišljevanju problema odnosa med državo in meščansko družbo, problemu, ki sta ga prva artikulirala Hegel in mladi Marx. V tem kontekstu je post-marksizem vsekakor v neposredni kontinuiteti z delom renesanse marksizma. Po zgledu Kolakowskega skušajo post-marksistični teoretiki odpraviti kot neizogibno avtoritarno Marxovo rešitev problema odtujenosti, inherentne dualnosti država-meščanska družba, namreč neko demokratično združitev države in meščanske družbe. Namesto tega zahtevajo, da se ohranijo ali ponovno vzpostavijo institucionalna posredovanja (Vajda) med družbo in državo: legalnost, pluralizem, javnost. V skladu s tem morejo biti nova družbena gibanja interpretirana (Kuron) kot aktivno konstituiranje ali samokonstituiranje neke meščanske družbe, ki je bila doslej zatirana, zasužnjena ali celo odpravljena s strani držav.« (*A Dictionary of Marxist Thought*, Ed. by Tom Bottomore, Basil Blackwell, Oxford, 1983, str. 319).

Metodološki problemi sodobne zgodovine

Zbornik prispevkov udeležencev okrogle mize – 17. in 18. decembra 1985 v Beogradu; izd. Inštitut za sodobno zgodovino, Beograd 1987, str. 270.

Pred nedavnim je Inštitut za sodobno zgodovino v Beogradu objavil prispevke znanstvenega posveta, ki je bil decembra 1985. leta; naslov zbornika je *Metodološki problemi sodobne zgodovine*. Glede na že zgrajene teoretske temelje in kopico gradiva, ki je bilo zbrano v preteklem obdobju, se metodološka vprašanja v tej znanstveni disciplini načenjajo relativno pozno; vendar pa je načevanje teh vprašanj zanesljivo znamenje, da je potrebna stroga sistemizacija izpovedi oz. sporočil, ponovno preverjanje dosedanjih metod in tehnik raziskovanja, sicer bi utegnil postati napredek te discipline dvomljiv. Vzroki za načevanje tega vprašanja, zlasti v korpusu družbenih ved, niso vedno zgolj znanstvene narave, ker se utegnejo v to vpletati tudi širši družbeni interesi. Povod za sklic okrogle mize o metodoloških problemih sodobne zgodovinske znanosti v Jugoslaviji, katere organizator je bil Inštitut za sodobno zgodovino v Beogradu, so bile politične kritike in ocene nekaterih novejših študij naših zgodovinarjev. Potrebno je bilo pripraviti zgoščen pregled izsledkov zgodovinskega dela iz sodobne zgodovine, zlasti še z vidika položaja in mesta jugoslovanske historiografije v svetovni znanosti ob koncu XX. stoletja.

Zgodovinske ustvarja sedanja generacija, in kot so zapisali uredniki zbornika v uvodnem besedilu, je to »zelo seriozna in mučna človekova dejavnost, katere sadovi bodo razvidni šele čez nekaj generacij«. Vprašanja, ki so v zborniku načeta in obdelana, so z vidika metodologije fundamental-

na: 1. Metodološki problemi v proučevanju sodobne zgodovine Jugoslavije in temeljni tokovi zgodovinskega 20. stoletja v Jugoslaviji; 2. viri za sodobno zgodovino in njihova interpretacija; 3. Zgodovinska zavest in zgodovina; 4. Politizacija zgodovinske znanosti; 5. Vprašanje znanstvene kritike; 6. Problemi zgodovinske distance. Za prva dva sklopa je bilo pripravljenih največ pisnih sporočil, kar pa zadeva razmerje med zgodovinskim sodobno zgodovino in prakso, so se ocene mnogo bolj razlikovale in tudi polemik je bilo mnogo več.

Iz vseh tekstov, ki se ukvarjajo s splošnimi metodološkimi problemi, lahko ugotovimo, da danes zgodovinarjev ne more več zadovoljiti občost zgodovinskega materializma kot načina raziskovanja, pač pa ga bo treba izpopolnjevati in dopolnjevati še z drugimi metodami. Posebej so izpostavili manjko antropološke komponente – npr. proučevanje vloge osebnosti v zgodovini. Zanimiva napotila in predloge je v svojem prispevku strnil zgodovinar Janko Prunk. Za današnji čas lahko ugotovimo *spor* med zagovorniki marksistične metode in pristaši drugih smeri (npr. strukturalisti, francoski »analisti«). O teh metodah in njihovi uporabi v jugoslovanski znanosti je sistematično pisal v svojem prispevku akademik Bogumil Hrabak. V referatu, ki se ukvarja s *pojasnjevanjem* zgodovinskih virov, so obravnavana naslednja vprašanja: 1. problem temeljne metodološke naravnosti, ki izhaja iz predhodno pridobljenega fonda znanja in je raziskovalcu izhodišče za sleherno novo raziskovanje; 2. vprašanje razlikovanja metod in tehnik v raziskovanju, ki so zlasti pri posameznih privržencih strukturalizma (Mirjana Gros) pojmovno izenačene; 3. izstopa tudi vprašanje vrednotenja posamičnih ravnih raziskovanja v zgodovinskega. Ta zadnji problem pa ni nikakršna specifičnost jugoslovanskega zgodovinskega, pač pa je to vprašanje, s katerim se ubada celotno svetovno zgodovinske. Bogumil Hrabak pravi: »do strestivnosti tistih, ki se zavzemajo za popolno odpra-

vo deskripcije v zgodovini, je prišlo med zadnjim kongresom zgodovinarjev v Frankfurtu (1985), ko so se prav marksisti zavzemali za ohranitev nujne deskripcije, da bi lahko sploh prišli do kavzalnih in drugih nujnih razlag.

Na resne probleme, s katerimi se sooča jugoslovansko zgodovinarstvo zaradi razhajanj v pogledu metodologije, je v svojem prispevku opozorila Smiljana Djurović. Zelo natančno je definirala vsa metodološka vprašanja, brez katerih se jugoslovansko zgodovinarstvo, če nanje ne bo pravilno odgovorilo, ne bo moglo uspešno razvijati. Smiljana Djurović poudarja: »Kot prvo metodološko vprašanje se zastavlja vprašanje, kakšen konkreten odnos je imela zgodovinska znanost v Jugoslaviji do materialistične razlage zgodovine, in sicer v filozofsko-zgodovinskem pomenu, se pravi na področju konkretne filozofije zgodovine; kot tolmačenje zgodovinskih pojavov, kot del zgodovinske metode – ne pa zgolj kot filozofska alternativa za zgodovinsko metodo samo; drugič, kako se je veda v tem pogledu izoblikovala konkretno-metodološko. Kot tretje se zastavlja vprašanje: na katerih pozitivnih izsledkih tradicionalne historiografije – kot nujno potrebnem deležu dediščine zgodovinske znanosti – se je izgrajevala. Četrto vprašanje: katere evropske zgodovinarstvene šole so imele in imajo vpliv na razvoj našega zgodovinarstva nasploh, posebej pa še v obdobju 1918–1985 (. . .) Peto vprašanje zadeva kompleks problemov, ki so povezani z zgodovinskimi razmerami, v katerih se je razvijalo jugoslovansko zgodovinarstvo oz. se razvija še danes«.

Ne da bi izrekli že dokončno vrednostno oceno posvetovanja o metodologiji sodobne zgodovine, je vendar treba te prispevke ovrednotiti kot pozitiven doprinos k razčiščenju vprašanj, ki so v jugoslovanski zgodovinski znanosti še odprti; predvsem se bo treba v raziskovanju prizadevati za odpravljanje lokalizmov, po drugi strani pa bodo morali zgodovinarji sami mnogo enotneje in odločneje braniti svojo vlogo v tej znanstveni disciplini; še posebej odločno se bodo morali upreti težnjam, ki to disciplino spreminjajo v poligon za prirejanje političnih prepričanj. V naslednjih letih in do konca tega desetletja bo prihajalo do postopne menjave generacij – tako kot v drugih disciplinah tudi

med zgodovinarji. Tisti zgodovinarji, ki so se šolali takoj po vojni in so postavili temelje sodobnega zgodovinarstva, zapuščajo aktivno raziskovalno delo. Prihaja generacija mladih raziskovalcev, ki ima vso pravico, da bo zelo natančno poučena o tem, kaj je bilo na področju teoretskih in metodoloških vprašanj že storjenega, kje pa so tisti problemi, ki jih bo morala reševati v prihodnjih desetletjih. V pogojih neugodnih komunikacij in finančnih težav, ki jih čuti zlasti raziskovalno delo, se bo moralo razmišljati dolgoročno, delo načrtovati selektivno, predvsem pa na podlagi natančnih metodoloških premis. To je tudi priporočilo okrogle mize *Metodologija sodobne zgodovine* za ravnanje v prihodnjih letih.

Dubravka Stajić

CLAUDE LEVI-STRAUSS

Oddaljeni pogled

V mesecu maju 1987 smo naročniki (in tudi siceršnji bralci) zbirke *Studia Humanitatis* vendarle dobili v roke dolgo pričakovano delo Clauđa Lévi-Straussa *Oddaljeni pogled* (kot osmo knjigo letnika 1985). Ne da bi hoteli kakorkoli kategorizirati doslej natisnjena dela v tej zbirki, od katerih je bilo vsako zase pomemben založniški pa tudi bralski dogodek, verjetno ne bo pretirano reči, da je prav Lévi-Straussov *Oddaljeni pogled* doslej najpomembnejše delo te zbirke. Takšnega pomena mu ne daje zgolj tematska obsežnost in strokovna dodelanost, temveč tudi dejstvo, da je v primerjavi z doslej izdanimi deli v nekem zelo posebnem položaju: gre namreč za neko že skoraj kronično zamudništvo, ki je v družboslovni literaturi (vsaj do izida tega dela) značilno za Slovence.

To zamudništvo ima dve plati. Po eni strani gre za zamudništvo v prevajanju Lévi-Straussovih del. Čeprav je od izida *Anthropologie structurale*, temeljnega Lévi-Straussovega dela, minilo že skoraj 30 let (izšlo je leta 1958), od *Triestes Tropiques* pa že več

kot 30 let (izšlo je leta 1955), smo Slovenci šele v letu 1987 dočakali prvi prevod neke njegove knjige. To je v resnici precej presežljivo dejstvo, še posebej zato, ker sodijo dela Lévi-Straussa vsaj že dve desetletji povsod po svetu v železni repertoar družboslovne literature. Temu ustrežno so bila tudi prevajana. Če za ilustracijo pogledamo le na srbohrvatsko govorno področje, bomo ugotovili, da imajo kam razen že omenjene *Strukturalne antropologije* prevedene še *Tužne tropove*, *Divjo misao*, *Totemizam danas* in *Mitologike*. V primerjavi s Slovenci torej prav zavidljiv opus.

Druga plat zamudništva se nanaša na prevajanje temeljnih del discipline, v katero sodijo Lévi-Straussova dela – torej na zamudništvo v prevajanju temeljnih del s področja antropologije oziroma etnologije (če si dovolimo to sinonimno rabo terminov, ki pa nikakor ni povsem nesporna). Antropološka literatura, ki je v svetu izredno bogata in ki še zlasti na angleškem govornem področju narašča s fascinantno hitrostjo, je bila in ostaja v slovenskem prevajalstvu docela zapostavljena. Razen malo pomembnega dela M. Mead *Ljudje in kraji* klasičnih antropoloških tekstov tako rekoč nimamo. Res je sicer, da je prevedenih nekaj tekstov, če lahko tako rečemo, z mejnih področij (npr. tudi v zbirki *Studia Humanitatis* je izšlo delo J. Cazeneuva *Sociologija obreda*) in da nekaj tovrstnih del še prevajajo, vendar pa glede »klasičnih« del tega področja ostajamo slej ko prej bosji. In če spet za primerjavo pogledamo na srbohrvatsko govorno področje, postane to zamudništvo še očitnejše. Naši sosedje namreč razpolagajo s precej zajetnim in impresivnim izborom prevodov antropološke literature. Poleg že omenjenih prevodov Lévi-Straussa imajo namreč v prevodih še dela Frazerja in Malinovskega, M. Mead in R. Benedict, Whorfa in Sapira, F. Boaza in M. Maussa – če naštejemo samo najpomembnejše avtorje.

Oddaljen pogled omenjeno zamudništvo zmanjšuje na obeh področjih (če naj verjamemo pripombi S. Žižka, da je delo že takoj po izidu dobilo status klasike – str. 380). Do knjige smo prišli Slovenci z zavidljivo naglico – prevod smo namreč dobili samo štiri leta po izidu originala.

Nekaj »tehničnih podatkov« o delu: v knjigo je uvrščenih 23 tekstov, od katerih je

bila večina prvokrat objavljena med leti 1971 in 1982. Izjema so trije teksti, ki doslej niso bili objavljeni, in en starejši tekst (tekst Družina, ki je prvokrat izšel že leta 1956). Razdeljeni so v pet sklopov oziroma poglavij: Prirojeno in pridobljeno; Družina, poroka in sorodstvo; Okolje in predstave o njem; Verovanja, miti in obredi; Prisila in svoboda. Tematsko pa bi bilo tekste mogoče razvrstiti tudi drugače. V prvi sklop sodijo teksti, ki se ukvarjajo z antropološkimi vprašanji (rasa, sociobiologija, miti, sorodstvene zveze, družina . . .), v drugi sklop pa teksti, v katerih avtor posega na druga področja (glasba, slikarstvo, lingvistika, literatura . . .).

Predstavitvev tako raznorodno sestavljena dela je seveda poseben problem. Vsak od natisnenih tekstov bi namreč zaslužil posebno oceno in predstavitev. Ker pa to zaradi kratko odmerjenega prostora ni mogoče, bomo omenili le tiste tekste, ki izstopajo po pomenu ali/in zanimivosti.

»Antropološki sklop« začneta teksta s področja rasne antropologije in sociobiologije. Prvo besedilo (Rasa in kultura, str. 21–46) na podlagi novejših gentičnih odkritij obrača na glavo temeljno vprašanje tradicionalne rasne antropologije – vprašanje kako rasa vpliva na oblikovanje kulturnih razlik. Zaradi tega, ker na navedeno vprašanje ni mogoče znanstveno odgovoriti, je Lévi-Strauss mnenja, da je edino smiselno zastaviti vprašanje obratno: kako kultura vpliva na oblikovanje rasnih razlik. Ta Lévi-Straussov »obrat« v rasni antropologiji in genetiki ni nov; zaobsežen je tudi v pojmovanju kulture kot dejavnika oblikovanja rasnih razlik. Avtor pa na omenjenem obratu utemeljuje še zahtevo po priznavanju razlik med populacijami, ki naj bo povezano s tolerantnim odnosom do njih in med njimi.

Drugi tekst – Etnolog in človeško bivanje (str. 46–63) na nakazanem preobrtu vzpostavi dvoje: najprej kritiko sociobiologije, nato pa še preciznejše razčleni koncept kulture kot temeljne diference človeka. Jasno je izpostavljen tudi odnos organske evolucija – kulturna evolucija: slednja mnogo bolj določa prvo, kot pa bi mogli trditi za obratno razmerje (str. 55).

Samo še beseda o neki terminološki nedoslednosti: Lévi-Strauss v navedenih tekstih poskuša poantirirati dualizem med organskim

in družbenim, vendar pa na ravni posameznika neustrezno uporabljata dualizem prirojeno – pridobljeno. Danes se v genetiki namreč že strogo ločuje prirojeno od podedovanega – in samo drugo sodi na raven organskega v pomenu, ki ga je želel zaobseči Lévi-Strauss; prirojeno pa sodi, zaradi kongenitalnega delovanja okolja, že v sfero pridobljenega.

V drugi sklop »antropoloških« tekstov so uvrščeni spisi s področja sorodstvenih zvez (Družina, str. 63–89; Avstralski »sorodstveni atom«, str. 89–101; Križna branja, str. 101–119; O poroki med bližnjimi sorodniki, str. 119–135). Od teh je treba vsaj dva (Avstralski »sorodstveni atom« in Križna branja) uvrstiti med tekste, katerih argumentacija lahko povsem razumeje le specialisti za tovrstna vprašanja. Drugače pa je s tekstom Družina. Ta načjenja izredno zanimiva vprašanja: namreč, zakaj razvoj tipov družine ne poteka soodvisno z družbenoekonomskim razvojem (kar zagovarja predvsem marksiistična teorija družine), in drugič, zakaj monogamni tip družine po zbranih podatkih na vseh stopnjah družbenoekonomskega razvoja predstavlja (ob nekaterih izjemah) prevladujoči tip družine. Ta tekst je kljub zgodnjemu nastanku med temeljnimi v knjigi.

Posebej bi veljalo izpostaviti še prispevke, zbrane v IV. poglavju (Verovanja, miti in obredi). Posebno prvi štirje (Kozmopolizem in shizofrenija, str. 223–233; Mit in pozaba, str. 233–241; Pitagora v Ameriki, str. 241–253; Anatomska znamenja za dvojčnost, str. 253–266) nedvomno pomenijo sam vrh knjige. Lévi-Strauss v njih blesti zaradi obvladovanja tematike mitov, lahkotnosti pri nizanju številnih primerov, sistematičnosti in preciznosti. K navedenim tekstom bi

mogli prišteti še tekst Od mitske možnosti do družbenega obstoja (str. 200–223), ki je sicer vključen v III. poglavje Okolje in predstave o njem.

Od »neantropoloških« tekstov naj posebej omenimo le tekst Zapoznele besede o ustvarjalnem otroku (str. 326–336). Še posebej zato, ker načjenja vrsto vprašanj, ki so zelo aktualna tudi v razpravah o reformiranju našega šolskega sistema. Posebej zanimivo branje bodo predvsem za tiste, ki bi reformo hoteli speljati v smeri ukinjanja šolske discipline in avtoritete.

Seveda smo v doslej povedanem opustili celo vrsto za Lévi-Straussovo knjigo ključnih vprašanj – npr. vprašanje incesta (ki se vleče skozi cel niz tekstov), vprašanja metodologije v antropologiji oziroma etnologiji (ki so jim, tako ali drugače, posvečeni predvsem teksti tretjega poglavja, str. 135–223), vprašanje uporabnosti strukturalne metode pri analizi neantropoloških vprašanj in tem (ki ga Lévi-Strauss sistematično zastavlja predvsem v »neantropoloških« tekstih) itd. *Oddaljeni pogled* se namreč morda bolj kot katerokoli drugo Lévi-Straussovo delo navezuje in vrača k *Mitologikam*, *Divji misli*, *Strukturalni antropologiji* . . . V tem smislu pomeni hkrati idealno nadaljevanje kot tudi idealen začetek branja njegovih del.

Če še dve kratki opombi. Slovenjenja knjige se je lotila skupina petih prevajalcev (Brane Kovič, Braco Rotar, Vera Troha, Janko Zlodre in Jaka Žuraj), ki se ji je posrečilo, da prevodi posamičnih besedil kljub različnim prevajalcem ne izkazujejo neizenačenosti. Spremnno besedo o Lévi-Straussovem strukturalizmu pa je napisal S. Žižek.

Vesna Godina-Vuk

Socijalizam (Beograd) št. 4/1987

Članki, razprave: NAJDAN PAŠIĆ: Hipertrofija normativizma v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja: vzroki in posledice; *Nacija in nacionalizem:* RADOSLAV STOJANOVIĆ: Nacionalni interes, socializem in internacionalizem; STIPE OREŠKOVIĆ: Komunizem in nacija; RISTO KILIBARDA: Hipoteze o izvorihi nacionalizma pri nas; DUŠAN JANJIĆ: Nacija in država; *Mednarodni odnosi:* RANKO PETKOVIĆ: Jugoslavija in kriza na Bližnjem vzhodu; *Odzivanja:* DRAGOJE ŽARKOVIĆ: Kritika brez utemeljitve; *Pogledi:* MIROSLAV MILOJEVIĆ: Temeljni pomen drobnega gospodarstva in elementi njegove politike; VESNA MILADINOVIĆ: Družbena lastnina – pojem in glavni problemi; *Prikazi.*

Politička misao (Zagreb) št. 3/1986

Mednarodno sodelovanje: ZDRAVKO TOMAC: Jugoslovanski federalizem; RENATE KICKER: Federalizem v Avstriji – s posebnim ozirom na zunanjepolitične vidike; RANKO PETKOVIĆ: Oblikovanje in uresničevanje zunanje politike Jugoslavije; OTMAR HÖLL: Problemi internacionalizacije manjšnih držav – na primeru Jugoslavije in Avstrije; VLATKO MILETA: Ekonomski odnosi Jugoslavije z deželami v razvoju; WALTRAUT URBAN: Avstrijsko-jugoslovanski gospodarski odnosi; *Politika in zgodovina:* DAVOR RODIN: Politika in zgodovina; GORAN GRETIĆ: Kaj je to sodobnost; MIROSLAV BERTOŠA: Zgodovinski dogodek, naracija in »politično« v »novejši zgodovini«; LIVIJA KARDUM: Vprašanje mednarodnega priznanja Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev; *Vidiki:* ADOLF DRAGIČEVIĆ: Predvidevanja

znanstvenega socializma; *Pogledi, prikazi, recenzije.*

Marksistička misao (Beograd) št. 2/87

Raziskovanja: TODOR KULJIĆ: O načelih kadrovske uprave (2); STEVAN VRAČAR: Korenine »marksističnega jurnaturalizma« (2); RASIM MUMINOVIĆ: Pravo in volja; VOJISLAV STANOVČIĆ: O naravi prava: ali je primarna prisila ali racionalnost?! DRAGICA VUJADINOVIĆ: Radikalna etika v teoriji Agnes Heller; *Članki in študije:* RENE GERGEN: Jürgen Habermas: intelektualna biografija; DUŠAN JANJIĆ: Prispevek h kritiki nacionalne države; LJUBOMIR KLJAKIĆ: Božanska komedija in vertikalna integracija; *Prispevki:* ANA DAMIAN: ZSSR in neuvrščenost; *Dogajanja:* MILUTIN TIJANIĆ: Stabilizacijski program in razvoj vasi; *Prevodi:* JÜRGEN HABERMAS: Heglov pojem moderne; *Pogledi in prikazi.*

Naše teme (Zagreb) št. 1-3/1987

Pogledi: NEVEN MATES: Ob novih ukrepih ekonomske politike; *Naše tema:* Socialistični urbanizem in »konec utopije«; MARIJAN UZELAC: Moderna, postmoderna, socializem; NADEŽDA ČAČINOVIĆ-PUHOVSKI: Znanje, umnost in umetnost; MATKO MEŠTROVIĆ: Mesto in socializem – vprašanja razmerij; DUŠICA SEFERAGIĆ, VLADIMIR-BRACO MUŠIĆ: Kam gre naš urbanizem?; KSENIJA PETOVAR: Vpliv političnega dejavnika na planiranje in graditev mesta; MARIJAN UZELAC: Odlomki, utopija in postmoderni okraski; *Študije:* PETAR ŠARČEVIĆ: Dva pristopa k problemu mednarodne za-

dolženosti; IVAN PADJEN: Etičnost in mednarodno pravo; *Okrogla miza*: VLADIMIR PAAR: Strategija tehnološkega razvoja Jugoslavije (predpostavke in implikacije); *Povodi*: VLADIMIR STIPETIČ: Vladimir Bakarić in strategija razvoja kmetijstva; VLADO PULJIZ: Družbenoekonomski razvoj, agrarna politika in individualno gospodarstvo; ČEDO GRBIČ: Problemi doktrine razvoja kmetijstva; MILORAD STANOJEVIČ: Konkurenčna sposobnost naše agro-industrijske proizvodnje na svetovnem trgu; *Intervju*: VJEKOSLAV MIKECIN: Trideset let »Naših tem«; Bibliografija »Naših tem« (trideset let 1957–1986).

Pregled (Sarajevo)

št. 4-5/1987

Članki: IBRAHIM BAKIČ: Možnosti jugoslovanstva danes; MILAN VOJNOVIČ: Prispevek k proučevanju sodobnega kapitalizma; JOKO SPARAVALO: Deagrarizacija in glavne spremembe v strukturi vaškega prebivalstva v BiH; STEFAN SUŠIČ: Izobraževanje kadrov v turizmu; NOVO PLAKALOVIČ, BRANISLAV MIKULIČ: Pridobivanje dohodka na visokošolskih organizacijah; SLOBODAN CVETANOVIČ: Mikroprocesorska revolucija – nov pristop k teoriji komparativnih stroškov; *Prispevki in pogledi*: GORDANA PEŠAKOVIČ: Ekonomski odnosi med Jugoslavijo in ZDA; NENAD D. PENEZIČ: Galbraithova kritika kapitalizma in pojmovanja o socializmu; JOVAN JOVANOVIČ: Vladimir Nazor v Bosni in Hercegovini; *Prikazi*.

Savremenost (Novi Sad)

št. 3-4/1987

V žarišču: Socialistična demokracija v ZKJ; MARKO ĐURIČIN: Cilj in pomen razprave o socialistični demokraciji; MILOŠ NIKOLIČ: Socializem, demokracija, ZKJ; VUKAŠIN LONČAR: Dejavniki uresničevanja vodilne idejno-politične vloge ZKJ in demokratizacije družbe; ZORAN VIDOJEVIČ: Kje smo v pogledu demokratizacije; BRANKO CARATAN: Socialistična demokracija – kje smo začeli, kje smo in kam

gremo; STOJAN TOMIČ: Politikološko presojanje o demokraciji; ZDRAVKO TOMAC: Naš cilj ni meščanska, marveč samoupravna socialistična demokracija; RADOŠ SMILJKOVIČ: Interesi in razredno gibanje v optiki Marxa in njegovih privržencev; MIRA LJUBIČ-LORGER: O pogojih razrednega boja in uresničevanja interesov delavskega razreda; RADOVAN RADONJIČ: O razrednem razrežu demokratizacije odnosov v ZKJ; BOŠKO KOVAČEVIČ: ZKJ in demokracija; FUAD MUHIČ: Demokratizacija in javnost; PETAR MATIČ: Usposobljenost ZKJ za razvoj socialistične demokracije; PRVOSLAV RALIČ: Vprašanja razvoja socializma – od inertnosti do radikalizma; SVETISLAV STOJAKOV: Kritika kritike; DUŠAN DRAGOSAVAC: Razvoj neposredne demokracije in boj proti antikomunizmu; NIJAZ DURAKOVIČ: O desni kritiki socializma in socialistične demokracije; RISTO KILIBARDA: Samoupravljanje med normativizmom in neformalnih centri moči; DRAGAN MRKŠIČ: K ustavnim horizontom samouprayne demokracije in vloge države; MARIJANA PAJVANČIČ: Kaj odkriva raziskovanje delegatskega sistema?; JELENA TABAK: Mladi v socialistični demokraciji; ATILA SAM: Nekateri empirični kazalci subjektivnih predpostavk demokracije; *Tribuna*: Teden marksističnih razprav '87.

Opredjeljenja (Sarajevo)

št. 4/1987

Razprave in članki: MILAN UZELAC: Vloga družinih ved in humanistične inteligence v našem socialističnem samoupravnem razvoju; KRSTAN MALEŠEVIČ: Prispevek h kritični analizi delavsko-razredne vsebine delegatskega sistema; JORDAN ALEKSIČ: Nova družbena gibanja in fronta socialističnih subjektivnih sil; ISMET DAUTBAŠIČ: Zakonodajno-pravna dograditev davčnega sistema in davčne politike; SVETLANA NOVAKOVIČ: Nekatera aktualna vprašanja samoupravne interesne organiziranosti pokojninskega zavarovanja v BiH; ALEKSA MILOJEVIČ: Mobilnost delovne sile v Jugoslaviji; BRANISLAV MIKULIČ: Nezaposlenost v BiH; DRA-

GOLJUB D. ĐORĐEVIĆ: Splošna socioreligijska in konfesionalna panorama prebivalstva v Jugoslaviji; MIŠO KULIĆ: Resnična in reduktivna demokratizacija kulture; VLADIMIR JOVANOVIĆ: Dialektika delovnega okolja; VERA KRŽIŠNIK-BUKIĆ: Narava in vsebinsko poreklo interesov; VIDOJE STEFANOVIĆ: Mikroelektronika in izobraževanje; RADE PETROVIĆ: Problemi izdajanja časopisa za zgodovino v BiH: *Pogledi i nove knjige*.

Sociološki pregled (Beograd) št. 1-2/1987

Socialna politika: EUGEN PUSIĆ: Socialna politika 80-tih let med potrebami in možnostmi; MIROSLAV RUŽICA: Socialna politika 80-tih let: kontinuiteta ali sprememba strategije; ZINKA KOLARIĆ, IVAN SVETLIK: Jugoslovanski sistem blaginje v razmerah ekonomske krize; EVA BERKOVIĆ: Socialistični projekt – razmerje med cilji in sredstvi; VESNA PEŠIĆ: Konceptija družbene enakosti in socialna politika; RADOVAN MARJANOVIĆ: Izobraževanje – servis gospodarstva ali prenašanje znanja in kulturne kontinuitete; BARBARA JELČIĆ: Davki kot instrumenti socialne politike; SLOBODAN VUKOVIĆ: Družbena kriza in »trg« delovne sile; VOJISLAV BUBANJA: Socialna pomoč

med pomanjkanjem in inflacijo; MIROSLAV ŽIVKOVIĆ: Dva zapostavljena družbena problema; JADRANKA BORAS: Kolektivno stanovanje na Švedskem; *Pogledi in prikazi*.

Vojno delo (Beograd) št. 2/1987

Titovo vojno delo: MENSUR IBRAHIM-PASIĆ: Titov sodobno-civilizacijski horizont razmišljanj o vojni sili; *Pogledi*: DUŠAN PEKIĆ: Možnosti strateškega iznenađenja in ukrepi za njegovo preprečevanje v konceptiji splošne ljudske obrambe; ZLATKO RENDULIĆ: Tehnično-tehnološki vidiki »vojne zvezd« in program »Eureca«; VLADAN ŠLJIVIĆ: Dejavniki, ki vplivajo na razvoj, organizacijo in delovanje tehnične preskrbljenosti; VOJISLAV STOJKOVIĆ: Implikacije znanstveno-tehnične revolucije na tehnologijo vojaškega izobraževanja; MIOMIR LUTOVAC: Odgovornost za kaznivo dejanje, izvršeno po ukazu (v mednarodnem vojnem pravu); BORIS ČUPIN: Prispevek k obravnavi pojma obrambno-zaščitni sistem socialistične samoupravne družbe; *Polemika*: VASILJE CEROVIĆ: Težave z izkustvom; *Eseji*: IVAN MATOVIĆ: Bogat vir vojnih izkustev (ob publicističnem opusu akademika general-polkovnika Radovana Vukanovića); *Prikazi knjig*.

bibliografija knjig in člankov

iz dokumentacije osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. MARKSIZEM

- LOŠČAKOVA Serafima Avnerovna: K preistorii formirovanija marksizma. Voprosy filosofii. (1987)3
MARKSIZAM i prirodno pravo. Marksistička misao, (1987)1 (tematska številka)

II. FILOZOFIJA

- ADORNO Theodor W.: Filozofska terminologija: Uvod u filozofiju. Sarajevo: Svjetlost; 1986
GRAY John: Hayek on Liberty. Oxford; New York: Basil Blackwell; 1986
KASAPOVIĆ Mirjana: Uz kritičku koncepciju Korschove teorije. Kulturni radnik, 39(1986)6
MARGINI dell'ermeneutica. Aut-aut, (1987)217-218 (tematska številka)
ŠTRAJN Darko: Subjekt svobode: K vprašanju aktualnosti fichtejevskoga subjekta. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
ULE Andrej: Od filozofije k znanosti in nazaj. Ljubljana: Državna založba Slovenije; 1986

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

- BUSINO Giovanni: La sociologie, l'unité de la science et la Pluralité des cultures. Cahiers Vilfredo Pareto, 25(1987)74
COXON Anthony P. M.: Images of Social Stratification: Occupational Structures and Class. London etc.: Sage Publications; 1986
PERSPECTIVES on Sociological Theory: Macro-Sociological Theory. London: Sage Publications; 1985 Perspectives on Sociological Theory: Micro-Sociological Theory. London: Sage Publications; 1985
RITSERT Juergen: Braucht die Soziologie noch den Begriff der Klasse? – Ueber Max Webers Klassentheorie und neuere versuche, sie loszuwerden. Leviathan, 15(1987)1

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- CRIMINOLOGY and deviance. American Journal of Sociology 92(1987)4 (tematska številka)
ECONOMIC Sociology: Past and Present. Current sociology 35(1987)1 (tematska številka)
EXECUTIVE Power: How Executives Influence. People and Organizations. San Francisco etc.: Jossey-Bass Publisher; 1986

- HAUSER Arnold: Sociologija umjetnosti. Zagreb: Školska knjiga; 1986
MACDONELL Diane: Theories of Discourse: An Introduction. Oxford: Basil Blackwell; 1986
NIKOLSKY Sergei: Philosophical Foundations of Sociobiology. Social Sciences, 18(1987)2
NOVAK Mijo: Organizacija rada u socijalizmu. Zagreb: Informator; 1987
OBNOVA utopijskih energija. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije; 1987
SPORT, Leisure and Social Relations. Sociological Review Monograph (1987)33 (tematska številka)
ŠIMUNOVIĆ Ivo: Grad u regiji. Split: MC Konferencije SKH općina Split; 1986
WARNER Malcolm: Human-resources implications of new technology. Human Systems Management, 6(1986)4

IV. POLITIČNE VEDE

- ALLISON Lincoln: Right Principles: A Conservative philosophy of politics. Oxford; New York: Basil Blackwell; 1986
COHEN Gerald Allan: Karl Marx's Theory of History. New Jersey: Princeton University Press; 1987
DOWDING Keith M., Kimber Richard: Political stability and the science of comparative politics. European Journal of Political Research, 15(1987)1
MILES Robert: Recent Marxist theories of nationalism and the issue of racism. British Journal of Sociology, 38(1987)1
SLOVENSKA misel: Eseji o slovenstvu. Ljubljana: Cankarjeva založba; 1987
STANOVČIĆ Vojislav: Čemu se pokoravati državnoj vlasti? Uvod u razmatranje o poslovnosti i dvostranosti političke obaveze građana. Naše teme, 30(1986)9
THERBORN Goeran: Ideologija moći in moč ideologije. Ljubljana: Cankarjeva založba; 1987

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

- AFTER Apartheid. Third World Quarterly 9(1987)2 (tematska številka)
DAALDER Hans: Countries in comparative European politics. European Journal of Political Research, 15(1987)1
KULTURPOLITIK. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft (1987)1 (tematska številka)

- MIŠOVIĆ Miloš: Ko je tražio republiku: Kosovo 1945-1985. Beograd: Narodna knjiga; 1987
- PEČUJLIĆ Miroslav: Zarobljeno društvo. Beograd; Ljubljana: Izdavačko publicistička delatnost, Partizanska knjiga; 1986
- RIBIČIĆ Ciri: Štirideset let slovenske ustvarjalnosti v novi Jugoslaviji. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

- HOFFMAN John: The Gramscian Challenge: Coercion and Consent in Marxist Political Theory. Oxford: New York: Basil Blackwell; 1986
- REDŽIĆ Enver: Revolucija i jugoslavenska misao. Sarajevo: Veselin Masleša; 1986

V. MEDNARODNI ODNOSI

- BULAJIĆ Milan: Principles of International Development Law: Progressive Development of the Principles of International Law Relating to the New International Economic Order. Dordrecht; Belgrade: Martinus Nijhoff Publishers, Exportpress; 1986
- FARINGDON Hugh: Confrontation: The Strategic Geography of NATO and the Warsaw Pact. London; New York: Routledge and Kegan Paul; 1986
- WEISS Thomas G.: Multilateral Development Diplomacy in UNCTAD: The Lessons of Group Negotiations, 1964-84. London: Macmillan Press; 1986

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

- PETERSON Richard B.: Swedish Collective Bargaining - A Changing Scene. British Journal of Industrial Relations, 25(1987)1
- SAMARDŽIĆ Slobodan: Demokracija saveta: Analiza jedne institucije socijalističkog pokreta. Beograd: Rad; 1987
- SCREPANTI Ernesto: Long Cycles in Strike Activity: An Empirical Investigation. British Journal of Industrial Relations, 25(1987)1

VI. KOMUNIKOLOGIJA I NOVINARSTVO

- BRITTAN Samuel: The Fight for Freedom in Broadcasting. Political Quarterly, 58(1987)1
- FROTSCHER Fredo: Journalistisch-methodische Aspekte der Wertungsproblematik am Beispiel der Ueberschrift. Theorie und Praxis der Sozialistischen Journalismus, 15(1987)1
- GOFFMAN Erving: Interaktionsrituale: Ueber Verhalten in direkter Kommunikation. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- INFORMATION and Behavior. New Brunswick; Oxford: Transaction Books; 1985
- NEW Technology and the Mass Media. Political Quarterly, 58(1987)1 (tematska številka)

- SPLICHAL Slavko: »Public opinion« and the controversies in communication science. Media, Culture and Society, 9(1987)2

VII. SLO. DRUŽBENA SAMOZAŠČITA I VOJAŠKE VEDE

- BACHMAN Jerald G., Sigelman Lee, Diamond Greg: Self-Selection, Socialization, and Distinctive Military Values: Attitudes of High School Seniors. Armed Forces and Society, 13(1987)2
- GRINDLE Merilee S.: Civil-Military Relations and Budgetary Politics in Latin America. Armed Forces and Society, 13(1987)2

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

- CAPRA Fritjof: Vrijeme preokreta: Znanost, društvo i nastupajuća kultura. Zagreb: Globus; 1986
- INTELIGENCIJA i moderno društvo: Zbornik radova. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske; 1986
- IZOBRAŽEVANJE v OZD: Problemi in iskanja rešitev. Ljubljana: Raziskovalni center za samoupravljanje pri RS ZSS; 1986
- WIE maenlich ist die Wissenschaft? Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986

IX. PSIHOLOGIJA

- HUMOR, the Psyche, and Society. American Behavioral Scientist, 30(1987)1 (tematska številka)
- MENTAL Health Policy: Patterns and Trends. American Behavioral Scientist, 30(1986)2 (tematska številka)

X. POLITIČNA EKONOMIJA I GOSPODARSTVO

- ARBEITSMARKT, Arbeitsbeziehungen und Politik in den 80er Jahren. Leviathan, Sonderheft (1987)8 (tematska številka)
- CASTELLS Manuel: Nova urbana kriza. Prostor, tehnologija i socijalna mijena na primjeru Sjedinjenih Američkih Država. Naše teme, 30(1986)9
- EFIKASNOST privređivanja u Crnoj Gori. Praksa, (1987)1 (tematska številka)
- ENGELBRECH Gerhard: Zukunftsperspektiven fuer Maedchen und Frauen im Erwerbsleben. Soziale Welt, 38(1987)1
- GRIMM Klaus: Theoriender Unterentwicklung und Entwicklungsstrategien: Eine Einfuehrung. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1979
- ISHIKAWA Kaoru: Kako celovito obvladovati kakovost: Japonska pot. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije; 1987
- KOROŠIĆ Marjan: Inflacija in mogućnosti suzbijanja. Beograd: Naučna knjiga; 1986.

- MANDIĆ Lenko: Osvrt na zajednička ulaganja i primenu zakona. Pregled, 77(1987)1
- MATES Neven: Monetarno-kreditni sistem u uvjetima krize. Kulturni radnik, 39(1986)6
- MEDUNARODNA kriza zaduženosti. Marksizam u svetu, 13(1986)12 (tematska številka)
- MORRIS Jonathan: Alternative employment initiatives in Wales: a critical review. Policy and Politics, 15(1987)1
- PUBLIC-PRIVATE Partnerships: Improving Urban Life. Proceedings of the Academy of Political Science, 36(1986)2 (tematska številka)
- RAZVOJNA politika organizacij. Organizacija in kadri, 19(1986)9-10 (tematska številka)
- RUS Veljko: Sociološki problemi znanstveno-tehnološkog razvoja. Naše teme, 30(1986)9
- SCHERF Harald: Marx und Keynes. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- ŽIŽMOND Egon: Družbenoekonomske razmere v Jugoslaviji. Ljubljana: Komunist; 1987

POPOVIČ, Mirko: Potentials of Artificial Intelligence and Expert Systems from the Aspect of Social Sciences
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No. 7, p. 935-944

The problem of artificial intelligence and expert systems is treated by the author from the aspect of social sciences. The basic standpoints are shaped on conclusions acquired from the study of literature and call attention to the following:

- there are immense differences in evaluations and descriptions of the results obtained in the field of artificial intelligence and expert systems;
- sociology is practically excluded from research in artificial intelligence; its role is reduced to the study of social effects and changes brought about by the implementation of artificial intelligence;
- the lack of a broader interweaving of artificial intelligence and social sciences is pointed out on the basis of the study of the essential characteristics of the artificial intelligence development, its commercial application as well as its interdisciplinarity. The example of expert systems - in which two key elements i. e. the presentation of knowledge and the ability of interpretation of results, are particularly analysed - are used to substantiate the need for a closer cooperation and interlacement of the above mentioned disciplines. One of the basic conclusions, the author comes to, is that further development of expert systems, in the sense of their reliability and completeness, is possible only, if they are supplemented with research results obtained in the fields of artificial intelligence, philosophy, psychology and sociology of knowledge in which the study of the entire body of knowledge (i. e. the structure and formalization of knowledge, the transference of knowledge and the so-called concealed knowledge), is involved.

UDC 351.74(091)

PEČAR, dr. Janez: Police Activity: Some Dilemmas throughout History
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No. 7, p. 961-974

Throughout the history of the police activity, in spite of the existing shadows, some important, still valid, facts can be traced. Police, regardless of the form in which it accomplishes its role, has always been a means of the ruling power and a weapon in the class struggle against the lower, marginal and oppressed, those against which the ruling class exercised its paternalism and domination. As a distributed state power, police has always been politicised, while at the same time holding the monopoly of permissive violence. On the other hand it was, in its function of control, faced with social problems which very often had to be solved by the police alone, or in cooperation with other institutions. Since it represented an important social role, the rulers have always wanted to bring it under control and tried to influence the election of police functionaries. Because of the restriction of rights and circumscription of several liberties, which were given to other people, the police officers were rather late in uniting together for its own defence or mutual solidarity, which the dangerous nature of their profession called for. The intrusion of science and knowledge into police organizations and protection against politization, have initiated in police institutions processes of professionalization, specialization and herewith connected bureaucratization.

UDK 681.3.001.7:3

POPOVIČ, Mirko: Potencial umetne inteligence in ekspertnih sistemov z vidika družboslovja (1)
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 7, str. 935-944

Prispevek obravnava problematiko umetne inteligence in ekspertnih sistemov z vidika družboslovja. Temeljna stališča so oblikovana na osnovi spoznanj, pridobljenih s prebiranjem strokovne literature, ki opozarjajo predvsem na naslednje:

- v opisu in ocenjevanju dosežkov na področju umetne inteligence in ekspertnih sistemov so velike razlike;
- sociologija je skoraj popolnoma izključena iz raziskav o umetni inteligenci; njena vloga naj bi bila le preučevanje družbenih učinkov in sprememb, ki jih prinaša umetna inteligenca.

Na osnovi opisa temeljnih značilnosti razvoja umetne inteligence, komercialnih aplikacij ter njene interdisciplinarnosti je v prvem delu prikazano dosedanje preozko prepletanje umetne inteligence in družboslovja. Potreba po večjem medsebojnem sodelovanju je utemeljena na zgledu ekspertnih sistemov, kjer sta posebej analizirana dva ključna elementa, tj. predstavitev znanja in zmožnost pojasnjevanja rešitev. Eden temeljnih sklepov je, da se bodo ekspertni sistemi lahko razvijali, da bodo bolj kompetentni in zanesljivi le, če se bodo dopolnjevali z rezultati raziskovalnega dela v umetni inteligenci, filozofiji, psihologiji in sociologiji znanja, ki proučujejo celotni kompleks znanja (to so struktura in formalizacija znanja, prenos znanja, »skrito« znanje).

UDC 351.74(091)

PEČAR, dr. Janez: Policijska dejavnost – nekaj dilem skozi zgodovino
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 7, str. 961-974

Za policijsko dejavnost je skozi zgodovino, čeprav je v njej dosti sivih lis, pomembnih nekaj spoznanj, ki se danes močno stopajo v ospredje. Policija, v kakršnikoli obliki se je opravljala ta vloga, je bila vedno sredstvo oblasti in orožje za razredni boj zoper nižje, obrobne, uporne in tiste, nad katerimi je oblast izkazovala svoj peternalizem in dominacijo. Kot distribuirano državno moč so jo vedno močno politizirali, hkrati ko je imela monopol nad dopustnim nasiljem. Po drugi strani pa se je v svojem nadzorstvenem delu vedno srečevala s socialnimi problemi, ki jih je čestokrat tudi kot edina, celo do današnjega dne, v marsičem reševala sama ali sodelovala z drugimi pri njihovem urejanju. Ker je predstavljala pomembno družbeno vlogo, so oblastniki vedno želeli imeti noč nad njo in so skušali vplivati na izbor policijskih funkcionarjev. Zaradi omejevanja pravic in kratenja prenekaterih svoboščin, ki so bile sicer dane drugim ljudem, so se policisti relativno pozno začeli združevati tako za njihovo obrambo kot za solidarnost med seboj, ki je izhajala tudi iz nevarnosti njihovega poklica. Prodor znanja v policijske organizacije in varstvo pred politizacijo pa sta v policijskih institucijah povzročila procese profesionalizacije, specializacije in z njima povezane birokratizacije.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Dolgoročni razvoj visokega šolstva v SR Sloveniji; prispevke so napisali: I. Mrmak, I. Kristan, M. Kamušič, Š. Ivanjko, D. Melavc, J. Malačič, A. Moljk, A. Ule, A. Kirn, L. Kreft

Naši prevodi: Kjell Eide: Univerza v 21. stoletju (načrtovanje prednostnih nalog: zahodnoevropski izziv); Dietrich Goldschmidt: Univerza kot ustanova: sedanji problemi in prihodnje usmeritve; Evgenij L. Fejnberg: Intelektualna revolucija (na poti k zedinjenju dveh kultur)

Postmoderna in retrogarda: Janez Strehovec: Vzvišena in tekoča umetnina; Matej Bogataj: Postavantgarda?; Lev Kreft: Avantgarda, retrogarda in napredek

Razgovor med teologi in marksisti o novejših dokumentih katoliške cerkve; v središču pozornosti so vprašanja svobode in osvoboditve v verskem in socialnem nauku RKC, posebej odnos do teologije osvoboditve, socializma, marksizma in ateizma

Franjo Štiblar: Analiza ekonomskih vprašanj iz ankete »Slovensko javno mnenje«

Katja Vadnal: Skupna kmetijska politika (poskus analize kmetijske politike EGS)